

М.Б.Петров

**Історична топографія
Кам'янця-Подільського
кінця XVII-XVIII ст.
(Історіографія. Джерела)**

Кам'янець-Подільський державний
педагогічний університет

М.Б.Петров

***ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ
КАМ'ЯНЦЯ–ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ
XVII–XVIII СТ.
(ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛА)***

Кам'янець-Подільський
«Абетка-НОВА»
2002

УДК 930.1 (477.43/.44) «16-17»

ББК 63.2

П 30

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **М.М. Кучинко**
доктор історичних наук, професор **П.В. Михайлина**
доктор історичних наук, професор **В.С. Степанков**

Науковий редактор:
доктор історичних наук, професор **І.С. Винокур**

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (протокол № 5 від 6 червня 2002 р.)

Монографія видана за сприяння
добродіїв Є.І. Підлісного та О.П. Яков'юка

Петров М.Б.
П 30 Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст.
(Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002.
384 с., іл.

ISBN 966-7988-99-6

У монографії досліджуються особливості соціально-економічного, культурного та містобудівного розвитку Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст., простежується їх вплив на історичну топографію міста, аналізується стан вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, подається загальний огляд різних категорій джерел, з'ясовується їх значення для дослідження різноманітних напрямів територіальної історії.

Видання розраховане на науковців, викладачів вузів, працівників музеїв, краєзнавців, учителів шкіл, студентів, учнів, всіх, хто цікавиться історією українського міста нових часів і Кам'янця зокрема.

На обкладинці фото В. Божевільного

ББК 63.2

ISBN 966-7988-99-6

© Петров М.Б., 2002
© «Абетка-НОВА», 2002

*Дорогій мамі -
Петровій Леоніді
Федорівні
присвячую*

Автор

Kamianets-Podilsky State
Pedagogical University

Mykola Petrov

**HISTORICAL TOPOGRAPHY OF
KAMIANETS-PODILSKY.
THE END OF XVII-XVIII CENTURIES.
(HISTORIOGRAPHY. SOURCES)**

Kamyanets-Podilsky
2002

Кам'янець-Подільський державний
педагогічний університет

М.Б. Петров

**ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО
КІНЦЯ XVII-XVIII СТ.
(ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛА)**

Кам'янець-Подільський
2002

Пізнання минулого – це дуже важкий, але єдиний спосіб збереження історичної пам'яті етносу, що слугує підвалиною формування його самосвідомості, почуттів національної гідності, самоповаги й честі. Їхня відсутність чи втрата обертається національною катастрофою: народ втрачає внутрішнє відчуття кровної, духовної, мовної, культурної спорідненості й єдності; деградує й перетворюється у безлику масу, що легко піддається асиміляції з боку сусідніх етносів. Проблема відновлення історичної пам'яті особливо важлива для нас українців, бо сотні літ національного гноблення й приниження не пройшли безслідно, породивши в частини населення сліпу покору, байдужість до національної гідності й національних традицій культурного життя, зневагу до рідної мови, комплекс національної неповноцінності й раболіпного схиляння перед чужоземним.

Тому, коли нині ми долаємо нелегку путь сходження на Голгофу самопізнання й самоочищення та прагнемо самоутвердитися як рівноправна з іншими європейська нація, важко переоцінити значимість добротних, створених на основі об'єктивного аналізу джерел, досліджень. І не має істотного значення чи присвячені вони з'ясуванню кардинальних проблем всеукраїнської історії, чи висвітленню окремих епізодів минувшини рідного краю, міста, села, діяльності особи тощо. Основне, щоб історик, взявшись за розробку теми, не лукавив, а творив правдиво, відповідно до свідчень джерел, максимально наближаючись до пізнання сутності процесів, подій і явищ. До такого грона дослідників належить Микола Петров, котрий ось уже понад 20 літ ретельно займається вивченням цілого комплексу питань розвитку Кам'янця-Подільського впродовж XIV-XVIII ст. Їх серцевину складає історична топографія міста. Фахівцям добре відомо, що вона представляє собою в Україні своєрідну містобудівну енциклопедію різних епох. Адже розбудова Кам'янця відбувалася у процесі поєднання вітчизняних і західноєвропейських містобудівних норм у нерозривному зв'язку із відображенням світоглядних засад української, вірменської і польської громад, їх конфесійної культури, впливів соціальних, політичних, торгово-економічних, військових й інших чинників.

Книга висвітлює розвиток міської топографії в період кінця XVII-XVIII ст., коли особливо яскраво виопуклилися властиві цьому часові містобудівні норми, які, з одного боку, відображали світоглядні ідеї нової

епохи, а з другого – традиції кількох попередніх століть. Взявши її до рук, Шановний Читачу, не поспішай шукати у ній ні сенсаційних відомостей про появу Кам'янця до заснування Риму чи перебування в ньому римських імператорів, ні символічних позначок на старих планах захованих скарбів Данила Галицького чи турецького султана Мехмеда IV. Вони там відсутні, бо наукова праця пишеться на основі аналізу виявлених джерел, а не здогадок, породжених фантазіями. Зате, прочитавши книгу, отримаєш частку нетлінного багатства – знання про розвиток одного з найдавніших і найпрекрасніших міст не лише України, але й Центрально-Східної Європи. Так, дізнаєшся про особливості соціальної топографії, планувальну структуру замку-фортеці, Старого міста й передмість, локалізацію та історико-топографічну атрибуцію культових й адміністративних споруд, оборонних укріплень, ринків, садиб. А хіба нецікаво довідатися із свідчень тогочасних джерел про різноманітні аспекти розбудови Кам'янця та його життя? Тому їх аналізу присвячено в монографії окремий розділ, а три важливих джерела повністю відруковано у додатках. З'ясовано й стан вивчення піднятих автором проблем істориками XIX–XX ст. Наявність багатого ілюстративного матеріалу робить змістовнішим саме дослідження. Все це дозволило Миколі Петрову вперше в історичній науці відтворити цілісну картину історичної топографії міста кінця XVII–XVIII ст., що ґрунтується на солідній джерельній базі.

Не сумніваюся в тому, що вихід у світ монографії істотно збагатить досягнення історіографії у вивченні історичної топографії українських міст XVII–XVIII ст. Вона стане у пригоді не лише фахівцям, але й краєзнавцям, вчителям, працівникам музеїв, усім тим, хто цікавиться історією Кам'янця-Подільського.

Валерій Степанков

*доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник народної
освіти України,
лауреат Державної премії України*

Історична топографія українських міст епохи середньовіччя та нових часів – один із особливо великих і мало вивчених розділів вітчизняної історії. Предметом її уваги є той соціальний простір, що організовувався в процесі діяльності багатьох поколінь і диктувався різними чинниками: економічними, соціальними, культурними, національно-конфесійними, політичними і т.д. Неабиякий інтерес в цьому напрямі привертає історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст., який виступав у ті часи важливим політико-адміністративним, економічним, культурним та оборонним осередком не лише краю, але й Правобережної України в цілому. У ній знайшли відображення як місцеві особливості, так і європейські містобудівні норми, що проникали в усі сфери функціонування міста.

Актуальність цієї проблеми постійно привертала до себе увагу дослідників, в результаті чого видруковано чимало праць, що заслуговують окремого історіографічного аналізу. Такі із них, як “Місто Кам'янець-Подільський. Історичний опис” (1895 р.) і “Нариси з історичної топографії Кам'янця-Подільського і його околиць” (написана 1930 р., опублікована – 1994 р.) Ю.Сіцінського, а також “Кам'янець-Подільський. Історико-топографічний нарис” (1915 р.) О.Прусевича не лише започаткували вивчення топографії міста, але і сьогодні не втратили свого пізнавального значення. Водночас зауважимо, що вони не розкривають багатьох аспектів проблеми, оскільки побачили світ в період, коли наукові підходи до вивчення історії міста лише окреслювалися.

Питання історичної топографії Кам'янця-Подільського розроблялися в багатьох статтях та монографіях. Однак чимало з них лише ставилися, а висвітлення інших часто базувалося на припущеннях та здогадках, за якими губилися наукові засади. В результаті цього допущено помилки у з'ясуванні часу виникнення міста (XI ст.) та значної кількості його пам'яток, локалізації й атрибуції багатьох об'єктів історичної топографії, вивченні еволюції різних топографічних частин, здійсненні реконструкції планувальної структури Кам'янця та його оборонних укріплень, окремих садиб, адміністративних, житлових і культових споруд. На жаль, вони переносилися з однієї праці до іншої, а відтак стали аксіомами-стереотипами, яких необхідно кваліфіковано позбуватися. Зрозуміло, що та-

кий стан вивчення теми вимагає спеціальної праці з історичної топографії міста.

За останні десятиріччя науковцями віднайдено та опубліковано значну кількість писемних, графічних, картографічних і археологічних джерел, що слугують аргументованою основою для вивчення територіальної історії міста кінця XVII-XVIII ст. і сприяють відтворенню такого історико-архітектурного ансамблю Кам'янця, який би відповідав історичній об'єктивності, духу часу і сучасному рівню знань. Саме на такій джерельній основі базується запропонована книга.

Поряд з опублікованими у ній використано й низку рукописних, графічних та картографічних джерел, що зберігаються в архівах України, Росії й Польщі. Значна їх кількість вводиться до наукового обігу вперше. Відомості різнопланового характеру виявлено нами у багатьох справах ЦДІАУ(К): фонди – Кам'янецький магістрат (39), Кам'янецький гродський суд (38), Кам'янецький земський суд (37), Подільське намісницьке правління (210), Київська археографічна комісія (220), Київська губернська канцелярія (59), Фамільний фонд Замойських (256); Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів – відділи рукописів і картографії; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів; фонди – Оссолінських, Чоловських, Радзимінських і Вольного; Кам'янець-Подільський міський державний архів: фонди – Подільська губернська креслярська канцелярія (115), Подільська казенна палата (226), Кам'янецький міський магістрат (246), Подільське губернське правління (227), Подільська духовна консисторія (315), Подільський головний суд (120), Подільський губернатор (225), особистий архів Ю.Сіцінського (р-3333) та інші; ДА ВМФ Росії: фонд 3/Л; фонд ВУА; фонди 348 і 349; Архів Головного Актів Давніх у Варшаві. Збір Чоловських; Державний Краківський Архів. Збір Русецьких і т.д.

Хронологічні рамки монографії (1699-1793 рр.) мотивуються специфікою історичного розвитку міста, яке в різні часи знаходилося під владою іноземних держав з різними типами культур та містобудівними нормами, що відбивалися в його територіальній історії. Зокрема, з 60-х років XIV ст. Кам'янцем і Поділлям володіла Литва, а з середини 30-х років XV – і до початку 70-х років XVII ст. – Польща. З 1672 р. місто входило до складу Туреччини як центр Кам'янецького еялету (двадцять сім років), а з 1699 р. – знову перебувало у володіннях Польщі. У 1793 р., в результаті другого поділу Речі Посполитої, Кам'янець потрапив до Росії і знаходився під її владою як губернський центр до початку XX ст. Кожний історичний період залишив глибокі сліди в усіх сферах життєдіяльності міста, а тим більше в його

го топографії і заслуговує на спеціальні дослідження. Саме у період з кінця XVII – протягом XVIII ст. найбільш чітко в її еволюції знайшли своє вираження містобудівні норми й світоглядні ідеї епохи, що були характерними для багатьох міст Правобережної України та Європи і формувалися впродовж декількох попередніх століть.

Крізь призму вивчення історіографії й аналізу різних категорій джерел у пропонованій праці простежується вплив на територіальну історію міста соціально-економічних, культурних, містобудівних, релігійних, політичних, адміністративних та інших факторів, розкривається еволюція його територіальної історії й особливості соціальної топографії, визначається місцезнаходження різних історико-топографічних частин (замок-фортеця, Старе місто, передмістя), вивчається їх планувальна структура, локалізація та історико-топографічна атрибуція ринків, садиб, культових і адміністративних споруд, оборонних укріплень, з'ясовується час їх виникнення та питання реконструкції, розміри міста, кількість його мешканців тощо. Сподіваємося, що монографія прислужиться всім, кому не байдужа багатовікова історія Кам'янця, а тим більше його доля в майбутньому як національного історико-архітектурного заповідника європейського значення.

Робота містить описи Кам'янця-Подільського 1700 і 1789 рр. (подаються старопольською та українською мовами) і його план 1773 р. з об'ємною експлікацією. Звертаючи увагу на опис 1700 р., зауважимо, що документ відтворює той історико-архітектурний образ міста, що зберігся після 27-річного перебування у складі Туреччини. Незважаючи на великі руйнації житлових, культових, оборонних, адміністративних та інших споруд, джерело доносить до нас і соціальну топографію Кам'янця, що зберегла в своїй основі глибокі нашарування містобудівних традицій минулих століть.

Опис 1789 р. конкретизує історичну топографію Кам'янця, вказує на прізвища усіх власників садиб та їх локалізацію в його історико-планувальній структурі, подає типи споруд різного призначення, називає вулиці й окремі передмістя з чіткою прив'язкою їх до місцевості, надає можливість вивчати і ті зміни, що сталися в територіальній еволюції протягом дев'яти десятиліть, допомагає точніше з'ясувати межі міста, дослідити питання чисельності його жителів тощо.

Якщо вказані два документи характеризують історичну топографію словесно, то план міста 1773 р. відтворює її графічно. На його основі можна вивчати розташування і планувальну структуру ринків та всіх

дільниць, розміщення вулиць, їх садибну забудову, місцезнаходження культових й оборонних споруд і т.д. Цінною на плані є детальна легенда, що містить назви понад 150 об'єктів і також поміщена у праці.

Автор висловлює щиро вдячність Г.О. Осетровій, Ж.Г. Гуменюк і П.Є. Ткачуку за допомогу у перекладі українською мовою документів з латинської та старопольської мов, науковому редактору І.С.Винокуру, науковим співробітникам національного історико-архітектурного заповідника “Кам’янець” та історичного музею-заповідника, а також всім тим, хто причетний до виходу у світ монографії.

РОЗВИТОК КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАПРИКІНЦІ XVII - У XVIII СТ. ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ІСТОРИЧНУ ТОПОГРАФІЮ МІСТА

У міст, як і у людей, своя доля, своє місце у суспільному процесі. Вони оригінальні й неповторні, а в той же час їх розвитку притаманні й загальні закономірності. Міста віками зберігають таємниці своїх укріплень і підземель, містобудівні норми, відповідний рівень і тип культури, певний світогляд різних поколінь, манять пройтися старими вулицями, познайомитися з їх історією та архітектурою, торкнутися архівних документів, що містять найбагатші свідчення про багатогранну діяльність зодчих, ремісників, купців, представників управління, культу і т.д.

Українські міста епохи середньовіччя та нових часів неодноразово привертали увагу дослідників. Більшість істориків, серед яких В. Антонович¹, М. Владимирський-Буданов², В. Баранович³, В. Отамановський⁴, П. Клименко⁵, О. Компан⁶, А. Швидько⁷, Т. Брянцева⁸, П. Михайлина⁹, В. Степанков¹⁰, М. Кучинко¹¹ та інші, вивчали переважно проблеми їх самоврядування, адміністративного управління, соціально-економічного і культурного розвитку, національно-визвольних рухів і т.д. Разом з тим існує небагато наукових праць, що висвітлюють історико-топографічні проблеми їх еволюції. В основному вони присвячені Києву¹² і лише частково Львову¹³ Луцьку¹⁴, Кременцю, Брацлаву, Острогу, Володимирі¹⁵, Кам'янцю-Подільському¹⁶

Такий стан дослідження проблеми вкрай незадовільний, адже вивчення історичної топографії – справа надто важлива і науково необхідна, оскільки саме вона виступає одним із особливо важливих критеріїв постійного розвитку міста. Живучи у певному часі, людина постійно намагається упорядкувати й простір, у якому вона мешкає і творить. Це житло і садиби, вулиці і квартали, села і міста і т.д. Міські форми (майдани-ринки, система оборонних укріплень, храми з цвинтарями, вулиці із садибною забудовою і т.д.), що слугували у XV-XVIII ст. символами пев-

них уявлень міщан про світобудову та виражали рівень їх культури, пов'язувалися й з суспільними ідеями, які віддзеркалювали складну структуру соціальних відносин. Соціальні ідеї наповнювали образи предметно-просторового середовища й архітектури конкретним змістом і виступали символами певних станів, які займали різне становище в міському житті. Так, замок слугував опорою світської влади, храм – влади духовенства, ратуша – опорою самоврядування міщан, кам'яниця – матеріальним достатком заможного патриція*, дім, домок – власністю незаможного ремісника чи купця і т.д. Всі головні споруди розміщувалися містобудівниками з очевидним розрахунком і певним значенням. Вони організовували соціальний простір і формували неповторний силует міст¹⁷ Все це переконує у необхідності проведення подальших спеціальних досліджень з історичної топографії міст тих часів, які дозволять з'ясувати проблему українського міста в цілому.

Неповторним соціально-історичним явищем в культурній спадщині України є Кам'янець-Подільський, що живописно розкинувся у заломі р. Смотрич за 20 км. до впадіння її у р. Дністер. З його історії XIV-XVIII ст. написано чимало монографій, статей, невеликих розвідок, опубліковано багато писемних джерел. Однак питання територіального розвитку¹⁸ міста досліджені недостатньо. Як важлива пам'ятка містобудування, оборонного мистецтва і культури України, Кам'янець-Подільський заслуговує на спеціальні роботи історико-топографічного характеру. Адже його топографії XV-XVIII ст. притаманні й загальні закономірності, що були характерними для багатьох міст Правобережної України (Львів, рис.1; Стрий, рис.2; Дрогобич, Кременець), Польщі (Краків, рис.3; Торунь, Гданськ), Німеччини (Росток, Магдебург, Нейштадт, Дрезден, рис.4;

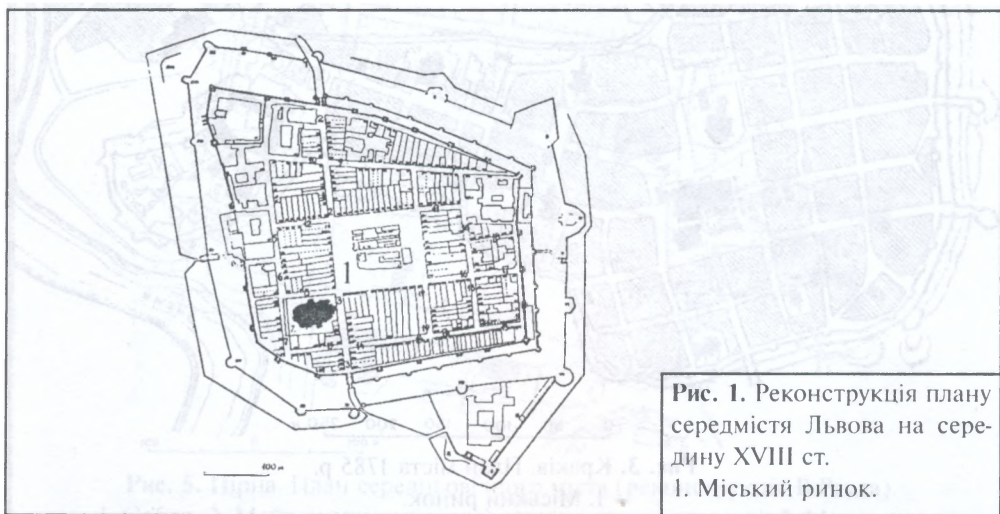

Рис. 1. Реконструкція плану середмістя Львова на середину XVIII ст.
1. Міський ринок.

* патрицій – особа, яка належала до міської аристократії.

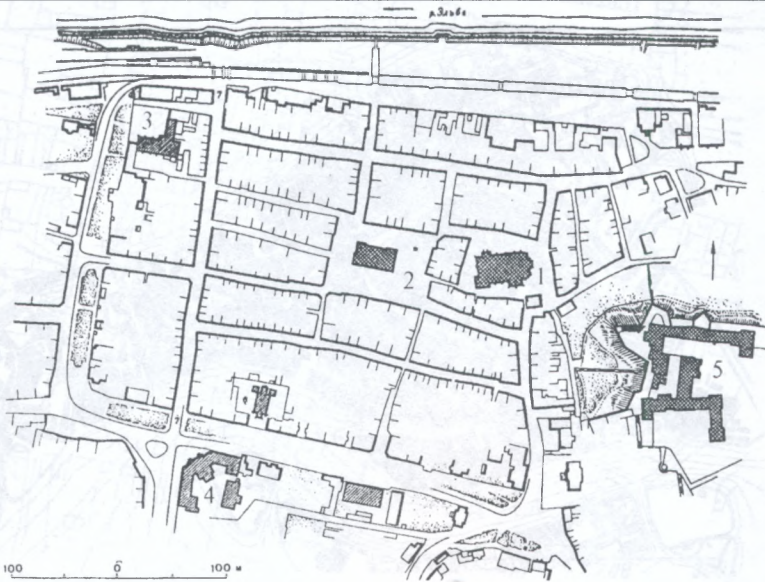
Рис. 2. Стрий. Проектний план міста та його укріплень 1843 р.
1. Миський майдан.

Рис. 3. Краків. План міста 1785 р.
1. Миський ринок.

Рис. 4. Дрезден. План середньовічного міста (реконструкція В.Рауда).
 1. Замок. 2. Монастир францисканців. 3. Майдан-ринок з приміщенням ратуші.
 4. Церква св. Христа.

Рис. 5. Пірна. План середньовічного міста (реконструкція В.Рауда).
 1. Собор. 2. Майдан-ринок з приміщенням ратуші в центрі. 3. Монастир.
 4. Школа. 5. Замок.

Рис. 6. План м.Болоньї за А.Бунїним.

1. Мїський ринок. Заштрихованї дїльниці зберїгають слїди прямокутного давньоримського планування.

Рис. 7. План середньовїчної Венеції. Півострівне розташування мїста з неповторною планувальною структурою.

Рис. 8. План середньовічної Флоренції. 0 – Майдан-ринок.
1. Собор Санта-Марія дель Фйоре в центральній частині міста.

Рис. 9. План середньовічного м. Новий Биджов. Класичний приклад розвитку центру міста з ратушею (1) і собором (2).

Пірна, рис. 5), Франції (Монпазьє), Італії (Болонья, рис. 6, Венеція, рис. 7; Флоренція, рис. 8), Чехії (Новий Биджов, рис. 9) та інших держав. За станом збереженості розпланування й забудови, художньою цінністю оборонних, культових, адміністративних і житлових споруд XVI-XVIII ст. Кам'янець належить до пам'яток архітектури і містобудування європейського значення доби пізнього середньовіччя та нових часів.

В той же час місто є своєрідним. Напівострівне розташування Кам'янця-Подільського в середні та нові часи (рис. 10) дало можливість А.Буніну назвати його класичним прикладом містобудування і порівняти

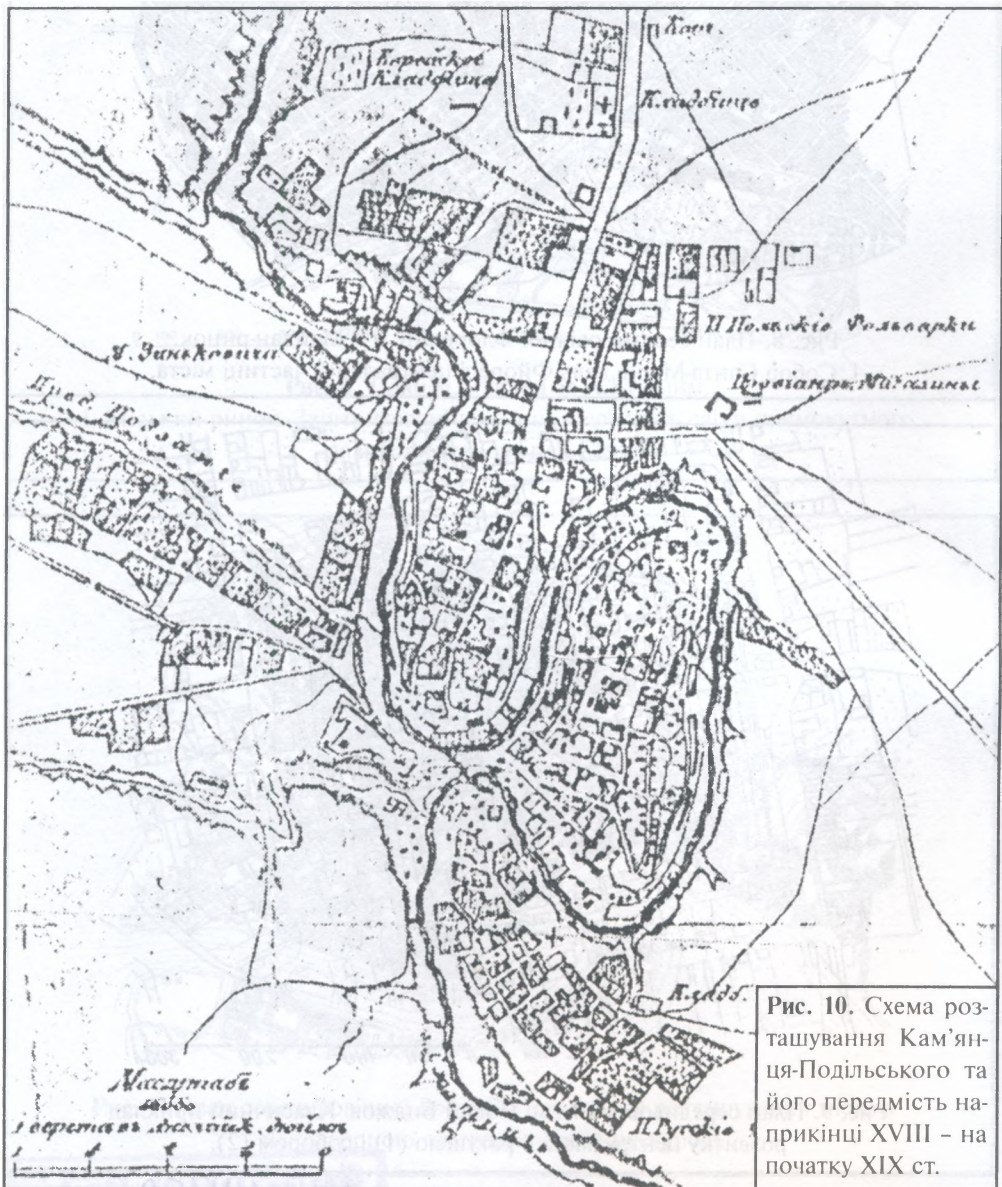

Рис. 10. Схема розташування Кам'янця-Подільського та його передмість наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

з такими містами Європи, як Верона в Італії та Берн в Швейцарії¹⁹ Варто зауважити, що географічний фактор мав особливий вплив на формування історичної топографії Кам'янця-Подільського. В топографічному відношенні його територія не має собі рівних не лише на Поділлі, а й далеко за його межами. Важливу роль у її формуванні відіграла р.Смотрич, яка в силу природних умов та історичних обставин виступила важливим містобудівним фактором. У своїх верхів'ях річка має широку заболочену долину з неглибоким руслом, а наближаючись до Кам'янця, вона часто звивається і творить великі меандри. Деякі з них майже замикаються і формують у її долинах навіть півострови, на одному з яких локалізується давня частина Кам'янця-Подільського – Старе місто* (рис.11).

Вибраний для поселення півострів (понад 120 га) володіє чудовою особливістю: щодо навколишньої території він виступає немовби ареною великого амфітеатру, утвореного петлею р. Смотрич. Його основа має близьку до еліпса форму, витягнуту з півдня на північ. Півострів з усіх боків обмежується крутими скелями висотою до 40 м та широкою долиною річки. Головна особливість рельєфу полягає в тому, що від підвищеного центру, де наприкінці XV – у XVIII ст. знаходилася ратуша польського, а пізніше українсько-польського магістрату, його територія поступово понижується у двох напрямках: південно-східному і північно-західному. В цих місцях вона невисокими терасами підходить майже до рівня берега р. Смотрич, де у XVI ст. містобудівники звели оборонні кам'яні та гідротехнічні споруди – Руську і Польську брами.

Найбільш точна характеристика топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст. подається ельзаським художником Жаном Анрі Мюнцом (1727-1798), який на початку 80-х рр. побував у місті і залишив декілька малюнків його оборонних укріплень (рис. 12)²⁰, та невідомим Жаном Н.Сідловським, котрий у другій половині XVIII ст. також здійснив опис міста. Ж. Мюнц констатував, що р. Смотрич знаходилася у глибокому каньйоні, ширина якого досягала від 150 до 250 стоп.** Доповнюючи Ж. Мюнца, Ж. Сідловський писав: "...Смотрич тече таким чином, що

---

* Термін "Старе місто" в історико-краєзнавчій літературі про Кам'янець почав вживатися з 60-х рр. XIX ст. у зв'язку із розбудовою так званого "Нового плану" на міських землях зі східного боку. Він і сьогодні широко використовується в обігу істориками, архітекторами, екскурсоводами, мешканцями Кам'янця, туристами та працівниками комунальних служб, які у його змісті розуміють ту найдавнішу територію міста, яка знаходиться в межах півострова. У зв'язку з вище зазначеним вважаємо, що термін "Старе місто" доцільно вживати і при дослідженні історико-територіального розвитку Кам'янця-Подільського кінця XII – першої половини XIX ст..

** стопа – міра довжини, що становила у Польщі 298 мм.

Рис. 11. План Кам'яця-Подільського 1794 р. Ф. Деволана.

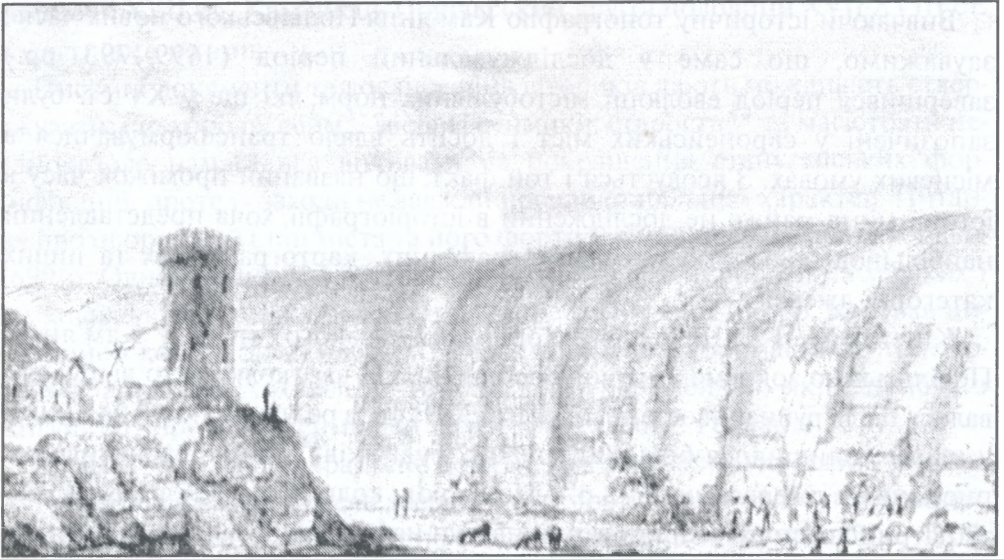

Рис. 12. Малюнок Кам'янця-Подільського 1782 р. Художник Ж. Мюнц.

вся фортеця (Старе місто, Старий і Новий замки. – М.П.) цілковито від нього залежить, а тому вона виглядає неприступною для оволодіння”²¹.

Із заходу до півострова підступав мис, на якому височів замок. Він обмежувався з півдня Довжоцьким, а з півночі – Зіньковецьким струмками. За ним – кам'яно-земляні укріплення (Новий замок. – М.П.). Від Старого міста замок відділявся двома глибокими ярами, через які було перекинуто міст.

До міста вело дві дороги через дві брами. Одна із них головна, знаходилася з північного боку міста (Польська брама. – М.П.), друга – з півдня (Руська брама. – М.П.), до якої тягнулася стара Хотинська дорога в каньйоні Довжоцького струмка. Додамо, що до Старого міста можна було потрапити і з боку замку через Замковий міст. З півдня до Замкового мосту і замкового мису в каньйоні Смотрича підступали передмістя Карвасари і Татариска, а з південного сходу – передмістя Руські фільварки, що розташувалося на підвищеному пологому мисі²².

Із західного та північно-західного боків до замку тягнулися передмістя Підзамче, Довжок і Зіньківці (або Дольні фільварки). На північний схід від них, через каньйон р. Смотрич, на високому мисі розкинулися передмістя Польські фільварки, Біланівка і хутори міських патриціїв²³. Таким чином, в територіальному відношенні Кам'янець-Подільський наприкінці XVII – у XVIII ст. складався із Старого міста, Старого і Нового замків та передмість, а географічний фактор (рельєф місцевості) відіграв основну роль в розташуванні міста та у формуванні його оборонної системи.

Вивчаючи історичну топографію Кам'янця-Подільського нових часів, зауважимо, що саме у досліджувальний період (1699-1793 рр.) завершився період еволюції містобудівних норм, які ще у XV ст. були запозичені у європейських міст і досить вдало трансформувалися в місцевих умовах. З'ясовується і той факт, що названий проміжок часу в історії міста майже не досліджений в історіографії, хоча представлений найбільшою кількістю писемних, графічних, картографічних та інших категорій джерел.

Кінець XVII-XVIII ст. в історії Подільського краю і Кам'янця-Подільського зокрема – період особливий. Це час, коли місто відбудовувалося після руйнацій останньої чверті XVII ст., в результаті яких на 1700 р. у ньому залишилося біля 100 уцілілих будинків²⁴ із 904, зафіксованих писемними джерелами 1672 р.²⁵ Це період, коли польські органи влади та патриції вели цілеспрямований наступ на самоврядування української громади, її культуру і побут, віру і традиції і остаточно підпорядкували її своїй владі у 1703 р.²⁶ Замість двох, було утворено один об'єднаний українсько-польський магістрат*, в діяльності якого зверхність отримали поляки-католики (окремо в місті функціонував і вірменський магістрат). Саме тоді остаточно було ліквідовано український майдан-ринок, а відтак – і суто українські квартали. На 1734 р., як засвідчує люстрація Кам'янця-Подільського, в межах Українсько-польського майдану-ринку виявляємо лише 5 садіб українських кам'янчан. Серед них Андрія Грушки та Богдана Різника, вдів Петра і Назарка та Миколи Павлича²⁷ Наприкінці XVII – протягом XVIII ст. Кам'янець-Подільський продовжував залишатися стратегічним форпостом на східних кордонах Речі Посполитої, осередком внутрішньої і зовнішньої торгівлі, ремесел, промислів, культури і релігії, адміністративним центром Подільського воєводства, кам'янецького повіту, однойменного староства і т.п. Безсумнівно, що всі названі фактори і відбилися в соціальній топографії міста тих часів. Причому, провідну роль у цьому випадку відігравав військовий.

Отримавши у 1699 р. Кам'янець-Подільський від Османської імперії, Польща намагалася повернути йому колишню славу, відбудувати укріплення, провести містобудівні заходи, відродити торгівлю, ремесла, культуру²⁸ і т.д. Варто зауважити, що складні відбудовчі процеси розтягнулися на все XVIII ст. і носили суперечливий характер. Крім того, такого економічного рівня розвитку та оборонного стану, як у XVI – першій

---

* **магістрат** – виборний уряд у містах з Магдебурзьким правом. Кам'янець отримав самоврядування у 1374, а його підтвердження – у 1432 рр.

половині XVII ст., Кам'янець-Подільський другої половини XVII-XVIII ст. досягти вже не зміг.

Писемні документи та дослідження істориків дають можливість стверджувати, що король, сейм*, місцеві сеймики, староста** та магістрати неодноразово намагалися впливати на покращення стану міських фортифікацій, проте їх заходи не завжди носили стабільний характер. Питання про оборонний стан міста та його фортифікацій постали зразу ж після 1699 р. Однак конкретні реставраційні та будівельні роботи на міських і замкових укріпленнях проводилися лише з 1704 по 1706 рр. Керував ними майор коронної артилерії*** П. Стубіч. Йому допомагав капітан коронної артилерії Архібалд Андрій Гловер де Глейден, який прибув з Англії, та Кароль Максимиліан Крузер, виходець з Голландії²⁹

Після 1706 р. реставраційні роботи кам'янецьких укріплень очолив А. Гловер. Писемні джерела зберегли відомості про чималі суми грошей, що направлялися на них. Згідно із свідченнями документів 1706, 1707, 1708 та 1709 рр. на зміцнення міських фортифікацій виділялося відповідно 3149, 3260, 4203 і 5026 злотих****³⁰. Значна сума грошей була використана й на ремонтні роботи у Новій фортеці. Гроші поступали як з державної скарбниці, так і з податків, що збиралися з мешканців міста, кам'янецького староства***** і подільського воєводства*****. Правда, досить часто місцеві податки направлялися не за призначенням, а то й взагалі не потрапляли до міської скарбниці. Такий факт зафіксовано у магістратських кам'янецьких книгах за 1707 р. На основі скарг магістрату та міщан генерал подільської землі і коронної артилерії, краківський каштелян***** Марцин Катський організував для розслідування справи спеціальну комісію. Остання з'ясувала, що 1707 р. для покращення стану укріплень було зібрано чималу суму (розміри не вказуються) грошей від кам'ячан – утримувачів міських земель, від виготовлення і продажу міщанами пива, від чиншу*****³¹, від мита з купців і ремісників, однак невідомо, куди вона зникла³¹. Адже ремонтні роботи ні в ратуші, ні на замкових та міських баштах, ні на інших укріпленнях не проводилися.

---

* **сейм** – назва станово-представницького вищого державного органу влади у Польщі.

** **староста** – королівський намісник у старостві, резиденція якого знаходилася у державному замку.

*****коронна артилерія** – артилерія регулярної армії Польщі.

******злотий** – польська срібна монета, що рівнялася 30 грошам.

*******старовство** – судово-адміністративний округ (державні володіння) в межах повіту.

*******воєводство** – найбільша адміністративно-територіальна одиниця у Речі Посполитій.

*******каштелян** – сановник з функціями нагляду за станом укріплень і постачання великих державних замків, заступник воєводи.

*******чинш** – грошовий податок.

Невідомим залишається і той факт, чи вдалося комісії взагалі віднайти ті гроші.

Протягом 1710-1715 рр. реконструкція та зведення міських укріплень активізуються. Сейм ухвалив виділити на фортифікації 50000 зл. Із них 40000 мало виплатити Волинське воеводство, а 10000 – Холмська земля. Однак жодне із них не поспішало виконувати прийняті рішення. Тому А. Гловер виділив із своїх збережень 1000 злотих, новий кам'янецький староста Ян Станіслав Катський (син Марціна Катського) – 2000 і місто – 1900 злотих³². Хоча кошти були невеликі, все ж деякі роботи на укріпленнях проводилися. В першу чергу в Новому замку вдалося поглибити рови у скелі і збудувати кам'яні відкоси, звести новий міст, що сполучав Новий замок із Старим, довжиною близько 70 ліктів* (42 м), відремонтувати дахи на замкових баштах (Студенній, Папській та інших), звести в замку нові приміщення для офіцерів та ремісників, поставити у декількох місцях палісади** і т.д.

Будівельні роботи проводилися й на укріпленнях Руських і Польських воріт. Причому, останні зазнали помітної реконструкції. Біля них було збудовано будинок для сторожі, дубовий підйомний міст, здійснено нові покриття башт, в тому числі і на башті Стефана Баторія, а також зведено біля неї мур висотою біля 3,6 м та довжиною 45 м з стрільницями і т.д. Реставрувався у 1715 р. і Замковий міст, що був поруйнований весняною повінню. Варто зазначити, що до середини серпня того ж року, як свідчив А. Гловер, роботи на мості було завершено³³

Значних змін зазнали в ті часи і укріплення в межах Старого міста. Перш за все під керівництвом військових інженерів реставрувалися мурі кармелітського шанцю***, що захищав підступи до башти Стефана Баторія з заходу. На його основі виросла батарея**** панни Марії. Робилися більш вертикальними і скелі каньйону, що оточували Старе місто. Всіма роботами у 1710-1715 рр. керував А. Гловер.

Топографія оборонних споруд міста змінювалася і протягом 20-30-х років XVIII ст. Лише з 1721 до 1725 рр. на їх зміцнення було виділено 48000 злотих. За ці роки продовжувалося обмурування кам'яно-земляних валів у Новому замку, було реконструйовано замковий міст і Польську браму, зведено мурі над Руською брамою й бастіон***** св. Андрія, бата-

---

* **лікоть** – міра довжини антропометричного походження, що рівнялася 38-68,7 см. В Кам'янці-Подільському у XVIII ст. лікоть становив 60 см.

** **палісад** – укріплення із загострених до верху товстих деревин, закопаних у землю.

*****шанець** – укріплення у формі земляних валів.

**** **батарея** – кам'яне оборонне укріплення.

***** **бастіон** – п'ятикутне укріплення із кам'яних стін та кам'яно-земляних валів.

рею св.Мартина над Польською брамою, мур від Замкового мосту до людвісарні*, батарею св.Урсули (рис.13) і т.д.

З 1737 р. зміцненням міських укріплень займався інженер шведського походження Христіан Дальке. Конкретних свідчень про хід робіт на кам'янецьких укріпленнях тих часів не виявлено, однак до наших днів дійшла реляція міських укріплень 1740 р.³⁴, яка засвідчує їх стан. Користуючись цим джерелом, зауважимо, що на той час фортифікації вимагали вже значних ремонтних робіт, а військово мистецтво оборони міст – зведення нових, більш досконалих.

Найбільш цінним документом, що характеризує еволюцію топографії укріплень Старого міста з 40-х – до початку 60-х рр. виступає план Кам'янця-Подільського 1761 р.³⁵ Він засвідчує, що будівничими було реконструйовано Дальківський, або Новий, мур, що тягнувся від башти св.Михайла і аж до бастиону св.Урсули, зведено батарею св.Мартина (1745), яка охороняла місто з боку замку, батареї св.Яна та св.Михайла. Між 1745 та 1746 рр., на схід від Міських воріт архітектори реконструювали старі укріплення, що отримали назву "бастион св.Терези" (на гравюрі Кам'янця-Подільського 1684 р. він названий як Вірменський бастион)³⁶ (рис.14). З північно-західного боку єзуїтських володінь виростає бастион св.Трійці, зазнають змін укріплення Кушнірської башти, зводяться у 1761 р. кам'яні стіни, що тягнулися від неї аж до Польської брами, і т.д. Однак найбільш масштабні будівельні роботи по зміцненню міських укріплень проводилися у другій половині XVIII ст. Зокрема, саме на початку 60-х рр. між Кушнірською баштою з півночі і стіною, зведеною під керівництвом Стефана Маковецького 1761 р., з'являється й склепінчаста "Брама до магазинів" (рис.15), через яку поза башту, кам'яну стіну, каземат** і провіантські магазини можна було потрапити на вул. Довгу³⁷

Надійна система укріплень Старого міста захищала його у другій половині XVIII ст. і з східного боку. Деякі фортифікаційні споруди продовжували функціонувати навколо нього ще з XVI-XVII ст., а іноді зводилися нові. Ведучи мову про старі укріплення, варто зауважити, що в їх числі були: оборонний земляний вал, який тягнувся вздовж сучасної вул.Довгої, Гончарська (рис.16), Кравецька і Різницька башти, які розташовувалися у південно-східній частині Старого міста, невеликі бастиони турецьких часів у затиллі храму св.Петра і Павла, біля садиби Івана Богуша та на Вірменській вулиці, за садибою міщанина Главацького³⁸ і т.д.

* людвісарня – приміщення для виливання гармат.

** каземат – фортифікаційна споруда для охорони військовиків від гарматного обстрілу противника.

Нові укріплення ми зустрічаємо і недалеко церкви св.Трійці, з її північно-східного боку. Це бастион "М'ясницький"³⁹ Перед ним відкривалася вся північно-східна частина вул. Довгої і Троїцької, остання із яких вела до М'ясницького ринку (у XV – першій половині XVII ст. ринок української громади) та Вітряних воріт, а також каньйон р. Смотрич в цій частині міста.

Навпроти Гончарської башти, на високій терасі із західного боку валу, у другій половині XVIII ст. з'являється "батарея св.Ярсега". Місце її локалізації чітко зафіксовано на плані Кам'янця-Подільського 1773 р.⁴⁰ Дещо на південь від цього укріплення, приблизно в межах сучасного дитячого садка №17, що по вул. Довгій, знаходилася "батарея св.Григорія"⁴¹, або "Іванівська батарея", залишки якої зберігалися до 30-х років XIX ст.⁴²

Добре охоронялися підступи і до вірменських кварталів та Вірменсько-го ринку з південно-східного боку. Саме на розі пересічення сучасних вулиць Довгої та Івано-Предтеченської план 1773 р. фіксує невелике безіменне укріплення бастионного типу. Дещо південніше вірменського дерев'яного храму св.Миколи, зведеного Синаном Кутлубеєм у XIV і перебудованого у XVI ст., виявляємо "батарею св.Мойсея"⁴³

Оскільки поверхня півострова у його південно-східній частині досить різко понижувалася, саме на вул. Руській, південніше "Батареї св.Мойсея", де на початку XVIII ст. почали зводити Миколаївську церкву, у другій половині XVIII ст. виник ще й Миколаївський бастион⁴⁴. На захід від нього у 1780 р. військовими спеціалістами були зведені й міські казарми, побудовані за проектом архітектора Яна де Вітте⁴⁵. Вони знаходилися на високій терасі, утворюючи неприступну цитадель з боку долини р. Смотрич (рис.17).

Від казарм до Міських воріт, по кам'яних терасах у західному напрямку, тягнулася широка кам'яна стіна з амбразурами, вздовж якої були розташовані ще два укріплення. Перше із них, "батарея св.Андрія", локалізувалося зразу ж біля казарм, а друге – "бастион св.Андрія" – майже посередині всієї цієї лінії укріплень – над Руськими воротами (рис.18). Доречно зауважити, що на плані Кам'янця-Подільського 1773 р. стіна називалася "стіною Гловеровських"⁴⁶ У названій стіні, через яку веде сучасна вулиця Успенська від Руської брами до вул. Замкової, у XVIII ст. існували ще й невеликі безіменні ворота, що збереглися до наших днів (рис.19).

На формування територіальної історії Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. військовий фактор впливав і через розселення у місті військових осіб. Лише у 458 будівлях, як стверджує М. Крикун, на 1734 р. у місті додатково було розквартировано понад 1,5 тисячі офіцерів та жовнірів, загальне число яких перевищувало 2300 осіб⁴⁷

Рис. 13. Батарея св.Урсули XVIII ст. (Південний замковий двір).
Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 14. Бастіон св.Терези (Вірменський) XVI-XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 15. Брама до магазинів XVIII ст. з північного боку Кушнірської башти. Фото В. Божевільного. 2001 р.

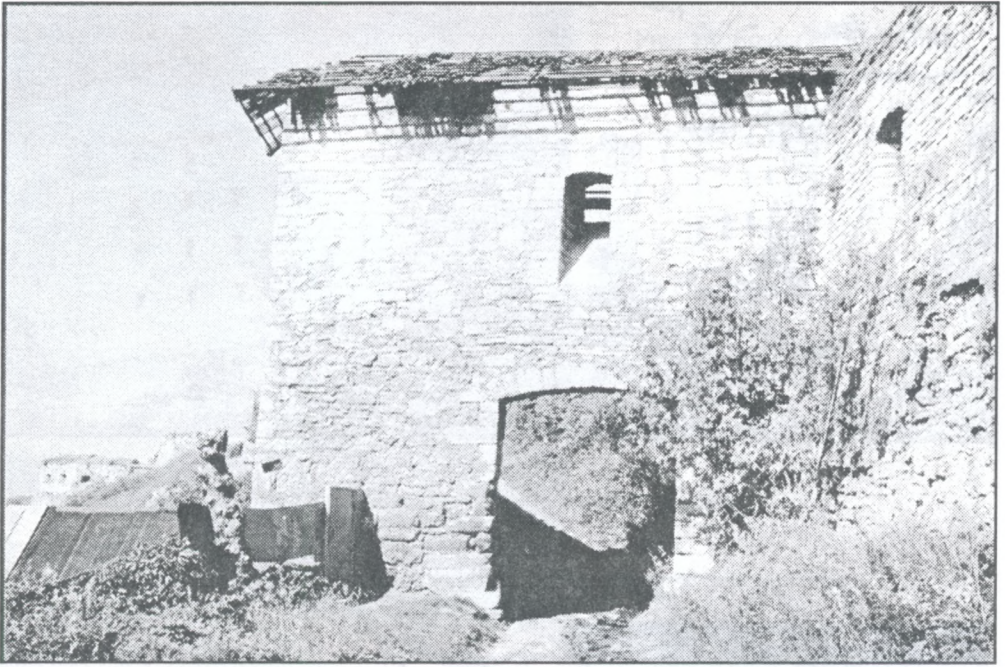
Рис. 16. Гончарська башта XVI ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.

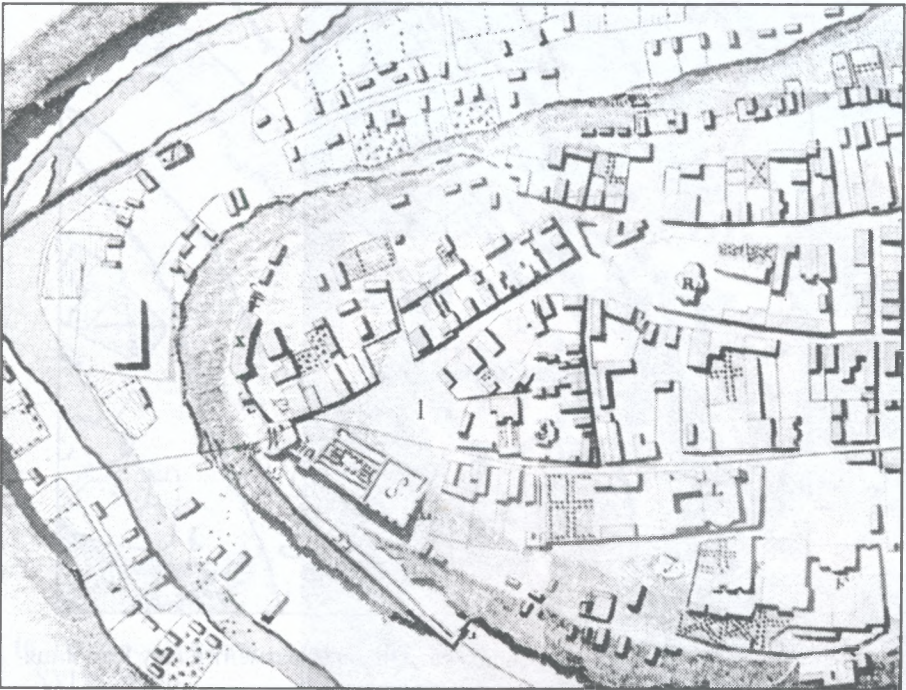
Рис. 17. Військові казарми кінця XVIII ст.

Рис. 18. Бастіон (R₁) та батарея (Q) св. Андрія (фрагмент плану Кам'янка-Подільського 1773 р.)

Рис. 19. Безіменні ворота XVII-XVIII ст., через які вела дорога від Руської брами до Міських воріт. Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 20. 1 – М'ясний ринок. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.

Остаточні природні рубежі і штучні укріплення Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. при використанні навіть найновіших наступальних засобів і системи облоги міст робили місто майже неприступним, формували його неповторну історичну топографію.

Неабиякий вплив на формування історичної топографії Старого міста мала торгівля. Вивчаючи її особливості, зауважимо, що у першій половині XVIII ст. вона знаходилася в стані відродження, а у другій – досягла вже чималих успіхів. Торговельні шляхи з Кам'янця вели до багатьох міст і містечок України, Західної і Східної Європи та Сходу⁴⁸. 1765 р. Кам'янцю підтверджується право на три щорічних ярмарки, що були відновлені ще у 1703 р.⁴⁹ Перший відкривався на Святого Войцеха і функціонував з 24 квітня впродовж 5 тижнів. Другий розпочинався на Різдво Пресвятої Богородиці (8 вересня) і тривав півтора тижня, і третій, листопадовий, – на св. Андрія – на чотири тижні⁵⁰. На цих ярмарках можна було придбати багато татарських, польських, турецьких та російських товарів. У їх числі: помаранчі, волоські або нікопольські вина, свіжу шинку, різні маринади, килими, прянощі, віск, хутра, лій⁵¹, турецький атлас, камку, китайку, турецькі, персидські та китайські шалі і пояси. Шляхта купувала східне сукно і вовняні тканини (мультиан), дамаські шаблі, турецькі карабелі (криві шаблі)⁵² і т.п. Не відставали у цьому відношенні і міські патріції. Знаходила свого покупця на кам'янецьких ярмарках і торгах ремісничя та сільськогосподарська продукція місцевого виробництва.

Основними місцями проведення торгівлі виступали міські майданиринки: Українсько-польський та Вірменський. Ринок української громади ще з кінця XVII ст. перестав існувати як окремий, оскільки громада у 1670 р. була підпорядкована польському магістрату. У XVIII ст. він продовжував функціонувати як загальноміський під назвою "Торговий", "М'ясний"⁵³ або "Зарванський". Локалізувався "М'ясний" ринок біля Кушнірської башти, про що засвідчує план Кам'янця-Подільського 1773 р.⁵⁴ (рис.20). Провідну роль у місцевій і зовнішній торгівлі в ті часи відігравав Українсько-польський ринок. Ще опис 1700 р. констатував, що основні торговельні приміщення – лавки – зосереджувалися переважно навколо ратуші. На ті часи їх налічувалося 23. Вони належали заможним міщанкам Мар'яні Пньовській і Криштофовичевій, міщанам Гжибовському, Біренгачу, Міклашевському, Аксентовичу, Якубовському⁵⁵ та ін. Так, представників родин Криштофовичів і Аксентовичів Яна Криштофовича та Григорія Аксентовича ще у 1712 р. зустрічаємо на посадах лавників українсько-польського магістрату⁵⁶.

Біля ратуші знаходилася міська вага зі склепом, на яку від кожного привезеного до міста товару збиралося мито – штука* полотна⁵⁷

* штука полотна = в середньому 48 ліктям. Лікоть = 29,8-73,2 см.

У 30-80-і роки XVIII ст. розташування торговельних будівель (в документах вони виступають як склепи і склепики) майже не змінилося. Більшість їх продовжувала знаходитися навколо ратуші українсько-польського магістрату, а також в межах Вірменського ринку та на вул. Довгій⁵⁸ Торгівля проводилася й у кам'яницях та будинках купців, кількість яких протягом 1782-1795 рр. зросла з 106 до 173⁵⁹ Серед відомих купців на ті часи були Шадбей, Козловський, Гатецький, Захаржевська та ін., садиби яких локалізувалися переважно у центральних дільницях міста⁶⁰, а їх забудова вирізнялася пишною архітектурою з багато оздобленими інтер'єрами.

Таким чином, розвиток торгівлі свідчив не лише про рівень економічного життя міста, а й про її вплив на архітектурно-планувальний образ та соціальний статус ринків в системі міста, локалізацію купецьких садиб, торговельних рядів, лавок, склепів і т.д. Адже завдяки торгівлі та активній діяльності купців у другій половині XVIII ст. досить інтенсивно забудовувалися кам'яними спорудами центральні дільниці, брукувалися ринки, окремі вулиці, реконструювалися адміністративні споруди тощо. Багатство садиб та високе соціальне становище заможного купецтва в ієрархічній структурі міста дає можливість вести мову не лише про його місце проживання, а й засвідчує, що на соціальний простір Кам'янця в ті часи, окрім містобудівних норм, активно впливали й економічні чинники.

Дослідження істориків та писемні джерела допомагають простежити й вплив на історичну топографію міста ремісничого виробництва. Виявляється, що протягом XVIII ст. в Кам'янці-Подільському кількість ремісничих цехів зросла з 5 (1713 р.)⁶¹ до 12 (1800 р.)⁶². Серед них: кравецький, шевський, м'ясницький, столярний, ковальський, овчинний, кушнірський, теслярський, олійницький, пекарський, цирюльницький та слюсарський. І це не випадково. Адже відбудова та реконструкція замкових й міських оборонних споруд, зведення будівель різного призначення в Старому місті та у передмістях, а також забезпечення кам'янчан, чисельність яких постійно зростала, найнеобхіднішими ремісничими виробами: взуттям, одягом, предметами побуту і т.п., вимагали високих професійних знань та чималих людських зусиль.

З'ясовується той факт, що цехові майстри та цехмістри входили до уряду міського магістрату, а їх кількість досить активно впливала на особливості соціальної демографії і топографії Кам'янця. Справа в тому, що заможні представники ремісничої верхівки міста мешкали переважно у головних міських дільницях. Так, опис міста 1700 р. засвідчує, що в межах майдану-ринку польської громади садибами володіли боднар Войцех Нурзінський, кравець Габріел Рульковський, маляр Войцех Твардовсь-

кий, різник Павло, стельмах Войцех⁶³ (рис. 21) і т.д. На початку 30-х років XVIII ст. в межах Українсько-польського ринку зустрічаємо садибу майстра шевського цеху Томаша Григоровича⁶⁴. 1734 р. у північній перії (бік майдану) того ж ринку домами* володіли Ясовський Муляр та Краз Римар⁶⁵, на вулиці Зарванській мав дім Артим'як Кушнір⁶⁶, на Підгір'ї над Польською брамою власниками дому та домику** виступали відповідно Фриглевич Ткач і Корочкевич Муляр⁶⁷, на вулиці Довгій домики належали Куплінському Шевцю і Брочовському Римарю⁶⁸, у східній перії ринку дім мав Богдан Різник⁶⁹ і т.д. У 80-і роки в межах названого ринку знаходилися садиби Якоба Ленговського – цехмістра*** ковальського цеху, Ігнатія Коцюбинського – цехмістра шевського цеху, Федора Кроніцького – цехмістра кравецького цеху⁷⁰ і т.д.

Щодо ремісничих майстерень, то вони локалізувалися як у центральних дільницях Старого міста, так і за їх межами. Варто зазначити, що для Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. не був характерним факт проживання ремісників у спеціально відведених для них кварталах. Окрім писемних джерел, це засвідчують і археологічні дослідження. Зокрема, у 1994 р. археологами Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету в межах житлового будинку №1 "в" по вул. П'ятницькій виявлено гончарну піч XVII-XVIII ст.⁷¹ з численним археологічним матеріалом (кахлі, миски, горщики). Іншу гончарну майстерню XVIII ст. знайдено автором монографії у склепі за Кузнечною вулицею, що веде від замку понад скалою до Кушнірської башти, недалеко будинку №6. У східній частині склепу розміщувалися залишки печі з черенем, а на ньому – кахлі та гончарна кераміка XVIII ст.

Отже, еволюція кам'янецького ремесла наприкінці XVII – у XVIII ст. сприяла як економічному зростанню міста, так і покращенню побуту та умов життя багатьом його мешканцям, що безпосередньо відбилося у соціальній топографії. Адже більшість ремісничих професій у Кам'янці базувалася на зведенні житлових будівель, обладнанні їх інтер'єрів, виготовленні різних будівельних матеріалів, будівництві монументальних та фортифікаційних споруд і т.д. Патриції та найбільш заможні ремісники намагалися придбати садибу в центрі міста, а тим більше організувати її забудову та упорядкувати інтер'єр згідно з рівнем життя та станом належністю. Не випадково, як стверджує М. Крикун, будинки на майданах Українсько-польському та Вірменському оцінювалися значно

---

* дім – житловий будинок, зведений переважно з дерева на кам'яному фундаменті. Він міг бути і напівмурованим (за М. Крикуном).

** домок – дерев'яна будівля, менша за розмірами від дому (за М. Крикуном).

***цехмістр – старший майстер, керівник цеху.

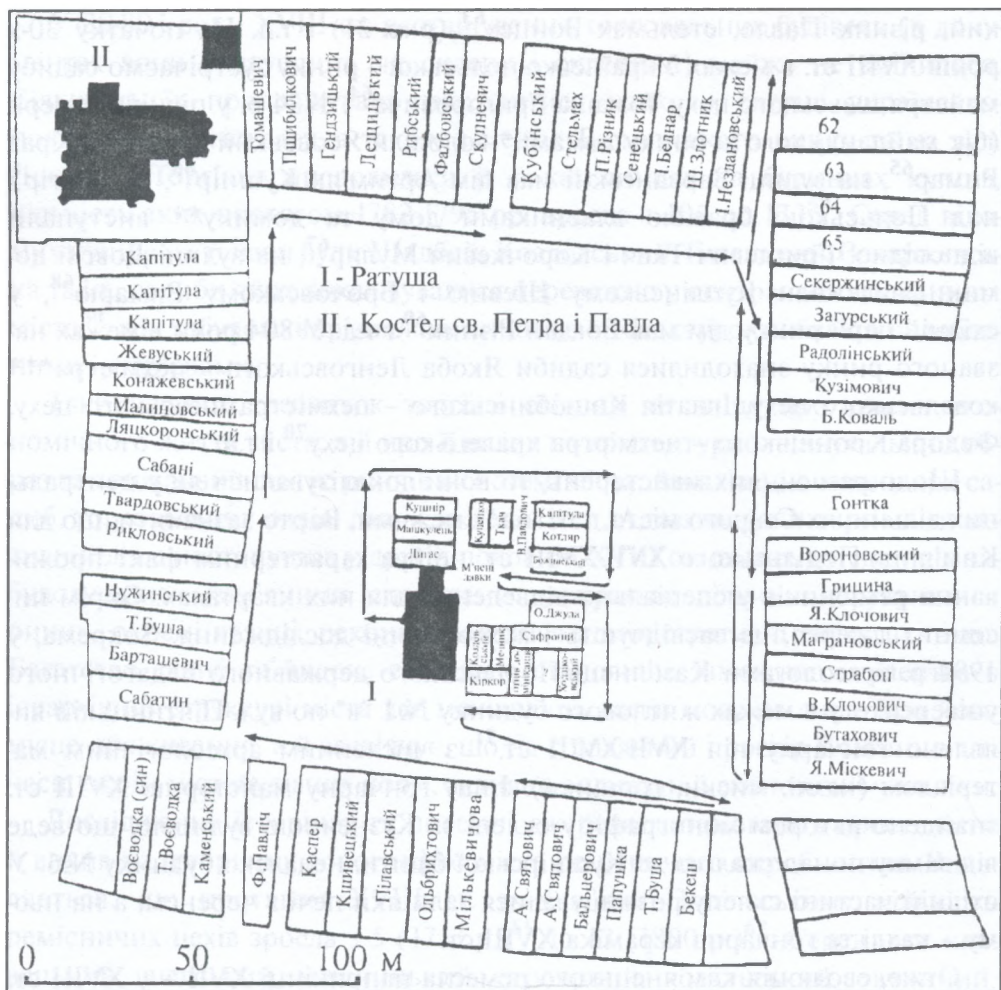

Рис. 21. Схема розпланування майдану-ринку польської громади кінця XVII ст. за описом 1700 р. (реконструкція О. Пламеницької).

дорожче, аніж будинки в інших кварталах. Розташування садиб в історичних центрах міста робило їх більш цінними, оскільки вони виступали осередками ремісничо-торговельного життя. Власники “змушені економічними інтересами і престижними міркуваннями вкладати в спорудження і догляд за ними порівняно набагато більше коштів, ніж володільці в інших частинах міста”⁷².

В історичній топографії міста відбився і рівень розвитку промислів, серед яких найбільш розвинутими були: борошномельний, корчемний, пивоварний, бортничий, сільськогосподарський та ін. Функціонування млинів писемні джерела зафіксували ще у XV ст. В основному вони знаходилися в каньйоні р. Смотрич (від Польських воріт до Руських), а та-

кож у передмісті Карвасари. На початку XVIII ст. в місті виявляємо три млини із 14 жорнами, фолюшами* і ступами**⁷³. Один із них розташовувався на схід від "Порохівні" і мав назву "Міський", а два інші – у передмісті Карвасари⁷⁴, під Замковим мостом. Біля міського млина люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. зафіксувала садиби двох його мельників – Матвія та Матіуша⁷⁵. Про прибутки карвасарських млинів промовляють судові акти українсько-польського магістрату 1704 р. Саме тоді один кам'янецький міщанин – шафар*** на виборах до міських органів влади заявив, що бувший війт**** українсько-польського магістрату Броніслав Ісаєвич, який розпоряджався прибутками карвасарських млинів, отримав від них в тому ж році надходження в сумі близько 7000 злотих. Однак, звіт про прибуток Б. Ісаєвич подав до магістрату лише на суму 700 злотих⁷⁶.

Розвивався у місті й пивоварний промисел. Пивоварні заклади також локалізувалися в долині р. Смотрич. На початку 30-х років XVIII ст. прерогатива заняття цим промислом зосереджувалася у володінні католицьких орденів. Так, люстрація 1734 р. засвідчує, що в долині р. Смотрич знаходилися пивоварні отців єзуїтів*****, отців кармелітів***** і міща-

---

* **фолюші** – пристрої в млинах для виготовлення (биття) сукна.

** **ступа** – ручне (кам'яне, дерев'яне, металеве) знаряддя для лущення та подрібнення різних речовин (переважно зерна) за допомогою товкача.

*** **шафар** – економ, прикажчик.

**** **війт** – голова міського суду, що очолював його управління або лаву.

***** **єзуїти** – члени католицького чернечого ордену, заснованого в Парижі 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою. Єзуїти всіляко підтримували колонізаторську політику польського уряду на українських землях. Їм належить ідея про унію православної церкви з католицькою. Вони ж насаджували уніатство в Україні. До Кам'янця єзуїти прибули у 1608 р. Через рік в місті вже існувала їх резиденція, а з 1611 р. – школа. З 1614 р. резиденцію було замінено на колегіум, приміщення якого збереглося до наших днів і знаходиться у південно-західній частині двору історичного факультету педагогічного університету. Колегіум функціонував у формі середньої школи, де учні вивчали сім вільних мистецтв: граматику, поетику, риторіку, арифметику, геометрію, астрономію і музику. У перші роки існування в кам'янецькому колегіумі нараховувалося 180 учнів. Єзуїтський орден був розпущений у 1773 р.

***** **кармеліти** – чернечий католицький орден, заснований у 1156 р. в Палестині групою хрестоносців-католиків. У XVII-XVIII ст. кармелітські монастирі були поширені на Правобережній Україні, де вони використовувалися як засіб покатоличення українського населення. В Кам'янці кармеліти з'явилися на початку XVII ст. Спочатку їх храм і монастир знаходилися по вул. Кармелітській, східніше так званого "Вірменського бастиону", а з 1717 р. – по вул. Татарській (у північно-східному кутку двору історичного факультету педагогічного університету). У 1866 р. було скасовано монастир, а в 1867 р. – й костел. З 1878 р. його реконструювали і перетворили у православний кафедральний храм міста, що був зруйнований у 30-і рр. XX ст.

нина Й. Вірніцького⁷⁷ У другій половині XVIII ст. кількість пивоварень зростає. Вони перейшли у приватну власність міщан. Якщо у 1789 р. власниками пивоварень в Долині, що розташовувалися недалеко від Польської брами, були міщанин Йозеф Вірніцький, Сигизмунд Мазуркевич, Йозеф Стубіцький і міщанка Лезіцницька⁷⁸, то у 1799 р. з'являється ще й пивоварня Станіслава Леврініча⁷⁹

Чималі прибутки власникам приносив корчемний промисел. Найбільш розвинений він був у передмістях. Протягом XVIII ст. корчми існували на Руських і Польських фільварках*, Довжку, Біланівці, Карвасарах, у Зіньківцях⁸⁰ і т.д. Причому, якщо у 1739 р. під скалою на Польських фільварках функціонувала одна корчма⁸¹, то у 1753 р. – вже дві: Нижня і Верхня, які два роки (1752-1753) орендували пани Зелінський та Гірша⁸². Володів корчмою на Довжку у 1784 р. і комендант міста Ян де Вітте⁸³

Найбільшою була корчма в Зіньківцях. Її орендували у 1765 р. євреї: чоловік з дружиною і дочкою. Корчму обслуговували, крім них, ще й син орендаря і друга дочка, слуга з дружиною та три хлопці⁸⁴. На Карвасарах корчма знаходилася дещо південніше від церкви Різдва Христового⁸⁵

Окрім корчм, в передмістях існували й винниці. У 1765 і 1784 рр. вони діяли на Карвасарах, Довжку, Зіньківцях, Татарисках і перебували в руках євреїв. Так, винницю на Довжку утримували чоловік з дружиною і дочкою, винницю у Зіньківцях чоловік з дружиною, сином і двома дочками, на Татарисках – лише чоловік з дружиною⁸⁶ і т.д.

Досить розвинутим у місті було і бджільництво. Пасіки утримували як міщани, так і передміщани. Зокрема, в одній з актових книг кам'янецького українсько-польського магістрату за 1700-1713 рр. повідомляється, що в каньйоні р.Смотрич, за Руськими воротами з давніх часів знаходилася пасіка міщанина Замановича, що належала йому і в 1713 р.⁸⁷ Пасіки мали усі міщани, які володіли хуторами в межах міських земель та фільварками у передмістях. Бортництво давало гарні прибутки католицьким храмам, яким належали окремі юридики** на Руських і Польських фільварках, а також уніатським церквам, землеволодіння яких особливо активно зростало у другій половині XVIII ст.

Велику пасіку на Руських і Польських фільварках мав міщанин Зелінський. Коли у 1771 р. церкві Покрова Пресвятої Богородиці надавали землю, то територія пасіки Зелінського виступила навіть межовим

* **фільварок** – невелика садиба, помістя, земельні володіння заможних міщан, шляхти, церкви, панів, магнатів.

** **юридики** – ділянки в межах міста або його передмість, вилучена з-під міського судівництва, що підлягала окремому відомству і суду.

розподілом⁸⁸. Пасіки міщан знаходилися і біля р. Мукша, що виступала межею між міськими землеволодіннями і володіннями власника села Боришківці Богуша. Магістратські книги* Кам'янця-Подільського за 1709 р. засвідчують, що Богуш досить активно захоплював міські землі, в тому числі і володіння міщан, де розташовувалися пасіки. Підпорядкувавши останні, він розкопував вали, що оточували їх, а також кургани, які знаходилися біля р. Мукша. Крім того, Богуш організовував наїзди на міщанські пасіки, що розташовувалися недалеко від Кам'янця, забирав вулики і т.д. Коли міщани подали скаргу на Богуша до суду українсько-польського магістрату, він, намагаючись помститися їм, здійснив напад на садибу одного із них – Хмеля, який мешкав біля Польської брами⁸⁹

Незважаючи на той факт, що ремесло, торгівля та промисли для мешканців Кам'янця-Подільського виступали головним заняттям і джерелом існування, місто не могло обійтись й без сільськогосподарського виробництва. Землеволодіння, ліси, луки, міські вигони, розведення та утримання худоби були звичайним явищем для багатьох міських жителів, храмів, монастирів, купців, військових чинів і т.д. Передмістя, міські околиці та вся сільськогосподарська округа Кам'янця-Подільського виступали тим соціальним простором, в межах якого реалізовувалися життєво необхідні потреби міщан.

Певний вплив на соціально-топографічну еволюцію міста мали й норми його містобудування та управління за зразками європейських міст XII-XV ст., які отримали Магдебурзьке право**. Головною інституцією, що здійснювала самоуправління міськими громадами та регулювала містобудівними нормами, виступав магістрат. На ті часи їх було два: українсько-польський і вірменський. Українсько-польський магістрат знаходився в ратуші, що локалізувалася в межах майдану-ринку, в його центральній частині. Вона виступала організуючим елементом в історико-архітектурному ансамблі Українсько-польського ринку (рис.22), а також місцем, де знаходилися органи законодавчої і виконавчої влади. В ратуші засідала найзаможніша міська верхівка, від діяльності якої, а також від її

---

* **магістратські книги** – судові книги магістратів міста (у XVIII ст. українсько-польсько-го і вірменського), що зберігаються у ЦДІАУ(к) і містять різноманітні відомості з історії міських громад XVI-XVIII ст., розкривають різні справи про невчасне повернення боргів, заповіти наслідникам, крадіжки тварин і майна, побої, непорозуміння щодо домоволодінь і т.д., які вирішувалися в судовому порядку.

** **Магдебурзьке право** – система німецького права, що застосовувалася у німецькому місті Магдебурзі і слугувала зразком для його запровадження в багатьох країнах Європи, в тому числі і Україні з XIV ст. За цим правом міста звільнялися від управління і суду великого землевласника, старости та воеводи.

Рис. 22. Українсько-польська ратуша XVIII ст. Реконструкція Є. Пламеницької.

її проживання у Старому місті, залежала специфіка формування соціальної топографії міських ділянок.

Представники міських урядів мали нерухомі володіння переважно в межах міських майданів-ринків і головних вулиць. Ведучи мову про Українсько-польський майдан-ринок, можна назвати десятки прізвиськ міських урядовців-патрициїв, які володіли садибами в усіх його періях*. Згідно з описом Кам'янця-Подільського 1700 р. кам'янецький вїйт і радник** Адам Святович мешкав у межах великого периметра ринку (південна перія). У південній перії ринку зустрічаємо садиби Томаша Воеводки та радника Мартина Ольбрихтовича, у східній – садибу радника Юзефа Пшебилковича⁹⁰ і т.д. 1734 р. в межах Українсько-польського ринку знаходилися садиби президента міста Яна Барановича (північна перія), райців*** Стефана Бакаловича, Йозефа Вільчка, Григора Яроцького, Павла Шейна та Опученка (східна перія), райців Антонія Лісевича

* **перія** – бік майдану-ринку.

** **радник** – член міського уряду.

*** **райця** – член міської ради.

та Дмитра Стахурського (середринковий квартал), райці Миколи Павліча (південна перія), лавника* Панкевича (вул. Зарванська), лавників Лукаша Згурка та Антонія Криштофовича (вул. Довга), лавника Олександра Гановича (Вірменський ринок), лавників Якова Бродзянського та Григора Піотровського (вул. П'ятницька)⁹¹ і т.д. Аналогічну картину щодо розселення членів магістрату в межах Старого міста подає нам і документ 1789 р. Він засвідчує, що райця Бакалович мав садибу у північній перії Українсько-польського ринку, райця Григорій Декарпелевич – у східній, лавник Михайло Боярський – у східній⁹² і т.д.

Члени магістрату стежили за упорядкуванням міських садиб, їх забудовою і розмежуванням, регулювали куплю-продаж і т.д. Українсько-польський магістрат продавав бажаним особам (хто мав на те право) в межах Старого міста "пусті ґрунти" для їхнього господарювання. На них зводилися як житлові, так і господарські споруди. Виручені від продажу кошти поступали до магістратської каси. За М. Крикуном, у 1734 р. таких ґрунтів було продано 5, а в 1735 р. – 7, на загальну суму 380 злотих. Із цих 12-ти ґрунтів 6 знаходилося в Долині, 3 – на Підгір'ї, по одному – на вулицях Довгій, Зарванській і Татарській⁹³

Кожний акт продажу ґрунту не обходився без представників магістрату: бурмистра** і райців. Вони вимірювали ґрунт, оцінювали його вартість, а потім з їх дозволу магістратський возний*** тричі виголошував запитання, чи на той момент хтось із присутніх не претендував на ґрунт. Якщо таких осіб не виявлялося, то після цієї процедури бурмистр і райці проводили інтромісію, тобто вводили покупця до придбаного ґрунту⁹⁴. У кожному акті інтромісії вказувалися розміри проданих і куплених ґрунтів (довжина і ширина), місце їх розташування в межах міських діляниць. Так, продаючи незайманий ґрунт на початку 30-х років XVIII ст. одному кам'янчанину, в актових книгах українсько-польського магістрату зазначили, що він знаходився між домами-садибами Яна Білоуса і Дмитра Олійника. А люстрація**** 1734 р. засвідчує, що ці садиби локалізувалися в Долині, недалеко від Польської брами під №№ 309 і 314⁹⁵

---

* лавник – член міського суду (лави) у містах із самоврядуванням за Магдебурзьким правом.

** бурмистр – голова міського управління, ради в містах України з Магдебурзьким правом, помічник війта.

***возний – судовий урядовець, який виконував функції вручення викликів до суду, оголошував вироки та здійснював огляд місць злочину; судовий виконавець.

****люстрація – ревізія королівських маєтностей; документація, що їх відтворює.

Доречно зазначити, що містобудівні норми перебували і в полі зору держави та короля (Кам'янець-Подільський державним містом став ще 1463 р.). Зокрема, у 1738 та 1746 рр. польський король Август III (1733-1763) направляв до Кам'янця-Подільського спеціальні комісії, до обов'язків яких входило вивчення благоустрою міста та вироблення програми дій щодо його упорядкування. Особливу увагу комісії звертали на архітектурно-планувальні норми та забудову садиб у межах Українсько-польського та Вірменського майданів-ринків, а також уздовж центральних міських вулиць.

Звертаючись до королівських рекомендацій комісії 1738 р., зауважимо, що вона повинна була з'ясувати, кому і згідно з яким правом належали ті чи інші кам'яниці, дома і незабудовані ділянки в межах Старого міста, у якому стані вони знаходилися і т.п. Комісія повинна була вивчити і описати володіння представників духовного та світського станів, зобов'язати міські органи влади сприяти розвитку торгівлі, ремесел, промислів та інших видів господарської діяльності для розбудови й упорядкування Кам'янця-Подільського, розумно організувати податкову систему, залучати до відбудови міста не лише кам'янчан, а й жителів інших міст, які будуть сприяти цьому процесові.⁹⁶ Вважаємо, що саме завдяки діяльності останньої комісії у 1754 р. було реконструйовано українсько-польську ратушу*, про що засвідчує вибитий напис на її фронтоні (рис.23). Крім того, в ті часи проводилося мощення майдану-ринку із західного боку ратуші.

Як данина традиції європейських міст XII-XV ст., в Кам'янці-Подільському лише у XVIII ст. перед ратушею, з південно-західного боку, було зведено так званий "Міський колодязь"⁹⁷ (рис.24). Дивним залишається той факт, що ця пам'ятка без наукових аргументів атрибутована в окремих виданнях⁹⁸ як "Вірменський колодязь". Для такої його назви писемних свідчень не виявлено. Адже та сума грошей, що була виділена якимось Нарзесом на початку XVII ст. для копання міської криниці⁹⁹, не дає підстав стверджувати, що саме тоді колодязь почав функціонувати. У зв'язку з цим фактом не випадковим було розпорядження короля та рішення міських властей 1638 р. про необхідність зведення на ринку колодязя¹⁰⁰. Процес був досить трудомістким, однак у XVIII ст. 40-метровий колодязь з'явився. Найбільш аргументованими документами, що засвідчують існування "Міського колодязя", є плани Кам'янця 1761 та

---

* **ратуша** – споруда, що знаходилася в містах з магдебурзьким самоврядуванням в межах майданів-ринків. У ній засідав магістрат (міський уряд), що складався із Лави і Ради. Лаву очолював вїйт, а Раду – бурмистр.

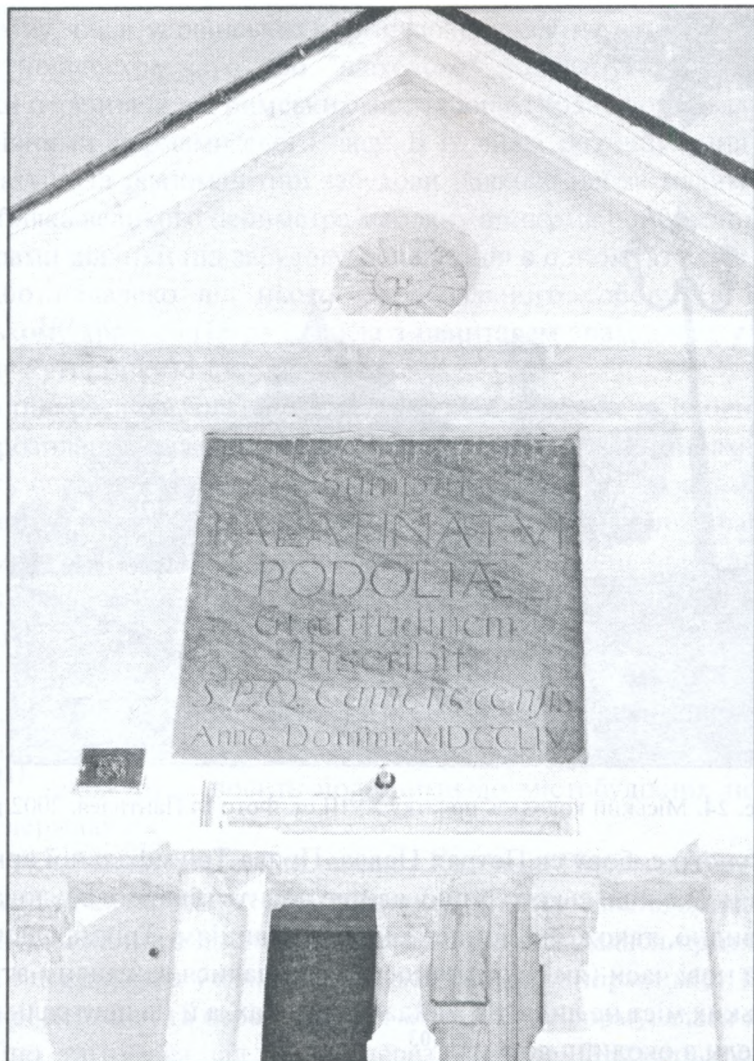

Рис. 23. Напис на фронтоні українсько-польської ратуші. Фото В. Божевільного. 2001 р.

1773 рр.¹⁰¹ Про наявність колодязя на Українсько-польському ринку саме у XVIII ст. засвідчили й археологічні дослідження, що проводилися у 1997 р. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного педуніверситету. Колодязь викопали, однак вода для пиття у ньому виявилася непридатною.

Станом Кам'янця-Подільського у містобудівному та військовому відношеннях цікавився і король Станіслав Август Понятовський (1764-1793), на честь приїзду якого до міста у 1781 р. звели Триумфальну арку¹⁰², через яку можна було потрапити з Українсько-польського ринку до

Рис. 24. Міський колодязь початку XVIII ст. Фото М.Пантилея. 2002 р.

кафедрального собору св.Петра і Павла. Поява Триумфальної арки в системі Українсько-польського ринку явище досить цікаве, а збудована вона була, очевидно, також як данина давнім традиціям. Триумфальні арки в середні та нові часи (як і в античності) залишалися важливим атрибутом європейських міст не лише на майданах-ринках, а й на центральних вулицях, що вели з околиць до міста¹⁰³

Еволюцію містобудівних норм Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. дають можливість простежити магістратські книги, а найбільше – його плани 1753¹⁰⁴, 1761¹⁰⁵, 1773¹⁰⁶, 1793¹⁰⁷ та інших років. Вивчаючи принципи розпланування Старого міста тих часів, зауважимо, що вони в своїй основі мали типологічні структури поквартального розпланування міста й вуличної мережі, які формувались ще з XIV ст. Ведучи мову про Українсько-польський ринок, зазначимо, що наприкінці XVII – у XVIII ст. він зберігав у своїй основі планувальні норми Кам'янця-Подільського XV-XVII ст.¹⁰⁸, що були запозичені будівничими в європейських міст XII-XV ст. Ці норми спочатку переймали будівничі міст Польщі¹⁰⁹, а у XIV-XV ст. – міст Правобережної України. Головні майдани-ринки більшості тогочасних французьких, італійських, чеських, польських та інших європейських

міст (в тому числі українських) організовувалися на основі регулярного прямокутно-перехресного або "шахового" розпланування, яке містобудівники перейняли від римських міст-таборів і трансформували згідно з містобудівними нормами свого часу. В їх числі розташування в центрі ринку, ратуші та різноманітної забудови навколо неї за малим периметром, розбивка великого периметра майдану-ринку на приблизно однакові за розмірами ділянки під забудову, локалізація в одному із кутів майдану-ринку або недалеко від нього кафедрального собору (в Кам'янці-Подільському храм св.Петра і Павла з цвинтарем знаходився у північно-західному куті ринку) і т.д.

Варто підкреслити, що міста Московської держави та їх центри будувалися і розплановувалися у ті часи за дещо іншими принципами, про що свідчають спеціальні дослідження¹¹⁰ На відміну від європейських міст основу центру міст Московської держави формували головний храм (собор) або кремль, а всі інші храми і міська забудова мали підпорядковане, другорядне значення. Така соціальна топографія диктувалася певними релігійно-філософськими та естетичними принципами. Містобудівні норми міст названої держави відтворюють рисунки таких міст кінця XVI-XVIII ст., як Москва (рис.25), Тобольськ (рис.26), Курськ (рис.27) й інші. З'ясовується і той факт, що містобудівні норми Києва XVII-XVIII ст. (рис.28)¹¹¹ також були досить подібними до містобудівних норм Московської держави.

Якщо Українсько-польський ринок у Кам'янці-Подільському мав форму, близьку до квадрата, то Вірменський – до видовженого прямокутника (рис.29). Така його планувальна структура складалася протягом XIV-XVIII ст. і поєднувала у своїй основі містобудівні норми міст Галицько-Волинської держави та європейських міст. Вона сформувалася на основі дороги, що тягнулася від замку через міст до П'ятницької і Миколаївської церков, пересікаючи півострів у його південній частині із заходу на схід. Дорога стала головною композиційною віссю у формуванні не лише майдану-ринку, а й всієї планувальної сітки міста. Вивчаючи особливості планувальної структури Вірменського ринку, Ю. Нельговський зауважив, що при його організації в плані ринок отримав форму витягнутого веретена¹¹², а з часом після розбивки на приблизно рівні за розмірами садиби перетворився у видовжений прямокутник. Так звані "Довгі ринки" отримали широке розповсюдження в містах Німеччини (Мюльдорф), Чехії (Раковник, Кнеждуб, Нові Кестржани), Польщі (Нова Весь, рис.30, Піла, Будзун)¹¹³ та інших держав. "На одному кінці такого "довгого ринку" за межами поселення, контролюючи переправу або перехрестя доріг, знаходився замок..., а в іншому кінці – храм"¹¹⁴. Аналогічні місто-

Рис. 25. План-схема Москви XVII-XVIII ст.

будівні норми знайшли місце і в планувальній структурі українських міст, до числа яких належить і Кам'янець-Подільський.

Писемні та графічні документи кінця XVII-XVIII ст. дають можливість об'єктивно відтворити планувальні особливості та забудову Вірменського ринку. Вони засвідчують, що головними домінантами у формуванні його

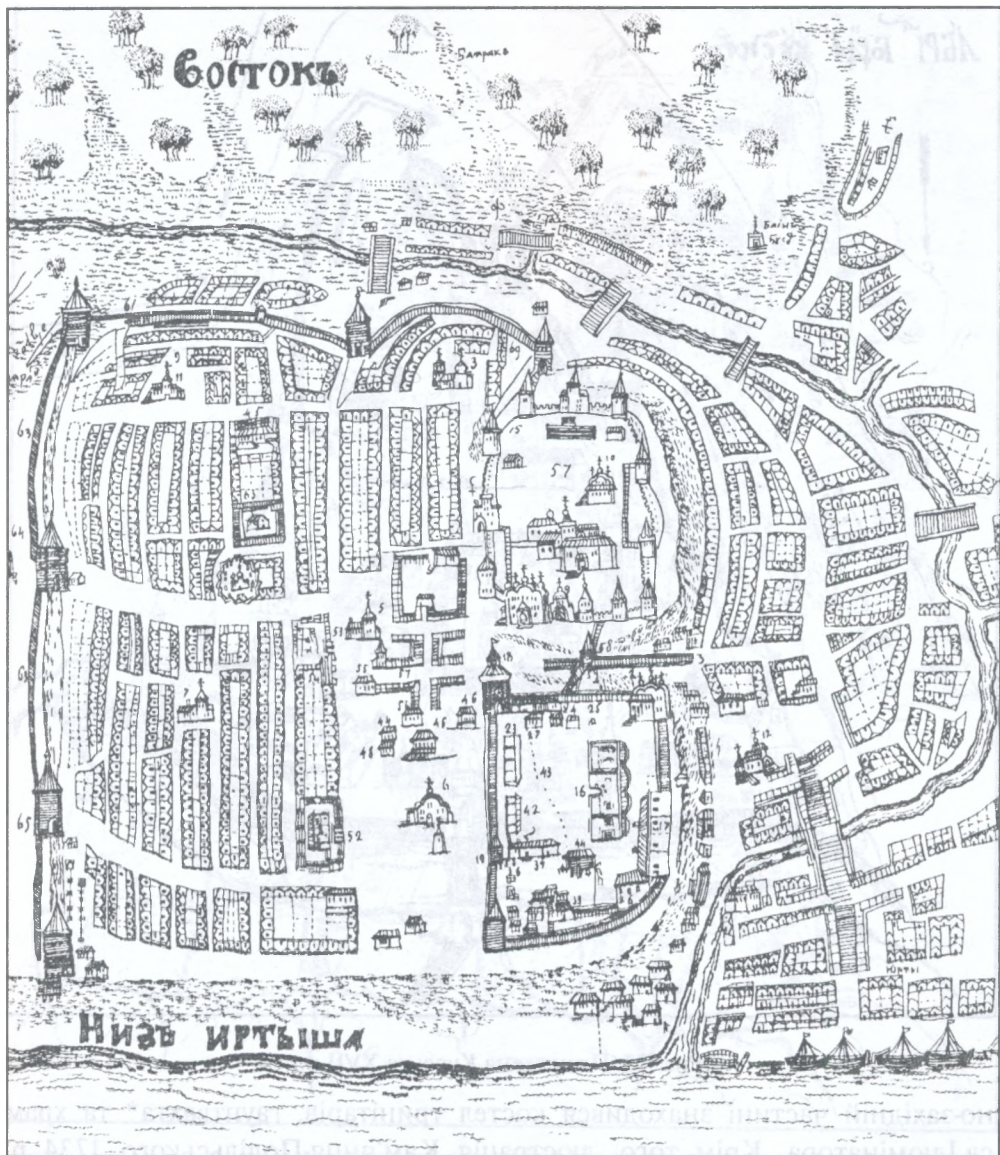

Рис. 26. План-схема Тобольська XVII ст.

історико-архітектурного ансамблю виступали ратуша, культові, адміністративні, житлові та інші споруди. Ратуша локалізувалася у південно-східній частині ринку, а на схід від неї – палац коменданта міста, який кам'яною аркою через сучасну вулицю Вірменську з'єднувався з так званним вірменським "Торговим будинком". Зі сходу ринок обмежувала садиба Іоанно-Предтеченського храму з цвинтарем, а з півночі – володіння домініканського костелу і монастиря, садиба старост і т.д. У його півден-

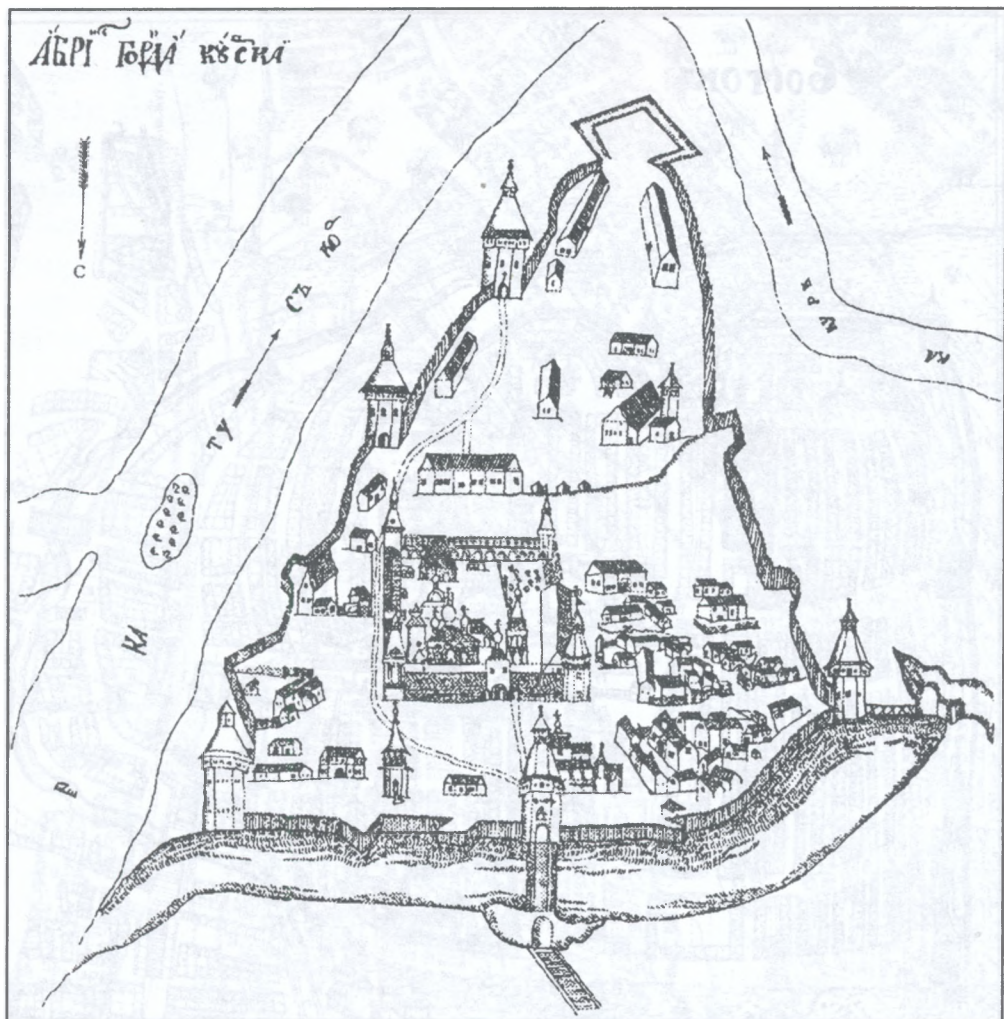

Рис. 27. План-схема Курська XVII ст.

но-західній частині знаходився костел тринітарів, гауптвахта* та храм св.Люмінатора. Крім того, люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. фіксує в межах Вірменського ринку резиденцію генерала Шіллінга, сім кам'яниць представників різних соціальних станів (Шулицького, коронного кухмістра**, вірменського пробоща***, капітана Доссена, Давида Шадбея і Мардероса), вісім домів, один двір, три дворики та один склеп¹¹⁵. Досить чітко планувальну структуру Вірменського ринку подає план Кам'янця-Подільського 1773 р. Він детально фіксує його конкретну

* гауптвахта – караульне приміщення.

** кухмістр – завідувач їдальнею.

***пробош – приходський ксьондз.

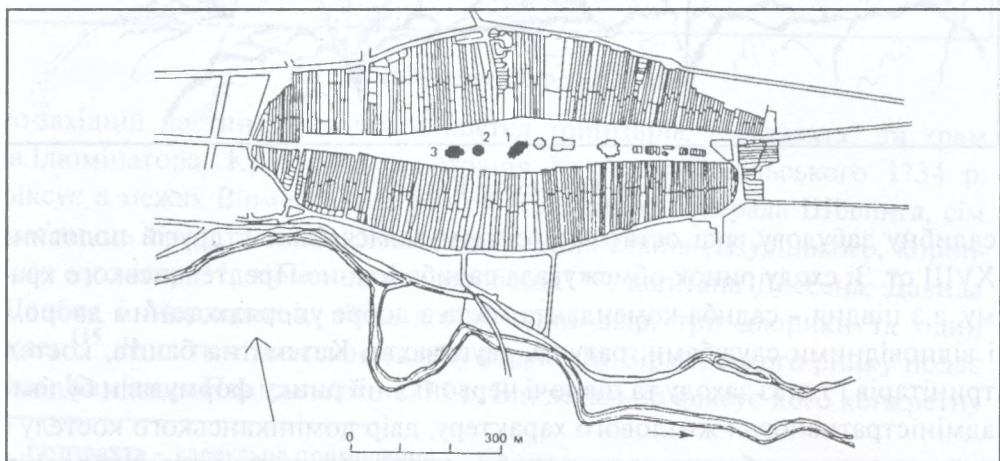
Рис. 28. План-схема Києва XVII ст.

садибну забудову, яка остаточно сформувалася саме у другій половині XVIII ст. Зі сходу ринок обмежувала садиба Іоанно-Предтеченського храму, а з півдня – садиба коменданта міста з добре упорядкованим двором і відповідними службами, ратуша, гауптвахта, Казематна башта, костел тринітарів і т.д. Із заходу та півночі червоні лінії ринку формували будівлі адміністративного і житлового характеру, двір домініканського костелу і монастиря, садиба старост, садиби заможних купців та урядовців вірменської громади тощо.

Рис. 29. Вірменський ринок (D).
Фрагмент плану Кам'янця-
Подільського 1773 р.

Рис. 30. План польського міста Нова Весь за П. Шафером.
1. Костел. 2. Ратуша. 3. Костел євангелістів.

В плані еволюції містобудівних норм доречно згадати і "Комісію доброго порядку", що була створена в Польщі у 1765 р. До її функцій входили також теоретичні розробки питань щодо упорядкування, планування і забудови міст. Однак вивчення її діяльності в українських містах Правобережжя, в тому числі і в Кам'янці-Подільському, дало підстави О.Станіславському дійти висновків, що функціонування комісії майже не вплинуло на українські міста¹¹⁶

Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. зумовлювалася й станом його культури, що виражалася рівнем освіти жителів і наявністю відповідних закладів, особливостями розташування військової, світської та культової архітектури, побутом і звичаями, традиціями, нормами містобудування і т.п.

Як значний осередок освіти воеводства та повіту, Кам'янець зосереджував в межах майданів-ринків та у різних кварталах низку освітніх закладів, розташування яких значною мірою формувало специфіку соціальної топографії міста. Причому, якщо наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. вони знаходилися в основному при храмах, то з другої половини XVIII ст. – функціонували окремо. Школи діяли як при православних і уніатських Іоанно-Предтеченському, Троїцькому та Михайлівському, так і при католицьких св.Миколи (вірменському) та св.Петра й Павла храмах і при єзуїтському колегіумі. Доречно зауважити, що школа при єзуїтському колегіумі діяла в 1700 р. як школа граматики, у якій навчалися переважно діти католицької шляхти, а з 1701 р. – як гуманітарна¹¹⁷ У 1742 р. ректор колегіуму домогся зведення нового шкільного приміщення, яке разом з колегіумом, шляхетським конвіктом (пансіоном) і костелом формувало цікавий архітектурний ансамбль у планувальній структурі Старого міста, про що свідчить план Кам'янця 1773 р.¹¹⁸ (рис.31).

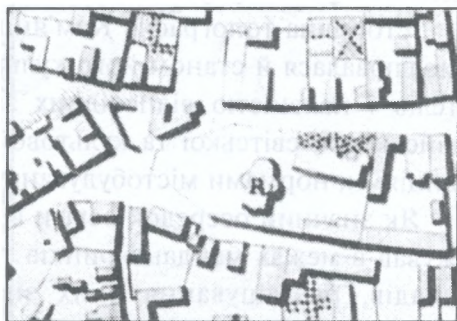
Школи для дітей української громади в першій половині XVIII ст. функціонували також при храмах Спасопреображенському та Різдва Христового, що локалізувалися в каньйоні р. Смотрич. Перша з них, як свідчить люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р., називалася "школа св.Спаса" і знаходилася на правому березі р.Смотрич, недалеко кам'яного стовпа Новопланівського мосту, а друга – "школа руська" – розташовувалася біля храму Різдва Христового, у південно-східній частині каньйону¹¹⁹

В 1782 р. у західній перії Українсько-польського ринку на кошти прелата (вищий духовний сановник у католицькій церкві) Матеуша Гронкевича було зведено будівлю римо-католицької семінарії (зараз приміщення друкарні), що функціонувала до 1793 р.¹²⁰

Рис. 31. F - Садиба, костел і колегіум єзуїтів. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.

Рис. 32. R₁ - Троїцький храм з монастирськими приміщеннями та цвинтарем. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.

Особливості історичної топографії міста формувалися і під впливом релігійного життя та розміщення в його дільницях культових споруд. Доречно зауважити, що у ті часи в Кам'янці числилося понад 20 православних, уніатських і католицьких храмів¹²¹, що знаходилися у різних його дільницях. Плани міста XVIII ст. зафіксували місцезнаходження у східній частині Вірменського ринку Іоанно-Предтеченського храму. Біля М'ясницького ринку розташовувався Свято-Михайлівський храм. Південніше від нього – Троїцький, що з монастирськими приміщеннями та з цвинтарем прилягав зі сходу до вул. Зарванської, а з заходу – до Троїцької (рис.32). На вул.Татарській в ті часи локалізувався храм св.Петра і Павла (рис.33). У вірменських кварталах знаходилися храм св.Миколи, св.Георгія, св.Люманітора і т.д. Костел св.Петра і Павла разом з цвинтарем і дзвіницею (рис.34) був розташований у північно-західному кутку Українсько-польського майдану-ринку. Із західного боку цього ж ринку розміщувалися костел францисканів, францисканок і св.Катерини. На північ від костелу св.Петра і Павла, по лівий бік вул.Татарської, знаходилися костели єзуїтів та кармелітів. Між Українсько-польським і Вірменським майданами-ринками, від вул. П'ятницької до вул. Домініканської, розміщувався костел і монастир домініканів. У південно-східній та південно-західній частинах Вірменського ринку у XVIII ст. локалізувалися відповідно костел св.Миколи (вірменської громади) і костел Тринітарський¹²² (рис.35).

В просторово-планувальній структурі Старого міста храми займали домінуюче розташування, несли певний зміст, організовували неповторний соціальний простір та архітектурний силует міста. Доречно зауважи-

Рис. 33. Костел св.Петра і Павла XV-XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р..

Рис. 34. Костел св.Петра і Павла з дзвіницею. Вигляд з півдня. Фото М. Пантелея. 2002 р.

Рис. 35. Тринітарський костел. XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.

ти, що храми виступали не лише як архітектурно-композиційні споруди певних дільниць та кварталів і місця проведення богослужінь, а й були пристановищем для поховання представників знатних родів Кам'янця-Подільського у своїх склепах і кам'янчан-прихожан на цвинтарях. Так, свої гробниці у склепах Іоанно-Предтеченського храму мали українці Михайло і Йоаким Опученки¹²³, які померли відповідно у 1765 р. і 1794 рр., займаючи перед цим посади лавників Українсько-польського магістрату¹²⁴. Католицькі роди Потоцьких, Богушів і Замаховських поховані відповідно у костелах домінікан, кармелітів і єзуїтів¹²⁵. У кафедральному костелі св.Петра і Павла із заможних осіб міста були поховані єпископ* Микола Дембовський (1757), канонік** Яків Козібродський (1758), ягольницький пробощ Матеуш Гронкевич (1758), який залишив 0,5 млн. злотих на будівництво будинку католицької гімназії у Кам'янці, кафедральний архідиякон Францішко Клейн (1771), комендант міста і архітектор Ян де Вітте (1785), його дружина Мар'яна (1780)¹²⁶ і т.д. Заслуги єпископа М. Дембовського перед храмом особливі. Саме за часи його єпископства (1740-1757) при участі Яна де Вітте в костелі було проведено капітальні реставраційні роботи. В стилі українського бароко зведено новий головний вітвар***, встановлено крісла каноніків, змінив свій вигляд амвон (підвищення під вітварем у храмі, з якого виголошуються проповіді), прикрашено пілястрами, капітелями і скульптурними зображеннями святих головний фасад храму, після чого останній набрав цілісної гармонії та досконалого архітектурного завершення (рис.36).

В ті ж часи проводилася реставрація й мінарету****, висота якого досягає 36,5 м. У 1756 р. на ньому було встановлено мідну постать Богородиці (висота 3,5 м).

Протягом XVIII ст. у стилі бароко проведено реставрацію й дзвіниці храму, що знаходилася у північно-східному кутку двору і збереглася до наших днів. В ті часи храм св.Петра і Павла виступав центром кам'янецької дієцезії*****, служив місцем проведення засідань подільських сеймиків*****.

---

* **єпископ** – вищий духовний сановник, що очолював єпархію (церковно-адміністративна одиниця).

** **канонік** – член капітулу (рада духовних осіб при митрополитові, в монастирях; крилас), криласа. Священик католицької церкви при великих соборах, який підпорядковувався певному статуту.

*****вітвар** – східна підвищена частина храму, де відправляються богослужіння. Він виділяється від середньої частини храму іконостасом.

******мінарет** – висока кам'яна вежа біля мечеті, з якої муэдзин скликає мусульман на молитву.

*******дієцезія** – католицький церковно-адміністративний округ.

*******сеймик** – з'їзд шляхти воєводства.

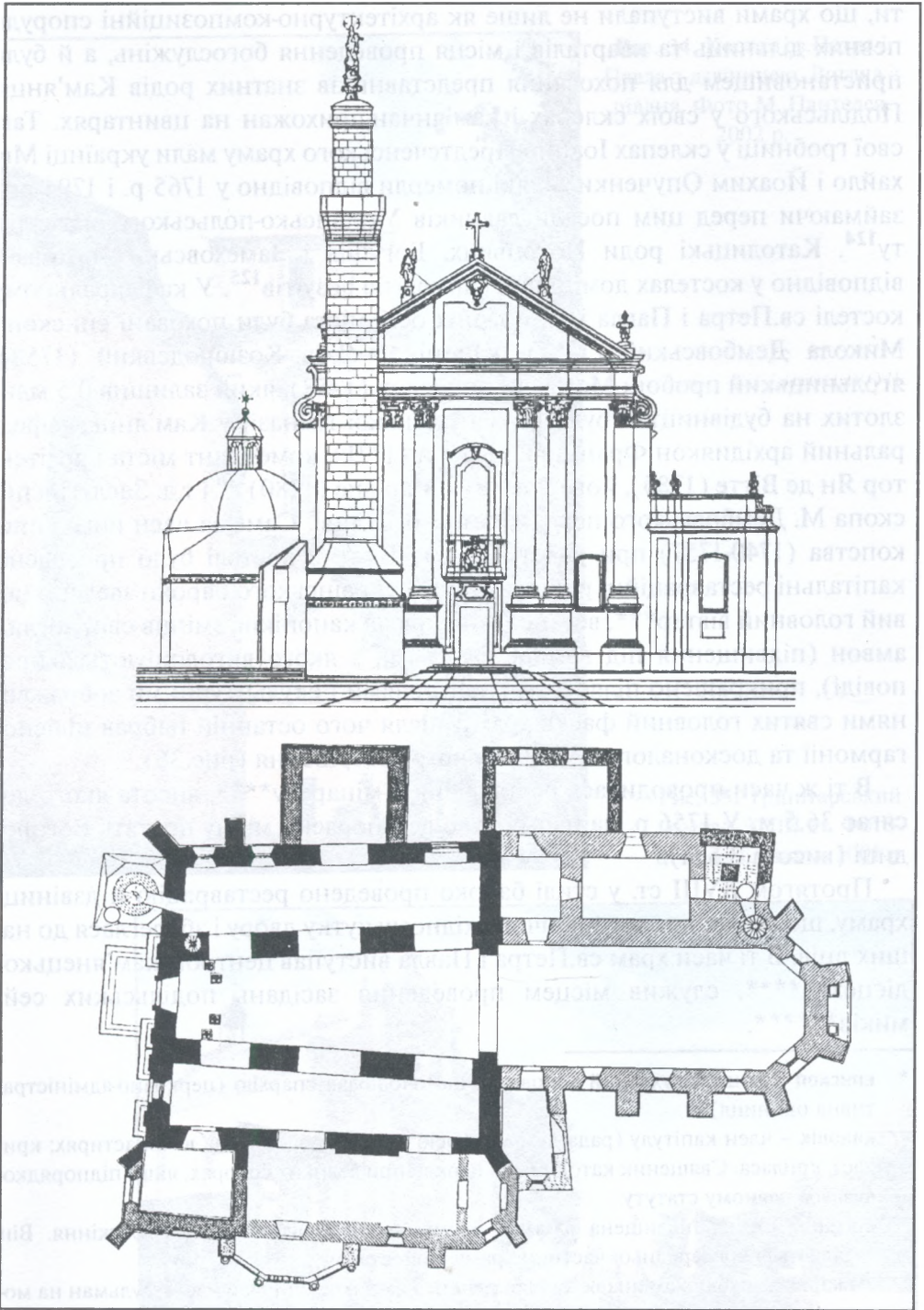

Рис. 36. План та креслення фасаду кафедрального храму св. Петра і Павла.

Представники вищих духовних санів та найзаможніші міські патриції були поховані й у вірменському храмі св.Миколи і в його склепах. Зокрема, візита* храму 1850-1856 рр. повідомляє, що в галереях святині з лівого боку знаходився пам'ятник з чорного мармуру, на якому визолоченими літерами сповіщалося, що тут похований архідиякон** Микола Богданович (1796), а з правого – Михайло Матусевич (1770). Біля головного вівтаря були могили президента*** міста Яна Чайковського (1789) і райці Войцеха Шадбея (1787)¹²⁷, надмогильні плити яких виявлено під час археологічних досліджень храму на початку 90-х рр. ХХ ст.¹²⁸ Тоді ж було знайдено і декілька поховань осіб духовного сану у склепах храму (останки перезахоронені), однак ідентифікувати їх не вдалося.

У XVIII ст. церква, як стверджує М. Крикун, намагається збільшити і кількість своїх садиб та будівель в межах ринків й центральних вулиць шляхом привласнення міщанських нерухомостей. Це явище викликало чималу тривогу у міської влади. Так, у 1735 р. українсько-польський магістрат, виділяючи незаймані ділянки під забудову міщанам, застерігав, що мешканцям цих садиб заборонялося продавати їх або відчужувати духовним особам. Крім того, у постанові того ж магістрату від 1736 р. висловлювалося занепокоєння зростанням кількості садиб, що належали духовенству католицького і греко-католицького віросповідань¹²⁹ Виявляється, що на 1734 р. таких садиб в межах Українсько-польського ринку числилося 6, а у Старому місті – 45¹³⁰

Звертаючись до побуту і звичаїв мешканців Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст., зазначимо, що і вони зумовлювали певні напрями історичної топографії міста. Досить образно його побут виражався у масовій забудові Кам'янця (рис.37). У писемних документах тих часів вона представлена різноманітною характеристикою садиб і споруд. Це палаци, резиденції, доми, домики, двори, дворики, склепи, хати і т.д. Кожний названий тип садиб-споруд можна вивчати не лише через призму їх топографічного розташування, а й через видові ознаки та розміри, соціальну приналежність, функціональне призначення, вартість і т.п. Палаців і резиденцій у місті було небагато. На 1734 р. люстрація зафіксувала в Кам'янці лише 1 палац подільського воєводи**** Стефана Гумецького (вул. за Гауптвахтою)¹³¹ та 3 резиденції: кафедральних католицьких

* **візита** – детальний опис зовнішнього вигляду та стану інтер'єру храму.

** **архідиякон** – перший з дияконів у єпархії, який нерідко завідував від імені єпископа її маєтками.

*****президент** – голова ради міста.

******воєвода** – управитель воєводства, під керівництвом якого перебували адміністрація, суд і військо.

вікаріїв* (західна перія Українсько-польського ринку), кам'янецького католицького єпископа Адама Августина Весселя (вул. Підгороддя над Польською брамою) та генерала Шіллінга (Вірменський ринок)¹³².

У другій половині XVIII ст. кількість палаців зросла до 6-и. Окрім палацу подільського воєводи, з'являються ще й палаци Рациборовського (вул. Від Ронделя за Тринітаром), Чарторийського (вул. Зарванська, рис.38), католицького (вул. Єзуїтська, рис.39) і вірменського (вул. Іоанно-Предтеченська) єпископів, коменданта міста (вул. П'ятницька) тощо¹³³.

На кінець 80-х рр. XVIII ст. збільшується і кількість резиденцій: при Вірменському костелі (вул. Довга), Радзецьких (вул. Понад скелею від Польської брами), при церкві св. Петра і Павла (вул. Татарська), скарбова на Високім Ронделі (вул. П'ятницька) і при церкві св.Миколи (вул. Від ронделя за Тринітарами)¹³⁴. Описуючи резиденцію католицького єпископа початку 90-х рр. XVIII ст. (цю посаду займав на ті часи А.Красинський), зауважимо, що вона локалізувалася навпроти кафедрального костелу із західного боку і займала у ті часи 820 кв. сажнів. Садиба складалася із двох частин, кожна із яких мала свої будівлі. Одна із них була кам'яною, двоповерховою і досягала розмірів: у довжину - 22, а в ширину - 20 кв. сажнів**. На першому поверсі резиденції знаходилася кімната для відпочинку і сіни, а на другому - 7 кімнат. Будинок і двір займали 470 кв. сажнів землі¹³⁵. Другий будинок був кам'яно-дерев'яний. Його довжина становила 28, а ширина - 15 кв. сажнів. Двір і будинок займали площу 450 кв. сажнів. У будинку кімнат для відпочинку числилось 2, дерев'яних кімнат - 6 і для прислуги - 4. Поряд з будинком знаходився хлів¹³⁶.

Більш детальним залишився опис резиденції римо-католицького кустоша (хранителя бібліотеки) 1741 р., що знаходилася по вул. Татарській, недалеко костелу св.Петра і Павла. Будівля (показана як "ліплена", "плетена") побілена. Праворуч від входу до неї розміщувалася простора тривіконна кімната з кам'яною пічкою і мурованим каміном. Через двері у перегородці існував вхід з цієї кімнати до просторого і побіленого алькиру*** з кам'яною підлогою і двома вікнами. Через сіни навпроти цієї

---

* **вікарій** - заступник пароха (священик, що стоїть на чолі парафії - парохії) або єпископа.

** **сажень** - міра довжини антропометричного походження, що рівнялася 1,5-2 м.

*****алькир** - кімнатка, котра через стіну або перегородку, в якій були двері, прилягала до більшої кімнати і була щодо неї допоміжною. Вона могла мати або не мати вікна. Алькир не мав окремого виходу в сіни або у двір. Він міг бути жіночими або спальними покоями, робочим кабінетом, приміщенням для прийомів. Таке його призначення було характерним для наступних кам'янецьких споруд: кам'яниця, дім, домик, двір, дворик (за М. Крикуном).

Рис. 37. Вул. П'ятницька. Вигляд з півночі. Забудова XVII-XIX ст. Фото В. Хмари. 1988 р.

Рис. 38. Палац Чорторійських XVII-XVIII ст. (вул. Зарванська).
Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 40. Кам'яниця
С. Овансовича 1735 р.
Фото В. Божевільного.
2001 р.

Рис. 41. Напис на
кам'яній плиті,
вмонтованій на фасаді
будинку С. Овансовича.
Фото В. Божевільного.
2001 р.

Рис. 39. Палац католицького єпископа 1627 р. Фото В. Божевільного. 2001 р.

кімнати знаходилася друга кімната – тривіконна, з земляною підлогою, "білою" кахляною пічкою і мурованою "пекарняною" пічкою, з "простим" комином; при цій кімнаті був просторий алькир з одним вікном. Сіни невеликі – з кам'яною підлогою, вікном над входними до них дверима; у сінях перегородка "для коминів", з яких один – великий і плетений – іде вгору. З сіней нагору вели дерев'яні сходи. Перед входом до резиденції – просторий дерев'яний ганок з кам'яною підлогою, над яким знаходилася мала і "добра" дерев'яна альтанка* з дощаною підлогою. Зазначені приміщення будинку мали стелі з дощок. Зліва від резиденції – офіцини (флігелі, господарсько-службові приміщення) з гонтовим дахом. Праворуч від входу до них – простора, на два вікна кімната,

* **альтанка** - покрита зверху будівля або літнє помешкання.

де кахляна і пекарняна печі (стеля і підлога у ній дошані); при цій кімнаті алькирик з кам'яною підлогою і вікном. Друга кімната в офіцинах, розташована навпроти першої, – невелика, побілена, у ній стеля з дощок, підлога кам'яна, при ній теж алькирик. Сіни в офіцинах непросторі, з земляною підлогою. Під офіцинами невеличка мурована пивниця, нижче якої ще менша – копана; сходи до більшої з цих пивниць і прохід в другу пивницю муровані. Навпроти офіцин – стайня з гонтовим дахом. Подвір'я просторе, опарковане від вулиці"¹³⁷

До розряду кам'яниць, як стверджує М. Крикун, зачислялися муровані будинки з каменю або цегли. На 30-і рр. XVIII ст. їх частка у загальній масі житлових споруд Кам'янця складала щонайменше 8,9 %. Більшість кам'яниць зосереджувалася на Українсько-польському та Вірменському ринках¹³⁸ Зберігся й опис однієї із них. Він стосується кам'яниці Святовичів, що розташовувалася у південній перії Українсько-польського ринку і датується 1712 р. Згідно з документом, кам'яниця включала в себе "велику кімнату (з вікном на вулицю і двома вікнами в тил) з алькиром (з вікном на вулицю) та кімнатку, що знаходилася біля вказаної кімнати і передній склеп (з вікном на площу Ринок). Поруч з ним існував другий склеп (з вікном на вулицю). Під останнім функціонувала пивниця, а під переднім склепом – ще одна пивниця з льохом"¹³⁹

Короткі відомості є і про кам'яницю вірменина Сефера Овансовича (рис.40), розташування якої писемні та графічні документи XVIII ст. подають у східній перії Українсько-польського ринку. Напис на кам'яній плиті (рис.41), вмонтованій на фасаді кам'яниці під балконом другого поверху, повідомляє, що "ця кам'яниця споруджена 1735 р. Сефером Овансовичем"¹⁴⁰. Кам'яниця прямокутна в плані, двоповерхова. У її південній частині знаходилися наскрізні сіни, що вели у двір, а у північній торгові (перший поверх) та житлові (другий поверх) приміщення. Фасад кам'яниці займав усю ширину ділянки-садиби, а сама вона тягнулася аж до вул. Довгої. Перший поверх будинку мав вхідні двері і два вікна, а другий – три, що виходили на ринок. Ця традиція (три вікна) була характерною майже для всіх українських міст, що протягом XIV-XVI ст. наділялися нормами Магдебурзького права. З другої половини XVIII ст. будинок перейшов у власність єпископа Сіраковського¹⁴¹.

На кінець 80-х рр. XVIII ст. кількість кам'яниць у місті збільшується. За люстрацією Кам'янця-Подільського 1789 р. із 69 житлових споруд, що локалізувалися в межах малого і великого периметрів Українсько-польського ринку, кам'яниць і кам'яничок числилося 23¹⁴². На вул. П'ятницькій із 44 житлових споруд кам'яниць було 10, на вул. Від Ронделя* за

* **рондель** кам'яне кругле укріплення, яке мало зверху відкриту площадку для розташування гармат.

Тринітаром - із 53 - 5¹⁴³ Джерело подає інформацію й про власників кам'яниць. Зокрема, в межах Українсько-польського ринку кам'яниці належали міщанам Антонію Вірницькому, Томашу Богдановичу, Яну Шагіну, Йозефу Вірницькому, Антонію Шагіну, Григору Богдановичу, Кубовському, Чайковському, Аксентовичу, Симоновичу, Гжибовському, Шадбеям та ін., на вул. П'ятницькій - міщанам Мухоровичу, Граб'янкам, Депуновському, Гротовським і Вартировичам, на вул. Від Ронделю за Тринітаром - Гумецькому та Гжербицькому¹⁴⁴ і т.д. Доречно зауважити, що, віддаляючись від Українсько-польського і Вірменського ринків в глибину різних кварталів, такий тип будівель, як кам'яниця, поступово зникає. Зокрема, у північній частині вул. Татарської у 1789 р. їх виявляємо лише одну, на вул. Понад скалою від Польської брами - 3, на вул. Від Ронделя за Тринітаром - 6, на вул. Зарванській - 3¹⁴⁵ і т.д.

Окрім кам'яниць, у садибах різних кварталів Старого міста були доми, домики, двори і дворики, а в Долині від Руської брами до Польської і "За водою" - лише хати і домики¹⁴⁶ Така ж забудова існувала й у передмістях Карвасари, Руські і Польські фільварки, Біланівка та в межах їх юридик¹⁴⁷

Другим після кам'яниць і найбільш поширеним типом споруд в межах ринків та центральних вулиць у видовому відношенні були доми. Вони згадуються в описах Кам'янця 1700, 1734, 1739 і 1789 рр. Досліджуючи люстрацію Кам'янця 1734 р., М. Крикун дійшов висновків, що в ній термін "дім" вжито щодо 37,5 % від усіх міських споруд¹⁴⁸. Чимало домів знаходилося на вул. П'ятницькій, Зарванській, Домініканській і Татарській. 89,9 % із них були міщанськими, 7,3 % - духовними і 2,8 % - шляхетськими¹⁴⁹. М. Крикун стверджує також, що доми ставили в основному із дерева на кам'яному фундаменті. Частина із них могла бути й напівмурованими. Є навіть підстави вважати, що кілька домів були мурованими (кам'яниці), адже один і той самий будинок у п'яти випадках люстрація 1734 р. називає кам'яницею (№72, 256, 282, 286, 291), тоді як "Розподіл квартир...1739 р." - домом, а в трьох аналогічних випадках люстрація 1734 р. назвала будинок домом (№63, 162, 244), "Розподіл" - кам'яницею. З приводу цього факту М. Крикун висуває сумніви, що усі вісім будинків, згадані у 1734 р., протягом декількох наступних років були знесені, а на їх місці спорудили будівлі з іншого матеріалу. В ті часи будівництво було досить коштовною справою. На його думку, в обох джерелах йдеться про одні і ті ж споруди - кам'яниці. Варто зазначити, що домами, як і кам'яницями, володіли найбільш заможні міщани. Звертаючись для прикладу до Українсько-польського ринку, зауважимо, що у 1734 р. в межах Середмістя (малого периметра) і великого периметра зна-

ходилося по двадцять домів-садиб. Їх власниками виступали Правдзінський, Баранович, Голембовський, Орловський, Шейн, Бакалович, Яроцький, Тослік, Розановський та інші. З них Ян Баранович – райця українсько-польського магістрату, Стефан Бакалович – війт, Павло Шейн і Григорій Яроцький – райці і т.д.

Аналогічну ситуацію у соціальній топографії Українсько-польського майдану-ринку спостерігаємо і наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Поряд з кам'яницями в його межах у 1789 р. люстрація зафіксувала і 42 доми. Вони належали Вірфзанському, Негрушу, Каланковському, Губіцькому, Бзежинському, Кунацькому, Бакаловичу (райця), Сеферовичу, Богдановичу (райця), Боярському (лавник), Декарпелевичу (райця)¹⁵¹ і т.д.

Звертаючись до поняття "домик", М. Крикун стверджує, що він являв собою дерев'яну будівлю, дещо меншу за розмірами від дому. Доми становили 28,7% від усіх кам'янецьких будівель. За винятком майданів-ринків Українсько-польського і Вірменського, в люстрації 1734 р. домики зафіксовані в усіх топографічних частинах міста і належали міщанам¹⁵².

Дворами і двориками називалися садиби (відповідно більша і менша), відгороджені від вулиць парканами або кам'яними стінами, посередині яких знаходилися будівлі. Двори-доми – це дерев'яні або ж дерев'яно-муровані, а дворики – дерев'яні споруди. У Кам'янці двори і дворики на 30-ті рр. XVIII ст. знаходилися переважно у північній частині Старого міста, на вул. Татарській, Троїцькій і Зарванській, а також на Довгій¹⁵³. За М. Крикуном, двір як фізична будівля – це кам'яниця або дім, а дворик – дім або домик. В тому, що двір – це кам'яниця або дім, як доводить історик, переконують такі факти. В актових книгах українсько-польського магістрату за 1735 р. ведеться мова про "дім" оберстлейтенанта Штембаха, а в люстрації цей дім на вул. Довгій фігурує як "дворик" (№ 161). Того ж року один кам'янецький міщанин свідчив у магістраті, що збудовану його батьком кам'яницю відкупив подільський земський суддя Кароль Крузер, який має в ній свій двір на вул. Зарванській¹⁵⁴.

Склепи і склепики були переважно торгово-виробничими будівлями. Оскільки в них, за люстрацією 1734 р., квартирували жовніри, то вони могли слугувати для їх власників і житловими помешканнями. Із яких матеріалів зводилися склепи і склепики джерело не засвідчує, однак вважаємо, що із каменю. М. Крикун вірно зауважує, що близько 50% названих споруд розміщувалося біля українсько-польської ратуші і на вул. Довгій. Переважна більшість склепів і склепиків належали міщанам, а частково й духовним особам¹⁵⁵

Хати і домики були типовими сільськими житловими спорудами.

Вважаємо, що соціальна диференціація мешканців міста знаходила безпосереднє відображення у його соціальній топографії. Зіставляючи забудову центральних ділянок Старого міста і передмість, можна зазначити, що в останніх мешкала найменш заможна частина жителів, яка в ієрархічній соціальній структурі населення Кам'янця належала до середнього та нижчого станів, виразом чого слугували навіть архітектурні зразки їх будівель. Цей аспект проблеми був характерним для багатьох інших міст Поділля та Правобережної України.

Історична топографія Кам'янця-Подільського тих часів зумовлювала-ся й соціальними протиріччями, що мали місце в краї і в місті. Ведучи мову про національно-визвольну боротьбу населення Поділля, зауважи-мо, що вона спонукала не лише до посилення реконструкції та зведення міських укріплень, а й вимагала збільшення у місті військовиків. Зверні-мося для прикладу до подій 1734 р., які охопили не лише Поділля, а й інші воєводства Правобережної України. Налякані розмахом боротьби повстанців, польський уряд і міська адміністрація намагалися збільши-ти контингент військових у Кам'янці. Тут гарнізон військ (на 1734 р. їх чисельність досягала 2323 особи) перебував постійно, однак додаткове розміщення офіцерів і жовнірів існуючі казарми вмістити не могли. То-му їх розселяли на постій у міські будинки, у зв'язку з чим проводився перепис житлового фонду Кам'янця. Вважаємо, що саме військовий фактор зумовив появу люстрації Кам'янця-Подільського 1734 р., яку дослідив М. Крикун¹⁵⁶ Документ дозволяє вивчати не лише розміщен-ня і назви міських майданів-ринків, вулиць, окремих садиб та міських укріплень, а й допомагає дослідити кількість будинків, житлових і госпо-дарських приміщень в них, прізвища їх власників, структуру житлових будівель і їх топографічне розміщення, станово-етнічну приналежність, видові ознаки, склад контингенту військовиків та статистику їх розквар-тирування, сприяє досить ґрунтовному вивченню питань соціальної де-мографії і топографії.

Згідно з джерелом 1734 р. з'ясуємо, що в місті тоді було розкварти-ровано (окрім постійного гарнізону) 54 офіцери і 1447 жовнірів. Загалом ці військові перебували на постої у 458 будівлях. Поза розквартируван-ням залишилося 17 будівель (по 3 на вул. Довгій та в циркулі, по 2 в медітулії, на Підгір'ї, вул. Зарванській і в Долині, по одній на Вірменсько-му ринку, на вул. Троїцькій і за гауптвахтою; 4 міщанських, 5 шляхетсь-ких, 8 духовних), які були від нього звільнені з різних причин¹⁵⁷

Люстрація детально фіксує розквартирування в будівлях ("на госпо-дах") особового складу коронної артилерії, та реґіментів* обох булав й ар-

* реґімент - управління, влада, панування, командування; полк.

тилерії. Контингент військовиків коронної артилерії розміщувався в районі центральної частини вул. Довгої, регімент польної булави* – в південній частині вул. Довгої та на Вірменському ринку, регімент великої булави** – в Долині на Заводді, регімент артилерії – частково на Вірменському ринку, а також на вул. П'ятницькій, у південній перії, за гауптвахтою і частково в Долині¹⁵⁸.

Аналогічне походження по відношенню до люстрації 1734 р. має й опис житлового фонду Кам'янця 1739 р.¹⁵⁹

Селянське повстання 1788-1789 рр. на Правобережжі зумовило появу й опису житлового фонду Кам'янця-Подільського 1789 р.¹⁶⁰ Причому, не лише Старого міста і Долини, а й таких передмість, як Карвасари, Руські і Польські фільварки, Зіньківці і т.д., про що мова вестиметься у другому і третьому розділах книги.

Таким чином, особливості розвитку Кам'янця-Подільського наприкінці XVII – у XVIII ст. дають можливість стверджувати, що в історичній топографії міста тих часів відбилися як соціально-економічні, культурні й релігійні чинники, так і містобудівні, військові, географічні та інші, у змісті яких виражалось відношення будівничих міста і його жителів до світу, природи та людини, соціальний уклад й структура суспільства, спосіб життя населення Кам'янця тощо.

Ведучи мову про географічний чинник, зазначимо, що саме він сприяв чіткому розташуванню Кам'янця на місцевості, а відтак – виступив тією основою, на базі якої сформувався його архітектурний образ, що вдало поєднав у собі Старе місто, Старий і Новий замки та передмістя. Використовуючи живописний ландшафт, містобудівники досить професійно спрямували формування містобудівної структури Кам'янця та його архітектурно-художньої виразності, у змісті якої протягом XV-XVIII ст. знайшли вираження переважно містобудівні європейські норми.

Не могло обійтись місто і без фортифікаційних споруд, які оточували його по всьому периметру. Удосконалення військового мистецтва щодо облоги і штурму міст у XVII-XVIII ст. зумовлювало реконструкцію старих (Кушнірська, Гончарська, Різницька, Турецька і Кравецька башти, Міські, Руські і Польські ворота) та зведення нових (батареї св.Яна і св.Андрія, бастіони св.Трійці, М'ясницький, св.Миколи, св.Урсули, св.Ярсега і т.д.) укріплень, які, підсилюючись географічним фактором, робили

---

* **польна булава** ознака влади заступника великого коронного гетьмана польного гетьмана.

** **велика булава** ознака влади великого коронного гетьмана, якою оздоблювався родовий герб.

місто майже неприступним, а в той же час формували досить специфічну його соціальну топографію.

Звертаючи увагу на соціальну структуру мешканців міста, зазначимо, що вона відповідала духу часу і під її впливом змінювалася й соціальна топографія, яка досить детально простежувалася у видових ознаках забудови майданів-ринків, центральних вулиць, всіх кварталів та передмість. Найзаможнішу групу міського населення становили патриції (війт, лавники, бурмистр, президент, комендант, багаті купці, ремісники і т.д.), у руках яких зосереджувалося все міське управління й господарство. Займаючи панівне становище в житті Кам'янця, вони досить активно впливали на його соціально-топографічну структуру. Патриції купували землеволодіння (садиби) переважно у центральних кварталах Кам'янця, організовували їх забудову капітальними спорудами житлового та господарського призначення, намагалися значною мірою упорядкувати ринки (виділення коштів на бруківку, організацію тротуарів), вулиці, адміністративні будівлі тощо.

Незважаючи на значні володіння патриціїв, основними домовласниками в ті часи в межах Старого міста продовжувало залишатися поспільство (незаможні купці, ремісники, власники лавок, орендарі млинів і т.д.). Володіючи домами, домиками, дворами, двориками, склепами, хатами і т.д., представники міського поспільства через видові ознаки садиб і відповідне місце їх розташування в соціальній структурі різних кварталів міста (переважно за межами ринків) та у передмістях формували неповторний архітектурний ансамбль Кам'янця, де знаходили пристановище і найбідніші верстви міського населення – плебеї (слуги, поденщики, наймити, учні різних ремісничих професій, селяни і т.д.), які не користувалися міським правом.

Особливості історичної топографії міста залежали й від рівня розвитку торгівлі і ремесел. Найбільш відчутно досягнення вищезазначених сфер виробництва Кам'янця проявилися у другій половині XVIII ст., коли більш чіткі планувальні форми, забудову і архітектурне оздоблення отримували ринки, адміністративні споруди, вулиці з їх садибно-просторовим розташуванням, оборонні споруди і т.д.

Торговельні і ремісничі чинники в еволюції міської топографії посилювалися релігійними і містобудівними факторами.

Будучи центром релігійного життя Подільського воєводства, кам'янецького повіту і староства, в Кам'янці у XVIII ст. функціонувало понад 20 храмів, які виступали важливими топографічними одиницями (парафіями, приходами) в адміністративно-територіальній структурі міста. Кожний храм з цвинтарем в межах певних кварталів і навколиш-

ньої садибної забудови слугував композиційним осередком у формуванні конкретних ділянок, а з іншого боку – становив наче окрему громаду прихожан у соціальному міському організмі, об'єднану певними обов'язками та інтересами. Поряд з храмами чималу роль в організації соціальної топографії міста відігравали й садиби представників культу, освітні заклади та шпиталі*.

Визначальним із усіх факторів кінця XVII-XVIII ст. виступав містобудівний, що проявлявся у розташуванні міських ринків та в організації їх планувально-просторової структури, у трасуванні вулиць і кварталів, у специфіці забудови різних ділянок адміністративними, житловими, господарськими, оборонними, культовими та іншого призначення спорудами, у розміщенні воріт, передмість і т.д. Розвиваючись за містобудівними нормами європейських міст, що втілювалися в життя у Кам'янці ще з XV ст., до кінця XVIII ст. вони продовжували еволюціонувати й трансформуватися. Найбільш виразно ці норми проявлялися у розміщенні та планувальній структурі Українсько-польського ринку. Він знаходився в центральній частині Старого міста, на підвищеній території. Його розташування і форма (прямокутник) саме в цьому місці – явище не випадкове. Воно базувалося на основі певних норм, які зодчі запозичали від більш ранніх міських культур, у яких місто традиційно виступало символом Всесвіту, в центрі якого знаходилося "світове дерево". У місті символ "світового дерева" "перевтілювався" в ринковому просторі у головну вертикаль – ратушу. Очевидно, що і в середні та нові віки організація центру міського середовища базувалася не лише на його практичності (ринок й адміністративний центр), але й під впливом певних уявлень зодчих та міщан про Всесвіт і його будову, про роль людини в земному й потойбічному житті тощо. Образ Всесвіту і спрямовував містобудівників до його відтворення в масштабах свого мікросвіту – житла чи поселення (в цьому випадку ринку). А. Іконніков стверджує, що в ті часи головні міські форми, які раніше слугували символами певних уявлень про Всесвіт, в процесі історичного розвитку пов'язувалися й із суспільними ідеями, відтворювали багатогранну структуру соціальних відносин¹⁶¹. Якщо у давньогрецьких містах прямокутний центр й аналогічна йому сітка вулиць виступали начебто образним втіленням певної упорядкованості Всесвіту, а у свідомості міщан пов'язувалися з ідеєю політичної та юридичної рівності всіх "вільних" й виражалася рівномірним розподілом території на відносно однакові за розмірами квартали та садиби, то у XVII-XVIII ст. ці норми, в тому числі і в Кам'янці, частково порушувалися.

---

* шпиталь - притулок для хворих і старців.

"Космічна" символіка нашаровувалася на соціальну ієрархію розселення. Центр міста, садиби навколо нього і вулиці (центральні) виступали вже зонами престижу, де селилися переважно польські та вірменські патріції, де локалізувався магістрат, головний католицький храм св.Петра і Павла і т.д.

У XVIII ст. втрачався й міфологічний образ міста з його чіткими межами, які формувалися оборонними стінами, баштами, бастионами, валами та іншими спорудами. Життя Кам'янця поступово виходило за його ворота у передмістя, які щільним кільцем оточували місто майже з усіх його боків.

"Пірамідальність" соціальної структури населення Кам'янця кінця XVII-XVIII ст. досить образно віддзеркалювалася в його історичній топографії, крізь призму якої можна простежити відносно м'який перехід від добротної і щільної забудови центру до більш вільної і живописної її на окраїнах міста та у передмістях. Не виключено, що саме такий архітектурний ансамбль й історико-топографічна структура сформували неповторність Кам'янця-Подільського, який і сьогодні вражає своїх мешканців та гостей чудовим творінням природи та рук людських.

ПРИМІТКИ

- 1 Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV-XVIII ст. - Львів, 1904. - Ч.2.
- 2 Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. - Спб. - 1868. - С. 519-586.
- 3 Отамановский В. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в. - Саратов, 1955; Його ж. Развитие городского строя на Украине в XIV-XVIII вв. и Магдебургское право // Вопросы истории (далі - ВИ). - 1958. - №3. - С. 122-135.
- 4 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой / Староконстантинов в XVIII столетии // ВИ. - 1947. - №8. - С. 30-49; Його ж. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. - М., 1959.
- 5 Клименко П. Цехи на Україні. - К. 1929. - Т.1; Його ж. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. - К., 1932.
- 6 Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. - К., 1963; Компан Е., Маркіна В. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. // Города феодальной России. - М., 1966. - С.350-361.
- 7 Швыдько А.В. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв.: Учебное пособие. - Днепропетровск: ДГУ, 1979.

- 8 Брянцева Т. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. - Днепропетровск, 1980. - С.161-168; Йі ж. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки. - К., 1974. - Вип. 16. - С. 98-106.
- 9 Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах поневолення в кінці XVI - першій половині XVII ст.). - Чернівці, 1971; Його ж. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). - К., 1975; Його ж. До питання про національний склад міського населення України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. // Питання історії України. Збірник наукових статей. - Т.4. - Чернівці, 2000. - С.41-46.
- 10 Степанков В.С. Поділля в період раннього феодалізму (XIV-XVIII ст.) // Нариси історії Поділля: На допомогу вчителю. - Хмельницький, 1990. - С.62-114 (співавтор С.В.Швейбеш); Його ж. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів, 1991; Його ж. Становище Кам'янець-Подільського та умови життя його мешканців у роки турецької окупації (1672-1699) // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. - Кам'янець-Подільський, 1992. - С.221-225; Його ж. Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам'янець-Подільського (осінь 1672-1674) // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. - Т.1. - Кам'янець-Подільський, 1997. - С.71-73.
- 11 Кучинко М.М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // УІЖ. 1985. - №10. - С.144-148; Його ж. Средневековые города Побужья в свете летописных и археологических источников // Советское славяноведение. - М., 1978. - №4. - С.22-30; Його ж. Про час виникнення міста Холма // Матеріали XXXVIII конференції професорсько-викладацького складу Луцького педінституту. - Луцьк, 1992. С.155-158; Його ж. Волинська земля X - середини XIV ст. - Луцьк, 2002.
- 12 Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева. - К., 1897; Толочко П. Исторична топографія стародавнього Києва. - К., 1970; Івакін Г. Историчний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. - К., 1996.
- 13 Крип'якевич І. Историчні проходи по Львові. - Львів, 1991; Трегубова Т. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за писемними джерелами // Архітектурна спадщина України (далі - АСУ). - 3. - Ч.2. - К., 1996. - С.17-31.
- 14 Колосок Б. Градостроительное наследие Луцка: развитие древнего города и проблема преемственности: диссертация... кандидата архитектуры. - К., 1979; Колосок Б., Метельницький Р. Луцьк. К., 1990; Жук О.М. Исторична топографія Луцька X-XVIII ст. Дисертація ... кандидата історичних наук. - Львів, 2000.
- 15 Кучинко М. Стародавній Володимир-Волинський. - Луцьк, 1987; Сас П. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI вв.- К., 1989.
- 16 Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць. - Кам'янець на Поділля, 1994; Петров Н. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв. Диссертация кандидата исторических наук. К., 1987; Степанков В.С. З історії облоги Кам'янець-Подільського селянсько-козацькими загонами у 1648 р. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1985. - С.63-64; Його ж. Кам'янець-Подільський у другій половині XVII ст. // Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. - Дніпропетровськ, 1991. - С.174-200; Його ж. "Реляція" С.Ма-

- ковецького – найважливіше джерело вивчення облоги турками Кам'янецької фортеці (16-27 серпня 1672 р.) // Фортифікація України: Матеріали міжнародної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.40-42.
- 17 Бархин М.Г. Город. Структура и композиция. – М., 1986. – С.26.
- 18 Нельговский Ю. О древней застройке города Каменца-Подольского // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. – К., 1979. – С.88-95; Пламеницкая О. К вопросу об эволюции планировочной структуры Каменца-Подольского // Архитектурное наследство (далі – АН). – № 37. – М., 1990. – С.48-57; Винокур І., Петров М. Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Методична розробка. – Хмельницький, 1983; Петров М. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. як джерело з історичної топографії міста // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.52-59; Його ж. Исторична топографія Кам'янця-Подільського в писемних джерелах XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Историчні науки. – Т.1 (3). – Кам'янець-Подільський. – 1997. – С. 51-60.
- 19 Бунин А. История градостроительного искусства. – Т.1. – М., 1979. – С.142.
- 20 Budzinska E. Jana Henryka Muntza podoroze malownicze po Polsce, Ukrainie (1781-1783). – Warszawa, 1982. – S.169-172.
- 21 Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // АСУ. – 3. – Ч.2. – К., 1996. – С.35-36.
- 22 Доронович М. Предградье Каменец-Подольского Русские фольварки до XIX в. // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1888. – №11-25.
- 23 Петров М. Исторична топографія передмість м. Кам'янця-Подільського у XVIII столітті // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 1993. – С.163, 165-166.
- 24 Актовая книга каменецкого городского суда 1700-1718 гг. // ЦДІА(К). – Ф.38. – Оп.1. – Спр.4230. – Арк.2-16; Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженной каменецким старостой. 1700. Сентября 16 // Архив Юго-западной России (далі – АЮЗР). – К., 1886. – Ч.7. – Т.1. – С.536-583.
- 25 Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. / До питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст. // Український археографічний щорічник (далі – УАЩ). – Вип.2. – К., 1993. – С.228.
- 26 Инструкция, данная мещанину Андрею Зволенскому, отправляемому в качестве депутата от польского магистрата и посполства города Каменца хлопотать на сейме об интересах города. Между прочими делами, ему поручено хлопотать об окончательном подчинении русских мещан польскому магистрату. 1702. Декабря 22 // АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.203-204; Протест регента каменецкого Казимира Гуминского против православных райцев: Ивана Опученка, Фёдора Филиповича и Василия Фостика о том, что они отделились от польского магистрата и собираются на отдельные совещания, заставляющие опасаться с их стороны измены и сочувствия крестьянскому восстанию.1703.Мая 26 // АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.203.
- 27 Крикун М. Названа праця. – С.243, 244, 253.
- 28 Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Историко-археологічні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1994 (перевидання).
- 29 Nowak T. Fortyfikacie i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materiały do historii wojskowosci. – Warszawa, 1973. – Т.ХІХ. – Cz. 1. – S.139-186.

- 30 Там само. - С.156.
- 31 Объявление генерала Подольской земли Мартына Контского о том, что он назначил комиссию для разбирательства обоюдных жалоб: магистрата и мещан каменецких, а также для поверки тех городских доходов, которые магистрат должен был употребить на усиление городских укреплений. 1707. Января 15 // АЮЗР. - Ч.5. - Т.1. С.228-229.
- 32 Nowak T. Названа праця. - С.156.
- 33 Там само. - С.157-158.
- 34 Jarochowski A. Relacja o stanie fortecy Kamienieckiej 1740 r. // Opowidania i studija historyczne. Serija nowa. - Poznan, 1884. - S.365-375.
- 35 Nowak T. Названа праця. - С.161-162.
- 36 Січинський Ю. Нариси з історичної топографії ... - С.41.
- 37 План Каменца-Подольского 1773 г. // Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф.349. - Оп. - 17. - Спр.598. - Арк.1.
- 38 Описание города Каменца ... 1700. - С.570, 573.
- 39 План Каменец-Подольской крепости с замком и земляным гонверком 1797 г. // РДА ВМФ. - Ф.3/Л. - Оп.24. - Спр. 40. - Арк.1.
- 40 План Каменца-Подольского 1773 г. ... - Арк.1.
- 41 Там само. - Арк.1; Król R. Obraz twierdzy kamienieckiej w drugiej polowie XVIII wieku. Zabiegi w celu polepszenia jej stanu // Молода нація. Альманах. Україна і Польща: сторінки спільної історії (XIV-XVIII ст.). - К., 2001. - №3. - С.271.
- 42 О снятии на план участка земли, именуемого "Ивановскою батареею" 1834 г. // Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - К-ПМДА). - Ф.115. - Оп.1. - Спр.438. - Арк.1-3.
- 43 План Каменца-Подольского 1773 г. - Арк.1.
- 44 Там само. - Арк.1.
- 45 Zbigniew Hornung. Jan de Witte. - Warszawa, 1995. - S.59.
- 46 План Каменца-Подольского 1773 г. ... - Арк.1.
- 47 Крикун М. Названа праця. - С.215, 228-230.
- 48 Актова книга каменецкого магистрата 1519-1799 гг. // Центральный державный историчний архів України в Києві (далі - ЦДІАУ(К)). - Ф.39. - Оп.1. - Спр.1. Арк.1119; Баранович В. Упадок города Речи Посполитой // ВИ. - 1947. - №8. - С.38; Свенцицкий И. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX в. - Спб., 1906. - С.14; Степанов Я. Португалія, Іспанія та Україна // Україна. Наука і культура. - Вип.25. - К., 1991. - С.154; Kórzon T. Wewnetrzne dzieje Polski sa Stanislaw August (1764-1794). - Krakow, Warszawa, 1897. - Т.2. - S.335; Каманин И. Статистические сведения о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века /1765-1791 гг.// АЮЗР. - Ч.5. - Т.2. - К., 1890. - С.59-61; Шевченко Ф.П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами у XVII-XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип.11. - К., 1985. - С.54; Петров М.Б. До історії торгівлі Кам'янця-Подільського у XVIII ст. // Academia на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. - І. Історичні дослідження. - Кам'янець-Подільський, 1997. - С.96-101; Motylewicz Jerzy. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w polowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamiencu Podolskim // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. - Т.1. (pod redakcją F.Kiryka). - Kraków, 2000. - S.257-270.

- 49 Грамота воеводы краковського, генерала Подольського Мартына Контського, встановлююча преже бывшіє годичніє 3 ярмарки в городе Каменце. 1703. Сентября 19 // АЮЗР. - Ч.V. - Т.1. - С.210-211.
- 50 ЦДІАУ(К). - Ф.39. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1119.
- 51 Kozzon T. Названа праця. - С.335.
- 52 Баранович В. Названа праця. - С.38.
- 53 Prysiewicz A. Kamieniec Podolski. - Kijów, Warszawa. - 1915. - S.55.
- 54 План Каменца-Подольського 1753 г. // Державний військово-історичний архів Росії (далі - ДВІАР). - Ф.ВУА. - Спр.21999.
- 55 Описание города Каменца ... 1700. - С.565-566.
- 56 Инструкция, данная польсько-руским и армянским магистратами города Каменца депутатам, отправляемым на сейм с целью снискать подтверждение и расширение городских прав. 1712. Марта 19 // АЮЗР. - Ч.5. - Т.1. - С.250.
- 57 Штука полотна дорівнювала в середньому 48 ліктям. Лікоть становив від 29,8 до 73,2 см.
- 58 Крикун М.Г. Назва праця. - С.205, 235-250; Dyspartament Garnizonu Kamienieckiego. 1739 г. // Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів. - Ф. Чоловського. - №2243 // III. - Арк.1-5; Dyspartament kwater w miescie Kamieniec-Podolski r. 1789 // ЦДІАУ(К). - Ф.39. - Оп.1. - Спр.126. - Арк.112, 113-113зв., 114.
- 59 Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст - С.99.
- 60 Dyspartament kwater. ... г. 1789. - Арк.111 зв, 112.
- 61 Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст - С.102.
- 62 Топографическое и камеральное описание Подольской губернии за 1800 г. // К-ПМДА. - Ф.115. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.2-3.
- 63 Описание города Каменца ... 1700 г. - С.559-561.
- 64 Крикун М. Названа праця. - С.229.
- 65 Там само. - С.238-239.
- 66 Там само. - С.240.
- 67 Там само. - С.241.
- 68 Там само. - С.242.
- 69 Там само. - С.244.
- 70 Dyspartament kwater г.1789. - Арк.111, 111зв, 112.
- 71 Гуцал В., Мегей В. Гончарна піч XVIII ст. у м. Кам'янці-Подільському // Хмельниччина: роки становлення та поступу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Хмельницький, 1997. - С.235-237.
- 72 Крикун М. Названа праця. - С.212.
- 73 Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст - С.98.
- 74 Крикун М. Названа праця. - С.255; План Каменца-Подольського 1773 г. // РДВІА. Ф.349. - Оп.17. - Спр.598. - Арк.1.
- 75 Крикун М. Названа праця. - С.256, 257.
- 76 Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. - Спб., 1868. - С.564.
- 77 Крикун М. Названа праця. - С.255, 258; Prysiewicz A. Названа праця. - С.71.
- 78 Dyspartament kwater... г.1789. - Арк.116 зв.
- 79 Registr podatku г.1799 // ЦДІАУ(К). - Ф.39. - Оп.1. - Спр.131. - Арк.15.

- 80 Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета (далі ТПЕ-ИСК). – Вип. VII. – Каменец-Подольский, 1895. – С.98; ЦДІАУ(К). – Ф.39. – Оп.1. Спр.1. – Арк.728.
- 81 Dyspartament garnizonu г.1739. – Арк.12.
- 82 ЦДІАК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.877;
- 83 АЮЗР. – Ч.5. – Т.2. – К., 1875. – С.430.
- 84 Там само. – С.122.
- 85 Inwentarz starostwa Kamienieckiego. Anno Domini 1746 spisany // ЦДІА(К). – Ф.256. – Оп. 1. – Спр.977. – Арк. 66 зв.
- 86 АЮЗР. – Ч.5. – Т.2. – С.122, 148, 149; Dyspartament kwater г. 1789. – Арк.122.
- 87 Актовая книга каменецкого магистрата 1700-1713 гг. // ЦДІАУ(К). – Ф.39. – Оп. 1. Спр.46. – Арк.324.
- 88 ТПЕИСК. – Вып.7. – С.98.
- 89 Владимирский-Буданов М. Названа праця. – С.567.
- 90 Описание города Каменца...1700 г. – С.558-563.
- 91 Крикун М. Названа праця. – С.238, 253, 239, 241, 249, 250, 251, 252.
- 92 Dyspartament kwater... г. 1789. – Арк.113, 113 зв.
- 93 Крикун М. Названа праця. – С.200.
- 94 Там само. – С.200.
- 95 Там само. – С.227.
- 96 АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.329-346.
- 97 План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
- 98 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т.4. С.135.
- 99 Prusiewicz A. Названа праця. – С.16.
- 100 Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т.3. – С.455; Przeździecki A. Podole, Wolyń i Ukraina: Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1841. – Т.1. – С.160.
- 101 Nowak T. Названа праця. – С.149. – Рис.7; План Каменца-Подольского 1773 г. Арк.1.
- 102 Prusiewicz A. Названа праця. – С.18.
- 103 Бунин А. История градостроительного искусства: В 2-х т. – М., 1979. – Т.1. – С.166.
- 104 План Каменца-Подольского 1753 г. – Спр.21999.
- 105 Nowak T. Названа праця. – С.146.
- 106 План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
- 107 План Каменца-Подольского 1793 г. // РДВІА. – Ф.349. – Спр. 347.
- 108 Петров М.Б. Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію Польського ринку у Кам'янці-Подільському (XV-XVIII ст.) / Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. // Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С.80-87; Його ж. Польський ринок Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.5(7). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.76-90.
- 109 Münch H. Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku. – Kraków, 1946; Rozpedowski J. Gród i zamek w Polsce – problem genezy i typologii // Prace Naukowe Instytutu Architektury, Stuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. – Wrocław,

1978. – nr.12; Kalinowski W. Miasta Polskie w XVI i pierwszej polowie XVII wieku // Kwartalnik Architektury i urbanistiki. Teoria i historia. – T.VIII. – Zeszyt 3-4. – Warszawa, 1963. – S.167-225.
- 110 Тверской Л.М. Русское градостроительство до конца XVII в. Планировка и застройка русских городов. – М. – Л., 1953; Алферова Г.В. Организация строительства городов в Русском государстве в XVI-XVII веках // ВИ. – 1977. – №7. – С.50-66.
- 111 Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. – К., 1982.
- 112 Нельговский Ю.А. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. – К., 1974. – С.90-94.
- 113 Бунин А.В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследования по истории архитектуры и градостроительства. Московский архитектурный институт. – М., 1964. – С.133; Бархин М.Г. Город: структура и композиция. М., 1986. С.23; Kalinowski W. Названа праця. – С.173.
- 114 Мокеев Г.Я. Черты своеобразия структуры городов восточных и западных славян // АН. – 1975. – №23. – С.4.
- 115 Крикун М. Названа праця. – С.249-251.
- 116 Станиславский А.И. Планировка и застройка городов Украины. – К., 1971. – С.57.
- 117 Prusiewicz A. Названа праця. – С.50.
- 118 План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
- 119 Крикун М. Названа праця. – С.258.
- 120 Prusiewicz A. Названа праця. – С.13.
- 121 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. С.113-158.
- 122 План Каменца-Подольского 1773 г. ... – Арк.1.; План Каменца-Подольского 1793 г. // РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Спр.347. – Арк.1.; План Каменец-Подольской крепости 1797 г. – Арк.1.
- 123 Prusiewicz A. Названа праця. – С.43-44.
- 124 АЮЗР. – Т.5. – Ч.1. – С.396, 481.
- 125 Rolle A. (Dr.Antoni). Zamieczki Podolskie nakresach multanskich. Kamieniec nad Smotryczem. – Warszawa, 1880. – Т.2. – S.221.
- 126 Там само. – С.221-222.
- 127 Визитное описание Каменецкой Армяно-Римско-католической Приходской церкви 3-го класа с 1850 по 1856 гг. // РДІА (Спб.). – Ф.822. – Оп.1. – Спр.2939. Арк.74-78.
- 128 Петров М. Вірмени на Поділлі: Методична розробка. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.31.
- 129 Крикун М. Названа праця. – С.203.
- 130 Там само. – С.234, 243-245.
- 131 Там само. – С.254.
- 132 Там само. – С.234, 241, 250, 262.
- 133 Dyspartament kwater... г. 1789. – Арк.112 зв; Осетрова Г.О. Палаці Кам'янця // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. – С.175-177.
- 134 Dyspartament kwater... г. 1789. – Арк.112 зв., 113, 113 зв., 114, 116.
- 135 О домах в городе Каменце, на которых наложен секвестр и проданных разным чиновникам // ЦДІАУ (К). – Ф.210. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.5.

- 136 Там само. - Арк.5.
137 Крикун М. Названа праця. - С.203.
138 Там само. - С.203.
139 Там само. - С.211.
140 Prusiewicz A. Названа праця. - С.17.
141 Там само. - С.17.
142 Dyspartament kwater г. 1789. - Арк.111, 111 зв., 112.
143 Там само. - Арк.112, 112 зв., 113, 113 зв.
144 Там само. - Арк.113.
145 Там само. - Арк.113, 113 зв., 114 зв., 115,115 зв., 116.
146 Там само. - Арк.118 зв.-123 зв.
147 Там само. - Арк.122.
148 Крикун М. Названа праця. - С.204.
149 Там само. - С.204.
150 Там само. - С.204.
151 Dyspartament kwater г. 1789. - Арк.111, 111 зв., 112.
152 Крикун М. Названа праця. - С.205.
153 Там само. - С.204, 240.
154 Там само. - С.205.
155 Там само. - С.205.
156 Там само. - С.193-262.
157 Там само. - С.213.
158 Там само. - С.215.
159 Dyspartament Garnizony г.1739. - Арк.1-16.
160 Dyspartament kwater ... г. 1789. - Арк.111-123 зв.
161 Иконников А.В. Функция, форма, образ в архитектуре. - М., 1986. - С.120.

ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ МІСТА В ІСТОРИОГРАФІЇ ХІХ-ХХ ст.

Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. не знайшла ґрунтового вивчення в історіографії. Нині не існує жодного спеціального дослідження, яке б розкривало проблему в комплексі. Проте сучасний дослідник має чимало своїх попередників, які в окремих історичних працях і дослідженнях, близьких до історико-топографічної тематики, розглядали й питання територіальної історії міста.

Не висвітленою є й історіографія теми. Звертаючись до її загальної характеристики, зазначимо, що проблема історичної топографії Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. почала вивчатися ще на початку XVIII ст. 1718 р. у Львові була видана "Реляція* міста 1699 р.", що проводилася спеціальною комісією під час переходу Кам'янця до Польщі і характеризувала його стан після турецького панування¹. Протягом XVIII ст. військовими особами та представниками міської адміністрації були написані й інші цінні документи, що висвітлюють різні аспекти міської топографії. Серед них: "Інвентар всіх міських ґрунтів 1758 р."², "Опис кам'янецької фортеці 18 лютого 1786 р.", "Люстрація Кам'янця 29 серпня 1789 р.", "Рапорт про стан кам'янецької фортеці 26 вересня 1791 р."³ та інші.

Активним поштовхом у цьому ж напрямку слугував наказ Сенату від 1797 р. подільському губернаторові щодо підготовки і подання до столиці Російської імперії історичних відомостей про міста Подільської губернії⁴. До кінця XVIII – на початок ХІХ ст. вже було проведено декілька описів міста⁵ та складено ряд топографічних планів, що містили у своїх легендах багату інформацію з питань територіальної історії Кам'янця-Подільського⁶. Звичайно, названі документи, де описані кам'янецькі старожитності, ще не можна назвати історико-топографічними дослідженнями у повному розумінні цього слова. Це, найімовірніше, найдавніші писемні, графічні та історичні довідки, які сьогодні виступають

* реляція - опис міста

безцінними джерелами для вивчення територіального розвитку Кам'янця нових часів.

У 30-40-і рр. минулого століття на сторінках "Подільських губернських відомостей" з'являються й невеликі публікації з історії й топографії Старого міста і замку, а також окремих культових споруд міста⁷. В даному випадку увагу А. Камінського привернув кам'янецький дівочий монастир домініканок*. Подаючи його коротку історію, краєзнавець чітко розташував культову споруду в Старому місті – на південний схід від Архієрейської церкви (в минулому францисканський костел) по вул. Великій отців єзуїтів і засвідчив, що у 1712 р. домініканки купили в межах цієї ділянки у ксьондза** Йосипа Мацарського будинок й садибу, на якій до 1720 р. було зведено кам'яний костел на честь св.Архангела Михайла (рис.42).

Певний досвід історико-топографічного вивчення Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. знаходимо в працях польських дослідників В. Марчинського⁸, О. Пшездецького⁹, М.Балинського та Т.Липинського¹⁰. Завдяки зверненню авторів до писемних джерел, у науковий обіг ними введено ряд цінних документів, що розкривають різні питання територіальної історії: локалізацію наявних та відсутніх цивільних й культових споруд, міських і замкових укріплень, майданів і вулиць з прив'язкою до конкретних місць, проблеми демографії тощо.

Деякі свідчення з теми містить "Атлас Подільської губернії", складений 1842 р. колишнім подільським губернатором К. Фліге¹¹. В атласі ми натрапляємо на декілька планів та графічних видів міста кінця XVIII – початку XIX ст., а також малюнки окремих архітектурних споруд Кам'янця-Подільського тих часів з чіткою локалізацією їх у певних міських ділянках.

Цікаву інформацію про територіальну історію Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. опублікував і "Журнал міністерства внутрішніх справ"¹².

---

* **домініканки** – жіночий чернечий католицький орден. Точний час появи його в Кам'янці не відомий. Найбільш ранні писемні джерела зафіксували існування домініканок у місті на початку XVII ст. Їх монастир знаходився в будинку Лянцкоронських, недалеко від Руської брами. Деяко пізніше – біля брами Стефана Баторія. Наприкінці XVII ст. турки монастир і костел домініканок зруйнували, а матеріали використали на реконструкцію так званих "Турецьких бастионів" На початку XVIII ст. домініканки повернулися до Кам'янця і звели костел св. архангела Михайла на ґрунті, що належав ксьондзу Йозефу Мацарському (південніше від францисканського костелу). Монастир домініканок було скасовано у 1864 р. й організовано в ньому казарми, а костел перетворено в клуб для військовиків. З 1906 р. в цьому приміщенні функціонувала православна церква.

** **ксьондз** – священик римо-католицької церкви у поляків.

Рис. 42. Костел домініканок св.Архангела Михайла у Кам'янці-Подільському. 1720 р. Фото М. Пантілея. 2002 р.

Рис. 43. Залишки правобережної башти від укріплень Польських воріт. Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 44. Вулиця Татарська. Вигляд з півдня.

Фото М. Пантілея. 2002 р.

Рис. 45. Триумфальна арка 1781 р. Вигляд зі сходу. Фото В. Божевільного. 2001 р.

Подаючи свідчення про різні напрями розвитку міста, часопис містив і деякі відомості про топографію замкових та міських оборонних укріплень XVI-XVIII ст., серед яких Міські, Руські та Польські ворота (рис.43), Кушнірська башта, Вітряні ворота і т.п. В журналі порушено також питання розташування передмість, міських землеволодінь, чисельності мешканців Кам'янця тощо.

Привертає увагу й праця О. Сементовського “Кам'янець-Подільський”¹³, якій притаманний переважно історико-топографічний характер. Вона містить короткий опис різних дільниць Кам'янця-Подільського, що склалися протягом XIV-XIX ст., його вулиць із своєрідною забудовою (рис.44), інформацію про замкові та міські фортифікації, локалізацію різних архітектурних пам'яток з прив'язкою їх до міських дільниць, окремі фрагменти садибного планування й забудови Старого міста, що залишилися ще з XVII-XVIII ст. Так, перед мандрівником, що потрапив через “Вітряні ворота” на територію міста, відкривалися “вузькі ... вулиці з тротуарами, ледь придатними для проходу однієї людини, а часто і взагалі без тротуарів, суцільний ряд будинків, які начебто намагалися витіснити один одного..., високі гонтові дахи 3-х і 4-х поверхових будинків з великими фронтонами і житловими кімнатками на горіщах, що нагадують старі німецькі міста”¹⁴. Особливий інтерес у праці О. Сементовського викликають латинські написи на різних спорудах міста, що дозволяють простежити різноманітні нюанси соціальної та етнічної мікротопографії міста упродовж XVII-XVIII ст. Найбільше це стосується оборонних укріплень та житлових споруд.

Написи засвідчують, що у XVIII ст. було зведено Триумфальну арку (1781) при вході на площу і цвинтар кафедрального костелу св.Петра і Павла з боку Українсько-польського ринку (рис.45), реконструйовано Вітряну (1785, рис.46) і Польську (1717) брами (рис.47), збудовано кам'яницю міщанина Сефера Овансовича (1735) у східній перії Українсько-польського ринку і т. д. Говорячи про Вітряну браму, О.Сементовський запевняє, що на ті часи (середина XIX ст.) її називали головною брамою Кам'янця. Вона знаходилася між п'ятиярусною баштою Стефана Баторія, зведеною у 1585 р., і кам'яними укріпленнями, що підступали до брами з заходу. З південного боку Вітряної брами, тобто з боку міста, на кам'яній плиті було вибито латинський напис, що засвідчує час її побудови та рік (1785) реставрації.

О.Сементовський подає у праці й інформацію про будинок кам'янецького аптекаря середини XIX ст. Петаласа, що знаходився у південній перії Українсько-польського ринку (О.Сементовський називає його Торговою площею). Дослідник засвідчує, що ця кам'яниця збереглася ще з

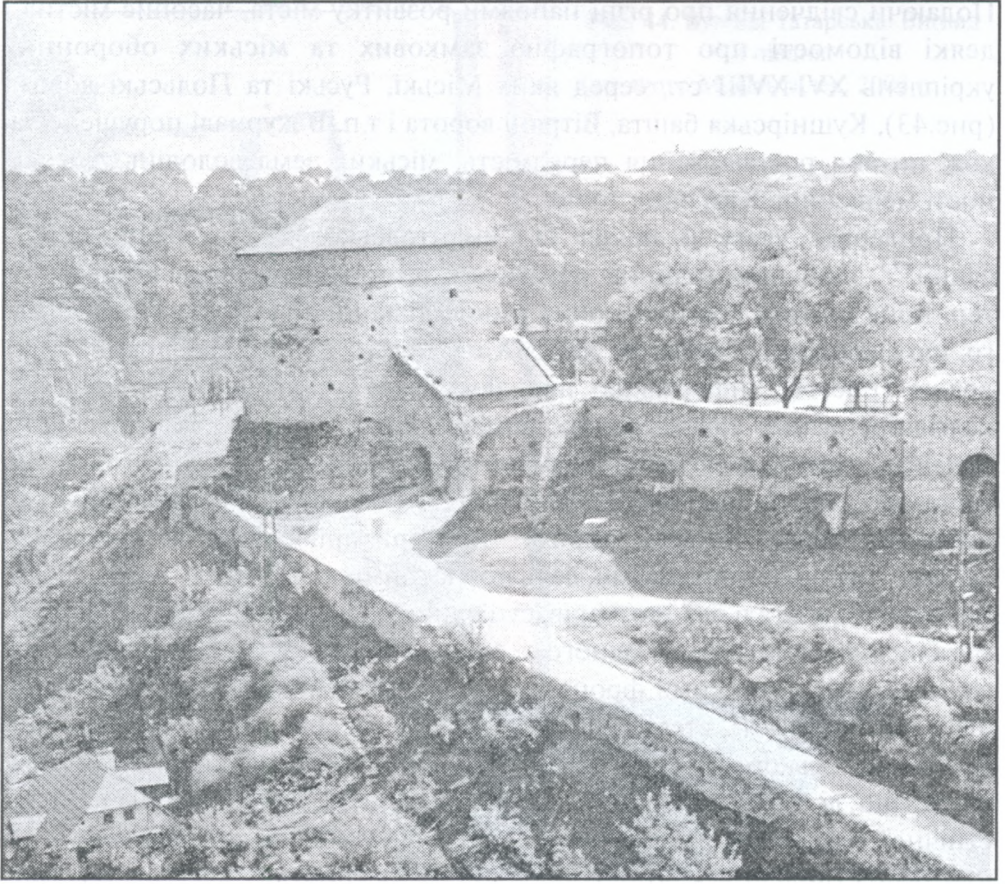

Рис. 46. Вітряні ворота XVI-XVIII ст. Фото Б. Мінделя, 1988 р.

XVIII ст. На її фасаді, в одному із пілястрів*, була вмонтована кам'яна плита, на якій польською мовою зазначалося, що 1781 р., під час перебування в Кам'янці-Подільському польського короля Станіслава Августа Понятовського, будинок був місцем його проживання. Доречно зауважити також, що він першим із дослідників кам'янецьких старожитностей звернув увагу на легенду до виду-гравюри Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконану К. Томашевичем (рис.48), з'ясував її значення для вивчення територіальної історії міста кінця XVII – початку XVIII ст.

Окрему інформацію про топографію Кам'янця-Подільського XVIII ст. подано й в історико-археографічному виданні С. Крижанівського "Листи Яна де Вітте"¹⁵. Переписуючись з посадовими особами і представниками різних державних установ та рангів, комендант міста Ян де Вітте у листах веде мову й про стан різних оборонних, адміністративних та культових

* пілястра – вмонтований у стіну чотирикутний стовп з незначним виступом

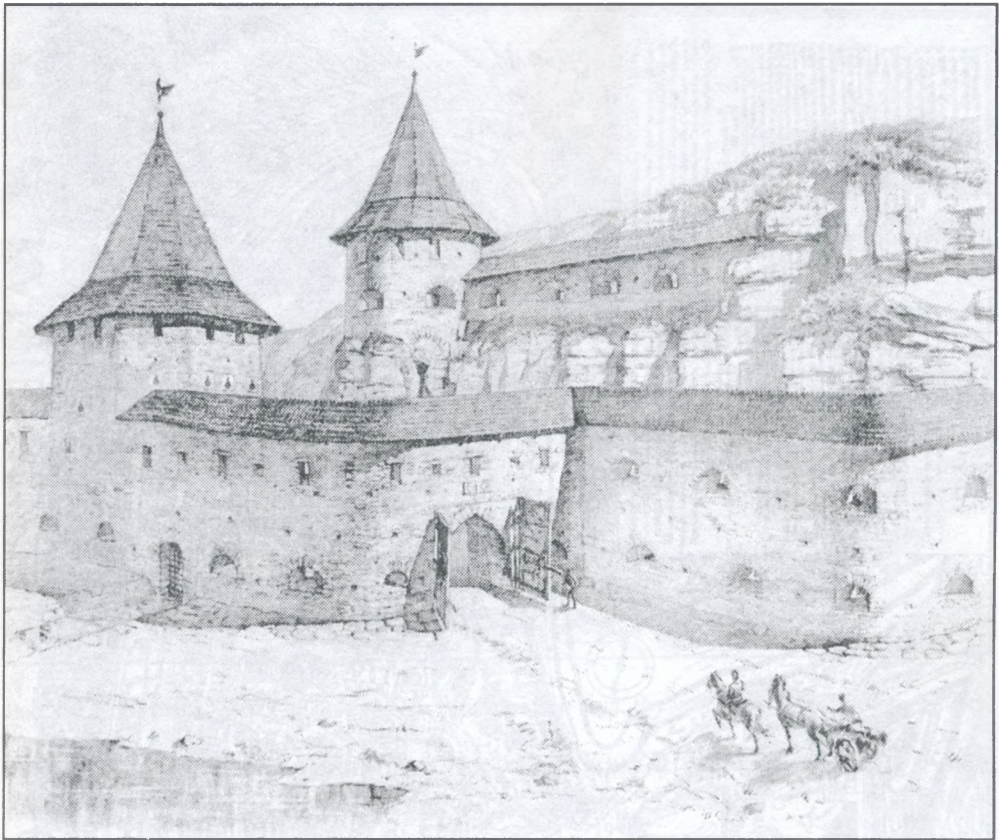

Рис. 47. Польська брама XVI-XVIII ст. (Реконструкція Є. Пламеницької)

споруд, з'ясовує їх місце в житті Кам'янця, пропонує різноманітні проекти і заходи щодо реконструкції та пристосування тієї чи тієї пам'ятки для потреб міста. Виявляється, що саме завдяки Яну де Вітте було розпочато будівництво і зведено казарми для військовиків, порохівню (рис.49), людвісарню, реконструйовано домініканський костел і монастир*, вірменський костел св.Миколи, українсько-польську ратушу і т.д.

* **домініканці** члени злидарюючого ордену, заснованого в 1215 р. іспанським монахом Домініком (1170-1221) в Тулузі (Франція) для боротьби з еретиками. Вони повністю підпорядковувалися Папі римському. Домініканці дають обітницю бідності, утримання й послушання, члени ордену не вживають в їжу м'ясо. На чолі ордену стоїть обраний на 12-річний термін генерал, який підпорядкований Папі... Основний спосіб боротьби домініканців - не словесне змагання, а переслідування й жорстка розправа. У 1232 р. папство передало домініканцям інквізицію, а незабаром й цензуру. Емблема ордену - собака із запаленим факелом у зубах. Домініканці самі себе називали "псами господніми" У 1233 р. під Києвом ними було засновано монастир, а у Кам'янці - близько 1370 р. Спочатку із дерева, а з 1420 р. і до кінця XVII ст., з добудовами, зводився кам'яний. Протягом 30-50-х рр. XVIII ст. костел і

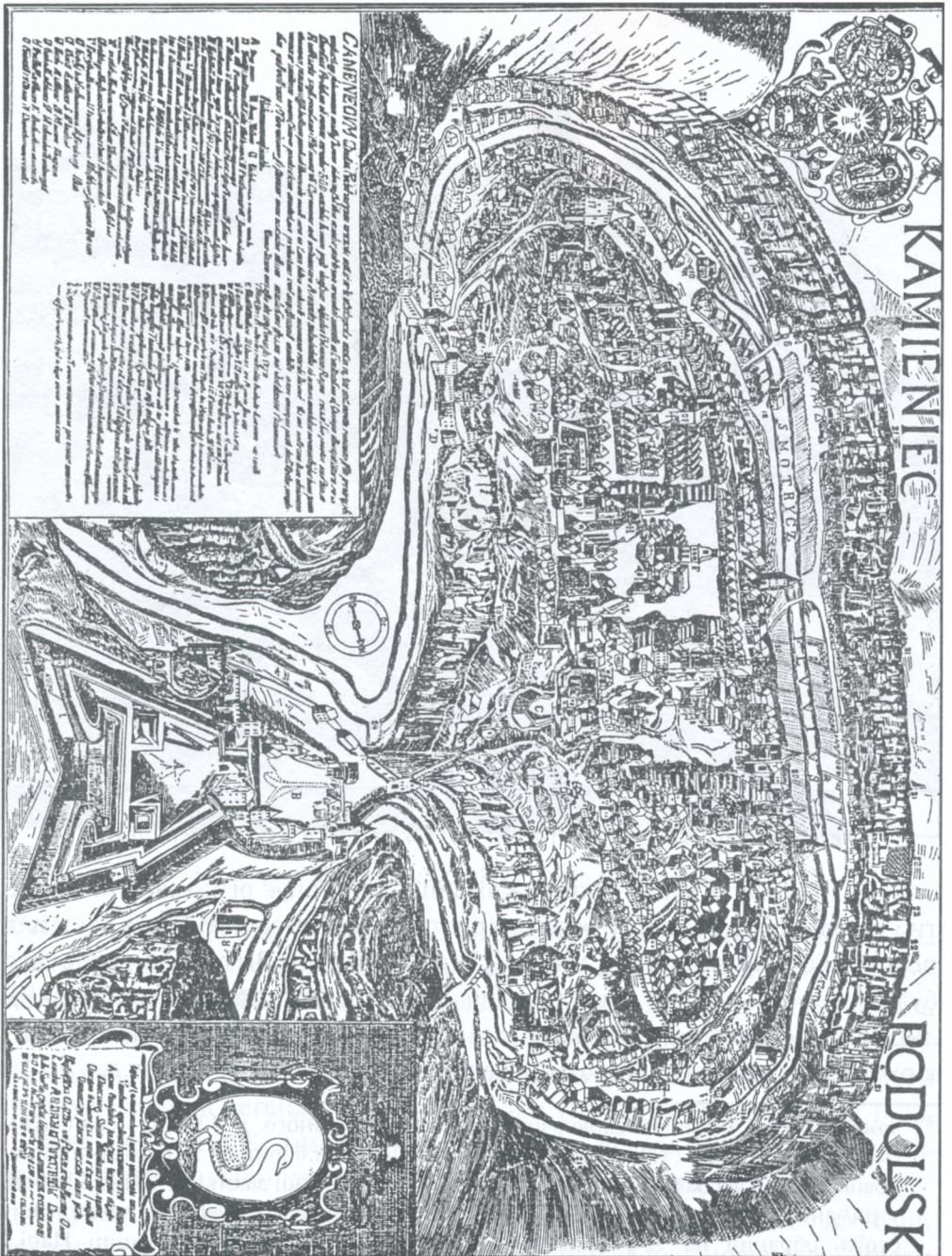

Рис. 48. Гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконана К. Томашевичем.

монастирські приміщення реконструювалися в стилі бароко. У 1843 р. монастир було скасовано, а костел перетворено у парафіяльний.

Рис. 49. Порохівня XVIII ст. Північна частина Долини (вул. Руська). Фото М. Петрова, 1974 р.

Деякі аспекти історичної топографії Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. знаходимо у невеликих розвідках П. Троїцького¹⁶, Д. Сініцького¹⁷, М. Сіماشкевича¹⁸ та М. Острроверхова¹⁹. Звертаючись до історії таких культових споруд міста, як Іоанно-Предтеченський собор, Троїцький храм, Архієрейська церква та інших, автори намагаються чітко локалізувати їх у межах певних ділянок, дослідити історію та територіальні володіння культових споруд на основі архівних документів, з'ясувати значення останніх у формуванні історико-архітектурного ансамблю міста XVII-XVIII ст.

Цінні свідчення щодо досліджуваної теми знаходимо у доробку В. Антоновича²⁰ та Ф. Ласковського²¹. Якщо В. Антонович віднайшов та опублікував цілу низку документів із актових кам'янецьких книг XVII-XVIII ст. про територіальну історію міста та його передмістя, то Ф. Ласковський розкрив ті зміни, які передбачалося здійснити в системі міських і замкових оборонних укріплень наприкінці XVIII ст. Разом з тим, автор ретроспективно описав міські укріплення за часів польського панування у місті і зауважив, що реконструкція старих та зведення нових фортифікацій на підступах до міста й замку досить відчутно могли б вплинути на зміну соціальної топографії Кам'янця-Подільського тих часів.

Окремі питання історичної топографії Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст. містять праці М. Орловського²², О. Яроховського²³ та Й. Ролле²⁴. Ведучи мову про Й. Ролле, зауважимо, що використовуючи архівні джерела, краєзнавець найбільше уваги приділив історії і топографії католицьких храмів та монастирів. У їх числі: домініканський костел і монастир, монастир домініканок, костели францискан, кармелітів босих і тринітарів, колегіум і костели єзуїтів та св.Катерини, вірменські костели св.Миколи і св.Георгія Ілюмінатора. Описуючи останній, Й. Ролле стверджує, що зведений він у 1708 р. Храм мав цвинтар, на якому поховань було небагато. Щодо місця розташування пам'ятки, то вона знаходилася з південного боку Вірменського ринку саме на тому місці, де пізніше було зведено будинок пана Коревіцького (тепер тут знаходиться їдальня швейної фабрики).

Торкається Й. Ролле історії і топографії таких уніатських храмів, як св.Яна, св.Трійці, св.Петра і Павла, святинь на Руських і Польських фільварках та Карвасарах. Описує дослідник історію і локалізацію міських брам – Руської (рис.50) та Польської, замкової брами Станіслава Августа, зведеної у 1771 р., башт Баторської (рис.51) і Гончарської, з'ясує їх значення у системі оборони міста.

Не залишив поза увагою досліджувану проблему і М. Доронович. З одного боку, краєзнавець намагався вивчати історико-територіальну еволюцію передмістя Руські фільварки²⁵, а з іншого – локалізувати вірменську громаду в межах Старого міста²⁶. Характеризуючи передмістя Руські фільварки, він використав переважно документи кам'янецьких магістратів. На цій основі автор з'ясував, що у XVII-XVIII ст. найбільш за-

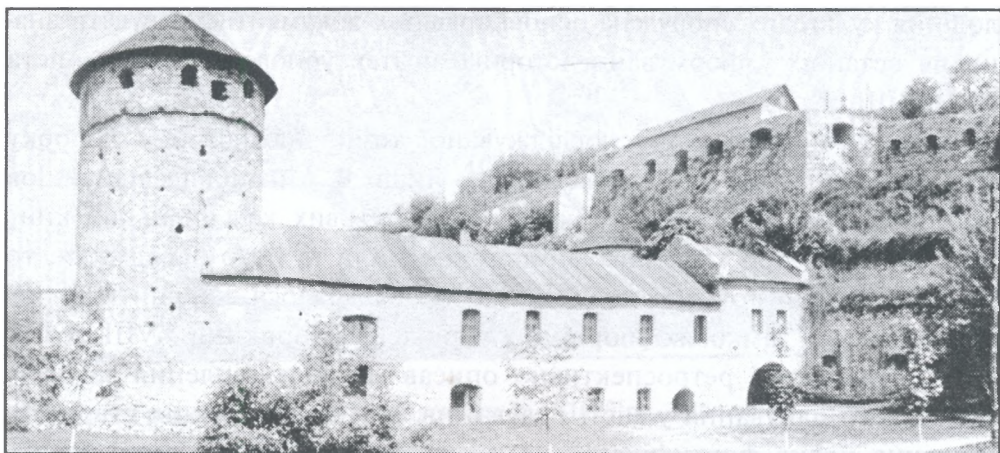

Рис. 50. Руська брама XVI-XVIII ст. Фото М. Петрова, 1980 р.

селеною залишалася південно-західна частина передмістя. На схід від садиб знаходилися фільварки української і вірменської громад міста, які тягнулися аж до р. Мукша. Крім того, М. Доронович доводить, що Покровський храм з цвинтарем на початку XVIII ст. знаходився у південно-західній частині передмістя, на високому скелястому лівому березі р.Смотрич, а з початку 80-х років XVIII ст. – з північного боку, де знаходиться і тепер (останній зведений із каменя у 1861 р.). Дослідникові вдалося частково вивчити й забудову передмістя на ті часи, його планувальні особливості. Цінність праці М. Дороновича полягає і в тому, що він віднайшов в архіві міста та подає у праці копії документів, на основі яких можна з'ясувати місцезнаходження та розміри землеволодінь храму. Об'єктивно локалізував М. Доронович і вірменську громаду у Старому місті – в межах південних кварталів, висвітлив частково і проблему чисельності вірменського населення Кам'янця XVI-XVIII ст.

Для вивчення теми певну вагу мають дослідження М. Владимирського-Буданова²⁷, М. Петрова²⁸ та В. Гульдмана²⁹. Звертаючись до праці М.Владимирського-Буданова “Німецьке право в Польщі і Литві”, зазначимо, що вона – наслідок довголітніх пошуків ученим джерел в історичному архіві м. Києва. Віднайшовши та опрацювавши десятки магістратських книг української, польської та вірменської громад міста Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст., М. Владимирському-Буданову вдалося з'ясувати різні напрями містобудівних норм та їх впровадження у планувальну систему міста, простежити ставлення міських магістратів до містобудівних заходів, дослідити вплив на формування соціальної топографії Кам'янця-Подільського військового фактору і т.п.

Характеризуючи його, М. Владимирський-Буданов стверджував, що військові особи мали у XVII-XVIII ст. значну кількість житлових будинків у межах Старого міста та передмість, вони досить часто захоплювали міські землі, організовували в їх межах фільварки, відкривали торговельні заклади в місті, постійно обтяжували міщан постоями. На початку XVIII ст. начальник кам'янецького гарнізону відкрив за р. Смотрич навіть каменярню, діяльність якої негативно відбилася на прибутках міста. Начальник гарнізону особисто продавав камінь, а міщанам не дозволяв вивозити звідтіля ні каміння, ні глини для будівництва житлових споруд, хоча земля вважалася міською. Крім того, від діяльності каменярні навколишні міські ґрунти настільки засмічувалися кам'яними розробками та цегельними заводами, що їх неможливо було використовувати для сільськогосподарських цілей.

Простежує дослідник і процеси захоплення власниками навколишніх сіл міських земель. Такий приклад він наводить з шляхтичем Богушем, який володів селом Боришківці. Нехтуючи законними правами міщан на

міські ґрунти, що тягнулися аж до р. Мукша, Богуш з 1709 р. поступово їх відбирав і приєднував до своїх землеволодінь. М. Владимирський-Буданов доводить, що навіть спеціальний королівський суд не міг відібрати у Богуша міських земель³⁰. Вчинки Богуша та інших власників навколишніх сіл призвели до того, що на кінець XVIII ст. міські околиці обмежувалися лише територією передмість, хуторами та міськими вигонами.

На основі конкретних документів історик розкриває і процес довільного захоплення заможними жителями садиб у місті після переходу його з-під влади Туреччини під владу Польщі у 1699 р. Причому, він запевняє, що такі заходи здійснювали переважно представники міської влади. Одним із них був кам'янецький консул*, який перебував на цій посаді упродовж 1672-1700 рр. Обрані 1700 р. члени кам'янецького магістрату вчинили так само, як і консул. У цю справу втрутився міський інстигатор, який видав порядками і спокоєм у місті. Він виступив проти одного лавника та заявив магістрату, що лавник захопив чуже нерухоме майно і дозволяв собі досить багато: вже три роки не платив чиншу, не доводив своїх прав щодо успадкування самовільно зайнятого ним дому і не дотримувався міських норм життя³¹.

Описав М. Владимирський-Буданов і протиріччя, що склалися у XVII-XVIII ст. між представниками українсько-польського магістрату та вірменами. Так, у 1736 р. лава** українсько-польської юрисдикції*** протестувала проти ради**** тієї ж юрисдикції, яка не вживала рішучих заходів щодо недоброзичливих вчинків вірмен і дозволяла їм будуватися у дільницях українсько-польської юрисдикції (рис.52), приймала їх до лави і до ради без належних з їх боку заслуг перед українсько-польською громадою³².

Особливий внесок у вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. здійснив Ю. Сіцінський. Перші його історичні розвідки з проблеми побачили світ ще на початку 90-х років XIX ст. Ю. Сіцінський розкриває історико-топографічну характеристику Іоанно-Предтеченської³³ церкви з її цвинтарем, а також усіх інших культових споруд міста³⁴ (рис.53), описує його підземелля³⁵, локалізує і характеризує домініканські споруди³⁶, вивчає проблеми соціальної демографії³⁷ тощо. З'ясовуючи, зокрема, історію і топографію храму Іоанна Предтечі, Ю. Сіцінський чітко розташував його в планувальній структурі міста й до-

* консул – виборна вища посада в місті з необмеженою виконавчою владою.

** лава – судовий орган в містах з Магдебурзьким правом, що складався з лавників, яких очолював війт.

*** юрисдикція – обсяг справ, що підлягали віданню певної установи чи особи. В даному випадку українсько-польському магістрату.

**** рада – виконавчий орган міського самоврядування, що складався із радників на чолі з бурмістром. Рада і лава формували магістрат.

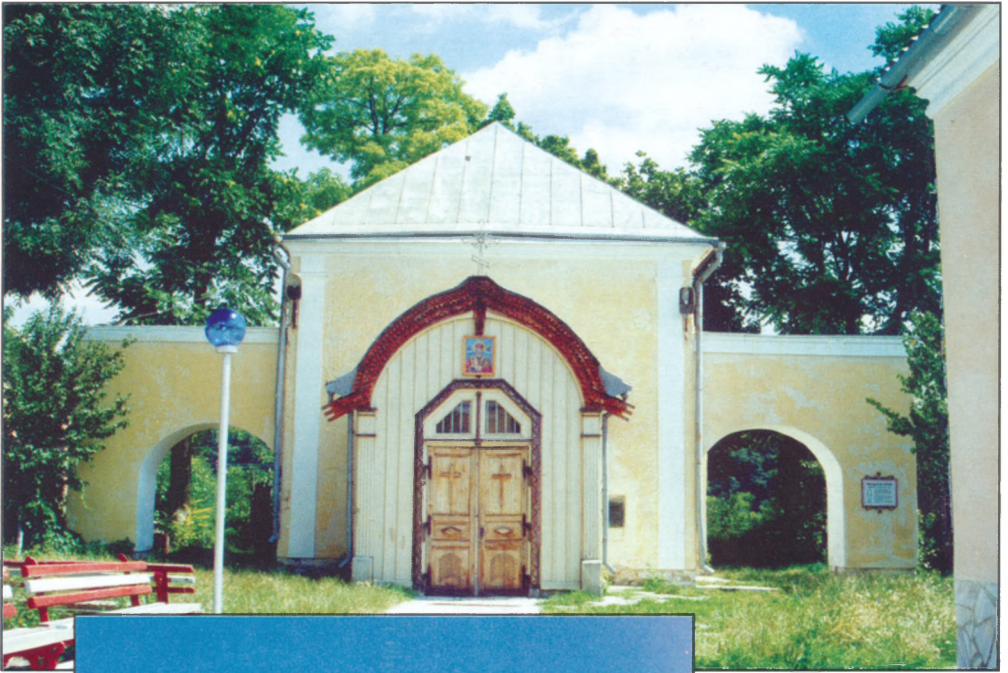

Рис. 52. Польська (кінець XV-
XVII ст.), Українсько-
Польська (XVIII ст.) ратуша
Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 51. Кушнірська башта
XVI-XVIII ст. Вигляд з
півдня. Фото
В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 53. Вірменський Благівіщенський храм св.Миколи XVI ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 54. Ратуша українського магістрату XVII ст. Вул. П'ятницька. Фото В. Божевільного. 2001 р.

вів, що наприкінці XVII – у XVIII ст. храм із своїм цвинтарем знаходився в дільниці, що обмежувалася із заходу вул. П'ятницькою та Вірменським ринком, з півдня – Іоанно-Предтеченським провулком, із заходу – садибами, що виходили на вулицю Довгу, і з півночі – тягнувся до комплексу адміністративних споруд ратуші українського магістрату XVII ст. (рис.54). Ю. Сіцинському вдалося віднайти план (рис.55) та зовнішній архітектурний тип храму (рис.56).

Чітко локалізував дослідник у Старому місті і Троїцький монастир, що знаходився між вулицями Зарванською та Троїцькою, дещо на південь від Кушнірської башти. Храм і монастирські приміщення разом з цвинтарем займали на ті часи площу 32508 ліктів³⁸. На основі багатоджерельної бази Ю. Сіцинський доводив, що Троїцький храм був найдавнішою православною святинею української громади Кам'янець-Подільського, яка у перші десятиріччя XVIII ст. потрапила у власність ордену василіан^{**}. Важливе місце у територіальній історії центральних дільниць міста Ю. Сіцинський відводить домініканському костелу та комплексу його споруд.

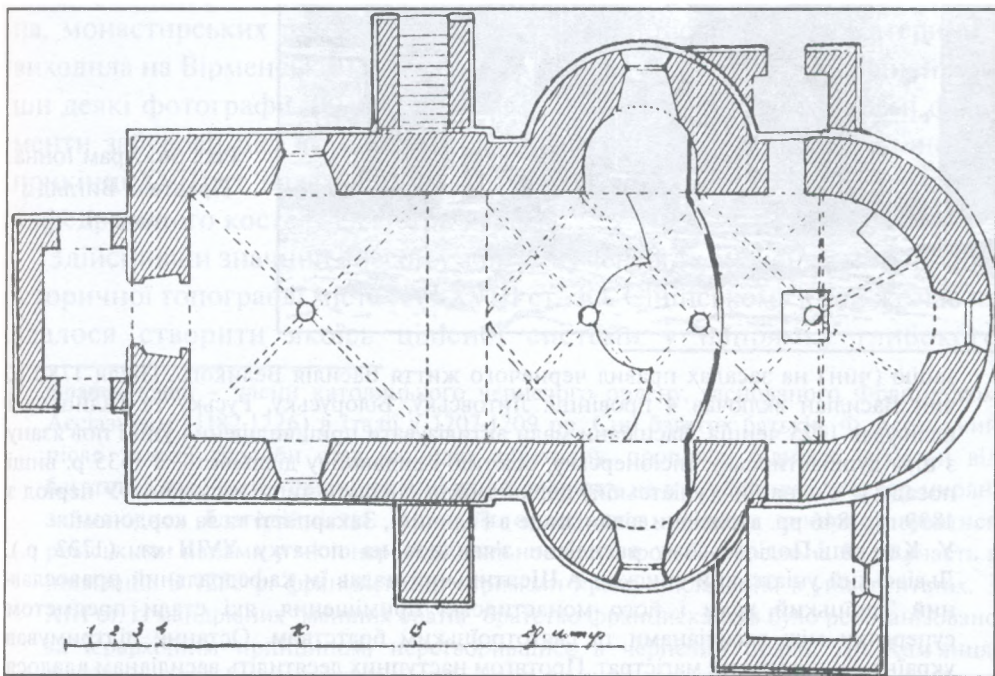

Рис. 55. План храму Іоанна Предтечі за Ю. Сіцинським.

* лікоть – міра довжини антропометричного походження, що дорівнювала 38-50 см.

** орден василіан греко-католицький орден чину св.Василія Великого. Внаслідок проведеної у 1617 р. митрополитом Й. Рутським реформи частина греко-католицьких монастирів була об'єднана за зразком ордену єзуїтів у єдину органі-

Рис. 56. Храм Іонна Предтечі. Вигляд з півночі.

зацію (чин) на засадах правил чернечого життя Василя Великого. Після 1780 р. чин Василіан включав 4 провінції: Литовську, Білоруську, Руську та Галицьку і налічував 1225 ченців. Василіани мали активізувати пришвидшення унії і пов'язану з цим душпастирську, місіонерську, освітню і видавничу діяльність. З 1635 р. вищі посади у "з'єднаній" (уніатській) церкві могли посідати лише василіани. У період з 1839 по 1846 рр. василіани діяли лише в Галичині, Закарпатті та за кордоном. У Кам'янці-Подільському василіани з'явилися на початку XVIII ст. (1722 р.). Львівський уніатський єпископ А.Шептицький надав їм кафедральний православний Троїцький храм і його монастирські приміщення, які стали предметом суперечки між василіанами та святотроїцьким братством. Останнє підтримував українсько-польський магістрат. Протягом наступних десятиліть василіанам вдалося захопити землеволодіння храму св.Трійці на Руських фільварках. Діяльність василіан була настільки активною, що у 1750 р. сейм підпорядкував Троїцькому храму всі монастирі Подільського воєводства. З 1759 р. при монастирі була організована школа богослов'я, а з 1787 р. польський уряд передбачав влаштувати при монастирі повітову школу із шляхетським конвіктом, однак цього не сталося, оскільки Кам'янець і Поділля у 1793 р. перейшли під владу Росії. Храм св.Трійці у 30-і рр. XX ст. був зруйнований.

Вагомим внеском Ю. Сіцінського у з'ясуванні проблеми є книга "Кам'янець-Подільський"³⁹, останній розділ якої безпосередньо присвячений історико-топографічному розвитку міста у XIV-XVIII ст. Автора цікавили питання різних складових мікротопографії замку і міста, проблеми їх забудови та планування, розташування й роль міських оборонних укріплень в системі історико-територіальної структури Кам'янця, значення щодо цього передмість, особливості демографії тощо. Чималу увагу дослідник звертає на еволюцію територіальних змін міста у XVII-XVIII ст., демонструє цілий ряд фотографій, які відтворюють його окремі дільниці з житловою забудовою, вулиці, культові та адміністративні споруди, а також оборонні укріплення, що залишалися в історико-архітектурному ансамблі Старого міста і замку до другої половини XIX ст. Візьмемо для прикладу вулицю Велику отців єзуїтів. Таку її назву ми знаходимо вперше в описі Кам'янця 1700 р.⁴⁰ Локалізувалася вона у західній частині Старого міста і тягнулася від "Турецьких бастионів" у південному напрямку вздовж батареї св.Трійці зі східного боку, єзуїтських володінь та їх колегіуму, кафедрального костелу і мінарету, будинку католицького єпископа, монастирських приміщень, костелів францискан* та св.Катерини і виходила на Вірменський ринок біля Тринітарського костелу. Віднайшовши деякі фотографії, Ю. Сіцінський намагається подати й окремі фрагменти забудови цієї вулиці в межах францисканських володінь, що наприкінці XVIII ст. належали православному архієрею** Кам'янця та біля кафедрального костелу св.Петра і Павла.

Здійснивши значний внесок у збір документів та вивчення на їх основі історичної топографії міста XVI-XVIII ст., Ю. Сіцінському в той же час не вдалося створити якоїсь цілісної системи у напрямку глибокого

---

* **Францисканці** - члени католицького чернечого ордену, заснованого Франциском Ассіазьким (1182-1226) в Італії у 1207-1209 рр. Син багатих батьків, Ф. Ассіазький після тяжкої хвороби став на шлях аскетизму, проповіді бідності, відмови від багатств і власності. Францисканці жили спочатку не в монастирях, а серед мирян, займаючись благодійністю. З часом орден став широко використовуватися римськими папами у місіонерській діяльності, в боротьбі з єресями. Брав участь в інквізиції. З 1256 р. францисканці отримали право викладання в університетах. З XIII ст. із мандрівних "менших братів" братство францисканців було реорганізовано за ієрархічним принципом, перетворившись в чернечий орден. До Кам'янця-Подільського францисканці прибули в останні десятиріччя XIV ст., звівши дерев'яний монастир і костел на вул.Францисканській (в майбутньому Єзуїтській). Після 1420 р. вони звели кам'яний костел, який зазнав докорінної реконструкції в стилі бароко у XVIII ст. З 1793 р. францисканський костел та його монастирські служби перейшли у володіння православного єпископа.

** **архієрей** у православ'ї загальна назва вищих церковних ієрархів (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріарха).

дослідження проблеми, а тим більше – реконструкції історико-планувальної та соціально-топографічної системи Кам'янця-Подільського тих часів.

Окремі питання історичної топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст. порушував польський історик Т. Корзон⁴¹. Враховуючи географію розташування Старого міста та наявність міцних укріплень, зведених упродовж XV-XVIII ст., автор підкреслював, що оборонне значення місто не втрачало й у XVIII ст. Для прикладу Т. Корзон наводить свідчення за 1768 та 1793 рр., коли Кам'янець намагалися здобути російські війська. Розповідаючи про 1768 р., історик стверджує, що коли російське командування дізналося про те, що місто буде оборонятися, воно відмовилося захоплювати його штурмом. Подає автор і окремі фото міських укріплень (Старий та Новий замки, Кушнірська башта, Польська брама), які у XVIII ст. відігравали особливу роль у системі фортифікацій Кам'янця.

Питання історії й топографії Кам'янця-Подільського нових часів привернули увагу й невідомого автора кінця XIX ст., якому вдалося зібрати цінні документи щодо привілеїв місту з 1374 р. до кінця XIX ст.⁴² та документів з історії різних храмів⁴³. Подаючи копії окремих актових джерел і королівських привілеїв XV-XVIII ст. громадам міста, автор характеризує й документи з питань історії та локалізації багатьох пам'яток архітектури, серед яких переважали католицькі храми: вірменський костел св. Миколи, домініканський костел і монастир, костел і монастир кам'янецьких єзуїтів тощо. Звертаючись до історії домініканського костелу і монастиря, в рукописі зауважується, що у першій половині XVIII ст. названий комплекс споруд зазнав значної реконструкції. Так, новий вигляд отримала дзвіниця храму, двоповерховими стали монастирські приміщення, було зведено будинок Потоцького. У 1738 р. весь комплекс домініканських споруд було обведено кам'яною стіною. Він зайняв майже цілу дільницю в межах вул. П'ятницької, південної перії Українсько-польського ринку, вулиці Домініканської та Вірменського ринку.

На початку XX ст. до питань територіальної історії Кам'янця нових часів звертався О. Прусевич. Його праця “Кам'янець-Подільський. Історичний нарис”⁴⁴ має суто історико-топографічний характер і зберігає своє історичне значення до наших днів. Використавши чималу кількість писемних джерел, О. Прусевичу вдалося об'єктивно викласти історичну топографію міста протягом XIV-XIX ст. Автор висвітлює питання локалізації міських ринків у межах Старого міста, з'ясовує їх забудову в центрі і по периметру, вивчає розташування вулиць з їх давніми на-

Рис. 57. Кармелітський костел XVIII ст. (вул. Татарська). Малюнок Л. Строкатою із фотографії XIX ст. Я. Кордиша.

звами та локалізацію багатьох садиб, подає місце і роль православних та католицьких храмів у мікротопографічній структурі міста (рис.57), звертається до топографії замкових споруд тощо.

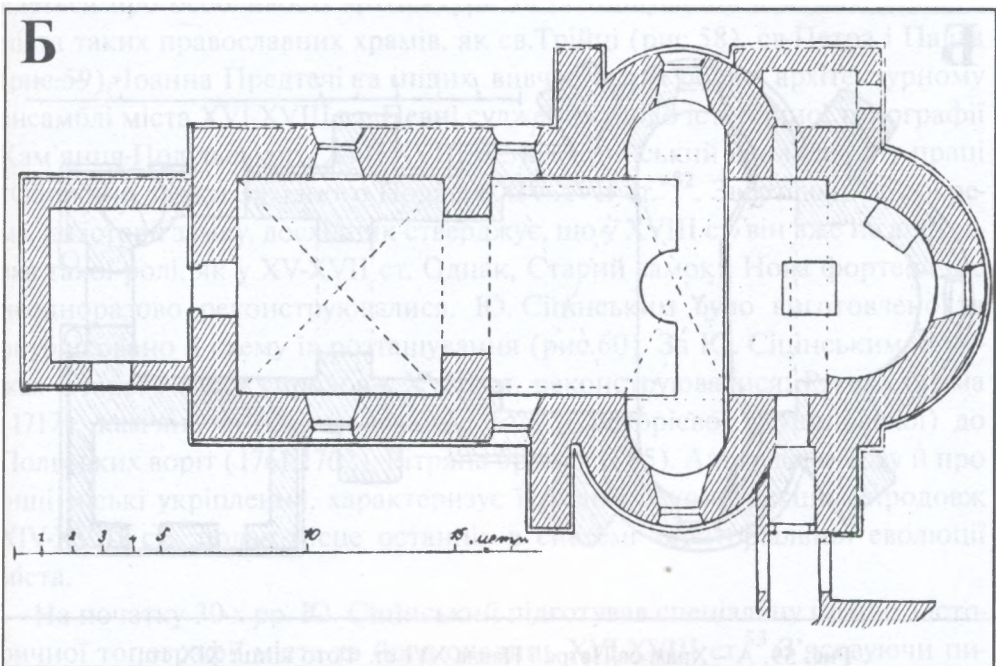
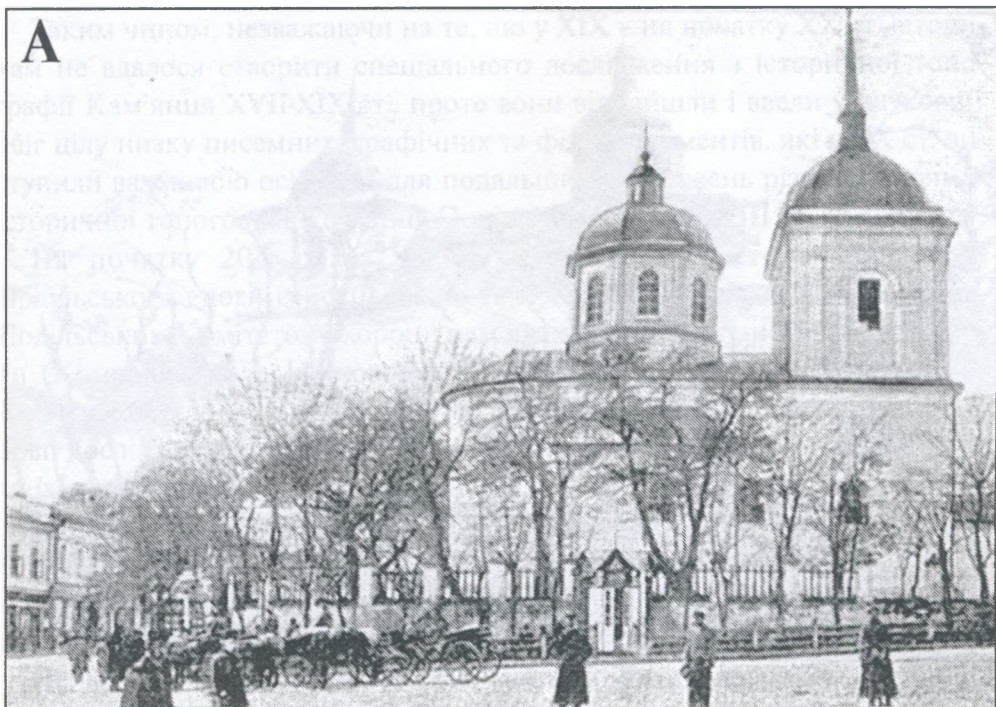
Краєзнавець одним із перших знавців кам'янецьких старожитностей розвинув і аргументовано мотивував концепцію про місце розташування у XV-XVII ст. українського майдану-ринку. Він довів, що до 1658 р. ринок знаходився біля Кушнірської башти, а у XVIII ст. – його перейменували на Торговий, а потім на М'ясницький та Зарванський. Опираючись на писемні (привілеї королів українській громаді) і графічні (гравюру Кам'янця-Подільського 1633 р.) джерела, О. Прусевич стверджує, що після утворення у XV ст. окремих польського, українського (1491 р.) і вірменського (1496 р.) магістратів, для населення кожної національності були виділені й окремі ділянки та встановлені чіткі межі їх проживання у Старому місті. Якщо жителі української громади мешкали переважно у північно-східній його частині, вірменська – у південній, то польська – в центральній. Із королівського привілею відомо також, що лише з 1555 р., за певні заслуги українців перед польською адміністрацією Кам'янця, король дозволив їм селитися в межах ділянок міста⁴⁵, де проживали поля-

ки. У XVIII ст. ці межі ліквідувалися, оскільки українська громада остаточно була підпорядкована польській (1703 р.).

Цінність праці О. Прусевича полягає і в тому, що вона містить цілу низку фотографій кінця XIX ст. Вони фіксують види різних дільниць Старого міста із частково збереженою від XVII-XVIII ст. його планувальною структурою, окремими адміністративними та культовими спорудами, житловими будинками і оборонними укріпленнями. Так, подаючи фото із виглядом на східний бік забудови Польського ринку, ми віднаходимо на них і окремі будинки XVIII ст. Серед останніх: кам'яниці Сефера Овансовича (зведена 1735 р.), президента міста Чайковського, міщан Нагабідовичів, будинок міських патриціїв-купців Шадбеїв тощо. Сьогодні такі фотографії є безцінним джерелом для відтворення і реконструкції фасадів різних архітектурних типів будівель в системі ансамблю Польського ринку.

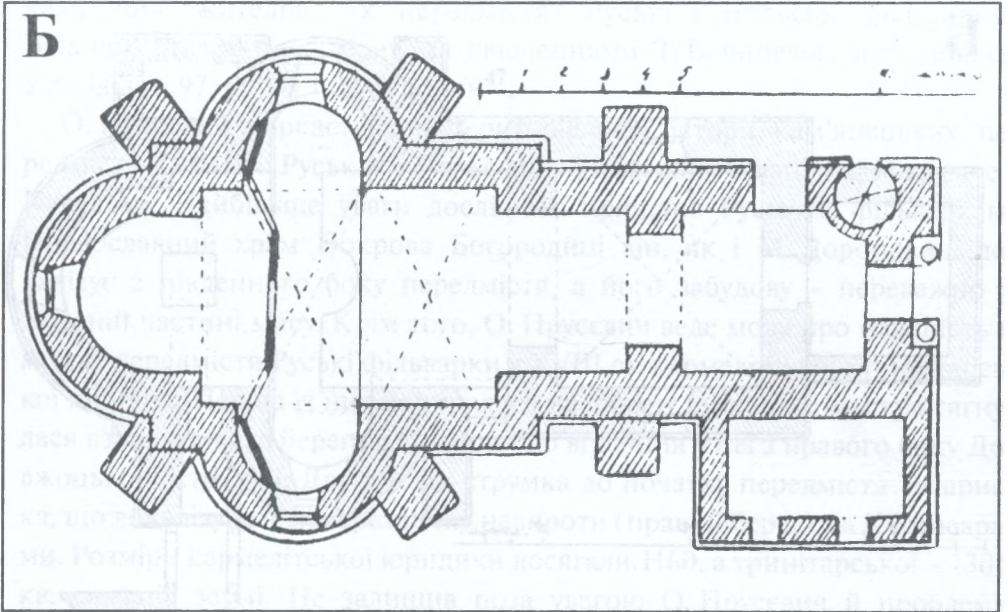
Чимало свідчень у О. Прусевича можна зустріти і з проблем демографії Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст. Він стверджує, що наприкінці XVIII ст. у Кам'янці нараховувалося 564 будинки, які розміщувалися в таких його соціально-топографічних частинах, як Старе місто, Польські та Руські фільварки, Біланівка і у 30-ти хуторах кам'янецьких міщан, в яких мешкало 4000 жителів⁴⁶ У передмістях Руські і Польські фільварки, Біланівка та 30-ти хуторах, за свідченнями Т. Брянцевої, знаходилося відповідно 97, 69, 41 і 72 будинки⁴⁷

О. Прусевич торкається й територіальної історії кам'янецьких передмість XVIII ст.: Руських і Польських фільварків, Біланівки, Підзамче і Карвасар. Найбільше уваги дослідник приділив Руським фільваркам. Православний храм Покрова Богородиці він, як і М. Доронович, локалізує з південного боку передмістя, а його забудову – переважно у західній частині мису. Крім того, О. Прусевич веде мову про наявність в межах передмістя Руські фільварки у XVIII ст. кармелітської і тринітарської юридик. Перша із них починалася навпроти замкового мосту і тягнулася вздовж лівого берега р.Смотрич до впадіння у неї з правого боку Довжоцького струмка. Друга – від струмка до початку передмістя Татариска, що локалізувалося через річку навпроти (правий берег), за Карвасарами. Розміри кармелітської юридики досягали 1160, а тринітарської – 1305 кв. саженив землі. Не залишив поза увагою О. Прусевич й проблеми історії та топографії кам'янецьких замкових укріплень тих часів⁴⁸. Особлива увага приділяється Міським, Руським і Польським воротам, Турецькому, М'ясницькому та Миколаївському бастіонам, баштам навколо Старого міста тощо.

Рис. 58. А - Храм св.Трійці XVI ст. Фото кінця XIX ст.;
 Б - План храму св.Трійці за Ю. Сіцінським

Рис. 59. А - Храм св.Петра і Павла XVI ст. Фото кінця XIX ст.;
Б - План храму св.Петра і Павла за Ю. Сіцинським

Таким чином, незважаючи на те, що у XIX – на початку XX ст. історикам не вдалося створити спеціального дослідження з історичної топографії Кам'янця XVII-XIX ст., проте вони віднайшли і ввели у науковий обіг цілу низку писемних, графічних та фото документів, які у XX ст. виступили важливою основою для подальших досліджень різних напрямів історичної топографії Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст.

На початку 20-х років XX ст. територіальна історія Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та нових часів вивчалася Кам'янець-Подільським Комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Компадокст) та Науково-дослідною кафедрою при кам'янецькому Інституті народної освіти (ІНО) під керівництвом П. Клименка. Ці установи досліджували монументальні пам'ятки міста XV-XVIII ст., з'ясовували їх локалізацію, провели обміри й склали детальний план замку⁴⁹

П. Клименко вивчав і соціальну демографію міста XVII-XVIII ст.⁵⁰, звертаючи особливу увагу на кількісні характеристики ремісників, з'ясовуючи їх місце в соціально-територіальній структурі Кам'янця-Подільського.

Не залишав поза увагою історію міста та його топографію Ю. Сіцинський. У 1925 р. він видає працю “Муровані церкви на Поділлі...”⁵¹, де йдеться про особливості архітектури та розташування в межах Старого міста таких православних храмів, як св.Трійці (рис.58), св.Петра і Павла (рис.59), Іоанна Предтечі та інших, вивчається їх роль в архітектурному ансамблі міста XVI-XVIII ст. Певні судження щодо історичної топографії Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. Ю. Сіцинський викладає й у праці “Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.”⁵². Звертаючись, зокрема, до історії замку, дослідник стверджує, що у XVIII ст. він вже не відіграв такої ролі, як у XV-XVII ст. Однак, Старий замок і Нова фортеця ще неодноразово реконструювалися. Ю. Сіцинським було виготовлено та опубліковано й схему їх розташування (рис.60). За Ю. Сіцинським, в межах Старого міста упродовж XVIII ст. реконструювалися: Руська брама (1717), кам'яна стіна, що вела від башти Баторієвої (Кушнірської) до Польських воріт (1761-1762), Вітряна брама (1785). Автор веде мову й про інші міські укріплення, характеризує їх стан і реконструкцію упродовж XIV-XVIII ст., подає місце останніх в системі територіальної еволюції міста.

На початку 30-х рр. Ю. Сіцинський підготував спеціальну працю з історичної топографії міста та його околиць XVI-XVIII ст.⁵³ З'ясовуючи питання локалізації різних об'єктів в межах міста та його околиць, дослідник уперше залучив до вивчення теми гравюри Кам'янця-Подільського другої половини XVII-XVIII ст. Ю. Сіцинський описує Русь-

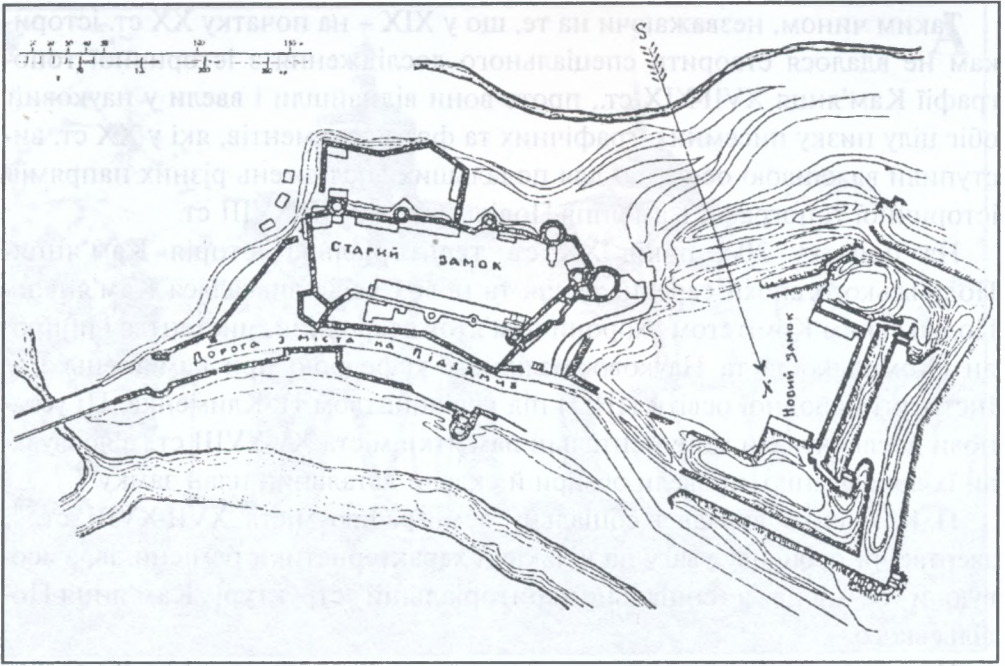

Рис. 60. План Старого і Нового Замків за Ю. Сіцинським.

ку браму, біля якої у другій половині XVIII ст. було побудовано військові казарми, Баторієву башту, реставровану у 1785 р., Миколаївську батарею, що зводилася на місці Миколаївської церкви 1795 р. у вірменських кварталах, Михайлівський та Хрестовоздвиженський храми (останній знаходився у південно-східній частині каньйону р. Смотрич) і т.п. Привертають увагу свідчення дослідника і щодо місцезнаходження Хрестовоздвиженської церкви з її цвинтарем на Карвасарах, зведеної заново наприкінці XVIII ст. Історик стверджує, що храм з цвинтарем локалізувався біля підніжжя скелі, дещо південніше Довжоцького струмка. Храм можна віднести до галицько-подільського архітектурного типу, стиль якого надає йому архаїчності і постійно приваблює туристів та митців. Певну інформацію у праці автор подає про топографію католицьких храмів та культових споруд мешканців вірменської громади міста. Цікаві свідчення містить праця і щодо топографії передмістя Руські фільварки, його окремих садиб тощо. На підставі різних писемних джерел Ю. Сіцинський намагається дослідити межі міської території, а також розміри кам'янецьких землеволодінь, що знаходилися у межиріччі Баговиці та Мукші і тягнулися у південному напрямку аж до р. Дністер.

Різні питання історії й топографії міста XVI-XVIII ст. вивчав В. Геринович⁵⁴. З'ясовуючи місце Кам'янця-Подільського в історії Поділля,

дослідник звертається і до окремих напрямів його територіальної історії, показує роль етносоціальних процесів у формуванні історичної топографії⁵⁵. Говорячи про вірменське та єврейське населення, автор розкриває характер і долю кожного з них в організації міського життя та його територіальної історії. В той же час В.Геринович не показує активної участі у цих процесах корінного населення Кам'янця-Подільського – українського.

У 30-ті роки з'являються публікації й з проблем військової історії міста та його топографії XVIII ст. в польській історіографії. Чималу увагу дослідників привернула тема стану оборонних укріплень Кам'янця-Подільського за часів правління короля Станіслава Августа Понятовського, яку вивчав К. Бучек⁵⁶

У другій половині 40-х рр. досліджувану проблему вивчали архітектори Ю. Нельговський та П. Захарченко. Особливу увагу вони звернули на історію, локалізацію та стан таких архітектурних пам'яток Старого міста нових часів, як Руські ворота⁵⁷, Триумфальна арка⁵⁸, башти домініканського і вірменського костелів⁵⁹ та ін. Характеризуючи Руські ворота, Ю. Нельговський стверджував, що їх виникнення слід датувати 1527 р., а реконструкції пам'ятка піддавалася упродовж XVII-XVIII ст. Ю. Нельговський уперше в післявоєнні часи проводив натурні дослідження брами, внаслідок чого вдалося отримати понад десяток креслень, що стали основою для реконструкції Руських воріт⁶⁰. З'ясовує Ю. Нельговський й час зведення та роль Триумфальної арки XVIII ст. в системі Українсько-польського ринку, готує проектну документацію для її реконструкції та рисунки (рис.61).

Вивчення різних аспектів теми продовжено лише у повоєнні роки. Одним із авторів, хто мав відношення до проблеми у 50-і роки, був В. Шперк⁶¹. Досліджуючи стан міських фортифікацій Російської імперії кінця XVIII ст., в тому числі і Кам'янця-Подільського, він зауважував, що з удосконаленням артилерії, способів ведення атак та облоги міст, доцільно було змінити і їх форми. Адже стан кам'янецьких укріплень напередодні другого розподілу Польщі значно погіршився. Даючи їм загальну характеристику, В. Шперк зауважує, що найбільш вдалим фортифікаційними спорудами для захисту міста у ті часи могли виступати форти*. Їх наявність сприяла б надійному прикриттю Кам'янця-Подільського в разі нападу противника з усіх боків. Посилаючись на план-реконструкцію укріплень міста 1794 р., запропонований військово-

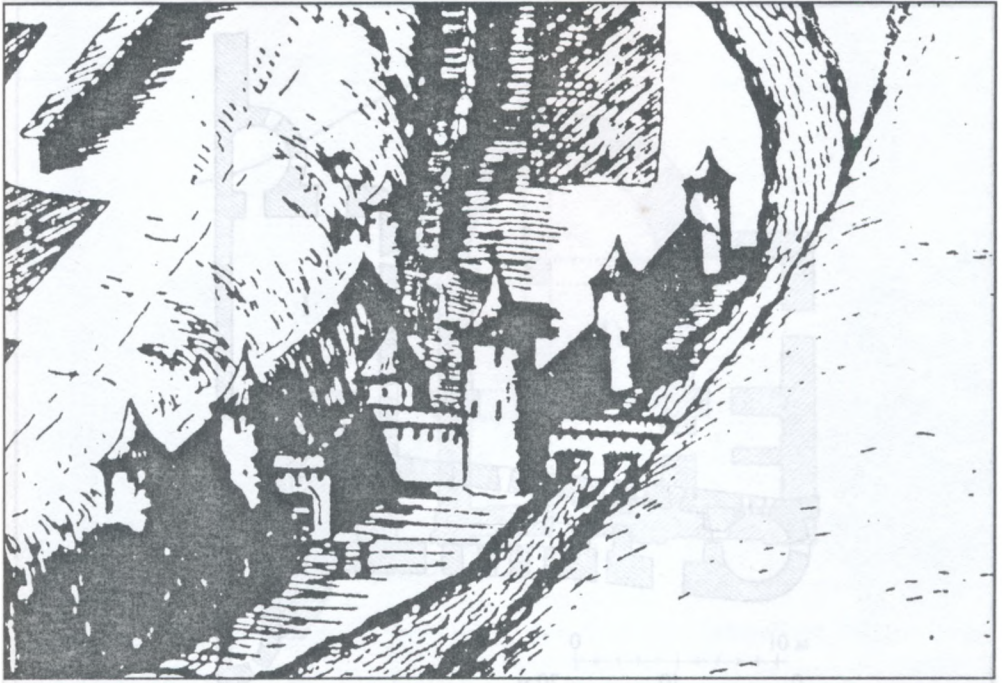
* **форт** – велике замкнуте кам'яно-земляне укріплення довгочасового або тимчасового характеру з підземними комунікаціями. З нього можна було вести кругову оборону. Форт є складовою частиною фортеці (укріпленого району) або самостійним опорним пунктом.

Рис. 61. Малюнок Триумфальної арки Ю. Нельговського. 1946 р.

вим інженером Деволаном, В. Шперк зазначав, що для перетворення Кам'янця-Подільського в могутню фортецю, необхідно було всі висоти, що розташовувалися навколо міста, зайняти фортами. Якби ці проекти були втілені в життя, топографія міста зазнала б досить відчутних змін.

На початку 60-х років побачила світ праця Т. Будянської "Замок у Кам'янці-Подільському"⁶². Характеризуючи особливості військової історії та топографії Кам'янця-Подільського, дослідниця зауважує, що

Рис. 62. Укріплення Руських воріт XVI-XVII ст. Фрагмент гравюри Кам'янця-Подільського. 1684 р.

місто і замок досить вдало розташовані на місцевості і відповідали всім вимогам оборони епохи середньовіччя. Не випадково головну увагу Т. Будянська приділяє топографії таких міських укріплень, як Польська і Руська брами, Вітряні ворота, окремі міські башти тощо. Найбільшу увагу авторка звертає на Руську браму, подає місце її локалізації та значення в системі оборони міста, з'ясовує характерні особливості укріплення. Передусім дослідниця зазначала, що Руська брама – це система укріплень, яка захищала в'їзд до міста з південно-західного боку. Вона складалася із семи башт, що сполучалися між собою кам'яними стінами та фортечними спорудами. Прилягаючи до скелястих берегів річки, брама повністю перекривала її русло (рис.62). Система укріплень Руської брами мала шлюзові влаштування. До наших днів на березі Смотрича з боку міста збереглися фортечні стіни і чотири башти, головна із яких Надворітна – прямокутна в плані. Решта – циліндричної форми.

Т. Будянська зазначає також, що одна з башт (тепер не існує) була споруджена на острові серед річки. Вона з'єднувалася однією стіною з баштою на правому березі річки, а другою – із скелею лівого берега Смотрича. Перший поверх Надворітної башти виступав у формі проїзду, що перекривався кам'яним склепінням. Над ним, в приміщенні другого по-

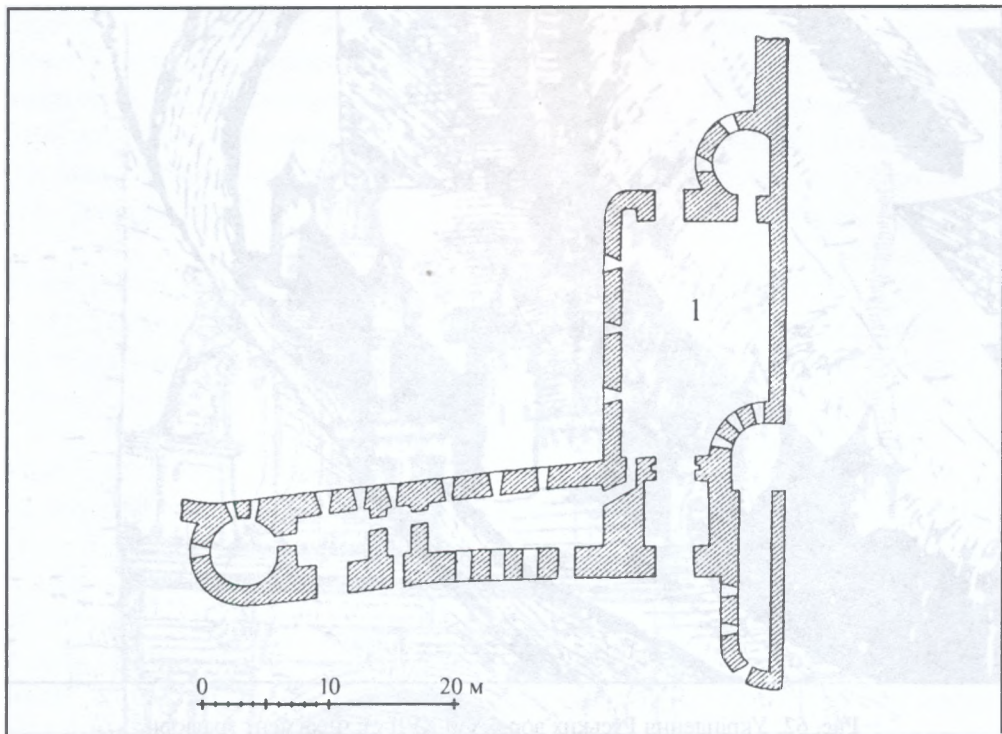
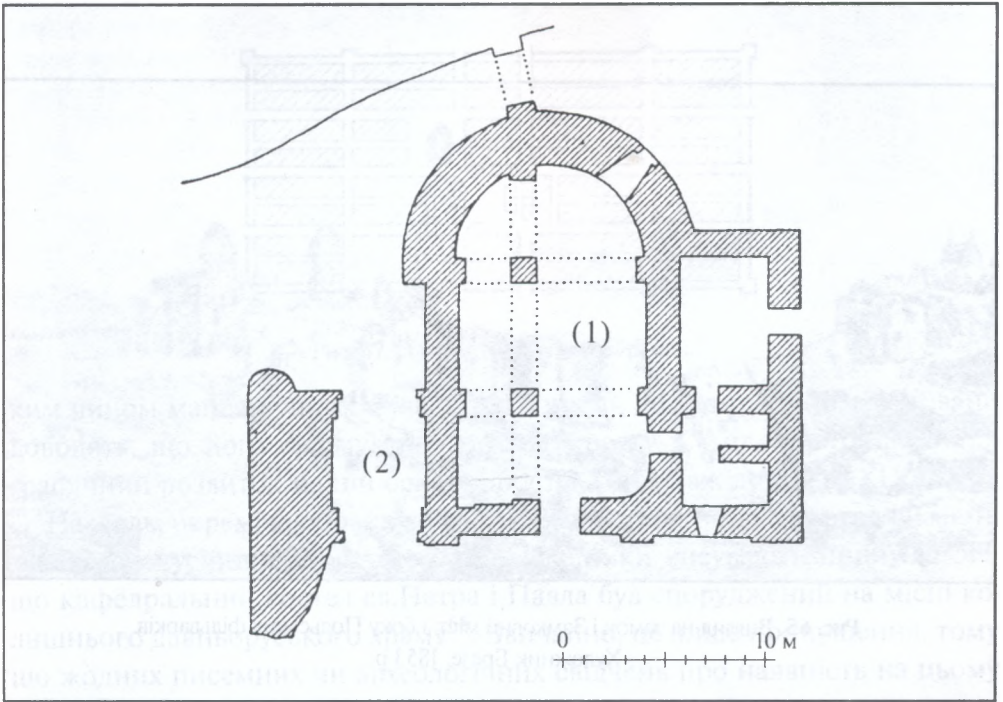

Рис. 63. План барбакана (1) в системі Руських воріт за Т. Будянською.

верху, були встановлені механізми для підйому воріт, що закривали проїзд до міста та виїзд з нього. Із західного боку до Надворітної башти примикали барбакан* та ще одні ворота, що вели до передмістя Карвасари. Перед цими воротами, з боку передмістя, на скелі, знаходилась ще одна башта. Від Надворітної башти до башти над річкою тягнувся двоповерховий будинок, у нижніх приміщеннях якого зберігалися в давнину боєприпаси, а другий – призначався для розміщення охорони Руської брами. Кам'яні плити з написами, вмурованими у споруду, свідчать про те, що її ремонтували в другій половині XVIII ст. Т. Будянська подає й окремі її креслення (рис.63). В праці виявляємо також план Кушнірської башти (рис.64), літографію кам'янецького замку і Старого замкового мосту, виконану у 1853 р. художником Брезе (рис.65), ряд фотографій різних оборонних споруд міста XVI-XVIII ст. і т.п.

Наприкінці 60-х років XX ст. колективом дослідників видано історико-архітектурний нарис про Кам'янець-Подільський⁶³, у якому частково по-

* **барбакан** – прямокутне кам'яне приміщення без перекриття в системі воріт, яке знаходилося між в'їзними до міста і виїзними воротами, а в разі потреби обстрілювалося захисниками з усіх боків.

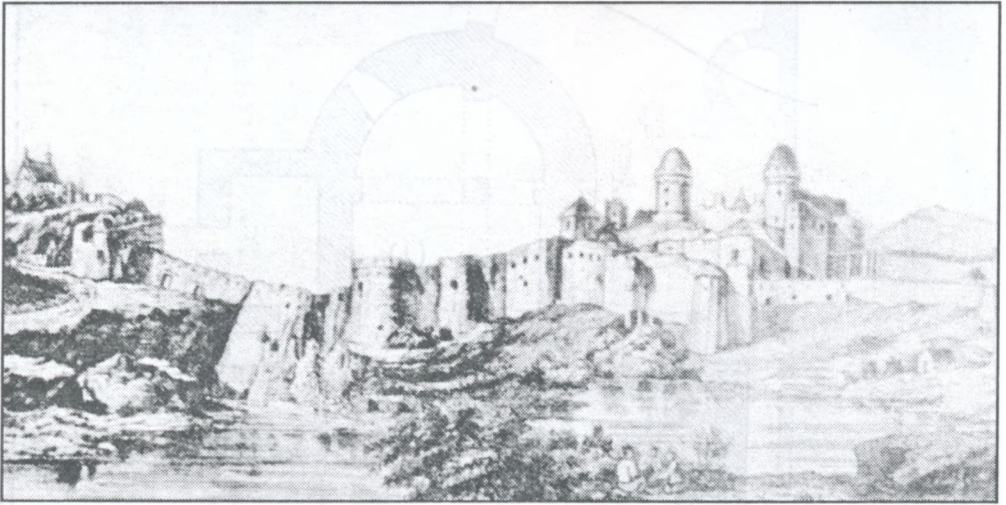

Рис. 64. План Кушнірської башти (1) та Вітряних воріт (2) XVI-XVIII за Т.Будянською.

рушуються й проблеми територіальної історії замку та міста XVIII ст. Найбільшу увагу зосереджено на локалізації, відбудові та реконструкції пам'яток культової архітектури з поданням креслень їх фасадів та планів. Серед цих пам'яток – церква св.Петра і Павла, Іоанно-Предтеченська, св.Миколи та Воздвиженська на Карвасарах; костели: домініканський, кармелітський, тринітарський, домініканок та ін.; Троїцький монастир, католицька семінарія і т. д. Певна увага приділяється у праці й оборонним спорудам міста (Порохові склади, військові казарми, Міська, Руська і Польська брами, Кушнірська та Казематна башти), з'ясовується їх роль у формуванні територіальної історії Старого міста. Ведучи мову про Казематну башту, автори чітко локалізують її у південно-західній частині вірменських кварталів (рис.66) і стверджують, що башта контролювала в'їзд до міста з боку Руських воріт, який вів через безіменну браму у стіні Гловеровських на вулицю Замкову. Посилаючись на архівні джерела, дослідники зауважують, що башта реконструювалася упродовж 1783-1790 рр. і була включена до комплексу споруд Гауптвахти⁶⁴, що підступала з півдня до Вірменського ринку.

Цілком переконливо автори праці простежують й еволюцію міських ринків (українського, польського та вірменського). Характеризуючи та-

Рис. 65. Вигляд на замок і Замковий міст з боку Польських філварків.
Художник Брезе. 1853 р.

Рис. 66. Казематна башта XVII-XVIII ст. Художник Д. Брик.

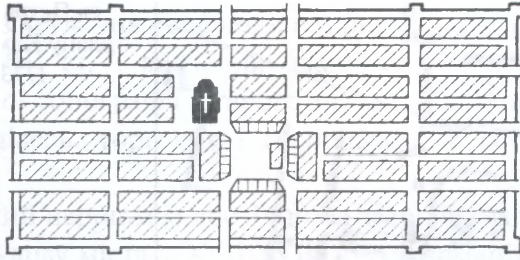
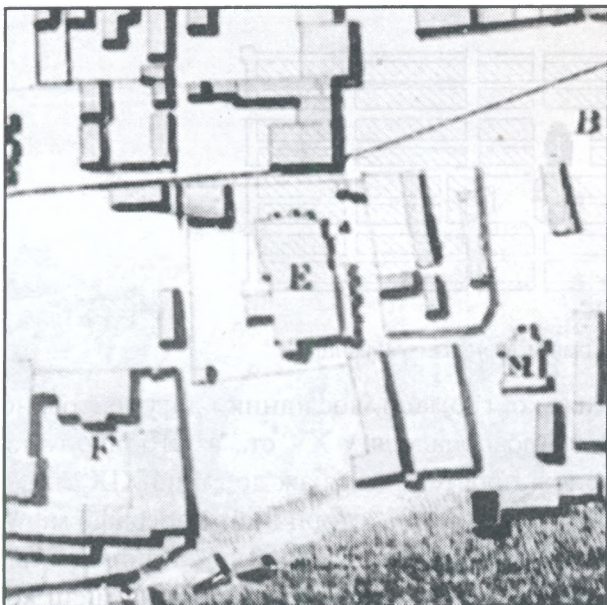

Рис. 67. План м. Монпазьє у Франції.

ким чином майдан-ринок польської громади, дослідники аргументовано доводять, що його формування розпочалося у XV ст., а історико-топографічний розвиток на цій основі простежується аж до кінця XIX ст.⁶⁵

На жаль, окремі висновки у праці з питань історичної топографії міста мають дискусійний характер. Так, дослідники висувають припущення, що кафедральний костел св.Петра і Павла був споруджений на місці колишнього давньоруського храму⁶⁶. Звичайно, це лише припущення, тому що жодних писемних чи археологічних свідчень про наявність на цьому місці православного храму XII-XIV ст. не виявлено. Вважаємо, що храму тут і не було, оскільки кафедральний костел зводився у XV ст. одночасно з Польським ринком за містобудівними нормами європейських міст, що суттєво відрізнялися від містобудівних норм Галицько-Волинської держави. Ці норми формувалися в містах Європи ще у XII-XIII ст., а у Кам'янці-Подільському утвердилися в XV ст. і збереглися до кінця XVIII ст. Найдавніші писемні відомості про храм св. Петра і Павла польський історик О. Яблонівський відносить до 1450 р.⁶⁷ У другій половині XV ст., як стверджує О. Прусевич, він стає кам'яним⁶⁸. Поряд з храмом формувалася і його цвинтар. Найбільш вдалим проявом формування і функціонування у місті двох майданів (ринкового та соборного) виступають Монпазьє (рис.67) у Франції⁶⁹, Краків у Польщі⁷⁰, Львів в Україні⁷¹ і т.д. Собор і його майдан із цвинтарем символізували центр релігійного життя католицького населення міста. Таким чином, майже одночасне виникнення майдану-ринку польської громади та храму св.Петра і Павла в XV ст. у Кам'янці-Подільському явище не випадкове, а закономірне і запозичене в міст Європи.

Вивчаючи специфіку взаємного розташування ринкової та соборної площ у європейських містах, А. Бунін простежив для них три характерних прийоми. Перший з них зводився до того, що соборна і ринкова площі розміщувалися окремо, на значній відстані одна від одної в межах міста. Другий виявляється в тому, що ринкова та соборна площі виникали на за-

Рис. 68. План садиби костелу св.Петра і Павла. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р. Е - костел.

гальній території і формувалися навколо ратуші та собору, розділяючись між собою лише одним рядом забудовних садиб або торгових приміщень. Суть третього полягає в тому, що соборна і ринкова площі змикалися між собою в одному загальному куті⁷². У Кам'янці-Подільському на Польському ринку ним виступив північно-західний.

Таким чином, Польський ринок із ратушею та забудовою, а також храм св.Петра і Павла упродовж XV-XVIII ст. разом з цвинтарем, каплицями, мінаретом, дзвіницею, кам'яною огорожею та іншими об'єктами сформували цікавий архітектурний ансамбль (рис.68), що залишився до наших днів.

У 60-70-ті роки вивченням архітектурних пам'яток міста та окремих проблем його історичної топографії нових часів займалася група архітекторів Києва. Дослідження Ю. Нельговського, П. Юрченка, Є. Пламеницької, А. Тюпича, А. Кутового⁷³ та інших архітекторів внесли чимало нового в історико-топографічний та архітектурний образ Кам'янця-Подільського XV-XIX ст. Особливо варто виділити праці Ю. Нельговського. Архітектор одним із перших залучив для вивчення планувальних норм і забудови Українсько-польського ринку писемні й графічні джерела кінця XVII-XVIII ст., а також історико-архітектурні дослідження різних споруд в його межах. У їх числі – ратуша з її підземеллями⁷⁴, залишки льохів та фундаментів житлових споруд у східній частині ринку, францисканський костел і його приміщення тощо. Ю. Нельговському належить досить

об'єктивне та кваліфіковане пояснення часу виникнення Польського ринку (XV ст.)⁷⁵, з'ясування особливостей його планувально-просторової еволюції у XV-XVIII ст.⁷⁶, вивчення планувальних норм Вірменського ринку⁷⁷, соціальної топографії Старого міста та часткової характеристики житлових будівель, торгових і господарських споруд кінця XVII-XVIII ст. і т.д.

Ю. Нельговський першим із дослідників звернув увагу на досить строкату житлову забудову міста у XVII-XVIII ст. Різноманітність архітектурних споруд у забудові міських дільниць, на його думку, відтінювала всю їх різноманітність у загальній структурі будівель Кам'янця, виражала соціальне призначення кожної із них, капітальність конструкцій та характер використаних матеріалів. У числі житлових споруд на ті часи виступали: кам'яничка і кам'яниця, дім і домік будований, дім з прибудовами, двір і дворик і т.д. Автор намагається дослідити й архітектурні типи названих споруд, характер забудови різних садиб. Саме Ю. Нельговському вдалося переконливо і науково довести, що, по-перше, кам'яна масова житлова забудова Ринку польської громади припадає на кінець XVI – початок XVII ст., коли до міста прибували італійські архітектори, і, по-друге, вона активно еволюціонувала протягом XVIII-XIX ст.⁷⁸

На основі історико-архітектурних досліджень Ю.Нельговського, картографічних документів XVIII-XIX ст. та фотографій житлових будівель міста XIX – початку XX ст., що розміщувалися в межах Українсько-польського ринку, А. Кутовому вдалося відтворити навіть його аксонометрію* на початок XX ст. (рис.69). Креслення засвідчує, що в планувальній структурі ринку збереглися містобудівні норми Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. На превеликий жаль, Ю. Нельговський не подав історико-топографічного розвитку та забудови у XVII-XVIII ст. інших міських ринків та дільниць Старого міста, а тим більше долини р.Смотрич і кам'янецьких передмість. Зрештою, автор і не ставив перед собою таких завдань.

Певне зацікавлення щодо вивчення проблеми викликають праці М. Брайчевського, С. Шкурко, Д. Галустяна, О. Халпачяна, А. Тюпича та Г. Хотюна. Звертаючись до історії міста нових часів, дослідники намагаються з'ясувати й роль архітектурних пам'яток вірменської громади⁷⁹ в його етносоціальної топографії. Серед них: церква св.Миколи XIV-XVI ст., дзвіниця XVI ст., Міська криниця XVIII ст., соборна церква св.Мико-

* **аксонометрія** – спосіб зображення предметів на кресленнику, при якому на площину зображень проектується із збереженням правильних пропорцій та детальних вимірів і предмети, і осі прямокутної системи координат, до якої віднесено зображуваний предмет.

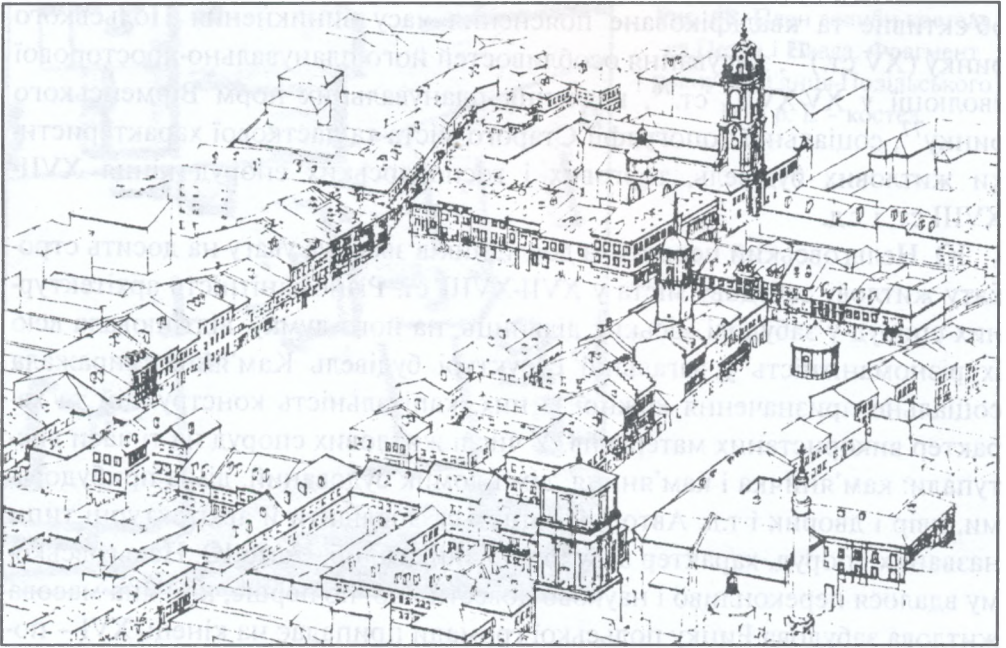

Рис. 69. Українсько-польський ринок за А. Кувим. Аксонометрія.

ли XV-XVIII ст., торгові склади XVI-XVII ст., міські укріплення XVI-XVII ст., і т.д. Вивчаючи історичну топографію вірменських дільниць, М. Брайчевський, зокрема, підтримує думку М. Дороновича і стверджує, що вірменські дільниці знаходилися у південній частині Старого міста, де композиційним історико-архітектурним і планувальним осередком був Вірменський ринок. В його межах локалізувалися вірменський магістрат, головний храм, ратуша, палац коменданта, житлові та господарські споруди і оборонні укріплення. Тут знаходився й центр торговельної діяльності громади. Ця частина Старого міста і сьогодні зберігає свій середньовічний вигляд. Дослідник зауважує, що архітектурним ключем в ансамблі ринку виступає так званий "Торговий дім", що слугував у XVII ст. своєюрідною комерційною біржею і приміщенням для зібрань купців. Він займає північно-західний кут Вірменського ринку й добре проглядається із північно-західного боку майдану. Північний фасад будівлі прикрашений розкішним порталом у стилі ренесансу, а високий дах - заломом, характерним для архітектури бароко XVIII ст.

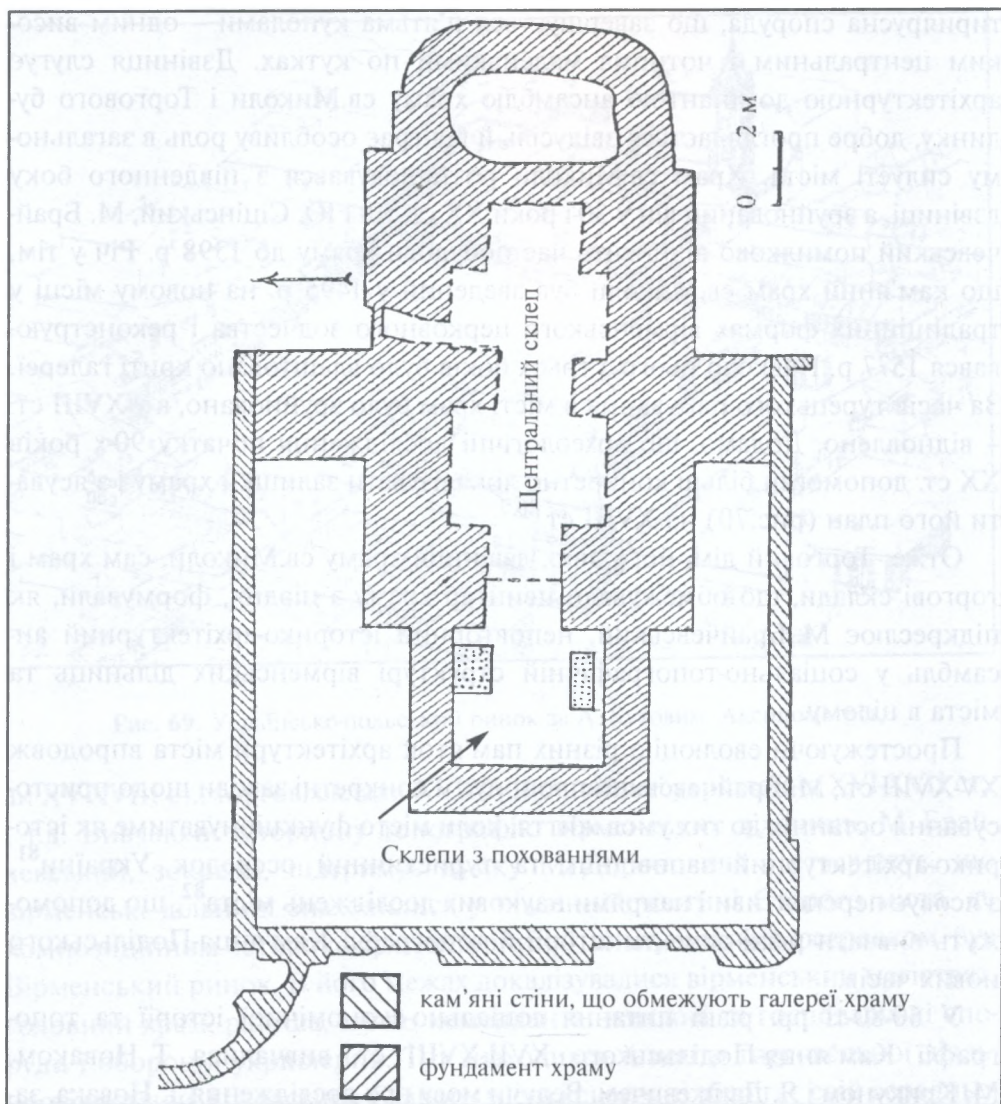
У південному напрямку від Торгового будинку знаходиться досить ефективна в архітектурному відношенні дзвіниця кафедрального собору кам'янецьких вірмен XVI ст., що сполучалася з Торговим будинком високою кам'яною стіною з внутрішніми складськими приміщеннями. Це чо-

тириарусна споруда, що завершується п'ятьма куполами – одним високим центральним і чотирма маленькими по кутках. Дзвіниця слугує архітектурною домінантою ансамблю храму св.Миколи і Торгового будинку, добре проглядається звідусіль й відіграє особливу роль в загальному силуеті міста. Храм св.Миколи розташовувався з південного боку дзвіниці, а зруйнований він у 30-і роки ХХ ст. Як і Ю. Сіцінський, М. Брайчевський помилково відносить час побудови храму до 1398 р. Річ у тім, що кам'яний храм св.Миколи був зведений у 1495 р. на новому місці у традиційних формах вірменського церковного зодчества і реконструювався 1577 р. Навколо нього з трьох боків було влаштовано криті галереї. За часів турецького панування в місті храм було зруйновано, а у ХVІІІ ст. – відновлено. Додамо, що археологічні дослідження початку 90-х років ХХ ст. допомогли більш конкретно локалізувати залишки храму і з'ясувати його план (рис.70) на ХVІІІ ст.⁸⁰

Отже, Торговий дім, його двір, дзвіниця храму св.Миколи, сам храм і торгові склади, що обмежували цвинтар храму з півдня, формували, як підкреслює М. Брайчевський, неповторний історико-архітектурний ансамбль у соціально-топографічній структурі вірменських дільниць та міста в цілому.

Простежуючи еволюцію різних пам'яток архітектури міста впродовж ХV-ХVІІІ ст., М. Брайчевський пропонує й конкретні заходи щодо пристосування останніх до тих умов життя, коли місто функціонуватиме як історико-архітектурний заповідник та туристичний осередок України⁸¹, з'ясовує перспективи і напрями наукових досліджень міста⁸², що допоможуть вивчати різні аспекти історії й топографії Кам'янця-Подільського нових часів.

У 60-80-ті рр. різні питання соціально-економічної історії та топографії Кам'янця-Подільського ХVІІ-ХVІІІ ст. вивчалися Т. Новаком, М. Крикуном і Я. Дашкевичем. Ведучи мову про дослідження Т. Новака, зазначимо, що найбільшу увагу автор приділив фортифікаціям та артилерії міста ХVІІІ ст.⁸³ Використавши серію маловідомих науці планів міста тих часів, що зберігаються в архівах Польщі, а також низку писемних джерел, Т.Новак намагається з'ясувати роль і місце фортифікаційних споруд в оборонній системі міста, простежити історію їх зведення та реконструкцію упродовж ХVІІІ ст. Серед міських укріплень автор називає батарею панни Марії, бастион св.Андрія при мурах Гловеровських, батареї св.Мартіна, св.Яна та св.Георгія, чітко локалізує їх в системі міських укріплень. Він доводить, що у першій половині ХVІІІ ст. найбільш активно проводилися будівельні роботи на укріпленнях західних оборонних рубежів міста – з боку Старого замку та Польських фільварків. Саме у

Рис. 70. План храму св.Миколи XV-XVIII ст. за археологічними дослідженнями 1989-1991 рр..

першій половині 20-х років XVIII ст. там було завершено реконструкцію муру, що вів від батареї св.Мартина і аж до Польської брами. Північніше Міських воріт знаходилася людвісарня, а перед нею, з південно-східного боку, функціонувала в першій половині XVIII ст. і батарея св.Яна, зведена ще 1716 р.⁸⁴, що також неодноразово реконструювалася.

Реставраційним роботам, як стверджує дослідник, піддавалися Руська і Польська брами, башта над Карвасарами, батарея св.Урсули, Міські ворота, батарея св.Станіслава та інші укріплення, що знаходилися із західного боку Старого міста. Детально характеризує Т. Новак й реконст-

рукцію протягом XVIII ст. замкових укріплень, внаслідок яких більшість башт, стін і воріт було відновлено або зведено заново. При цьому дослідник називає імена фортифікаторів замкових і міських укріплень, серед яких були Андрій Гловер, Христіан Дальке, Ян де Вітте, Станіслав Завадський та ін. Т. Новак запропонував і свою періодизацію щодо реконструкції і зведення нових кам'янецьких укріплень у XVIII ст., що досить суттєво допомагає вивчати соціальну топографію міста. Періодизація базується на підставі писемних джерел і зводиться до такої схеми: 1700-1709, 1710-1715, 1721-1725, 1740-1761, 1761-1785 та 1785-1793 рр. Кожний період належно мотивується. Варто зауважити, що періодизація Т. Новака для вивчення еволюції оборонних укріплень Кам'янця-Подільського XVIII ст. є більш аргументованішою, аніж та, яку запропонувала Є. Пляменицька⁸⁵

Відтворюючи систему укріплень Старого міста із західного і південного боків, Т. Новак в той же час не подав конкретних відомостей про наявність укріплень XVIII ст. в інших частинах міста, не зумів створити й загальної графічної схеми їх розташування.

Із цікавими публікаціями про історію і топографію Кам'янця-Подільського виступив М. Крикун. Він намагається простежити особливості заселення Кам'янця та його передмість на початку XVIII ст.⁸⁶, з'ясовує окремі питання демографії міста тих часів⁸⁷, вивчає його житловий фонд⁸⁸. Дослідник віднайшов і здійснив джерелознавчий аналіз та опублікував люстрацію Кам'янця-Подільського 1734 р.⁸⁹ Розкриваючи специфіку територіальної історії міста XVIII ст., автор стверджує, що вона формувалася під впливом географічного та військового факторів, а також наявних містобудівних норм.

Основою планувальної структури Старого міста, як стверджує М. Крикун, виступали ринки – Українсько-польський та Вірменський, які він розміщує відповідно у центральних та південних ділянках Старого міста. Про ринок української громади автор не згадує, оскільки він функціонував у ті часи як загальноміський, а громада була підпорядкована польській. Ведучи мову про Українсько-польський майдан-ринок, історик доводить, що він включав у себе чотири сторони та забудову посередині – навколо ратуші, що мала назву середньоринковий квартал, або медітулій*⁹⁰. Кожний бік ринку по великому периметру звався переією і був розбитий на садиби. На відміну від Українсько-польського Вірменський ринок містобудівники розпланували на садиби лише по периметру, а середина його залишалася незабудованою.

* медітулій – середринковий квартал.

Дослідник зауважує, що люстрація 1734 р. називає й основні міські вулиці. Правда, окремі з існуючих на ті часи з невідомих причин у джерелі не згадані. Серед останніх – вулиці Домініканська та Францисканська. “Підгір’я над Польською брамою”, як стверджує М. Крикун, являло собою дільницю невуличного типу. Історик зазначає також, що на південь від Вірменського ринку знаходилася частина міста, яка звалася “За гауптвахтою”. Як і Підгір’я, вона вуличною не була. На 1734 р. вулицю “За гауптвахтою” формувало 10 садиб. Ними володіли міщанин Пердзідовий, дружина полковника Дуриніна, подільський воєвода Стефан Гумецький, Михайло Гідла, Олександр Мардирович, Йозеф Сеферович та майор Красновський. На цій вулиці знаходилися також два домики, що належали храму св.Григора і кам’яниця Пилипа Сіедмуезики. Характеризує М. Крикун й топографію Долини, місце “За водою” та майже всі міські вулиці, використовуючи, окрім писемних джерел, і плани Кам’янця-Подільського другої половини XVIII ст. і, зокрема, 1773 р.⁹¹

Дослідник звертає увагу на соціальну топографію Старого міста, видові ознаки таких його житлових споруд, як кам’яниці та кам’янички, доми і домики, двори і дворики, склепи і склепики і т.д., подає їх характеристики, що має неабияке значення для вивчення соціальної топографії міста. Описуючи власне кам’яниці, М. Крикун переконливо зазначає, що це були муровані будинки, зведені з цегли або каменю і їх кількість становила на середину 30-х років XVIII ст. близько 9% від усіх 475 міських будівель. Кам’яницями виступали резиденції, палаци та будинки найзаможніших жителів міста, які мешкали переважно в межах Українсько-польського та Вірменського ринків. Кам’яниць було мало тому, що муроване житлове будівництво надто дорого коштувало⁹². У праці історик називає й прізвища власників кам’яниць, котрі мешкали в центральних дільницях міста. Серед них: князь Вороніцький, подільський хорунжий Телефус, червоноградський хорунжий Лось, лавник Йозеф Вільчко, міщанин Правдинський та ін.

Описуючи кам’яниці, М. Крикун справедливо не погоджується з трактуванням О. Пламеницької щодо понять “кам’яниця” і “дім” Архітектор стверджує, що дім – це лише житлове помешкання, а кам’яниця, крім житлових, складалася переважно з виробничо-торговельних приміщень⁹³. Грунтуючись на конкретних писемних джерелах, М. Крикун підкреслює, що в Кам’янці-Подільському у XVIII ст. існували кам’яниці, які виступали житловими помешканнями і не мали виробничо-торговельних приміщень. Разом з тим були такі муровані доми, що їх мали. Автор наводить конкретні приклади⁹⁴.

М. Крикун доводить також, що вже у перші десятиліття XVIII ст. шляхта посідає помітне місце у придбанні в межах міста майнової нерухомості. На 1734 р. їй належало 96 будинків (20,2%), розташованих в усіх дільницях Кам'янця, окрім Заводдя. Найбільше шляхти селилось на ті часи по вулиці Татарській – близько 50%. Цей факт викликав у міських властей певне занепокоєння, оскільки шляхту важко було підпорядкувати до виконання міських повинностей та обов'язків. До числа шляхти історик відносить тих осіб, що входили до уряду і умовно ділить їх на три групи: 1) сенатори (воєвода і каштелян); 2) коронний дигнітарій (кухмістр); 3) земські урядники (підкоморій*, гродський суддя**, земський суддя***, писар земський, гродський писар, підстолий****, підчаші*****, хорунжий***** і коморник*****. Умовно до останньої групи можна віднести і негородових старост). Дослідник наводить і приклади переходу домів та ґрунтів кам'янецьких міщан у шляхетське володіння в перші десятиріччя XVIII ст. Так, у 1728 р. шляхтич Міхал Яновський “купив від міста за інтромісією і міськими правами” дім на вул.Троїцькій. Напередодні 1734р. шляхтич хорунжий Кароль Гіпкор купив “перед урядом магістрату з інтромісією ґрунт” “славетного” Томаша Григоровича – майстра шевського цеху. Згодом, 1734 р. Гіпкор передав цей ґрунт шляхтичеві Францішку Залевському. У 1735 р. 96-річний “славетний” Теодор Констянтинович (Кіміануш) зізнався перед магістратом, що його кам'яницю на вул.Зарванській купив подільський земський суддя Кароль Крузер⁹⁵.

Окрему службову групу серед кам'янецької шляхти, яка в межах міста володіла будинками, становили офіцери – від генералів до нижчих чинів. Всі вони на 1734 р. мали 21 будинок⁹⁶. Звертає увагу дослідник і на розміри міських садиб, а також доводить, що в різних частинах міста вони були неоднаковими. Їх розміри по ширині коливалися в межах 18-34 ліктів за умови, що лікоть мав близько 60 см. Довжину міських садиб М. Крикун подає лише двічі – 52 і 65 ліктів. В інших випадках, згідно з інформацією дослідника, у документах довжина садиб визначалася лише

* підкоморій – суддя у межових справах.

** гродський суддя – суддя, що розглядав цивільні і кримінальні справи осіб, які мешкали у старостах (державних маєтностях), та знаходився при старості у замку (гроді).

***земський суддя – суддя, що розглядав цивільні справи приватних власників у межах повіту. Його резиденція знаходилася у повітовому місті.

**** підстолий – сановник при дворі короля, який відав справами придворних бенкетів. В даному випадку підстолий слугував старості.

***** підчаший – почесний сановник при королівському дворі, який підносив чашу королеві.

***** хорунжий – прапорносець.

***** коморник – митник, наглядач на митниці; судовий урядник, помічник судді.

за топографічними ознаками – “від дороги до рову”, “від дороги до Смо-трича”, “від дороги до скелі”, “грунт має довжину, як і інші ґрунти” і т.п. Місце житлових споруд (садиб) у певних дільницях, на думку автора, а та-кож видові ознаки та величина – визначали їх групову вартість. Так, про-дажна ціна дому на Вірменському ринку у 1733 р. становила 900 злотих, в медітулії того ж року – 718 злотих, на вул. Довгій у 1734 р. – 350 злотих, на тій же вулиці 1735 р. – 150 злотих, халупи – “зрубу” на Підгір’ї у 1735 р. – 104 злотих і т. д. З цих свідчень М. Крикун робить висновки, що бу-динки в межах Українсько-польського і Вірменського ринків оцінювали-ся значно вище будинків, розкиданих по інших частинах міста⁹⁷

Дослідник стверджує також, що на історичну топографію міста у XVIII ст. чималий вплив мав військовий фактор через розселення у місті військових осіб. Лише у 458 будівлях на 1734 р. було розквартировано по-над 1,5 тис. офіцерів і жовнірів, загальне число яких на ті часи у місті пе-ревищувало 2300 осіб. Розглядає він і політику уряду щодо організації містобудівних заходів в Кам’янці-Подільському та діяльність в цьому на-прямі міських властей⁹⁸.

М. Крикун зауважує, що на соціальну топографію міста у 30-і роки XVIII ст. впливали і будівлі, які належали церкві. Їх нараховувалося – 45, тобто 9,5% від усіх 475 будинків. Ці будинки були в усіх частинах міста, окрім вул. П’ятницької. Найбільше їх знаходилося на Підгір’ї та в Долині. Із 45 – 31 садиба належала католицькій церкві (окрім храмів), 11 – греко-католицькій та 3 – вірменській⁹⁹

Якщо в основі праць Т. Новака і М. Крикуна використані переважно писемні та картографічні документи з історичної топографії Кам’янця-Подільського XVII-XVIII ст., то Я. Дашкевич вивчав проблему, використо-вуючи ще й графічні джерела. Дослідник доводить, що місто на ті часи відіграло ключову роль у воєнно-політичних подіях Правобережної Ук-раїни, а тому часто потрапляло в центр уваги європейської громадсь-кості. Саме цим і пояснюється той факт, що Кам’янцю-Подільському присвячено чимало малюнків, гравюр, картин і медалей¹⁰⁰, які допомага-ють досліджувати різні аспекти топографії міста¹⁰¹. Особливу увагу Я. Дашкевич звертає на гравюру Кам’янця¹⁰², виконану К. Томашевичем, і більш об’єктивно, аніж О. Пламеницька¹⁰³, з’ясовує її значення для вив-чення територіального розвитку міста у 70-ті рр. XVII – на початку XVIII ст., детально та аргументовано інтерпретує її як історико-топографічне дже-рело.

Автор цілком слушно підкреслює, що свідчення гравера К. Томашеви-ча для з’ясування різних нюансів історичної топографії міста має пере-важно умовний характер і не завжди відповідає реальній дійсності. Як стверджує дослідник, гравюра – це вид міста не такого, яким воно було

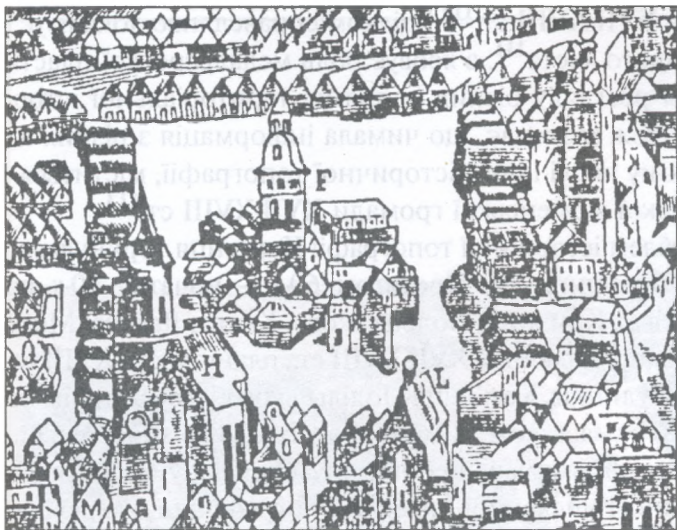

Рис. 71. Н – Костел св.Петра і Павла в системі Польського ринку. Фрагмент гравюри Кам'янець-Подільського 1673-1679 рр.

насправді, а такого, яким гравер хотів його показати¹⁰⁴. Гравюри як носії інформації на ті часи були “ходовим товаром” і художники, щоб подати відомості про найвизначніші споруди того чи іншого міста, часто змальовували найцікавіші об’єкти набагато детальніше, ніж могли побачити їх в реальності. Другорядні будинки зображували стандартно¹⁰⁵. Крім того, з гравюри не зовсім чітко можна відтворити архітектуру тієї чи іншої культової або житлової споруди, міських чи замкових укріплень, які б виступили сьогодні основою для їх відновлення (маються на увазі втрачені). Гравюру не можна порівняти з топографічним планом, бо вона не дає чіткої інформації про планувальну структуру окремих ділянок міста та детальної локалізації архітектурних пам’яток. Візьмімо для прикладу місцезростащування в системі Польського ринку католицького кафедрального собору св.Петра і Павла. На гравюрі К. Томашевича храм позначений літерою “Н” і розташований у західній перії ринку (рис.71). Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 та “Розподіл квартир” 1739 рр. засвідчують, що в тому місці, де зображений храм на гравюрі, в реальності знаходилися садиби міщанки Томіловичової (вдови), каштеляна П. Лянцкоронського, кафедральних вікаріїв та пана Рохольського¹⁰⁶, а з 1782 р. зводиться будинок католицької духовної семінарії (нині приміщення друкарні). План Кам'янець-Подільського 1773 р. засвідчує, що собор св.Петра і Павла зі своїм цвинтарем і дзвіницею прилягав до Польсько-українського ринку у північно-східному кутку¹⁰⁷

Заслуга Я. Дашкевича полягає і в тому, що на відміну від Є. Пламеницької, він більш переконливо датує гравюру К. Томашевича 1673-1679 рр.¹⁰⁸, а не 1684-1700 рр.¹⁰⁹, з’ясовує її роль у дослідженні територіальної історії міста, вивчає історичну топографію вірменської громади Кам'янець-

Подільського упродовж XVII-XVIII ст.¹¹⁰ і цілком справедливо локалізує її у південній частині Старого міста¹¹¹, з'ясовує роль медальєрської пластики XVII-XVIII ст.¹¹² для розгляду різних напрямів територіальної історії Кам'янця. Дослідник також зазначає, що чимала інформація з різних напрямів історії міста, в тому числі і його історичної топографії, міститься в судових актах кам'янецької вірменської громади XVII-XVIII ст.¹¹³

Опосередковано проблем історичної топографії Кам'янця торкнулася у своїх дослідженнях Є. Пламеницька. Протягом 60-х – початку 90-х рр. архітектор виявила в архівах Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Москви та Петербурга ряд гравюр, малюнків XVII-XVIII ст., планів міста XVIII ст., значну кількість планів будинків Кам'янця-Подільського і креслень їх фасадів XIX – початку XX ст., а також чимало фотографій різних міських об'єктів XVII-XIX ст., що формували неповторну соціальну топографію міста нових часів. На основі численної писемної та графічної джерельної бази і часткових натурних досліджень окремих архітектурних пам'яток XVI-XVIII ст. в межах Старого міста та замку, Є. Пламеницька намагалася простежити їх історико-архітектурну еволюцію, частково атрибутувати* та протувати, а також локалізувати в територіальній системі міста.

Серед оборонних споруд Кам'янця дослідниця вивчала замок (рис.72)¹¹⁴, башти Денну, Тенчинську (рис.73) і Рожанку (рис.74)¹¹⁵, Південний і Північний двори, Польний міст¹¹⁶, а в межах Старого міста – башту Турецьку¹¹⁷, брами Руську і Польську¹¹⁸, Порохові склади, Міський колодязь¹¹⁹, військові казарми¹²⁰, різні житлові, адміністративні та культові споруди, на окремі з яких підготувала історико-архівні довідки¹²¹ та проектну документацію, що виступала основою для реставраційних робіт.

Вивчаючи замкові фортифікації, архітектор об'єктивно з'ясовує розташування їх на місцевості і намагається простежити історико-топографічну еволюцію цих споруд крізь призму століть. Зокрема, характеризуючи територіальну історію Старого і Нового замків XVII-XVIII ст., авторка слушно зауважує, що історичні умови функціонування укріплень зумовлювали і їхню своєрідну соціальну топографію та часту реконструкцію. Ці процеси дослідниця розкриває на основі планів міста 1773, 1797 і 1800 рр. і писемних документів XVIII ст. Аргументовано перекоонує, що у 1762 та протягом 1790-1791 рр. зводяться відповідно Південний і Північний двори замку (рис.75), реконструюється мур з боку Польських фільварків (1790), будується Польна брама Станіслава Августа (1789), об-

* **атрибуція пам'ятки** – виявлення специфічних ознак (архітектурні стилі, зовнішні описи, писемна назва, з'ясування часу появи й авторства, креслення та малюнки з прив'язкою до місцевості і т.п.), властивих лише тій чи іншій конкретній пам'ятці, які найбільш точно її характеризують.

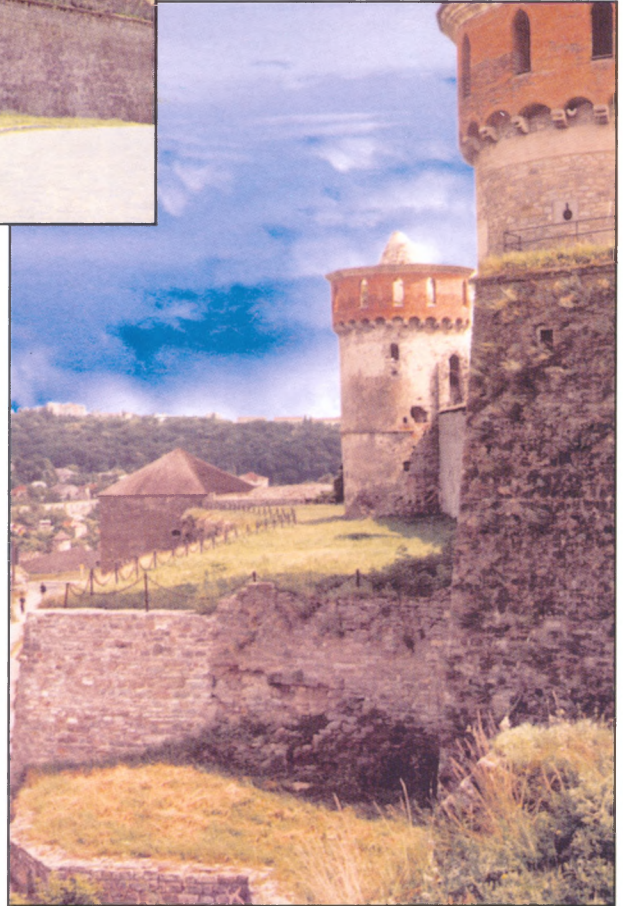
Рис. 72. Кам'янець-Подільський замок зі сходу. Фото В. Божевільного. 2001 р.

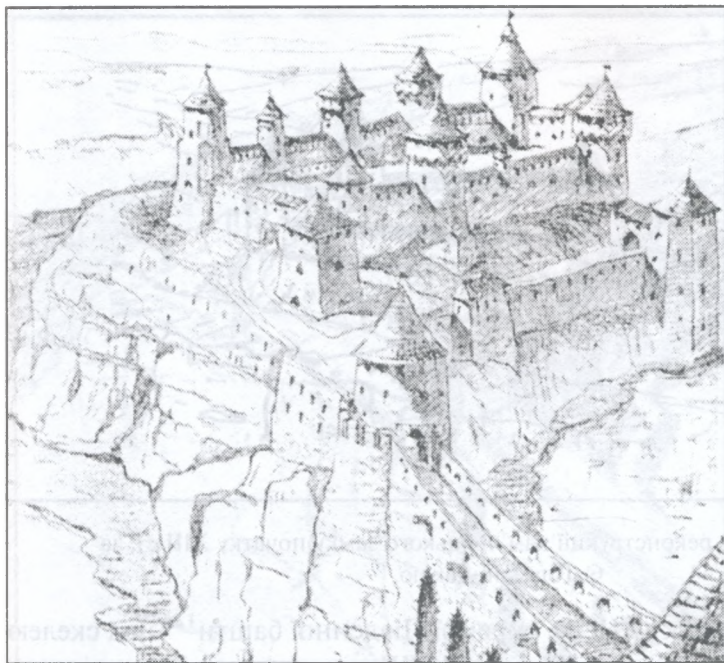
Рис. 73. Башта Тенченська. Реконструкція Є. Пламеницької. фото М. Пантілея. 2002 р.

Рис. 74. Башта Рожанка.
Реконструкція Є. Пламєницької.
Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 75. Північний двір
Старого замку. XVIII ст. Фото
М. Пантелея. 2002 р.

Рис. 76.
Кам'янецький замок
XVI ст. Реконструкція
Є. Пламеницької.

муровується майже вся система валів Нового замку і т.д. Однак, здійснюючи ретроспективний погляд на топографію та реконструкцію замку XIII-XIV ст., без вивчення якої неможливо зрозуміти багатьох аспектів його еволюції у наступні століття, Є. Пламеницька висловлює ряд міркувань, які науково не обґрунтовує. Якщо для реконструкції замку XVI ст. (рис.76) нею використані писемні, графічні і частково натурні дослідження, то по відношенню до відтворення зовнішнього вигляду і топографії кам'яного замку початку XIII ст. (рис.77), вона підійшла без належних наукових аргументів. Вважаємо, що такий підхід Є. Пламеницької зумовлений, в першу чергу, недостатнім вивченням проблеми, а по-друге – лише частковою публікацією віднайдених нею археологічних матеріалів. Писемні джерела про кам'янецькі замкові укріплення кінця XII – початку XIII ст. взагалі не виявлені, а місцезнаходження польової документації і більшості неопублікованих археологічних матеріалів XII-XIII ст. з території Старого замку залишається невідомим науковцям до наших днів, що викликає у деяких істориків доречні сумніви щодо функціонування замкових укріплень та міста наприкінці XII – на початку XIII ст. взагалі¹²². Науково необґрунтованим залишається й твердження дослідниці про існування кам'янецького замку у II-III ст. н.е.¹²³, а його реконструкція (рис.78) на ті часи виглядає просто фантастичною.

Досліджуючи Південний двір замку, архітектор цілком переконливо доводить його важливу роль в системі оборони замку. Разом з тим без належних аргументів намагається вести мову про функціонування на-

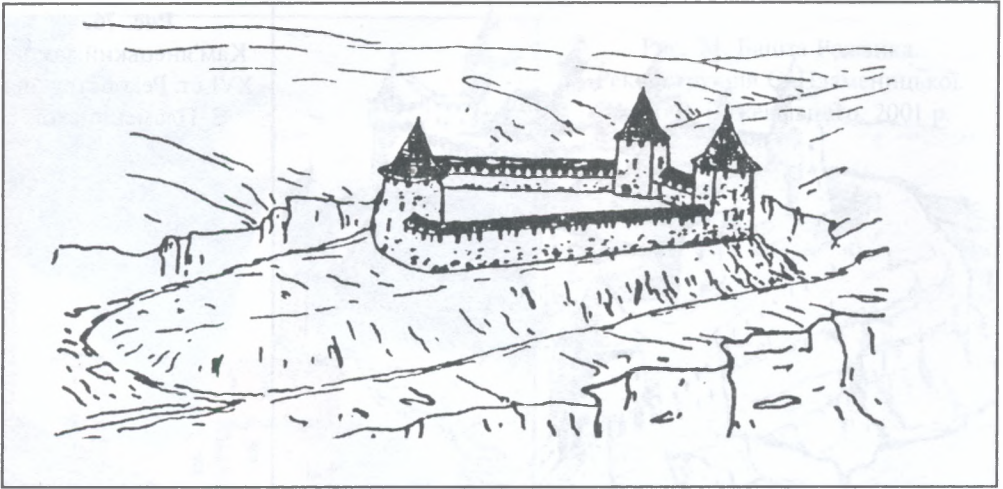
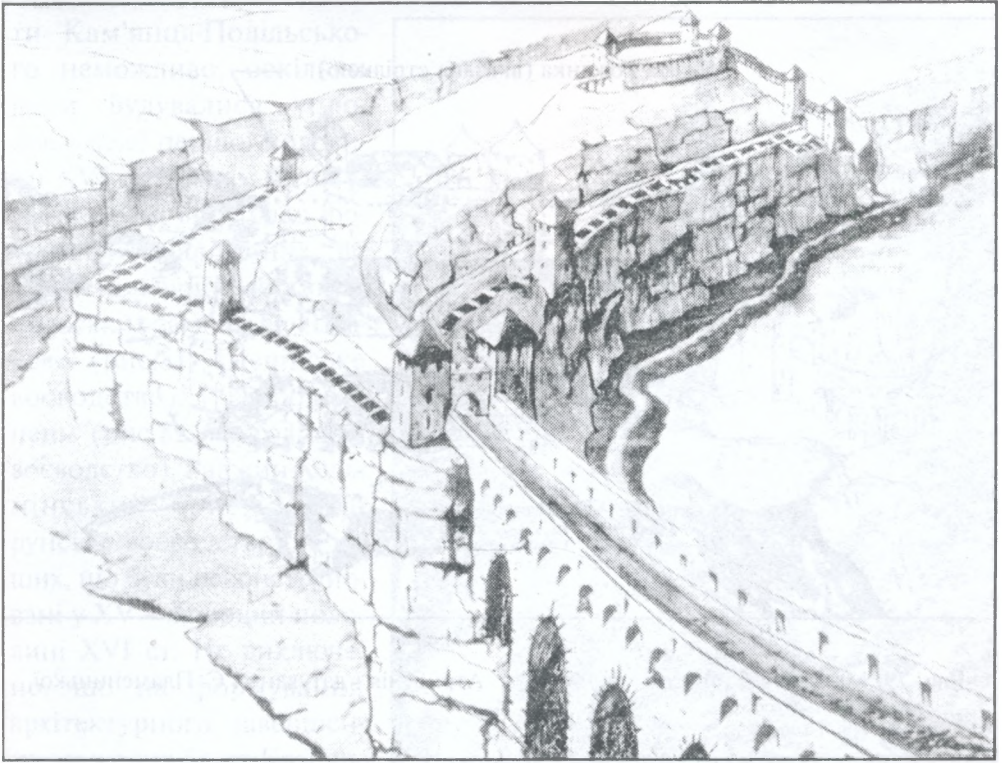

Рис. 77. Проект реконструкції кам'янецького замку початку XIII ст. за Є. Пламеницькою.

прикінці XII – на початку XIII ст. окремої Південної башти¹²⁴ над скелею Довжоцького струмка, що ввійшла у XVIII ст. до системи укріплень Південного двору. Археологічні матеріали XII-XIII ст. в межах башти не виявлені, а найдавніша писемна згадка про неї як башту Малу, міститься лише в описі кам'янецького замку 1544 р.¹²⁵

З'ясувавши значення башт в оборонній системі замку протягом XVI-XVIII ст., Є. Пламеницька в той же час запропонувала хибний, на наш погляд, підхід до реконструкції їх завершень, зокрема башт Рожанки та Тенчинської. На превеликий жаль, авторка дійшла до проектів вказаних реконструкцій покриття названих башт не шляхом вивчення конкретних писемних, іконографічних, археолого-архітектурних матеріалів та графічних джерел XV-XIX ст., а переважно шляхом порівняння кам'янецьких башт з краківськими XIV ст., де за основу взято переважно математичні розрахунки розмірів башт¹²⁶. Які ж відомості доносять до нас писемні документи щодо архітектури кам'янецьких башт і, зокрема, башти Рожанки? Виявляється, що ні найдавніший опис кам'янецького замку 1494 р.¹²⁷, ні наступний опис 1544 р. свідчень про архітектурні особливості башт, а тим більше їх завершень не подають. Причому, опис 1494 р. взагалі не повідомляє, що така назва башти існувала. Вперше “Рожанка” виступає в описі 1544 р., де засвідчується, що вона була сьомою в системі замку, “зведена та вимурувана здавна”¹²⁸ (рік не вказується). Архітектурного опису башти документ не містить. У графічних джерелах башта “Рожанка” з тим завершенням, що існувало до його перебудови на рубежі 80-90-х рр. XX ст., найбільш правдоподібно показана на гравюрі К. Томашевича, а та-

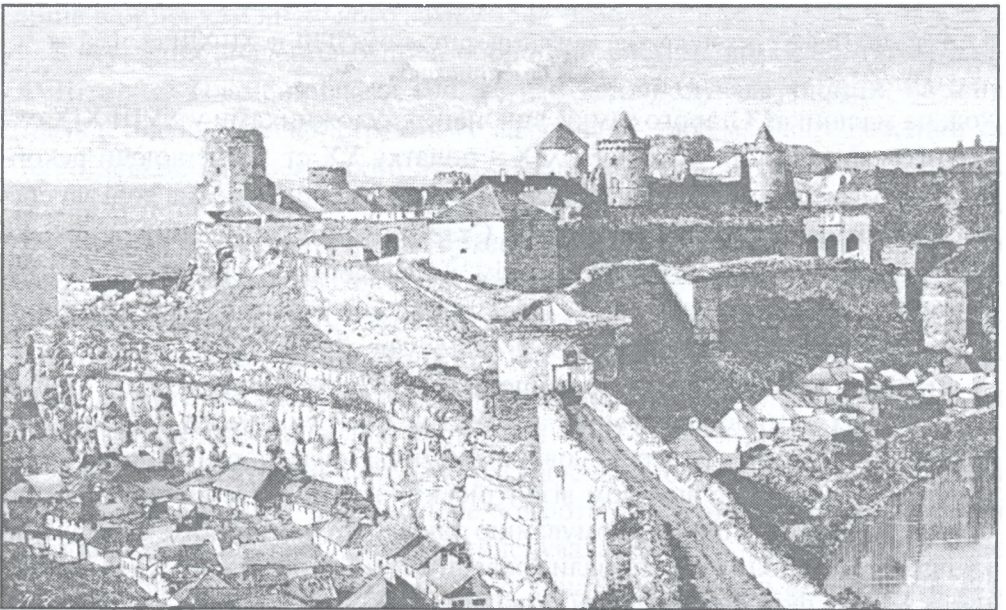
Рис. 78. Проект реконструкції кам'янецького замку "II-III та XII-XIII ст. н.е." за Є. Пламеницькою.

кож на малюнках Старого замку, виконаних художниками у XVIII-XIX ст., і фотографіях другої половини XIX – початку XX ст. Здійснюючи реконструкцію завершення башти "Рожанки", Є. Пламеницька сама собі заперечила опублікованим нею малюнком Старого замку, виявленим в архівах Польщі (рис.79), де показана зовсім інша форма завершення башти. Проведена реконструкція башт "Рожанки" і "Тенчинської" була критично сприйнята польським архітектором А. Лотушем¹²⁹

Вивчаючи особливості завершень башт кам'янецького та інших подільських замків, польський архітектор О. Грушецький дійшов висновків, що в пізньому середньовіччі та у нові часи форми їх завершень організовувалися під впливом візантійських норм¹³⁰ Не виключено, що саме цей фактор сприяв формуванню такого архітектурного образу замку і його башт, який зафіксували гравери останніх десятиріч XVII, художники XVIII і фотографи другої половини XIX – початку XX ст. (рис.80). Цей аспект проблеми привернув увагу й іншого польського дослідника замкового будівництва – В. Гуергуїна¹³¹, який відніс кам'янецькі замкові башти до специфічних укріплень і стверджує, що "з'ясувати (встановити), якою мірою впроваджувалися архітектурні нововведення у замкові баш-

Рис. 79. Малюнок Старого замку XVII ст. Атрибуція і датування Є. Пламеницької.

Рис. 80. Кам'янецький замок 1865 р.
Вид з боку Старого міста. Гравюра А. Зубельникова.

ти Кам'янця-Подільського неможливо, оскільки вони будувалися упродовж всієї першої половини XVI ст.” Разом з тим у своїй праці він подає фотографії аналогічних завершень башт у таких польських замках, як Гольчево (рис.81, Щецинське воєводство), Огородженець (рис.82, Кутовіцьке воєводство), Раджин-Хельмінський (рис.83, Торунське воєводство) та інших, що були реконструйовані у XV - в першій половині XVI ст. Не виключено, що на формування архітектурного завершення замкових башт Кам'янця у XVI ст. мали вплив візантійські норми, а на його топографію (потовщення стін, розширення замкового двору, збільшення кількості башт до 12 і винесення їх за межі стін) – європейські, обумовлені значними досягненнями в еволюції вогнепальної зброї.

Зверталася Є. Пламеницька й до історико-топографічної та архітектурної біографії вулиць Довгої¹³², Вірменської й Іоанно-Предтеченської, майданів-ринків Вірменського та Польського. Говорячи про останній, зауважимо, що в його межах дослідниця проводила й архітектурно-археологічні роботи. Для детального вивчення архітектурних особливостей житлових споруд у північно-східній частині ринку вона залучила їх креслення XIX – початку XX ст., плани міста, а також фотографії, на основі яких з'ясувала місце розташування будинків в системі ринку (північна перія), а реставратори відновили їх. Разом з тим ми не можемо прийняти твердження Є. Пламеницької про те, що названі будинки зведені на основі залишків кам'яних фундаментів споруд XIII-XIV ст.¹³³, оскільки воно науково не обґрунтоване. Ю. Нельговський переконливо довів, що Польський ринок почав функціонувати лише у другій половині XV ст. Цієї ж думки дотримується Ф. Кірик¹³⁴. За Ю. Нельговським, ринок був вписаний у плануваль-

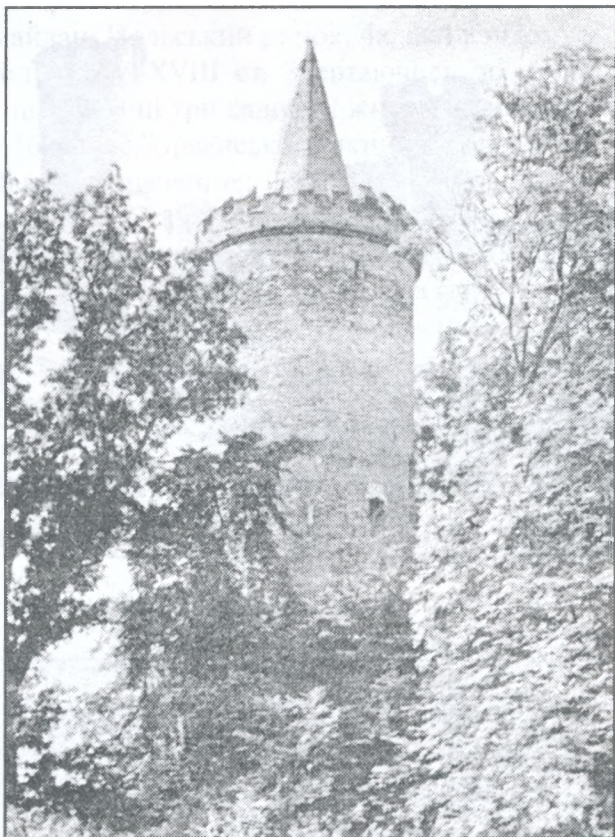
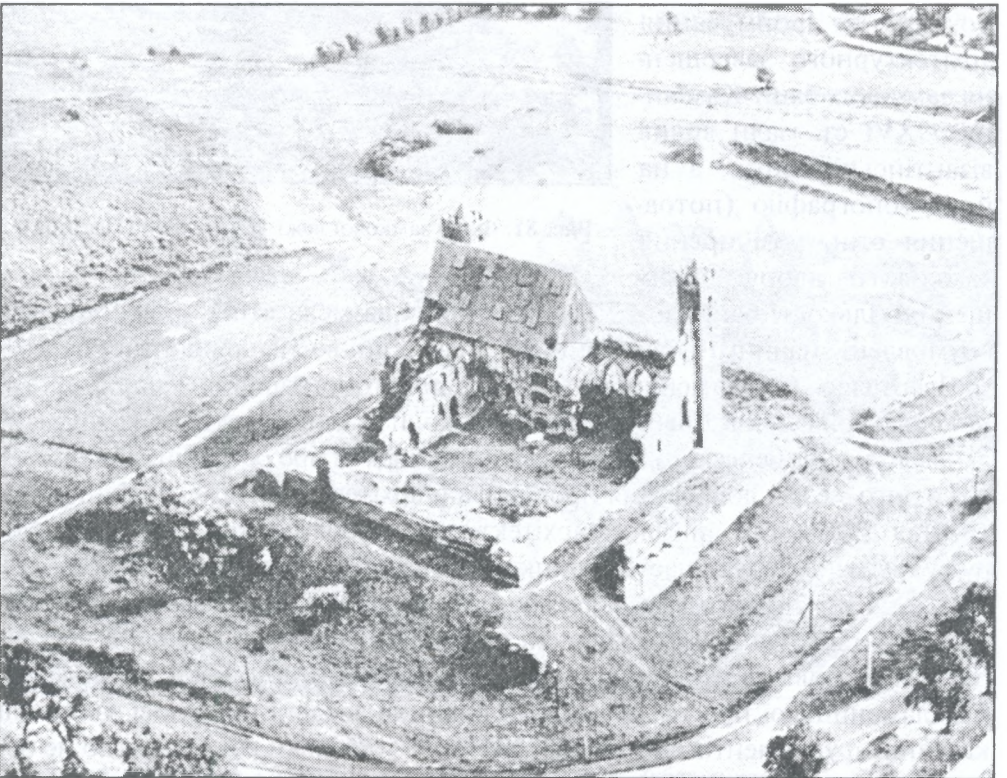

Рис. 81. Фото замкової вежі в Гольчево (Польща).

Рис. 82. Фото руїн замку Огородженець (Польща).

Рис. 83. Фото залишків замку у Раджині-Хельмінському (Польща).

ну структуру міста, а археолого-архітектурні та писемні джерела засвідчують, що кам'яні будинки на майдані Польський ринок, 4а, як і в цілому у північній перії, датуються кінцем XVI-XVIII ст. Звертаючись до опису Кам'янця 1700 р., зазначимо, що останні три садиби і житлові споруди в їх межах у цій частині ринку (біля вул.Зарванської), якщо направлятися до них від собору св.Петра і Павла, позначені термінами “дім Івана Боднаря”, “кам'яничка Симона Злотника” та “порожня ділянка Габрієла Нездановського”¹³⁵. На 1734 р. садиби відповідно належали вже Кразу Римарю (дім), П. Правдзинському (кам'яниця) і отцям кармелітам (дім)¹³⁶, останній із яких придбав Габрієл Ніздановський. У 1789 р. власниками цих володінь виступали Томаш Богданович (кам'яниця), міщани Лукашевич (кам'яничка) і Бжезінський (дім)¹³⁷

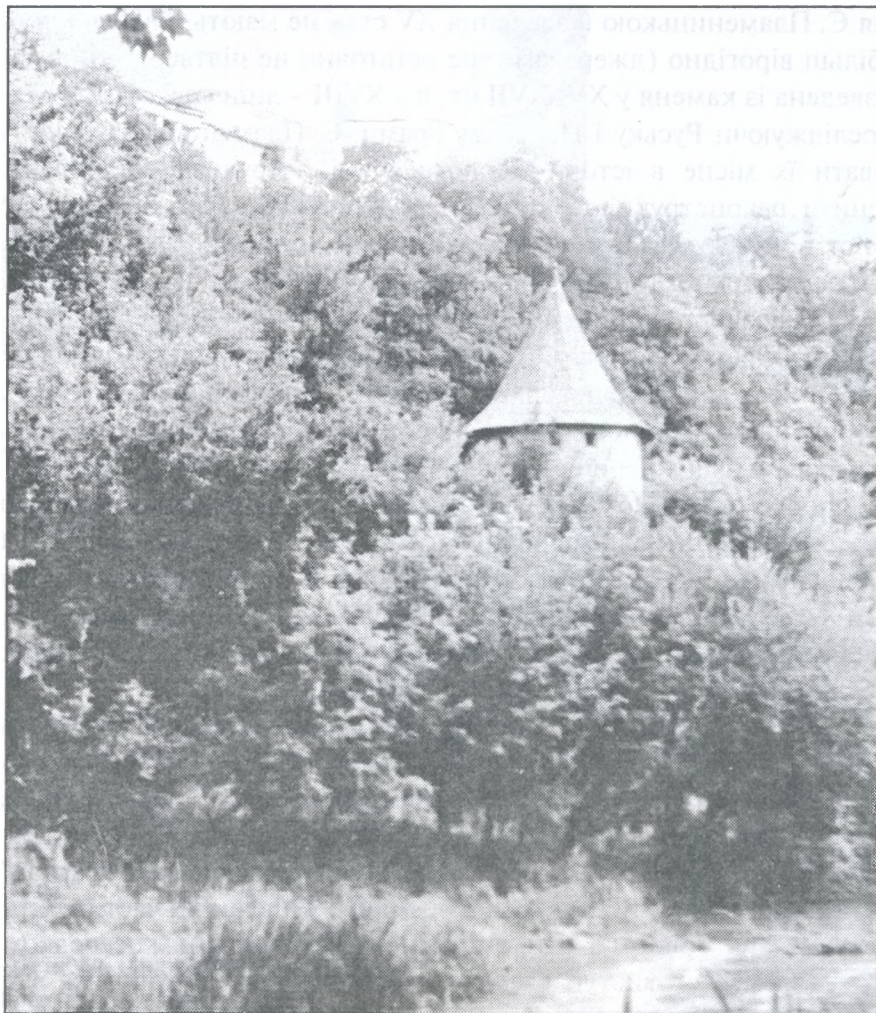

Рис. 84 Башта “Турецька” XVII ст. Фото В.Мегея. 1998 р.

Не завжди об'єктивними щодо назв і часу зведення виступають й окремі пам'ятки міста, атрибутовані Є. Пламеницькою. Звернемося для прикладу до названої дослідницею "Башти на Броді". Архітектор правильно з'ясовує розташування оборонної споруди на крутому схилі правого берега р.Смотрич (рис.84) між Міськими воротами і Польською брамою та аргументовано доводить її роль в охороні підступів до міста з боку Польських фільварків. Однак вивчення картографічних та писемних джерел XV-XVIII ст. не допомогло нам віднайти цієї назви башти. Вона довільно з'явилася у довідці Є. Пламеницької за 1977 р.¹³⁸, коли на башті проводилися архітектурні обстеження. В описі Кам'янця 1700 р. башта іменується як "Турецька"¹³⁹ На плані міста 1773 р. вона виступає як "Захаржевська"¹⁴⁰ Таким чином, назва пам'ятки "Башта на Броді" та датування Є. Пламеницькою її зведення XV ст. - не мають наукових підстав. Найбільш вірогідно (джерелами ще остаточно не підтверджено), що башта зведена із каменя у XVI-XVII ст., а у XVIII - лише реконструювалася.

Досліджуючи Руську і Польську брами, Є. Пламеницька зуміла чітко з'ясувати їх місце в історико-топографічній структурі Старого міста, здійснити реконструкцію пам'яток на XVI-XVII ст. та довести, що і у XVIII ст. вони слугували головними в'їздами до міста. Разом з тим, якщо у 60-80-х рр. архітектор час зведення кам'яних воріт датувала початком XVI ст., базуючись на писемних джерелах, то на початку 90-х, без посилок на конкретні джерела, "заглибила" їх нижню хронологічну дату до XIII ст.¹⁴¹ Вважаємо, що довільні підходи Є. Пламеницької щодо датування, атрибуції та реконструкції різних пам'яток Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та нових часів ставлять під сумнів науковість підходу до проблеми, а також не дають можливості достовірно дослідити загальні закономірності та особливості еволюції міста як безцінної багатотомової пам'ятки містобудування України. Крім того, вони ускладнюють процес об'єктивного відтворення історико-топографічного та архітектурно-об'ємного комплексу міста-музею на різних історичних етапах його розвитку за європейськими зразками.

Окремі напрями історії і топографії Кам'янця-Подільського нових часів вивчав В. Григорян¹⁴². Основну увагу вчений звернув на територіальну історію вірменської громади в межах Старого міста і передмість, на чисельність її мешканців, оборонні, адміністративні, культові і житлові споруди, вулиці з їх забудовою (рис.85, 86) тощо. "Вірменський квартал" він, як і М. Доронович та Я. Дашкевич, розміщує у південній частині Старого міста. За В. Григоряном адміністративним і торговельним осередком громади у XV-XVIII ст. виступав ринок, в межах якого знаходилася ратуша, декілька храмів, "Торговий вірменський дім" (рис.87), що зберігся до наших днів, житлові будинки тощо. А головна із вулиць, що вела від Руських

Рис. 85. Вулиця Вірменська.
Вигляд з півдня. Фото
В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 86. Провулок
Шпитальний. Зліва торгові
вірменські склади XVI-XVIII ст.
Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 87. Торговий вірменський дім XVII-XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.

Рис. 88. Дзвіниця вірменського храму св.Миколи XVI ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.

воріт до ринку, називалася Вірменською¹⁴³ (назва залишилася до наших днів). Згідно із описом Кам'янця 1700 р. вона тягнулася від кам'яної Руської брами до вірменського костелу¹⁴⁴ і у північно-східному кутку вливалася у Вірменський ринок. Варто зауважити, що названий документ вперше подає локалізацію вірменського шпиталю – біля вірменського костелу св.Миколи, з південного боку¹⁴⁵. У зв'язку з цим фактом В. Григорян помилково розташовує вірменський шпиталь XVII-XVIII ст. на сучасній вул. Госпітальній (невідомо хто її так назвав і на якій підставі) з південного боку башти Казематної, не посилаючись на архівні джерела. А плани міста 1773, 1797 рр. та писемні документи XIX ст. засвідчують, що на тому місці, де наче б то знаходився шпиталь, у XVIII ст. розташовувалося два невеликих будинки, які на початку XIX ст. (1827 р.) купив німець Кільхнер і збудував двоповерховий будинок¹⁴⁶. Така помилкова атрибуція пам'ятки заповонила майже всі публікації з історії архітектурних споруд міста¹⁴⁷ і вимагає негайного виправлення.

В. Григорян одним із перших дослідників зумів з'ясувати локалізацію двох вірменських храмів міста, які в різні часи мали поперемінно однакові назви: св.Миколи і Благівіщення. Йому вдалося виявити численні писемні джерела щодо їх історії. Звертаючись до кафедрального храму св.Миколи, історик стверджує, що зведений він наприкінці XV ст. на вул. Вірменській, а у XVI-XVIII ст. разом із дзвіницею (рис.88) відіграв роль головної архітектурної доміанти у “Вірменському” кварталі. Наприкінці XVII ст. храм був зруйнований, однак протягом 1756-1767 рр. відреставрований. До 1891 р. в храмі знаходилися печатка громади, прапор, грамоти та привілеї, отримані від польських королів, рукописні книги, чимала бібліотека, різне начиння і т.д.

В. Григорян помилково атрибує “вірменським” Міський колодязь, що знаходиться на сучасному Польському майдані і безпідставно датує його появу 1581 р.

Веде мову дослідник і про чисельність вірмен у XVII-XVIII ст. та з'ясує негативний вплив на їх зменшення турецького панування та епідемій чуми, що мали місце в Кам'янці у серпні 1738 – січні 1739 та в серпні 1770 – лютому 1771 рр. Остання забрала 50% кам'янчан, в тому числі і багато вірмен. Під час епідемій на цвинтарі Благівіщенської церкви (знаходилася південно-східніше храму св.Миколи) було стільки поховань, що довелося її закрити¹⁴⁸.

Окремих аспектів досліджуваної проблеми торкалися у своїй праці “Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.” І. Винокур та М. Петров¹⁴⁹. Розглядаючи її в комплексі, автори простежують вплив різноманітних соціально-історичних процесів на розвиток міської топографії. На основі археологічних, писемних та графічних джерел дослідники намагаються довести, що та історико-топо-

графічна структура міста, яка сформувалася протягом XIV-XVII ст., у XVIII ст. не зникла, а наповнювалася новим змістом. Він виражався у своєрідній соціальній топографії міських ринків, плануванні і забудові головних дільниць Старого міста, розташуванні вулиць, локалізації адміністративних, житлових, культових та оборонних споруд, топографії передмість і т.д. Причому, автори особливу увагу звертають на кам'янецькі передмістя, намагаючись з'ясувати їх місце та роль у соціально-просторовій історії міста.

І. Винокур та М. Петров з'ясували, що наприкінці XVII – у XVIII ст. на формування історичної топографії досить активно впливали не лише містобудівні норми тих часів, а й військовий фактор. Замкові укріплення та фортифікації Старого міста у ті часи постійно реконструювалися, удосконалювалися, зводилися нові. Ведучи мову про замок, автори зауважують, що саме в ті часи реставрувалися його вежі та стіни, виникли Південний та Північний двори, брама Станіслава Августа і т.д. Змінювали свій архітектурний стиль Міська, Руська і Польська брами, Кушнірська башта, з'явилися Порохові склади у північній частині долини р.Смотрич, функціонували бастіони: св.Трійці, св.Ярсега, М'ясницький та інші. Вперше зроблено теоретичну спробу реконструювати територіальні межі міста, що охоплювали: Старе місто, Старий і Новий замки, передмістя та сільськогосподарську округу. Правда, відтворити графічно цей аспект проблеми авторам не вдалося.

Різним питанням історичної топографії міста кінця XVII-XVIII ст. присвятив ряд праць М. Петров. З'ясовуючи роль Кам'янця-Подільського в історії України нових часів, автор дійшов висновку, що своєю оригінальною історією і топографією місто неодноразово привертало увагу дослідників, має численну історіографію¹⁵⁰, представники якої зібрали багату джерельну базу¹⁵¹ в архівах Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Москви, Петербурга, Кракова, Варшави, Єревана та інших міст, потребує глибокого дослідження, наукового осмислення і залучення для підготовки документації для реконструкції міста XVII-XVIII ст. та відтворення його топографічної карти. Історик зумів оцінити для дослідження теми й археологічний матеріал¹⁵², ступінь вивчення якого залишається далеко ще недостатнім.

Дослідивши топографічні плани Кам'янця XVIII ст.¹⁵³, М. Петров стверджує, що вони залишаються для дослідників безцінними пам'ятками і містять практично невичерпні джерелознавчі можливості щодо з'ясування різноманітних питань історичної топографії міста: локалізації різних міських частин, оборонних, житлових та адміністративних споруд, розташування ринків, вулиць, їх планувальних особливостей, місцезнаходження та забудови передмість тощо.

На документальній основі історик намагається простежити загальні закономірності та особливості розвитку топографії Кам'янця у

XVII-XVIII ст., а також дослідити роль економічних¹⁵⁴, демографічних¹⁵⁵, правових, адміністративних, військових¹⁵⁶, містобудівних¹⁵⁷ та інших чинників, під впливом яких, по суті, і формувалася територіальна історія міста тих часів. У праці “Розвиток Кам’янця-Подільського у XVIII ст. та його вплив на формування історичної топографії міста”¹⁵⁸ М. Петров з’ясовує місце торгівлі, ремесел, промислів і сільськогосподарського виробництва у формуванні історико-топографічного образу міста та його окремих частин протягом XVIII ст., розглядає вплив на територіальну історію Кам’янця рівня культури його жителів, їх побуту, містобудівних традицій і т.д. Ведучи мову про останні, дослідник аргументовано зумів простежити їх на прикладі Українсько-польського ринку¹⁵⁹ Він повністю погоджується з думкою Ю. Нельговського про час зведення Польського ринку (XV ст.) та місце його розташування – в центральних дільницях півострова. Дослідник зауважує, що в організації і планувальних особливостях Польського ринку відбилися містобудівні норми європейських міст XII-XIII ст., які еволюціонували у Кам’янці протягом XV-XVIII ст. Причому, соціальні умови життя мешканців міста наповнювали його топографічні структури й новим часовим змістом.

Ведучи мову про центральну частину майдану-ринку, дослідник виділяє той факт, що у XVII-XVIII ст. головною домінантою у формуванні архітектурно-просторової композиції ринку продовжувала залишатися ратуша із навколишньою забудовою по малому периметру. Окрім того, що у ній здійснювалося самоврядування, в її підземеллях знаходилася міська в’язниця¹⁶⁰ Перед ратушею із західного боку розміщувався “стовп ганьби”, а з південно-західного – Міський колодязь, зведений на початку XVIII ст. Біля “стовпа ганьби” неодноразово проводилися покарання “неблагонадійних”, з погляду міської влади, людей. Писемні джерела засвідчують, що біля нього у 1734 та 1747 рр. було покарано ватажків національно-визвольного руху на Поділлі – Івана Клобуцького (тавровано)¹⁶¹ і Клеофаса (страчено)¹⁶². Зазнали тут покарань й однодумці Клеофаса. Згідно з декретом військового суду вони були “віддані для публічного покарання і так страчені: трьох стято, двох, щоб запобігти подібним вчинкам, четвертовано після смерті, а ще двох, менш винних, було помилувано на площі. Їм призначалися дещо легші покарання при тутешній фортеці”¹⁶³.

М. Петров з’ясував, що у XVIII ст. більш чіткіших планувальних форм набула забудова майдану-ринку по великому периметру, який досить детально відтворює план Кам’янця-Подільського 1773 р.¹⁶⁴ План засвідчує також, що між малим і великим периметрами забудови ринку знаходилася ще й чимала незабудована територія, яка виступала місцем для проведення торгів та ярмарків, слугувала громадським центром для обговорен-

ня різних міських проблем. З ратуші перед міщанами, що тут збиралися, проголошувалися королівські укази, рішення подільських сеймиків, судові вироки, питання військового характеру і т.д. Згідно з тодішніми традиціями на майдані-ринку перед ратушею і по кутах малого периметра проводилося й розпізнавання людей, що помирали в місті з невідомих та відомих причин¹⁶⁵. На його думку, Українсько-польський ринок у XVIII ст. вирізнявся і своєрідною соціально-ієрархічною топографією житлових та культових споруд, архітектура яких домінувала не лише в системі ринку, а і в порівнянні з іншими спорудами міських дільниць¹⁶⁶.

Хоча М. Петров детально дослідив топографію Українсько-польського ринку, йому поки що не вдалося вивчити у такій же мірі історико-топографічну еволюцію наприкінці XVII – у XVIII ст. Вірменського і М'ясницького ринків, детальну топографію оборонних і культових споруд міста, не кажучи вже про виготовлення графічної схеми їх розташування в планувальній структурі міста.

Привернула увагу М. Петрова й проблема історичної топографії кам'янецьких передмість¹⁶⁷. На основі багатьох джерел бази автор дійшов висновку, що без таких соціально-топографічних утворень, як Долина (каньйон р. Смотрич), Руські і Польські фільварки, Біланівка, Зіньківці, Підзамче, Татариска, Карвасари та хутори міських патрицій, не доцільно вести й мову про Кам'янець як завершений соціальний організм. У соціально-топографічній структурі міста вони залишалися його логічним продовженням і важливими складовими частинами неповторного цілого. Чи не вперше висловлюється думка, що наприкінці XVII – у XVIII ст. міське життя виходить за межі його укріплень, у зв'язку з чим М. Петров розглянув історико-топографічну еволюцію кожного із передмість.

Характеризуючи Долину, історик зазначає, що без такого природного утворення не сформувалася би і неповторна історична топографія міста. У планувально-топографічному відношенні вона складалася із двох частин: правобережної, власне самої Долини, і лівобережної – Заводдя. Зі своєрідною забудовою Долина була досить простою і живописною. Одна вулиця, злита з природним оточенням та ним обумовлена, плавно звивалася навколо півострова і пов'язувала між собою Польські та Руські ворота. Локалізувалася вона вздовж правого берега річки. Документи засвідчують, що у 1680 р. в межах передмістя Долина числилося понад 70 садиб¹⁶⁸. Наприкінці XVII ст. забудова Долини досить змінилася. Зменшилася кількість житлових, культових і господарських споруд, запустили садиби, були зруйновані окремі укріплення.

На початку XVIII ст. життя у Долині поступово відроджувалося. Там вже функціонували міські млини (дерев'яний і кам'яний), що знаходили-

ся під Замковим мостом¹⁶⁹ та у північно-східній частині каньйону, церкви, житлові і господарські споруди, сади, городи, пасіки тощо. Зокрема, в одній із актових книг кам'янецького українсько-польського магістрату за 1700-1713 рр. повідомлялося, що за Руськими воротами з давніх часів знаходилася пасіка міщанина Замановича, яка належала йому й у 1713 р.¹⁷⁰ Доречно зауважити, що основою для розбудови Долини слугували пустуючі ділянки (у минулому садиби). Українсько-польський магістрат їх продавав. Продаж вільних садиб, як чітко помітив М. Крикун, здійснювався лише тоді, коли права на володіння ділянкою ніхто не зголошував. Виручені від продажу кошти надходили до каси магістрату. Із 12 ґрунтів, проданих таким чином протягом 1734-1735 рр., 6 знаходилося в Долині. Розміри проданих ґрунтів становили в середньому 24 x 60 ліктів (лікоть мав близько 60 см).

На 1734 р. в Долині виявляємо вже 120 садиб¹⁷¹. Досить цінні відомості щодо історичної топографії передмістя у 30-і роки XVIII ст. містить люстрація Кам'янця-Подільського 1734 та "Розподіл квартир" 1739 рр., що досить детально відтворюють житловий фонд міста. Звертаючись до першого джерела, зауважимо, що оскільки воно складене у зв'язку з військовими подіями в краї, тому досить об'єктивно характеризує територіальну і соціальну топографію Долини. Джерело засвідчує, що тягнулася Долина від Польської брами до Руської правим берегом р. Смотрич навколо півострова. Польська і Руська брами (ворота) локалізувалися відповідно у північно-західній та південній частинах Старого міста, повністю перекриваючи каньйон р. Смотрич. Ворота виконували роль парадних в'їздів до міста, а також виступали визначальними об'єктами у формуванні його територіальних меж. За ворітьми вже знаходилися передмістя. Оскільки зовнішня небезпека для Кам'янця існувала протягом всього XVIII ст. (останній напад татар на місто зафіксовано у 1771 р.)¹⁷², Руські і Польські ворота відігравали при цьому й оборонну роль, слугували важливими атрибутами у формуванні топографії Долини.

Ведучи мову про Польську браму, підкреслимо, що її архітектурний ансамбль сформувався протягом XVI-XVII ст., а у XVIII ст. лише реконструювався. Система укріплень воріт складалася із п'яти башт і кам'яних стін, що їх сполучали, загальною довжиною 180 м. Три башти з ворітьми знаходилися на правому березі р. Смотрич, а дві – на лівому. Підступи до башт з ворітьми на правому березі р. Смотрич з південного боку захищалися напівкруглим барбаканом і ровом, заповненим водою, підйомним мостом та земляними валами, що досить детально зображені на планах Кам'янця-Подільського 1773 та 1797 рр.¹⁷³ Зовнішній вигляд воріт і весь комплекс будівель, що належали до цього архітектурного

ансамблю XVIII ст., донесли до нас фотографії XIX ст. (рис.89). Не менш складною виступала і система укріплень Руських воріт. На планах Кам'янця XVIII ст. вони представлені також досить детально. Склалися ворота із восьми башт і оборонних кам'яних стін, що їх сполучали, загальною довжиною біля 230 м. Ворота локалізувалися на правому березі р. Смотрич, саме в тому місці, де річка виходить на пряму лінію і утворює не дуже широкий каньйон (ширина його біля 90 м) з крутими берегами. До воріт з боку міста тягнулася вулиця Руська, яка далі вела через річку до передмість Руські фільварки і Карвасари.

Першочергова роль у системі Руських воріт належала важкоприступному в'їзду – барбакану (рис.90) з головною циліндричною Надворітною баштою. Перший ярус башти перекривався склепінням, над яким у спеціальному приміщенні були встановлені механізми для підняття воріт. Ворота закривали проїзд з боку барбакана до міста і навпаки. Барбакан у формі прямокутного коридору (17,5 x 12 м), затиснутого між скелею і кам'яною стіною, примикав до Надворітної прямокутної башти з західного боку, створюючи перед проймою воріт закритий простір. На скелі перед барбаканом із західного боку, на висоті 2,5 м, знаходилося ще дві невеликі башти, що сполучалися між собою кам'яною стіною з амбразурами. Вони контролювали в'їзд до барбакану з боку передмістя Руські фільварки (рис.91). Разом з тим, перед барбаканом фортифікатори звели земляні укріплення, що ламаною лінією тягнулися від скелі до річки, викопали глибокий рів і спорудили підйомний міст¹⁷⁴.

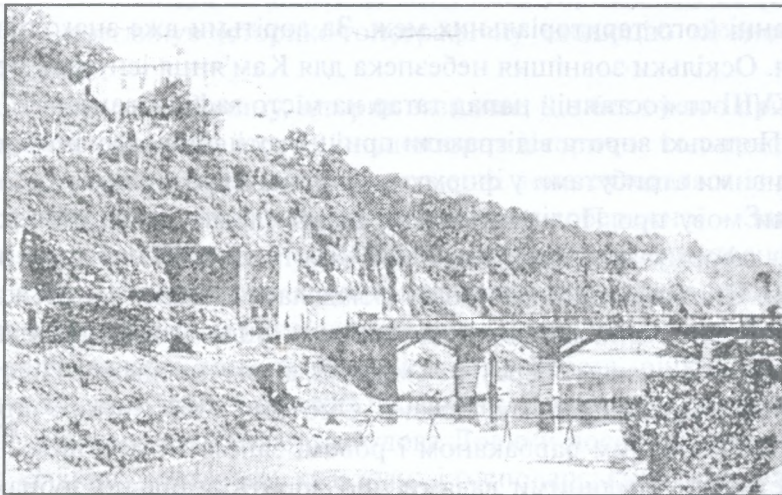

Рис. 89. Польські ворота. Друга половина XIX ст.

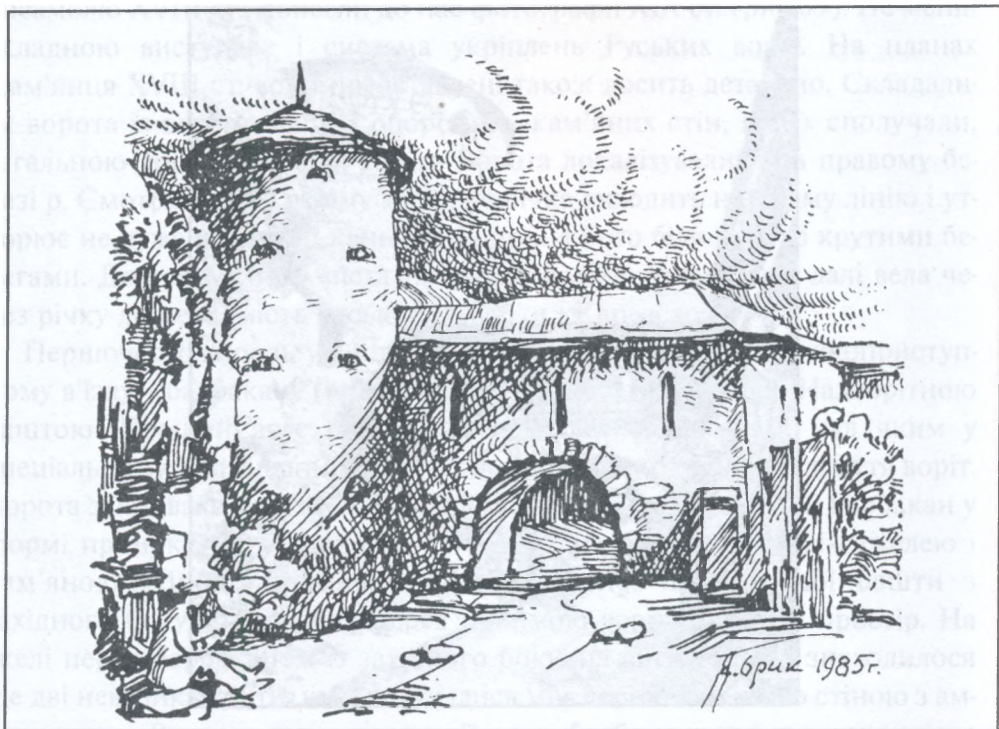
Рис. 90. Барбакан у Руській брамі. Фото 80-х рр. ХХ ст.

Барбакан і Надворітна башта у південному напрямку з'єднувалися з великою п'ятиярусною Прибережною баштою: довгою (біля 30 м) кам'яною двоповерховою спорудою, в якій зберігалася зброя та знаходилася охорона воріт. Від Прибережної башти кам'яні стіни вели у двох напрямках: південному – через річку – і східному. Від башти південна стіна тягнулася до протилежного лівого берега р. Смотрич у формі пішохідного мосту, що опирався на чотири кам'яні стовпи з трьома арками. Завершувалася стіна щілопоподібними бійницями і бойовим ходом вздовж них з східного боку. На лівому березі Смотрича стіна підступала до невеликої башти, що примикала до скелі і контролювала підступи до воріт з боку замку (рис.92).

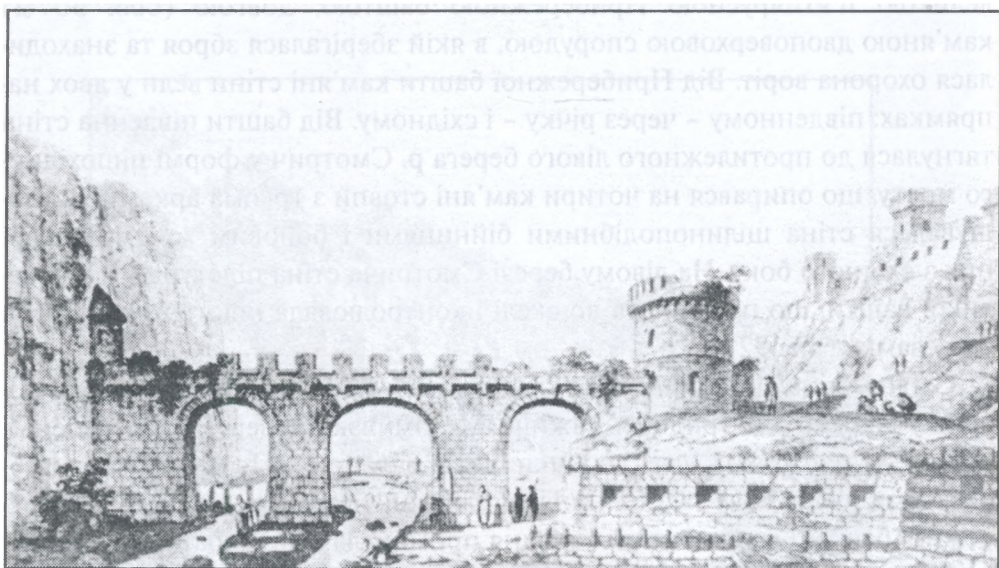
Східна стіна від Прибережної башти тягнулася паралельно до р. Смотрич у довжину на тридцять сажнів, а потім різко повертала на південь і під кутом майже 90% вела до річки ще на сажнів 15. Ця стіна була з амбразурами для гармат та з бійницями для гвинтівок. Крім того, до Прибережної башти і східної стіни з півдня примикала велика батарея з амбразурами, яку змалював Ж. Мюнц¹⁷⁵

Характеризуючи топографію Долини, найдоцільніше розпочинати її огляд вздовж правого берега р. Смотрич, направляючись від Польських

Рис. 91. Руська брама. Художник Д. Брик.

Рис. 92. Руська брама XVI-XVIII ст. Художник Ж. Мюнц.

до Руських воріт за годинниковою стрілкою. Люстрація 1734 р. подає там 120 садиб. Серед них: 60 з основною житловою спорудою – дім, 45 домиків, 9 двориків, 2 броварні (єзуїтська і кармелітська), 1 тринітарський склеп, 2 школи, що належали українській громаді міста, і 1 вірменська лазня¹⁷⁶. Садиби відмежовувалися одна від одної парканами або вузькою стрічкою землі й становили собою основну одиницю в планувально-топографічній структурі долини р. Смотрич. За становою приналежністю названу кількість садиб можна розділити так: 98 належало міщанам, 8 – шляхті та 14 духовенству. На відміну від документу 1734 р. джерело 1739 р. інформацію про забудову Долини зменшує майже у два рази. Згідно з його свідченнями у Долині зафіксовано 38 домів, 8 домиків, 4 халупки, 2 дворики і 1 броварню*¹⁷⁷. Очевидно, розквартирування війська у ті часи здійснювалося лише у вказану кількість будівель, що знаходилися в долині правого берега р. Смотрич.

Лівий берег р. Смотрич у XVIII ст. називався “Заводдя”, тобто місцевістю, що знаходилася за річкою, або за водою, вздовж лівого берега Смотрича і високої скелі, що прилягала до цього берега. Ця частина Долини була густо заселеною ще у другій половині XVII ст. “Заводдя” починалося також недалеко Польських воріт і тягнулося майже до Руських. Не випадково у документі 1734 р. вказується, що “Заводдя” нараховувало 42 садиби: 7 домів та 35 домиків¹⁷⁸. Із них 41 володіли міщани та 1 духовенство.

На 1739 р. соціальна характеристика садиб у “Заводді від Лядської брами” дещо змінилася, збільшилася й кількість садиб. Їх зафіксовано там вже 47: 20 домів, 23 халупки, 3 склепики та 1 кам’яницю¹⁷⁹. Всі вони були заселені. Фрагменти мікротопографії і особливості планувальної структури “Заводдя” досить вдало зафіксував план Кам’янця 1773 р.

Доречно підкреслити, що джерело 1734 р. подає й прізвища всіх мешканців садиб Долини. У їх переліку: Андрій Яхович, Яцетій Левицький, Йозеф Борович, Никифір Онуфрієвич, Антоній Яцкевич, Стефан Федорович, Базилей Демкович і т.д. Документ 1739 р. допомагає з’ясувати, що через п’ять років майже всі власники садиб у Долині змінилися. Тут ми зустрічаємо нові володіння Павла Ростембовського, Михайла Молірицького, Симона та Евстафія Михалевичів та ін. Це були представники незможних міських станів. Крім того, описи 1734 та 1739 рр. зафіксували проживання й володіння садибами у Долині багатьох військових осіб, переважно нижчих чинів. Серед них жовніри Ігнатович, Греховський, Мальський, Козузановський, Мілевський, Ро́зіртовський та ін., капрала

---

* броварня – пивоварня.

Големберк, Рубицький і Бояновський, поручник Бершавський, капітан Брудуен і т.д. Цікаво, що із 162 садиб на 1734 р. військовим чинам у долині річки належало 30¹⁸⁰.

Із старих православних храмів, що знаходилися в каньйоні, уцілілими залишилося два: Спасопреображенський та Різдва Христового. Онуфрієвський храм був зруйнований ще наприкінці XVII ст. Церкву Різдва Христового прикрашали три куполи, вона володіла й чималим цвинтарем. Візита церкви 1739 р. засвідчує, що в той час вона мала 7 сімей прихожан¹⁸¹.

У 1758 р. церкву перебудували, в результаті чого храм став однокупольним. Однак незабаром він перестав функціонувати, а поряд з ним виросла садиба Йозефа де Вітте.

Спасопреображенська церква функціонувала до 1738 р., а у 1745 р. її майно було передано міській Троїцькій церкві¹⁸². Знаходилася Спасопреображенська церква на правому березі р. Смотрич саме у тому місці, де на початку 70-х років XIX ст. було зведено опору Новопланівського мосту.

На 1734 р. садибами в каньйоні р. Смотрич володіли й міські католицькі ордени тринітарів, єзуїтів і кармелітів. Тринітари, зокрема, мали один дім, дворик і склеп. Кармеліти – броварню, єзуїти – 3 доми. За останніми числилася й броварня¹⁸³.

Біля Руських воріт локалізувалася й кам'яниця домініканок (в минулому палац Лянцкоронських), у якій до 1707 р. знаходився їх монастир. Ці володіння залишалися у власності домініканок й у наступні десятиліття. На 1734 р. садиба домініканок з кам'яницею виступала як дворик¹⁸⁴.

До кінця XVIII ст. забудова Долини дещо змінюється. Особливо це стосується її правобережної частини. Судячи з документа 1789 р. там вже нараховувалося 8 домів, 23 домики, 57 хат, 5 хаток, 5 двориків і 4 пивоварні¹⁸⁵. Три із останніх знаходилися у приватній власності міщан Вірніцького, Міцуркі та Губицького і одна залишалася у володіннях єзуїтів. Реєстр податків населення міста 1799 р. зафіксував в Долині аж 128 садиб¹⁸⁶, а в місцевості “під скелею за водою” у 1789 р. локалізувалися 1 дім, 10 хат, 9 хаток, 2 домики і 1 дворик¹⁸⁷. Звичайно, ці дані досить занижені.

Доречно зауважити, що планування і забудова садиб в Долині здійснювалася дещо довільно. Житлові та господарські споруди у їх межах знаходилися як вздовж вулиці, так і у середній частині садиби, а також притискалися до підніжжя скелі півострова. Садиби частково обносилися парканом, а найчастіше – розділялися межею – стрічкою неораної землі. Якщо площа дозволяла, у садибі розбивався сад, оброблявся город, про що засвідчує план міста 1773 р.

У Долині намагалися придбати садиби й представники міської верхівки. Прикладом цього служить садиба сина коменданта міста Яна де Вітте, що локалізувалася на схід від Руських воріт. Ян де Вітте з приводу цього у 1775 р. писав, що його син майор Йозеф де Вітте у долині р. Смотрич, біля церкви Різдва Христового, де були лазні, скупив декілька садиб, розвів великий город і сад, звів будинок¹⁸⁸. Планування садиби, її локалізацію і архітектурні типи будівель донесли до нас плани міста та садиби XVIII ст.¹⁸⁹, а також малюнок Н. Орди (рис.93).

Соціальна диференціація мешканців міста знаходила відображення і у його соціальній топографії. Співставляючи забудову центральних кварталів Старого міста й долини р. Смотрич, можна зазначити, що в каньйоні мешкала найменш заможна частина міщан. Про це красномовно засвідчують документи 1734, 1739, 1789 та 1799 рр. через прізвища власників будинків, котрі в ієрархічній соціальній структурі міста відносилися до середнього та нижчого станів, а також через архітектурні типи будівель. Не випадково в ті часи кожна міська споруда, в тому числі і в каньйоні, у відповідності зі своїм змістом та значимістю, наділялася певною архітектурною формою, величиною і характером будівельного матеріалу. У згаданих джерелах 1734, 1739 та 1789 рр. до-

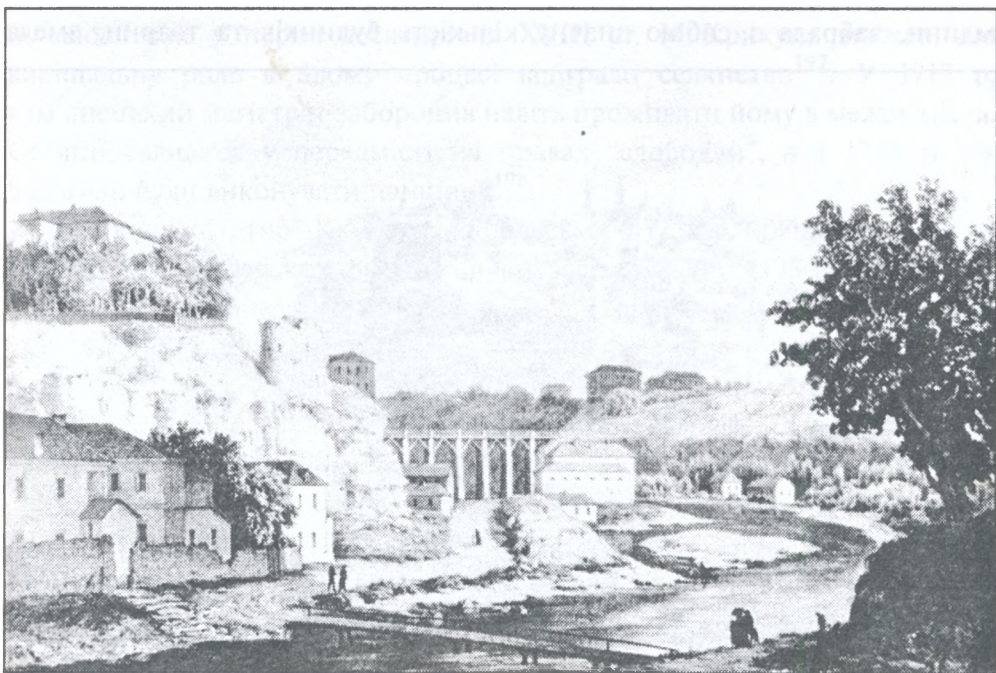

Рис. 93. Садиба Йозефа де Вітте (зліва). Малюнок Н. Орди. Друга половина XIX ст.

силь конкретно виділяється різниця в архітектурних типах будинків, серед яких кам'яниця й кам'яничка, хата і хатка, дім і домик, двір і дворик, склеп і склепик і т.п. Основними архітектурними типами будівель в долині р. Смотрич документи зафіксували домики, хати, хатки та дворики. Їх соціальні характеристики містять дослідження М. Крикуна¹⁹⁰ і, частково, О. Пламеницької¹⁹¹.

Конкретне вивчення архітектурних типів споруд, а також їх локалізація сприяє не лише реальному відтворенню архітектурного ансамблю міста, а й найбільш об'єктивному підходу щодо з'ясування питань демографії Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст.

Крім споруд житлового, культового і господарського призначення, у Долині зводилися й споруди оборонного характеру. Так, у 1779 р. під керівництвом коменданта замку і міста-фортеці Яна де Вітте у північній частині Долини в стилі бароко зводяться порохові склади¹⁹² (рис.94), які зайняли ділянку землі площею 924 м² (44 x 21 м).

Доречно зауважити, що забудова каньйону р. Смотрич та все господарство, що там зосереджувалося, неодноразово піддавалися стихійному лихові – повеням. Великі повені мали місце у 1720, 1765, 1770 та в інші роки. Великі збитки мешканцям Долини та міста в цілому нанесла повінь 1770 р. Стихія продовжувалася більше доби. Річка зруйнувала млини, забрала з собою значну кількість будинків та тварин, змела

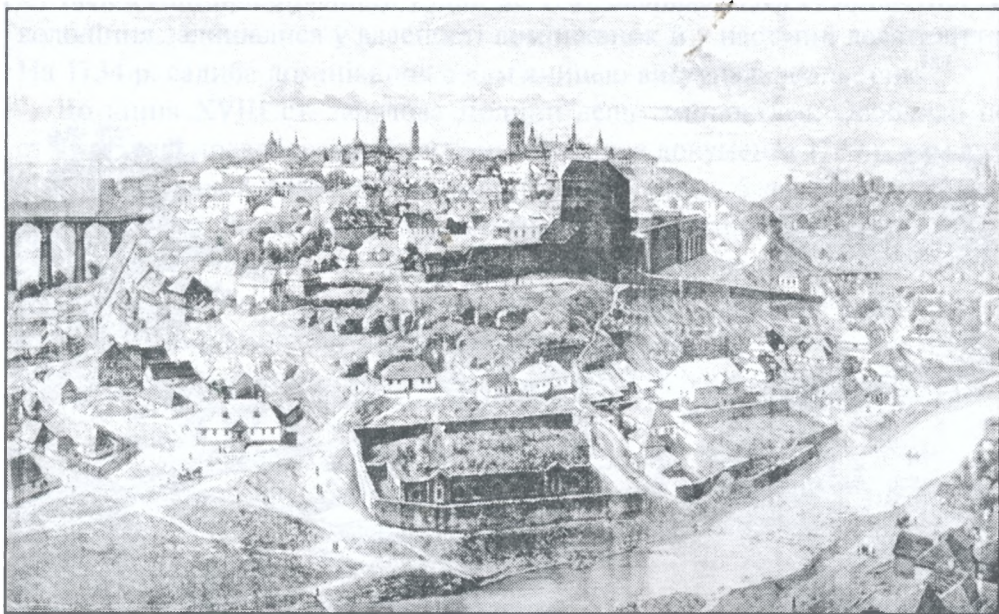

Рис. 94. Порохові склади XVIII ст. Фото А. Грейма. Друга половина XIX ст.

укріплення Руських і Польських воріт із зброєю та бойовими доспіхами¹⁹³. Однак, незважаючи на такі явища, життя у Долині продовжувалося і в наступні століття, свідченням чого слугують фото- та графічні джерела.

Характеризуючи Руські фільварки, історик зауважує, що сформувалося передмістя десь у другій половині XV ст.¹⁹⁴ Найбільш інтенсивно воно заселялося протягом XVI-XVIII ст., оскільки у Кам'янці-Подільському в ті часи мешкало різноетнічне населення (українці, вірмени і поляки), і кожна з громад володіла земельними угіддями за межами міста. Люстрація кам'янецького староства 1565 р. засвідчує, що українській громаді міста належало 70, вірменській – понад 60 і польській – 64,2 ланів землі¹⁹⁵. З кінця XVII ст. земельні володіння міських громад дещо зменшилися, а у вірмен до кінця XVIII ст. взагалі зникли. Ці процеси зумовлювалися захопленням міських земель власниками навколишніх сіл. Руські фільварки виступали у ті часи вже не лише як територія для заняття кам'янчан сільськогосподарським виробництвом, а і як постійні поселення у формі передмість. У межах їх зводилися садиби і господарські споруди, мешканці яких, окрім сільськогосподарського виробництва, займалися і бортництвом, промислами, дрібним ремеслом¹⁹⁶ тощо. Наприкінці XVII ст. передмістя перебувало у стані розорення, а його активне заселення розпочалося вже у перші десятиріччя XVIII ст. М. Крикуна вважає, що вирішальну роль в цьому процесі відіграло селянство¹⁹⁷. У 1713 р. кам'янецький магістрат заборонив навіть проживати йому в межах міста. Селяни селилися у передмісті на правах “слободян”, а з 1736 р. зобов'язані були виконувати панщину¹⁹⁸.

“Розподіл квартир” Кам'янця-Подільського 1739 р. повідомляє, що на ті часи в межах Руських фільварків існувало 48 садиб, із яких 44 – доми, 2 халупи, 1 дворик та 1 фільварок Яна Деркапелевича¹⁹⁹. Заселеною була переважно південно-західна частина мису, що тягнулася аж до р. Смотрич. У 1730 р. в передмісті, з південного боку півострова, зводиться дерев'яна Воскресенська церква, що проіснувала до 1783 р.²⁰⁰ По суті, вона слугувала основним композиційним осередком у формуванні просторово-планувальної структури передмістя. Локалізувався храм із цвинтарем у південній частині сучасної вулиці Ляпідевського. Візита церкви 1771 р. повідомляє, що з північного боку до її цвинтаря примикала садиба з палацом настоятеля церкви, територія якої з півночі обмежувалася дорогою, що вела з міста у поле, а із заходу – городом, що тягнувся аж до корчми²⁰¹. У 1783 р. новий Покровський дерев'яний уніатський храм будується з північного боку мису саме у тому місці, де знаходиться сьогодні

кам'яний. З початку XVIII ст. (1732) у передмісті Руські фільварки формуються кармелітська і тринітарська юридики²⁰².

Подальший розвиток історичної топографії передмістя Руські фільварки фіксує документ 1789 р. На ті часи у передмісті зафіксовано 70, а у двох юридиках – 29 хат²⁰³. У 1792 р. на Руських фільварках знаходилося і дві корчми – Верхня та Нижня²⁰⁴. Перепис житлового фонду і населення Кам'янця-Подільського 1797 р. розміщує на Руських фільварках 69 дворів, 6 із яких належало ремісникам, 31 – селянам, 19 – чиншовій шляхті та 13 – колишнім жовнірам, які займалися землеробством²⁰⁵. В останнє десятиріччя XVIII ст. писемні документи зафіксували у передмісті і 24 особи євреїв²⁰⁶. Топографію передмістя Руські фільварки кінця XVIII ст. репрезентують плани Кам'янця-Подільського 1799 та 1800 рр., а також гравюра Г. Харитонова (рис.95) 90-х рр. XVIII ст.

Передмістя Польські фільварки у XVIII ст. заселялося більш активно. “Розподіл квартир” Кам'янця-Подільського 1739 р. зафіксував тут 114 домів, 3 фільварки із господарчими спорудами та одну корчму під скелею²⁰⁷. У 1753 р. в передмісті ми виявляємо вже дві корчми: Нижню і Верхню, які два роки (1752 та 1753) орендували пани Зелінський та Гірша²⁰⁸. Крім того, пану радному Георгію Зелінському належав і фільварок. Мали фільварки тут також Тадеуш Криніцький та Альберт Рохольсь-

Рис. 95. Передмістя Карвасари і Руські фільварки. Художник Г. Харитонов.
Кінець XVIII ст.

кий. Ці міщани займали в соціально-ієрархічній структурі міста панівне становище, оскільки належали до міського патриціату. Зокрема, Георгій Зелінський займав посаду консула (радці) кам'янецької українсько-польської юрисдикції, а Альберт Рохольський – проконсула²⁰⁹ (бурмистра, президента).

У першій половині XVIII ст. садиби на Польських фільварках розташовувалися в основному у долині р. Смотрич, починаючи від Польської брами у південному та західному напрямках вздовж лівого широкого берега річки і аж до передмістя Видрівки, що локалізувалося на правому березі р. Смотрич (від Замкового мосту до Зіньковецького струмка). Найбільше садиб зосереджувалося навпроти “Турецької” башти та Замкового мосту, а також на підвищеному плато південної частини мису. Географія півострова зумовила й своєрідну історичну топографію передмістя, яке однією вулицею ділилося на дві частини. Головним композиційним центром у плануванні передмістя на плато була церква, що локалізувалася майже в тому самому місці, що й сьогодні, під назвою Георгіївська. Вперше дерев'яний храм згадується в актових документах міста на початку 1740 р.²¹⁰ Саме тоді настоятель кам'янецької св.Петра і Павла церкви намагався приєднати її до міського уніатського одноіменного храму.

З другої половини XVIII ст. історична топографія Польських фільварків дещо змінюється. Площа заселення передмістя розширюється у північному напрямку мису плато. Найбільша частина будинків локалізувалася вздовж сучасної вулиці Суворова та в межах бувшого польсько-фільварецького ринку. У 1789 р. на Польських фільварках знаходилося 111 хат²¹¹ та 12 – в межах францисканської юридики²¹², писемні відомості про існування якої належать ще до першої половини XVIII ст.²¹³ У 1750 р. францисканська юристика, окрім садиб із житловою і господарською забудовою та присадибних ділянок, володіла ще й фільварками, де утримувала худобу. Кам'янецькі магістратські книги середини XVIII ст. засвідчують, що власники юридики випасали худобу на міських землях, за що сплачували до українсько-польського магістрату роговщиzną*²¹⁴. У передмісті функціонувала також корчма²¹⁵

З північного боку передмістя і на схід від нього локалізувалися міські хутори, що належали купцям та заможним міщанам, а також католицький цвинтар з каплицею²¹⁶. Там само знаходилися й землеволодіння св.Георгіївської церкви, які були надані їй у 1771 р. кам'янецьким

* **роговщизна** – грошовий податок в Україні дідицям (давнім землевласникам або містам) за право випасу великої рогатої та дрібної худоби на їх землях.

магістратом²¹⁷ Згідно з відомостями 1793 р. міських хуторів числилося 30, у яких знаходилося 72 садиби²¹⁸. Архівні джерела початку ХІХ ст. також підтверджують названу кількість хуторів і навіть називають прізвища їх власників (Ю. Губицький, В. Березинський, В. Осланович, Б. Бакалович, Е. Шагін, К. Чайковський, І. Декарпелевич, В. Шадбей та ін.), діди і батьки яких володіли цими ж хуторами ще з ХVІІ ст. У 1802-1803 рр. під хуторами і пасіками Кам'янця числилося 763 десятини і 421 сажень землі²¹⁹ (із 951 десятини і 1125 сажнів всієї орної міської землі), або іншими словами – понад 840 га. На 1765 р. в межах Польських фільварків виявляємо і єзуїтську юридику, у якій поселялися їх піддані. Крім того, єзуїти на міських землях, що тягнулися до Голоскова, організували і фільварок, який заселили селянами²²⁰.

Наприкінці ХVІІІ ст. у передмісті Польські фільварки поселяються євреї. У 1790 р. там мешкало їх 3 родини²²¹. У 1796 р. в передмісті виявляємо і 32 шляхтичі, що перебували на чинші²²².

У північно-західному напрямку від Польських фільварків на високому плато лівого берега р. Смотрич, навпроти Зінковець, знаходилася Біланівка. Як передмістя воно сформувалося на початку ХVІІІ ст. на основі фільварків ХVІ-ХVІІ ст., що належали мешканцям міста польської юрисдикції. В актових документах українсько-польського магістрату середини ХVІІІ ст. передмістя носило назву Дольні фільварки²²³. Згідно зі свідченнями подимних податків 1750 р. із мешканців передмістя було зібрано 100 злотих²²⁴. При умові, якщо з диму жителі міста платили по 3 злотих у рік, то на Біланівці у ті часи знаходилося понад 30 садиб. Функціонувала там і корчма²²⁵

Наприкінці 60-х років ХVІІІ ст. передмістя йменувалося Біланівкою. Очевидно, його назва походить від прізвища одного із заможних мешканців передмістя – Білана, про великі землеволодіння якого засвідчує візита Георгіївської церкви 1771 р.²²⁶ В описі церковних землеволодінь того часу, поля пана Білана називаються межовими. Їх розташування добре знали землеміри магістрату, жителі передмістя, а також окремі кам'янчани, які володіли у цих місцях сіножатями, лугами, пасіками, хуторами. Серед них кушнір Вихфатніка, міщанин Костя Коваленко, пан Тарнавський, шляхтич Йозеф Губчак²²⁷ та ін.

Найбільш давнім і відомим картографічним джерелом, що фіксує розташування передмістя Біланівка, є план Кам'янця-Подільського 1773 р. Згідно з його свідченнями до передмістя із західного боку підступала так звана оборонна бастионна система “Литовський старий Ретрансмент”²²⁸, яка прикривала передмістя Польські фільварки й з північного боку.

Цінну інформацію щодо кількості будинків у передмісті та його історичної топографії у другій половині XVIII ст. містить опис Кам'янця-Подільського 1789 р. Він засвідчує, що у Біланівці на ті часи зосереджувалося 35 хат²²⁹ На початку 90-х років XVIII ст. передмістя продовжувало зростати, про що засвідчує його люстрація 1793 р. Доречно зазначити, що планувальна структура передмістя у ті часи формувалася не хаотично, а згідно з певними нормами, за дотриманням яких стежив магістрат. В основі планувальної структури Біланівки була вулиця (сучасна Тімірязева), що тягнулася із сходу на захід, паралельно до течії р. Смотрич, а також садиби, які склалися переважно із халуп, господарських споруд та городів, розміри яких також встановлював магістрат. Деякі господарі мали ще й окремо орні наділи²³⁰

Люстрація 1793 р. зафіксувала у Біланівці 59 господарів, прізвища яких подаються у таблиці №1²³¹.

Таблиця №1. Прізвища жителів Біланівки на 1793 р.

Казимир Криницький	Стефан Свенціцький	Ян Маційовський
Стефан Губіцький	Станіслав Криницький	Казимир Нудковський
Базилій Дроздовський.	Ян Левіцький	Базилій Сальгученко
Станіслав Лесієвич	Антоній Криницький	Стефан Антонович
Михайло Боярський	Симон Голанський	Іржі Галушкевич
Антоній Вірницький	Стефан Матловський	Войцех Лапінський
Марцін Горчакевич	Ян Левіцький	Ян Горедунський
Ігнатій Гудимович	Антоній Юркевич	Ян Краснікевич
Криштоф Нарольський	Калітон Мелікович	Григор Сосновський
Войцех Мілашевич	Симон Добровський	Миколай Голінський
Мацей Соровічинський	Міхал Маркевич	Август Утц
Григор Бараніцький	Йозеф Ковальський	Якоб Тачинський
Ян Мору	Войцех Несінський	Базилій Савіцький
Януш Соколовський	Себастьян Ковальський	Якоб Левіцький
Адам Глінський	Войцех Марчевський	Войцех Чарніцький
Теодор Криницький	Мацей Гуревіч	Томаш Козловський
Адам Карл	Ян Левандовський	Міхал Гульчич
Блажей Бетковський	Лукаш Прадковський	Марцін Гудзінський
Якоб Цвікла	Йозеф Заборовський	Ян Глінський
Мацей Ласковський	Стефан Квятковський	

В ті часи Біланівка повністю підпорядковувалася місту²³² і перебувала у посесії* міщанина – шляхтича Яна Шагін²³³, радці українсько-польського магістрату.

Після переходу Кам'янця-Подільського і його передмість під владу Росії у 1793 р., число господарств в межах Біланівки дещо зменшилося. Наприкінці 1797 р. у передмісті існувало лише 41 садиба²³⁴.

На захід від Польських фільварків, за річкою Смотрич і на південь від передмістя Біланівка, у глибокому каньйоні та на високому плато правого берега Смотрича, локалізувалися Зіньківці. Найбільш вдало їх топографію подає план Кам'янця-Подільського 1773 р. Поселення давнє. Згідно з реєстром димів** Подільського воеводства 1493 р. у Зіньківцях виявляємо 18 димів²³⁵ У 1530 р. у передмісті числилось 5 плугів***²³⁶ На 1569 р. там зафіксовано 2 плуги. Як фільварки, Зіньківці тоді належали Івану органісту²³⁷ із кафедрального костелу міста. На початку XVIII ст. Зіньківці потрапляють до володінь кам'янецьких католицьких єпископів²³⁸, в чиїх руках вони перебували до кінця названого віку. Тоді ж у передмісті було зведено кам'яний невеликий костел, біля якого існував і цвинтар. Протягом XVIII ст. Зіньковецький цвинтар служив місцем для поховання незаможного католицького населення міста²³⁹ В ті часи передмістя переважно було заселене євреями. Особливо цей процес активізувався після 1750 р., коли останнім остаточно було заборонено жити у місті²⁴⁰ Згідно з переписом єврейського населення 1765 р. у передмісті виявляємо 71 особу, із яких 17 – обслуговували корчму. Крім них, перепис зафіксував 9 ремісників – господарів із сім'ями, 4 замкових слуги, 11 осіб ремісничої челяді з учнем та 1 коморника з сім'єю²⁴¹. На 1775 р. євреїв у передмісті налічувалося лише 6²⁴², у 1784 р. – 106²⁴³ і у 1787 р. – 102. Останні мешкали у 62 будинках. Саме у 1787 р. ми зустрічаємо Зіньківці як передмістя²⁴⁴. Люстрація 1789 р. засвідчує, що на той рік у передмісті було 96 господарств, із яких євреям належало 47. Решта – 49 – полякам і, частково, українцям²⁴⁵

Після приєднання Поділля до Росії у 1793 р. Зіньківці потрапляють до державної казни і в тому ж році даруються імператрицею Катериною II племінниці Потьомкіна – Олександрі Енгельгардт²⁴⁶.

* **посесія** оренда, тимчасове користування земельною ділянкою на договірних засадах.

** **дим** – одиниця оподаткування на Поділлі у XV-XVIII ст., яка прийшла на зміну поборовій системі; дім, господарство.

*****плуг** – одиниця виміру земельної ділянки. За О. Яблоновським, подільський "плуг" (agatrum) щодо своїх розмірів відповідав волинській волоці, або дворищу. Волинське дворище становило в середньому 3,5 дима; податкова одиниця.

До кам'янецьких передмість наприкінці XVII – у XVIII ст. належало і Підзамче. У цій ролі воно виступало ще з другої половини XVI ст. В люстрації кам'янецького староства 1570 р. зафіксовано, що в місті Кам'янці і в Підгорному передмісті, тобто у Підзамчі, числилося 645 будинків²⁴⁷. Як передмістя Підзамче функціонувало і у XVII ст.²⁴⁸. Локалізувалося воно в каньйоні р. Смотрич, вздовж її правого берега, і тягнулося у північному напрямку від замкового мосту до Зіньковецького струмка. З середини XVIII ст. передмістя Підзамче в документах тих часів має і другу назву – Підгороддя²⁴⁹. Його мешканці селилися й на високому плато правого берега Зіньковецького струмка, за замком. Ця частина поселення отримує ще назву Пугачівка, де знаходилося 15 садиб²⁵⁰.

Наприкінці 80-х років XVIII ст. в межах Підзамче документи засвідчують наявними 85 дворів²⁵¹, із яких 7 належало євреям²⁵². Після приєднання Поділля до Росії Підгороддя було розділене на дві частини, одна із яких – Пугачівка – дарується Катериною II графу Моркову, а друга, що знаходилася у каньйоні, продається козаку Видрі. Від останнього походить ще одна назва передмістя – Видрівка.

Дещо на захід від замку та Підзамче знаходилося передмістя Довжок. Найбільш давня писемна згадка про нього належить до 1530 р. Тоді в ньому числилося 12 плугів²⁵³. В люстрації 1665 р. повідомляється, що мати постійні житлові споруди і господарство тут важко, оскільки передмістя знаходилося під загрозою частих нападів татар²⁵⁴.

З початку XVIII ст. Довжок функціонує вже як постійне поселення. Тут було влаштовано резиденцію кам'янецького коменданта, де він приймав закордонних послів і сановників, щоб зберегти від них таємниці міських укріплень. Для прийому гостей у передмісті зводиться великий дерев'яний будинок з десятками кімнат. Інвентарний опис кам'янецького староства 1746 р. повідомляє, що тоді на Довжку було 72 двори, із яких 19 належало шляхті²⁵⁵.

З початку XVIII ст. у передмісті функціонує православна церква, яка у 1706 р. перетворюється в уніатську. У 1745 р., в честь народження пресвятої Богородиці, тут зводиться новий храм з чималим цвинтарем і окремою дзвіницею. В ті часи, окрім українського та польського населення, у передмісті осіли і євреї. Згідно з переписом 1765 р. їх там мешкало 92²⁵⁶. Переважно це були господарі та особи, які перебували на службі у замку. В 1775 р. документи зафіксували їх лише 2 особи, у 1784 – 3 та у 1787 р. – 4²⁵⁷. Між 1778-1780 рр. на Довжку запроваджується поштова станція²⁵⁸.

Відроджувалося життя і у передмісті Карвасари, яке виникло ще у XVI ст., при старості Матвієві Влодеку²⁵⁹. Локалізувалося воно у каньйоні

р. Смотрич під замком, з південно-східного боку. Оскільки Кам'янець у XV-XVII ст. був значним торговельним містом, до нього приїздили купці із Європи та Сходу. Для їх тимчасового перебування у Кам'янці, поза межами міста, саме у тому місці, де вирости Карвасари, спеціально було влаштовано каравани-сараї (постоялі і торгові будинки), від яких і походить назва передмістя. У "Кам'янецькій хроніці" вперше каравани-сараї згадуються під 1610-1613 рр., коли вірменин "пан Криштоф, не заходячи до міста, прибув у караван"²⁶⁰ У другій половині XVII ст. в передмісті виявляємо православну церкву Різдва Христового²⁶¹. Згідно з візитою названого храму 1732 р., церква мала вже 30 прихожан²⁶².

Інвентарний опис кам'янецького староства 1746 р. засвідчує, що в ті часи у передмісті налічувалося 25 домогосподарів, серед яких переважали ремісники: шевці, кравці, ковалі та ін. На Карвасарах проживало також два каноніка – Абрамко Кравець та Яцько Чорний. Там була корчма, винниця і два млини під Старим мостом²⁶³ З другої половини XVIII ст. передмістя заселяється значно густіше. У ньому осідає багато євреїв. Переписи єврейського населення Подільського воєводства другої половини XVIII ст. дають змогу говорити і про їх чисельність. Якщо у 1746 р. в передмісті зафіксовано лише 9 єврейських родин²⁶⁴, то у 1765, 1775, 1784, 1787 і 1789 рр. їх кількість становила відповідно 17, 106, 171, 168 і 235 душ²⁶⁵ Причому, останні мешкали у 62 будинках²⁶⁶. Виявляється, що із 104 будинків, що знаходилися у передмісті, близько 60 % належало єврейському населенню.

У 1789 р. на Карвасарах налічувалося 104 житлові споруди: 101 хата, 2 домики і один дворик²⁶⁷ Слід сказати, що до кінця XVIII ст. збільшилася і територія передмістя. Розпочиналося воно "від Руських воріт і тягнулося під скелею" до Довжоцького струмка, що впадає у Смотрич. Там локалізувалося 52 житлових споруди, окремі із яких збереглися до кінця XIX ст. За струмком знаходилася стара Хотинська дорога. З півдня до дороги підступав цвинтар Хрестовоздвиженської дерев'яної церкви, зведеної заново у 1799 р. На південь від нього, вздовж правого берега р. Смотрич, розміщувалося ще 52 хати²⁶⁸ Основними соціально-топографічними одиницями у передмісті виступали садиби, кожна із яких мала відповідні межі. Правда, якоїсь чіткої системи розташування садиб у передмісті на ті часи не спостерігаємо. В передмісті знаходилася корчма, а недалеко від неї розміщувалася і винниця²⁶⁹. Досить чітко розташування передмістя та його забудову відтворюють плани Кам'янця-Подільського 1799 та 1800 рр.

З півдня до Карвасар примикало передмістя Татариска. Графічні документи кінця XVIII ст. засвідчують, що воно локалізувалося як в Долині правого берега р. Смотрич, так і на високому плато. Зі сходу до передмістя підступала Кубачівка. Татариска і Кубачівка у XVIII ст. були невеликими поселеннями. На 1746 р. у передмісті Кубачівка налічувалось 18 дворів, а Татариска мали їх всього 12²⁷⁰

У другій половині XVIII ст. передмістя частково заселяли єврейським населенням. Наприкінці XVIII ст. кількість садиб у Кубачівці майже не змінилося. На 1789 р. їх число становило 17²⁷¹. У Татарисках, які звались ще Вітівкою, число дворів на ті часи досягло 55²⁷². Татариска і Кубачівка у XVIII ст. підпорядковувалися замку.

З 1795 р. Кам'янець-Подільський став центром Подільської губернії, було складено декілька його планів. Серед них плани 1793, 1797, 1799 та 1800 рр. Відтворюючи заходи щодо підвищення оборонного стану Кам'янця, плани виступали і важливими документами містобудівного характеру, де чимала увага зосереджувалася й на передмістях. Разом з тим плани, а також писемні документи дають можливість вести мову про формування наприкінці XVIII ст. більш стійкого стану територіальних меж міста. Вони охоплювали територію Старого міста, передмістя Руські та Польські фільварки, Біланівку і міські хутори. Найбільш чітко ця інформація відбита у "Донесенні" від намісницької міської Думи до Подільського намісницького правління у 1796 р., де зазначено, що "поселення Біланівка, хутори, фільварки Польські і Руські знаходяться сьогодні у повному володінні міста"²⁷³. Аналогічне становище залишалось і щодо передмістя Підзамче. Всі інші передмістя потрапили у приватну власність.

Таким чином, висвітлення еволюції топографії передмість Кам'янця-Подільського допомагає з'ясувати, що в історичному процесі вони відіграли неабияку роль і виступали складовою частиною багатогранного життя міського організму. Наявні писемні та графічні документи, а також наступні натурні та археологічні дослідження сприятимуть глибокому вивченню кам'янецьких передмість, а тим більше відтворенню на цій основі неповторного історико-архітектурного ансамблю Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст.

З'ясувавши місце передмість у топографічній структурі Кам'янця, М. Петрову в той же час не до кінця вдалося вивчити чітко їх межі, а відтак – і межі всього міста. Залишається не розв'язаним і питання чисельності його населення наприкінці XVII – протягом XVIII ст.

Окремі аспекти історичної топографії Кам'янця кінця XVII-XVIII ст. вивчали Г. Дроздовська (Ківільша)²⁷⁴ та Г. Осетрова²⁷⁵. Простежуючи житлову забудову міста протягом досліджуваного періоду, Г. Осетрова як

і Ю. Нельговський та М. Крикун, зауважує, що в архітектурному відношенні вона була різноманітною і представлена різними типами будівель: кам'яницями, палацами, домами, двориками тощо. Авторка доводить, що саме через локалізацію різних типів міських споруд можна вести мову і про своєрідність соціальної топографії Старого міста у ті часи. Звертаючись таким чином до палаців²⁷⁶, Г. Осетрова стверджує, що вони належали вищій знаті міста й знаходилися переважно в межах його ринків та центральних дільниць. У числі цих пам'яток – палац коменданта міста (Вірменський ринок), палац Рациборовського (Вірменський ринок), палац подільського католицького єпископа (вул.Францисканська), палац Чарторийських (вул.Зарванська) і т.д. Говорячи про палац католицького єпископа, Г. Осетрова відзначає, що він є однією з небагатьох архітектурних споруд міста нових часів (початок XVII ст.), що збереглася до наших днів і досить вдало вписується в історико-архітектурний ансамбль костелу св.Петра і Павла. Зруйнований в часи турецької експансії, палац відбудовували заново у XVIII і частково реконструювали у наступні століття.

Досить часто поряд з палацами, в межах центральних кварталів міста, як стверджує Г. Осетрова, функціонували і садиби заможних міщан. Одним із них був шляхтич К. Липинський, подільський підкоморій, прихильник короля Станіслава Августа. У місті йому належало дві садиби. Одна із них знаходилася біля палаців Рациборовського та міського коменданта по “Вулиці від Ронделя поза Тринітаром”, і друга – в межах Українсько-польського ринку²⁷⁷. Г. Осетрова вперше в історіографії Кам'янець-Подільського піднімає питання про роль геральдики у вивченні різних аспектів соціальної топографії міста²⁷⁸. Ведучи, зокрема, мову про католицькі храми, дослідниця запевняє, що вони залишалися для прихожан не лише місцем відправлення богослужінь, а й місцем поховання у їх склепах знатних осіб міста.

Деякі нюанси у вивченні теми зустрічаємо в працях польського дослідника З. Горнунга²⁷⁹. Вивчаючи архітектурну спадщину Яна де Вітте, який обіймав посаду коменданта Кам'янець-Подільського з 1767 до 1785 рр., З. Горнунг веде мову і про діяльність Яна де Вітте як архітектора. Окрім зведення та реконструкції оборонних замкових і міських укріплень, Вітте причетний до будівництва та реставрації ряду культових, адміністративних і житлових споруд, що локалізувалися в межах Старого міста та його передмість і формували досить своєрідну соціальну топографію Кам'янца. Дослідник переконливо стверджує, що за проектами Вітте у 1770 р. збудовано військову гауптвахту, яка знаходилася у південній частині Вірменського ринку, будинок коменданта міста і палац

(Вірменський ринок), військові казарми (південно-східна частина вірменських ділянок 1780-1788 рр.), реконструйовано домініканський костел і т.д. З. Горнунг доводить також, що Ян де Вітте причетний до відновлення вірменського костелу св.Миколи (рис.96), зведення у південно-західному кутку Вірменського ринку протягом 1750-1765 рр. Тринітарського костелу, порохових складів 1779 р. в стилі бароко у північній частині р. Смотрич і т.п. Автору вдалося віднайти в архіві Сангушків документи, що засвідчують розташування будинку-резиденції Яна де Вітте в межах вірменських ділянок, допомагають локалізувати в долині р. Смотрич, на схід від Руської брами, садиби його сина Йозефа та

Рис. 96. Фасад вірменського костелу св.Миколи. Фото XIX ст.

інших володінь коменданта у передмісті Татариска, в селах Кугаєвці та у Домініканській Цибулівці²⁸⁰.

Дослідник подає відомості про розташування та стан після смерті Я. Вітте міських фортифікацій, серед яких у занедбаному стані перебували батарея св.Урсули, брами Руська, Польська і Королівська, мур Папський і т.д.

Його праця має цікаві дані й про інших військових чинів (Д. Бартш - 1707-1718, В. Ріппе - 1718-1719, Ф. Шілінг - 1719-1734, Х. Дальке - 1737-1763), діяльність яких значним чином впливала на розвиток оборонного мистецтва Кам'янця-Подільського, специфіку формування його соціальної топографії.

Українські міста XVII-XVIII ст. неможливо уявити без їх передмість, фільварків, хуторів, юридик і т.п. Винятком в цьому відношенні не залишався й Кам'янець-Подільський. Ще з другої половини XIV ст. писемні джерела зафіксували у міському володінні понад 200 ланів землі²⁸¹. Для з'ясування ролі передмість в системі міст України XVIII ст. в цілому і Кам'янця, зокрема, важливе значення мають праці В. Маркіної²⁸², О. Компан²⁸³ і Т. Брянцевої²⁸⁴. Автори з'ясували, що передмістя, міська землеробська округа та приміські села слугували головною базою для економічного, демографічного й територіального зростання Кам'янця. Саме у кам'янецьких передмістях (Долина, Руські і Польські фільварки, Підзамче, Біланівка, Карвасари, Хутори патрициїв, Довжок, Зіньківці, Татариска і Кубачівка) та в межах сільськогосподарської округи міста знаходилися садиби й господарства міщан і передміщан, міські і старостинські млини, винниці, корчми, пасіки, стави, хутори, поля, городи, сінокоси, пасовиська і т.п., що приносили своїм власникам численні прибутки, а з іншого боку - виступали важливими складовими компонентами у соціальній топографії Кам'янця.

Для прикладу звернемося до такого факту. На 50-і рр. XVIII ст. у передмісті Польські фільварки члени Ради українсько-польського магістрату Зелінський і Гірш володіли значними земельними угіддями, в межах яких мали великі пасіки. Крім того, протягом двох років вони орендували дві корчми: Нижню (Дольню) та Верхню. Від корчмів урядовці отримували чималі прибутки, однак податків місту не сплачували²⁸⁵. Магістрат розглядав цю справу у судовому порядку, проте покарати звинувачених не вдалося. Свавілья по відношенню до міських землеволодінь проявляв у середині 60-х рр. і орден єзуїтів. Окрім того, що він підпорядкував собі корчму у передмісті, на міських землях без відповідного дозволу магістрату поселяв своїх підданих. На міських землях, недалеко від Голоскова, єзуїти організували фільварок, захопили самочинно інші міські

землеволодіння, примушували працювати тут своїх підлеглих, збирали з них податки. Понад 10 років за міські землі тягнувся судовий процес між магістратом та єзуїтами²⁸⁶.

Аналогічні судові процеси магістрат вів і у відношенні щодо домінікан²⁸⁷, а також власників сіл Боришківці, Баговиця, Кульчіївці, Колубаївці, Панівці²⁸⁸ і т.д. Вивчення цих процесів привело Т. Брянцеву до думки, що передмістя і велика за розмірами сільськогосподарська округа, яка належала Кам'янцю-Подільському ще з XIV ст., на 90-і рр. XVIII ст. була зведена до мінімуму. Згідно із свідченнями перепису населення Кам'янця 1797 р. місту належали лише Руські (69 дворів) та Польські фільварки (98 дворів), Біланівка (41 двір) і 30 хуторів, що перебували в руках міської верхівки²⁸⁹.

Концепцію О. Компан, В. Маркіної та Т. Брянцевої про роль і місце передмість й сільськогосподарської округи в еволюції територіальної історії міста підтримали Л. Коваленко²⁹⁰ та В. Смолій²⁹¹. На основі писемних джерел автори докладно простежили наступ землевласників та католицьких орденів міста на землеволодіння кам'янецьких міщан у міських околицях і передмістях протягом XVII-XVIII ст. Вивчивши судові процеси щодо міських землеволодінь між міською адміністрацією і власниками навколишніх сіл, вони встановили, що у ці справи втручалася навіть коронна асесорія, яка ще наприкінці 50-х рр. XVIII ст. призначала до міста спеціальну комісію із суворою вказівкою "провести обводи, затвердити остаточний план міських земель, встановити у відповідних місцях й межові знаки"²⁹².

Незважаючи на той факт, що розмежування земель згодом було проведено, їх захоплення продовжувалося. У 1765 р. король Станіслав Август видає спеціальну грамоту, що підтверджувала місту "всі привілеї, рішення, рескрипти, постанови державні та приватні, які служать Кам'янцю-Подільському ще від його заснування"²⁹³, в тому числі й право власності міста на землю. Але і цього разу королівська грамота не допомогла. Протягом 1773-1774 рр. значну частину міських земель знову захопили боришковецький власник та місцевий католицький монастир. З 1779 р. розв'язанням цієї проблеми знову займалася коронна асесорія. Згідно з її розпорядженнями власники навколишніх сіл повинні були терміново повернути землі місту. Однак вони вдавалися до хитрощів і затягували час, аж поки місто не потрапило у 1793 р. під владу Росії.

Окремі питання історико-топографічного розвитку Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст. досліджувала О. Пламеницька. Звертаючись до писемних²⁹⁴, графічних²⁹⁵, топографічних та інших категорій джерел, архітектор намагалася з'ясувати їх значення для вивчення планування і

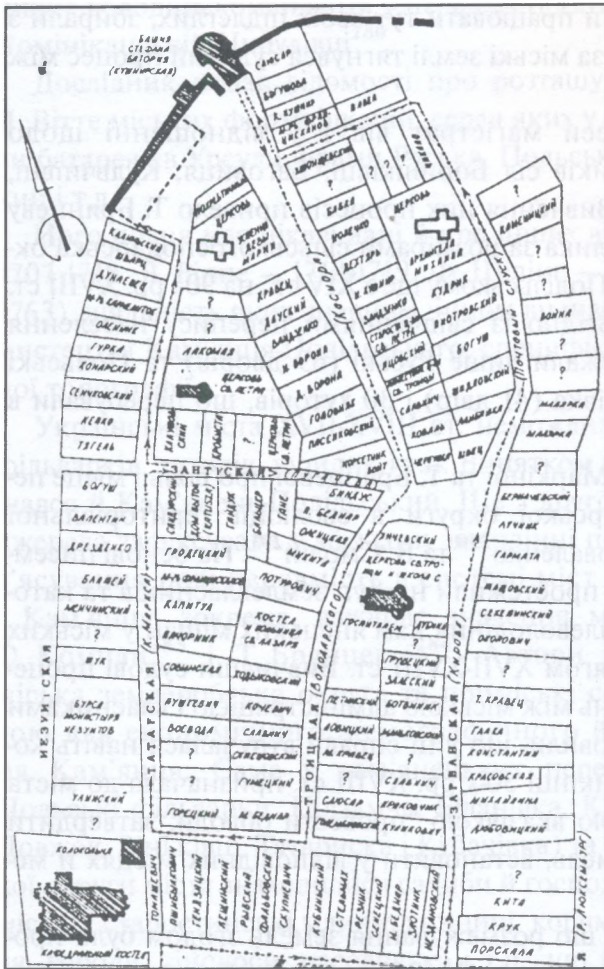

Рис. 97. Схема розпланування північних ділянок Кам'янця-Подільського на 1700 р. за О. Пламеницькою.

Рис. 98. Схема розпланування Польського ринку на 1773 р. за О. Пламеницькою.

забудови міста²⁹⁶, здійснити графічні реконструкції окремих його історико-топографічних частин²⁹⁷, вивчити деякі типи житлових²⁹⁸, адміністративних, господарських та оборонних споруд²⁹⁹, з'ясувати час їх зведення, атрибутовати й розташувати в межах міських ділянок і т.п. Вона приділила увагу й проблемі локалізації Польського ринку, намагалася з'ясувати час його виникнення, специфіку розбивки на садиби і їх розміри. Вивчала також особливості планувальної структури та садибно-забудови північної частини Старого міста на основі його опису 1700 р. (рис.97) та плану Кам'янця 1773 р.

Зауважимо, що дослідниця правомірно розташувала названий ринок у центральній частині півострова і ретроспективно відтворила його планувально-композиційну структуру на кінець XVII-XVIII ст. (рис.98)³⁰⁰. Вона стала однією із небагатьох архітекторів, хто вивчав розміри садиб (шири-

на – від 9,3 до 11,6 м і довжина від 50 до 58 м) в межах ринку й намагався з'ясувати їх кількість. Поділяємо її думку, що наприкінці XVII – у XVIII ст. північна і південна перії ринку мали по 14, а східна і західна – по 15 ділянок (садиб)³⁰¹. Доведено, що названа кількість садиб у протилежних періях сформувалася саме в останні десятиліття XVII ст., а до цього часу південна і північна мали більше садиб. На нашу думку, є підстави стверджувати, що з часу заснування (XV ст. – М.П.) і майже до кінця XVII ст. Польський ринок в плані був подібним не до квадрата, а до прямокутника. Цю особливість планувальної структури ринку досить аргументовано дослідив Ю. Нельговський³⁰² ще у 70-ті рр. XX ст.

Не викликає заперечень інтерпретація О. Пламеницькою планувальних особливостей Середринкового кварталу. З'ясувалося, що садиби в його межах локалізувалися з північного і східного боків від ратуши (розміщувалися у південно-західній частині названого кварталу). Вона довела, що на кінець XVII ст. там знаходилося 18 ділянок-садиб, кожна з яких мала власника. Така ж планувальна структура Польського ринку, на її думку, існувала протягом всього XVIII ст.

Якщо розміри і планувальну структуру Польського ринку кінця XVII-XVIII ст. О. Пламеницька відтворила об'єктивно, то на XV-XVI ст., як на наше бачення, не зовсім вдало. На запропонованій схемі реконструкції розпланування Польського ринку (рис.99) вона безпідставно червону лінію (0-р) його західної перії розмістила аж по вул.Францисканській. В такому випадку кафедральний костел св.Петра і Павла зі своєю площею втрачав роль архітектурної доміанти і культового осередку в системі ринку та міського центру. Архітектори XV-XVI ст. та представники культу такої помилки допустити не змогли б. Науково необґрунтовано залишається і її гіпотеза щодо часу виникнення ринку (II-III ст. н.е.)³⁰⁴ (писемних і археологічних джерел не існує). В даному випадку авторка проігнорувала історичний аспект проблеми, без знання якого неможливо з'ясувати умови появи Польського ринку, а тим більше вивчати його містобудівні особливості протягом XV-XVIII ст.

Звертаючись до історії та часу виникнення ринку, зауважимо, що цей процес не був випадковим³⁰⁵. До захоплення міста Польщею в 1430 р., у планувальній структурі Кам'янця переважала живописність, що була характерною для міст Київської Русі та Галицько-Волинської держави. У другій половині XV ст. (особливо з часу отримання у 1463 р. статусу королівського міста), у планування міста проникали елементи регулярності у формі Польського та Вірменського ринків, містобудівні норми яких зберігалися й у XVI-XVIII ст. Вважаємо, що при організації Польського ринку містобудівники запозичили окремі норми від європейських міст

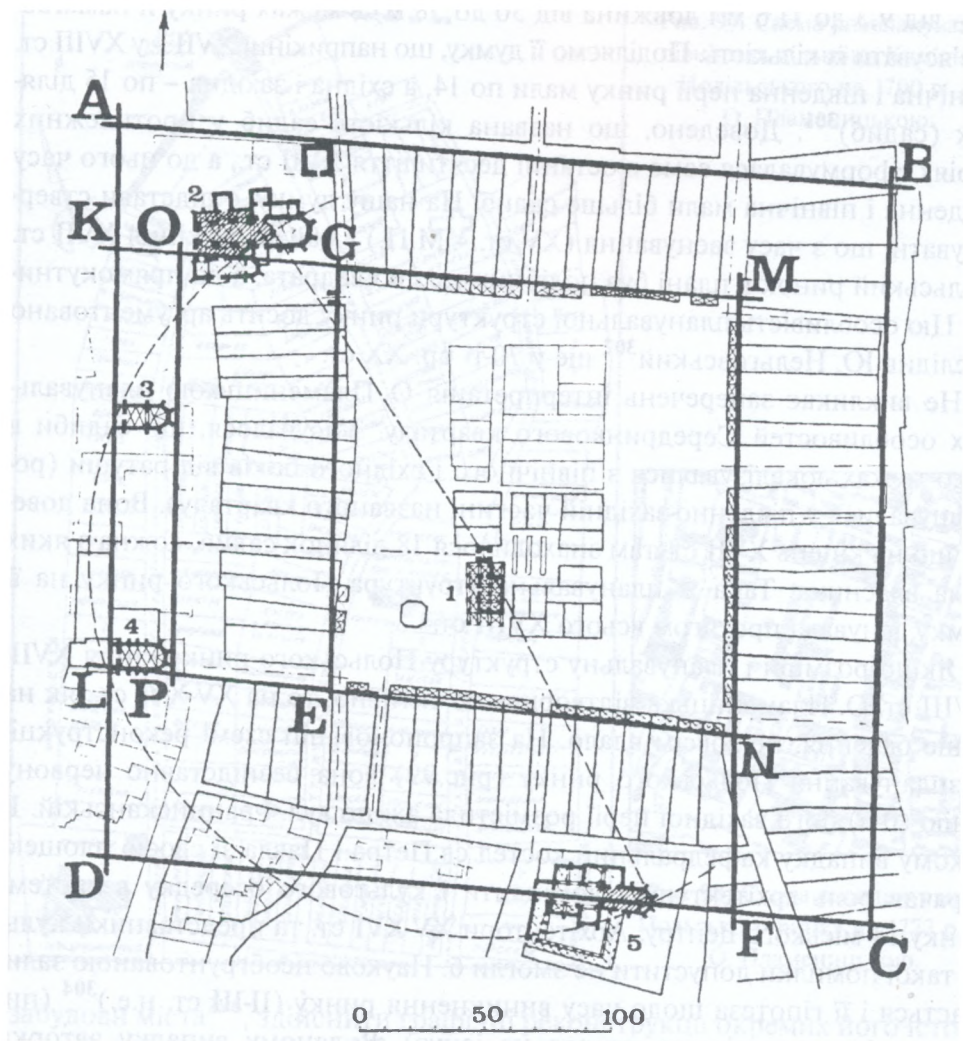
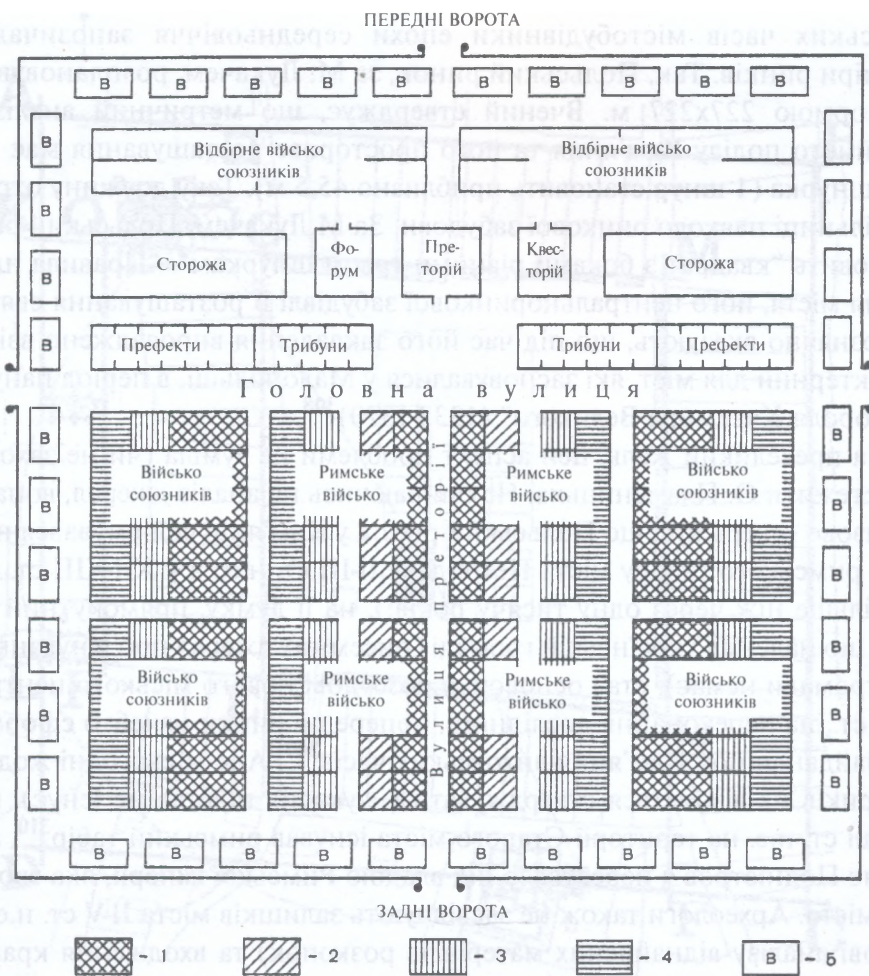

Рис. 99. Гіпотетична схема “римського табору” в межах Польського ринку та його розміри на XV-XVIII ст. за О. Пламеницькою.

XII-XIII ст., а останні - від міст-таборів римських часів (рис.100). Справа в тому, що у XV-XVI ст. Україна вступала в епоху Ренесансу, а планування регулярних міст захоплювало архітекторів не лише в теоретичному, а й в практичному значенні. У європейських містах названих часів головні міські ринки мали прямокутну форму із забудовою по периметру і ратушею всередині. Ці норми запозичувалися спочатку польськими³⁰⁶, а дещо пізніше - у XIV-XV ст. - українськими містобудівниками³⁰⁷ Є підстави стверджувати, що для майдану-ринку польської громади Кам'янець з часу його організації (XV ст.) і до кінця XVIII ст. характерними залиша-

лися норми європейських міст, які виникали у XII-XV ст. Від міст-таборів римських часів містобудівники епохи середньовіччя запозичали й розміри ринків. Так, Польський ринок, за М. Лукачем, розплановувався за нормою 227х227 м. Вчений стверджує, що метричний аналіз локаційного поділу Кам'янця та його просторове розташування має формат шнурка (1 шнур становить приблизно 45,5 м). Таку довжину отримали дільниці навколо ринкової забудови. За М.Лукачем, Польський ринок становить “квадрат з боками рівними трьом шнуркам” “Правила планування міста, його центральноринкової забудівлі й розташування святинь однозначно вказують, що під час його закладення впроваджено взірець характерний для міст, які засновувалися у Малопольщі, в період панування короля Казимира Великого” (1333-1370)³⁰⁸.

На превеликий жаль, цей аспект проблеми не зуміла (чи не захотіла) простежити О. Пламеницька. Не опираючись на аналіз джерел, вона бездоказово стверджує, що Польський ринок у Кам'янці сформувався на основі римського табору міста Петридава II-III ст. н.е., а у XII-XIII ст. (тобто більше ніж через одну тисячу років!), на її думку, прямокутний майдан, що належав українській громаді (писемних джерел про існування такої громади немає), став основою у розбудові нового міського центру. У XIV ст., на переконання дослідниці, попередні ринки начебто сформували майдан-ринок Кам'янця литовських часів³⁰⁹. Але ж сьогодні жоден із істориків не візьметься стверджувати (наукових підстав не існує), що у перші ст. н.е. на території Старого міста існував римський табір³¹⁰, а Середнє Подністров'я перебувало під владою Римської імперії, яка зводила тут міста. Археологи також не засвідчують залишків міста II-V ст. н.е. (на основі аналізу віднайдених матеріалів розкопок) та входження краю до складу імперії, хоча запевняють, що існували добре налагоджені економічні та культурні взаємозв'язки подністровського населення перших століть н.е. з мешканцями західних і північно-західних провінцій Римської імперії. Названі аспекти проблеми вивчали М. Брайчевській³¹¹, В. Баран³¹², І. Винокур³¹³, Ю. Сіцінський та інші дослідники. Цій проблемі Ю. Сіцінський присвятив навіть окрему працю – „Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави”, у якій дійшов висновків, що „...в Кам'янці і його околиці не знайдено ніяких монументальних слідів стародавнього поселення, давність якого би сягала II ст. Не знайдено тут ніяких окопів, побудовань, похоронів і т. інше. Знахідки же монет і інших речей часів римських в Кам'янці чи в його околицях нічого не кажуть”³¹⁴. О. Пламеницька ігнорує й знання особливостей та загальних закономірностей містобудівних норм і планувальної структури міст Галицько-Волинської держави кінця XII – XIII ст., історія

1 - кіннота римлян та їхніх союзників, 2 - триархи (солдати, що займали третій резервний ряд в поході), 3 - принципи (займали перші ряди), 4 - гастати (списоносці), 5 - веліти (легкоозброєні воїни)

Рис. 100. Схема римського табору за Полібієм.

жодного з яких на ті часи не знала регулярного, а тим більше прямокутного планування і забудови головного міського майдану-ринку, не кажучи вже про вигаданий нею і розміщений у тому ж місці ринок XII-XIV ст. української громади Кам'янця.

О. Пламаницька намагалася відтворити й забудову Польського ринку. Якщо на XIX - початок XX ст. при реконструкції зруйнованих житлових споруд східної та південної перій ринку (рис.101)³¹⁵ й інших кварталів

міста та передмість вона використала архівні креслення й фото їх фасадів, частково залучила натурні дослідження склепів й фундаментів окремих будинків, то спроби реконструювати його забудову на XV-XVII ст. виглядають просто фантастичними³¹⁶ Архітектор “запроваджує” в архітектурну біографію Кам’янця XV-XVII ст. кам’яні типи житлових споруд прибалтійських народів (рис.102) без посилань на джерельну основу. Сьогодні графічних, писемних, іконографічних та археолого-архітектурних джерел про конкретні типи споруд міської забудови XV – середини XVII ст. не виявлено. Найбільш вірогідно, що вона була переважно дерев’яною (засвідчують археологічні матеріали), а не кам’яною, як подає О. Пламеницька³¹⁷, не обґрунтовуючи своєї думки системою об’єктивних даних.

Чимало помилок допущено О. Пламеницькою при атрибуції різних об’єктів оборонного, культового, адміністративного та житлового характеру Кам’янця, при з’ясуванні часу їх виникнення та локалізації, відтворенні архітектурно-планувальної структури різних його складових частин, динаміку розвитку окремих кварталів, передмість тощо. Зокрема, із публікації до публікації авторка переносить безпідставні твердження про будівництво у вірменських кварталах в XII-XIII ст. кам’яної церкви Благовіщення Пресвятої Багородиці³¹⁸, яка насправді була зведена із дерева у 1398 р.³¹⁹, а перебудована із каменя у другій половині XVI ст.

Без достовірних джерел архітектор намагається вести мову про формування у XIII ст. в місті вірменського кварталу, неправомірно трактує час (XIV ст.) побудови та роль кафедрального католицького костелу в системі Польського ринку (його садиба примикала до північно-західного кутка – М.П., а не так, начебто „костюл усією садибою лежав у межах його західної сторони” – О.П.), існування у XIV ст. ратуші в межах неіснуючого ринку в центрі півострова³²⁰ і т.д. Без належних наукових аргументів О. Пламеницька намагається стверджувати, „що домініканський кляштор – єдиний з католицьких кляшторів, який постав у самому центрі Кам’янця, на українському Ринку” Дивує істориків і археологів думка мистецтвознавця й з приводу того, що „Ринок (український, якого ще не було. – М.П.) у XIV ст. був ширшим (південний житловий квартал виник лише в XV ст.), тому на час заснування кляштор виходив просто на нього”³²¹.

У судженнях О. Пламеницької про ту чи іншу пам’ятку міста, або при відтворенні окремих його історико-топографічних частин, існує чимало

непослідовностей. Звернемо увагу хоча б на такий аспект, як розпланування Польського ринку. Якщо у статті „Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского” авторка західну перію Польського ринку на XV-XVI ст. виводить безпідставно по лінії Д'-Е' (С.59, рис.6), то в книзі „Християнські святині Кам'янця на Поділлі” західну перію Польського ринку на той же час відтворила відносно ближче до істини (С.65, рис.13). Якщо на сторінці 109 тієї ж праці дослідниця веде мову про те, що „церква Святої Трійці... стала соборною не відразу, а лише тоді, коли православна громада міста під тиском поляків територіально перемістилася в північну частину острова” (логічно і її центр – ринок. – М.П.), то на сторінці 115 стверджує, що „ринку тут ніколи не було”, хоча конкретних писемних свідчень про це явище не подає. Аналогічні приклади можна продовжувати.

Досить часто недостатні знання архівних джерел приводять О. Пламєницьку у названій книзі до грубих помилок щодо локалізації і часу виникнення деяких міських вулиць, окремих кварталів, передмість (Карвасари, С.101), реконструкції таких пам'яток архітектури, як домініканський кос-

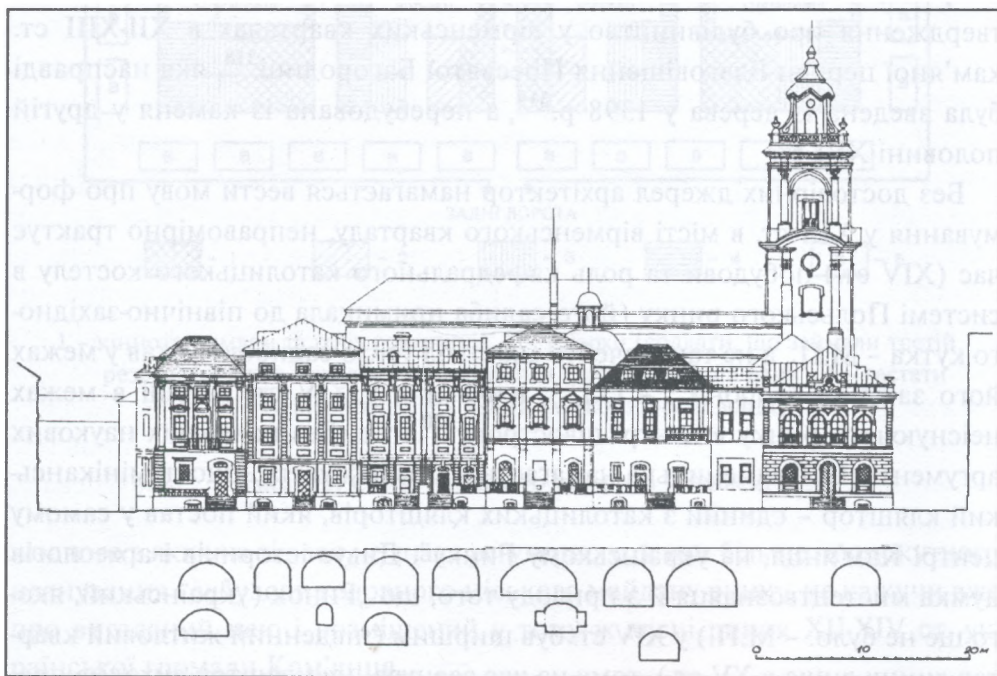
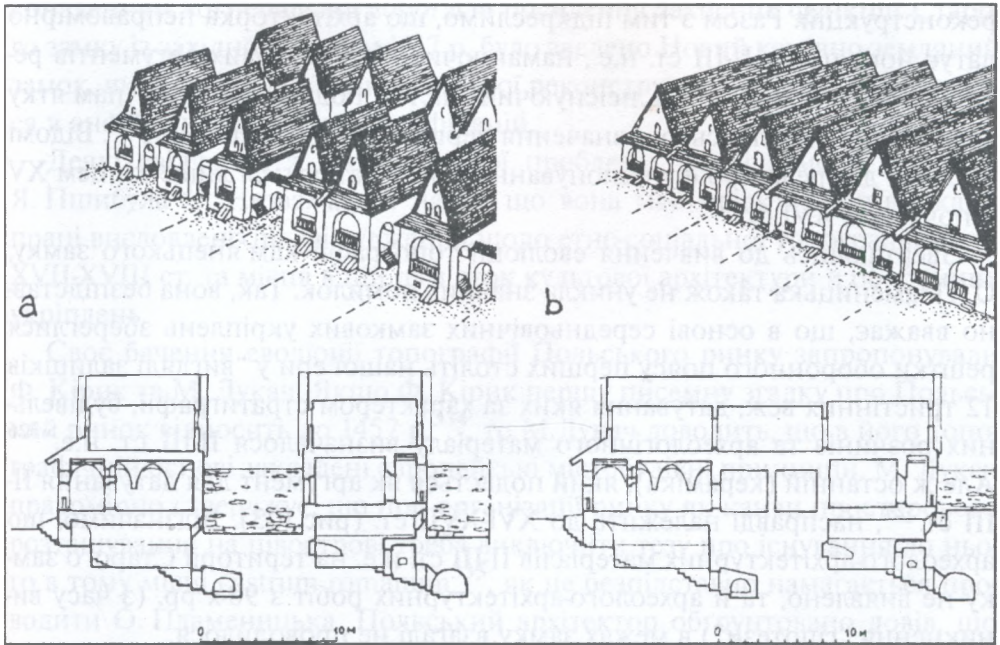

Рис. 101. Схема реконструкції житлової забудови південної перії Польського ринку на XIX ст. за О. Пламєницькою.

Рис. 102. Гіпотетичні житлові споруди у північній перії Польського ринку XV-XVI ст. за О. Пламеницькою.

тел і монастир на середину XVII ст. (фасад, С.170, рис.43), дзвіниця вірменського храму св.Миколи (С.136, рис.35), церкву св.Трійці з мінаретом (С.183, рис.45) і т.д. Тут архітектору у фантастиці меж немає. Ведучи, зокрема, мову про сучасну вул. Татарську, авторка несправедливо стверджує, що вона не належить до найдавніших вулиць міста, адже після пожежі у 1616 р. її ще не існувало. Однак магістратські книги кам'янецької польської громади засвідчують, що її функціонування записано ще під 1525 р. Ця вулиця знаходилася у кварталі жителів польської юрисдикції (її назва і локалізація збереглися до наших днів), на якій мешкав навіть українець Семко. Цей факт засвідчують й дослідження Ф. Кірика³²².

Не зовсім вдало дослідниця інтерпретує окремі топографічні відомості про різні об'єкти міста й типологію його житлової забудови на основі гравюри Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконаної К. Томашевичем³²³, оскільки майже не враховує тієї обставини, що гравер планувальну структуру і забудову міста подавав умовно.

Не викликає заперечень локалізація О. Пламеницькою Замкового мосту на місцевості та в системі топографічної структури Кам'янця, який з'єднував замок з Старим містом і у XVII-XVIII ст. зазнав неодноразових

реконструкцій. Разом з тим підкреслимо, що архітекторка неправомірно датує його появу II-III ст. н.е., намагаючись без наукових аргументів реконструювати фактично неіснуючий міст і подати його як пам'ятку архітектури європейського значення перших століть нашої ери³²⁴. Відомі писемні джерела про функціонування мосту датуються лише кінцем XV – початком XVI ст.³²⁵

Звертаючись до вивчення еволюції топографії кам'янецького замку, О. Пламаницька також не уникла значних помилок. Так, вона безпідставно вважає, що в основі середньовічних замкових укріплень збереглися рештки оборонного поясу перших століть нашої ери у “вигляді залишків 12 тристінних веж, датування яких за характером стратиграфії, будівельних розчинів та археологічного матеріалу визначалося II-III ст. н.е.”³²⁶ Але ж останній (кераміка), який подається як аргумент для датування II-III ст.³²⁷, насправді належить до XVI-XVII ст. (рис.103). Відзначимо, що археолого-архітектурних матеріалів II-III ст. н.е. на території Старого замку не виявлено, та й археолого-архітектурних робіт з 90-х рр. (з часу виникнення “гіпотези”) в межах замку взагалі не проводилося.

Авторка пропонує і проект реставрації комплексу Старого та Нового замків³²⁸ (рис.104), багато напрямів якого потребують більш досконалих наукових досліджень, що повинні базуватися на конкретних архівних джерелах, а не на основі власних проєктів, які О. Пламаницька періодично переносить із однієї публікації до іншої, посилаючись переважно на себе, створюючи таким чином міф “науковості” своїх праць. Крім того, маємо підстави стверджувати, що втілення такого проєкту реконструкції замка в життя приведе названий комплекс пам'яток до значної фальсифікації в плані топографічному, не кажучи вже про його стилістику. Такі спроби відбилися вже на баштах Рожанці і Тенчинській.

Аналізуючи праці польських дослідників, зазначимо, що у них насамперед йдеться про історію розташування та архітектурні особливості католицьких храмів XVI-XVIII ст. Зокрема, Я. Ковальчик³²⁹ та Я. Островський³³⁰ з'ясовували локалізацію костелів єзуїтів і кармелітів. Дослідники ведуть мову про костел та монастир домініканців (вул. Домініканська), який було реконструйовано у 30-і рр. XVIII ст., костели францискан і домініканок (вул. Францисканська) і т.д. Щодо останнього, то автори засвідчують факт його перебудови і значну реконструкцію у 1763-1781 рр. Разом із монастирськими приміщеннями та відповідними службами храм формував неповторний ансамбль в історико-топографічній структурі Старого міста.

Ретроспективний погляд на еволюцію топографії Старого і Нового замків подають Б. Дубас³³¹ і Т. Поляк³³². Вони стверджують, що з удос-

коналенням вогнепальної зброї для посилення захисних функцій Старого замку із західного боку у 1617 р. було зведено Новий кам'яно-земляний замок, який у XVIII ст. зазнав значної реконструкції і живописно вписався в ансамбль замкових фортифікацій.

Деякі свідчення з досліджуваної проблеми зустрічаємо й в роботі Я. Пшибула³³³. Незважаючи на те, що вона має характер путівника, у праці висловлено цікаві судження щодо етно-соціальної топографії міста XVII-XVIII ст. та місця в ній пам'яток культурної архітектури й оборонних укріплень.

Своє бачення еволюції топографії Польського ринку запропонували Ф. Кірик та М. Лукач. Якщо Ф. Кірик першу писемну згадку про Польський ринок відносить до 1452 р.³³⁴, то М. Лукач доводить, що в його топографічній основі закладені європейські містобудівні принципи. М. Лукач правомірно стверджує, що при організації ринку як канви просторового розташування на півострові треба виключити тезу про існування до нього в тому місці *castrum romanum*³³⁵, як це безпідставно намагається проводити О. Пламеницька. Польський архітектор обґрунтовано довів, що наприкінці XVII ст. було виконано вторинне регулювання забудови Польського ринку по великому периметру. Саме тоді, на його думку, остаточно й сформувалися просторово-функціональні плани міщанських будинків³³⁶ (які еволюціонували у наступні століття), а не у XIII ст., як про це йдеться в публікаціях О. Пламеницької.

Цінна інформація з історичної топографії Кам'янця XVIII ст. міститься в дослідженнях П. Ричкова³³⁷ та В. Тимофієнка³³⁸. Працюючи над джерельною базою з історії містобудування України в архівах Відня, П. Ричков виявив там і план Кам'янця другої половини XVIII ст. Автор стверджує, що на ньому дещо схематично відтворено замковий комплекс та міську забудову, однак є численні відомості про розташування в межах міста оборонних укріплень та артилерійських позицій, найзручніших для захисту від обстрілу противником Руської і Польської брам. Він стверджує також, що план супроводжується досить розгорнутими "примітками" якогось Жана Н. Сідловського з топографічним описом міста та його фортифікацій.

Вивчивши військово-інженерну спадщину голландського інженера Ф. Деволана, В. Тимофієнко робить висновок, що саме під керівництвом названого інженера у 1794 р. було виконано план Кам'янця з передмістями на топографічній основі з невеликою легендою. Вона відобразила своєрідну соціальну та історико-топографічну структуру Кам'янця, що формувалася паротягом попередніх століть. На плані найбільш детально відтворена система оборони міста та перспективи її реконструкції на майбутнє.

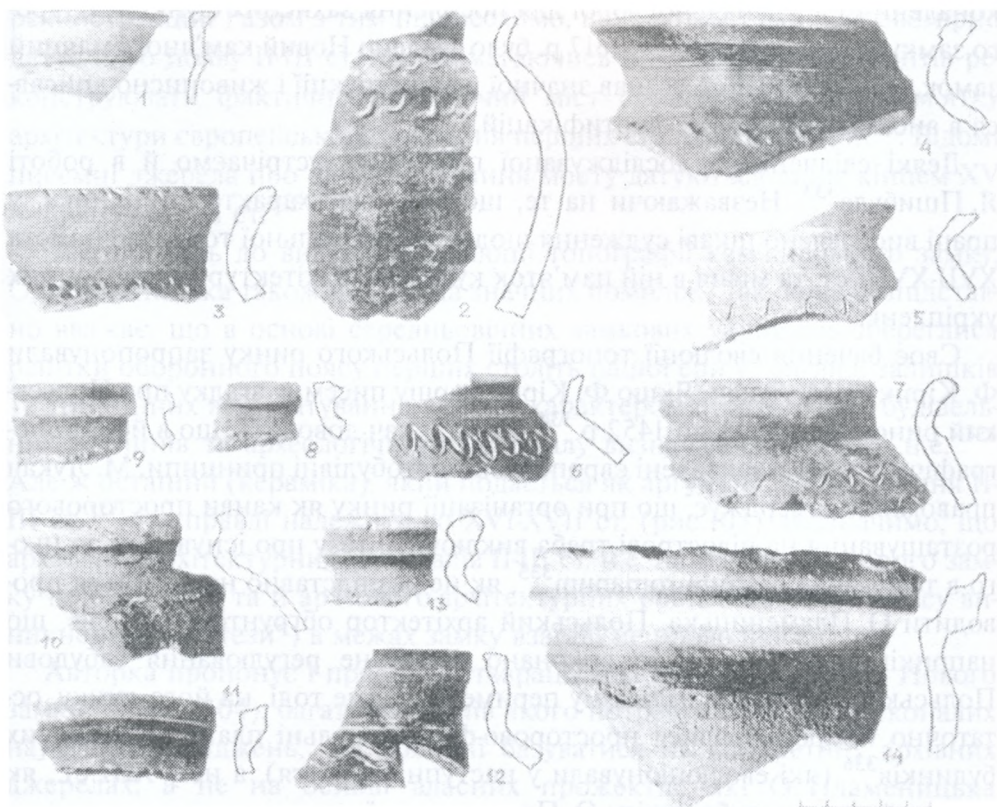
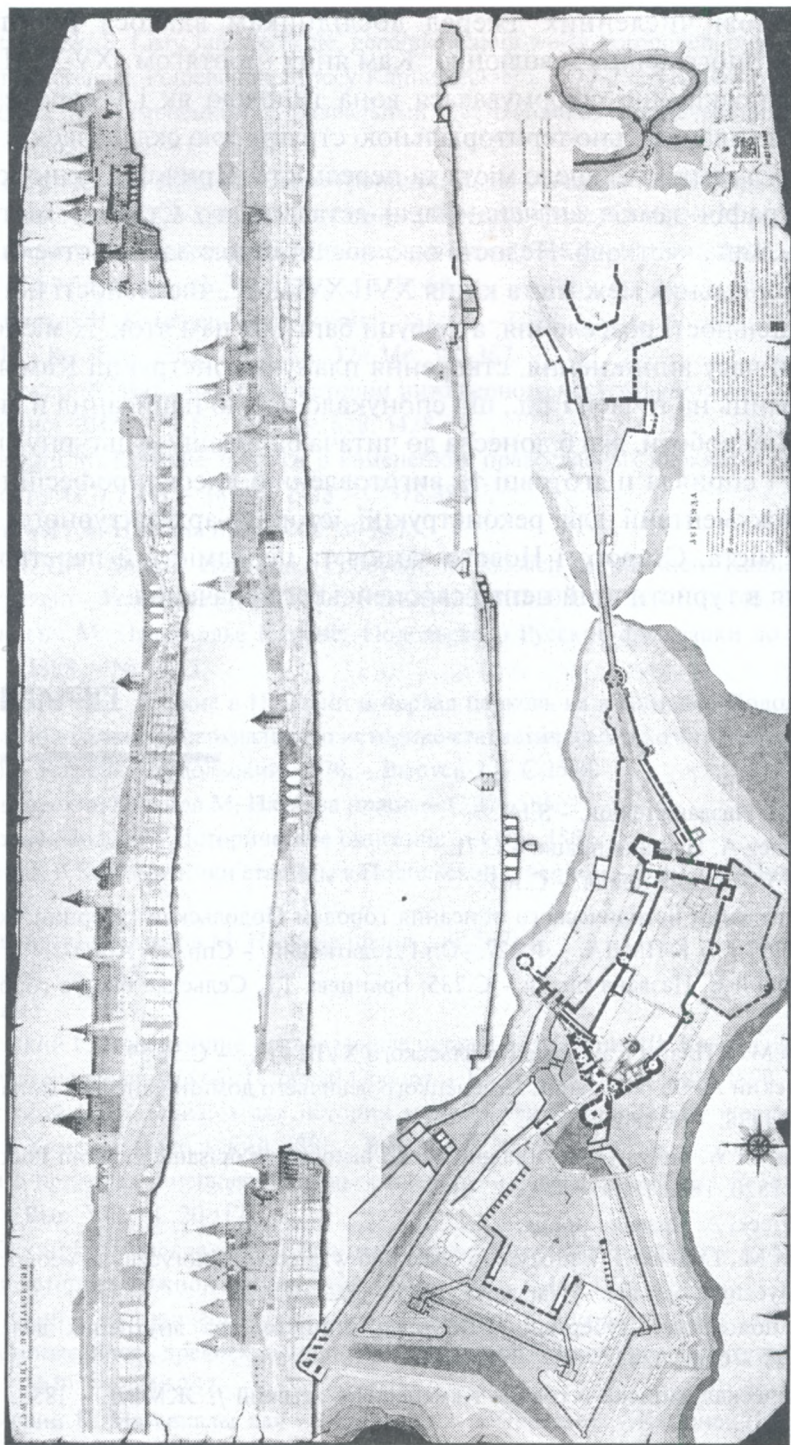

Рис. 103. Кераміка Кам'янця-Подільського XVI-XVII ст.

Таким чином, вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. крізь призму історіографії дає підстави стверджувати, що досліджувана проблема привертала і привертає увагу дослідників більше ніж два століття. Цей проміжок часу в плані вивчення історичної топографії міста умовно можна поділити на три періоди, перший із яких датується XIX - початком XX ст., другий - 20-40-ми рр. XX ст. і третій - 50-ми рр. XX - початком XXI ст. У колі дослідників були: Ю. Сіцінський, О. Прусевич, Й. Ролле, Ю. Нельговський, М. Брайчевський, Є. Пламеницька, Я. Дашкевич, І. Винокур, М. Крикун, Т. Новак та цілий ряд інших. За цей час їм вдалося виявити в архівах різних держав численні різнотипні джерела, провести археолого-архітектурні дослідження, нагромадити й відповідні писемні і графічні матеріали та ввести їх до наукового обігу і на цій основі проводити реконструкцію, відбудову та реставрацію пам'яток архітектури й окремих ансамблів міста відповідно до певних етапів його історико-архітектурного та містобудівного розвитку.

Рис. 104. Проект реставрації Старого і Нового замків у Кам'янці-Подільському за О. Пламєницькою.

На основі численних джерел дослідникам вдалося простежити історико-топографічну еволюцію Кам'янця протягом XV-XVIII ст. і дійти висновків, що сформувалася вона типовою як і у європейських містах, а за планувально-територіальною структурою складалася із Старого і Нового замків, Старого міста та передмість. Причому, якщо історична топографія замків вивчена більш детально, то Старого міста і передмість лише частково. Недостатньо дослідженою залишається проблема територіальних меж міста кінця XVII-XVIII ст., чисельності його мешканців, щільності розселення, атрибуції багатьох пам'яток, їх місцезнаходження й часу виникнення, створення плану-реконструкції Кам'янця та його околиць на ті часи і т.д., що спонукало нас до написання й видання спеціальної роботи, яка б донесла до читача багатющу культурну спадщину міста і сприяла підготовці та виготовленню високопрофесійної проектної документації для реконструкції історико-архітектурного образу Старого міста, Старого і Нового замків та передмість й перетворенню Кам'янця в туристичний центр європейського значення.

ПРИМІТКИ

- 1 Nowak T. Названа праця. - S.141.
- 2 Prusiewicz A. Названа праця. - С.71.
- 3 Nowak T. Названа праця. - С.165.
- 4 О доставлении исторического описания городам Подольской губернии Сенату 16 июля 1797 г. // К-ПМДА. - Ф.227. - Оп.1.Додатковий. - Спр.2. - Арк.1-2.
- 5 Сецинский Е. Названа праця - С.235; Брянцева Т.Г. Сельская округа городов С.163.
- 6 Петров М.Б. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. ... - С.55-59.
- 7 Каминский А. Об основании каменецкого девичьего доминиканского монастыря // ПЕВ. - 1838. - № 28-29.
- 8 Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. - Wilno, 1820, 1822, 1823. - Т. 1-3.
- 9 Przedziecki A. Названа праця. - Т.1.
- 10 Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. - Warszawa, 1845. - Т.2. - Cz.2.
- 11 Атлас подольской губернии // Журнал министерства внутренних дел (далі ЖМВД). - Спб., 1843. - Ч.2. - С.311-353.
- 12 Историческая записка о городе Каменец-Подольский // ЖМВД. - 1853. - Ч.2. С.1-48.
- 13 Сементовский А. Каменец-Подольский. - Спб., 1862.
- 14 Там само. - С.5.

- 15 Krzyzanowski S. Listy Jana de Witte, generala majora wojsk koronnych, pylkownika artyleryi koronnej, komendanta forticy Kamienieckiej z 1777-79. – Krakow, 1869.
- 16 Троицкий П. Каменецкий кафедральный Свято-Иоанно-Предтеченский собор // ПЕВ. – 1862. – №2. – С. 28-33.
- 17 Синицкий Д. Каменецкий Свято-Троицкий первоклассный монастырь // ПЕВ. 1863. – № 18. – С. 576-586; № 19 – С. 615-627; № 20. – С. 637-660; № 21. – С. 669-701.
- 18 Симашкевич И. Архиерейский Подольский дом // ПЕВ. 1873. – №2. – С.27-40; №3. – С.59-59; № 4. – С. 74-84; № 5. – С.91-99.
- 19 Островерхов Н. Каменец-Подольский. – К,1882. – С.28.
- 20 АЮЗР. – К., 1869. – Т.1. – Ч.5. – С.329-346, 363-367.
- 21 Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства России. – М., 1869. – Рукопись ВИА. – Ч.4. – С.48-49, 638, 1428.
- 22 Орловский М. Краткие записки о каменецких православных церквях и католических костелах // ПЕВ. – 1874. – N.18 – С.378-384.
- 23 Jarochoowski A. Названа праця. – С.365-375.
- 24 Rolle A. (Dr. Antoni) Zamieczki Podolskie na kresach multańskich. Kamieniec nad Smotryczem – Warszawa, 1880. – Т.1. – S.122-126, 307-308; – Т.2. – S.18-145, 252-301.
- 25 Доронович М. Предгардые Каменец-Подольского Русские фольварки до XIX в. // ПЕВ. – 1888. – № 11-25.
- 26 Доронович М.З. Армяне в Подолии и первая церковь их в Каменец-Подольском // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (далі – ТПЕ-ИСК). – Каменец-Подольский, 1878. – Выпуск 2. – С.15-30.
- 27 Владимирский-Буданов М. Названа праця. – С.376-585.
- 28 Петров Н. Подолия. Историческое описание. – Спб., 1891.
- 29 Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
- 30 Владимирский-Буданов М. Названа праця. – С.567.
- 31 Там само. – С.555.
- 32 Там само. – С.559.
- 33 Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. III. Каменецкая Иоанно-Предтеченская церковь (Старый Собор). – Каменец-Подольский, 1890.
- 34 Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии // ТПЕ-ИСК. – Каменец-Подольский, 1891. – Вып.V. – С.300-308; Його ж. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд // Там само. – 1895. – Вып. VII. – С.20-112.
- 35 Сецинский Е. Исследование подземных ходов в Каменец-Подольском // Археологическая летопись Южной России. – М.,1901. – Т.3. – С.149-152.
- 36 Сецинский Е. Историческая справка о каменецких подоминиканских зданиях, в которых поместилось древнехранилище историко-статистического комитета // ПЕВ. – 1903. – №10. – С.248-252.
- 37 Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский, 1904. – С.78.
- 38 О выдаче копии документа на землю, принадлежащую Троицкому монастырю г. Каменца. 1860 г. // К-ПМДА. – Ф.246. – Оп.1. – Спр.454. – Арк.1.

- 39 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. – 256 с.
- 40 Описание города Каменца ... – С.574-576.
- 41 Korson T. Wewnetrzne dzieje Polski za Stanislaw Augusta (1764-1794). – Т.2. – Krakow-Warszawa, 1897. – S.335-339.
- 42 Sbiór przywilejów m. Kamiencza od r. 1374-XIX w. // ЛНБ ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.Оссолінських. – Спр. 2250/III.
- 43 Kosciol WW. OO. Dominikanów w Kamienczu Podolskim // ЛНБ ім. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Оссолінських. – Спр.4027/І. Арк.2-2зв; Ormianskiej Kosciele w Kamienczu Podolskim // Там само. Спр.4029/III; Wizyty klastoru Jezuric Kamienieckiego XVIII w. // Там само. – Спр.2412/II.
- 44 Prusiewicz A. Названа праця. – 113 с.
- 45 Там само. – С.32.
- 46 Там само. – С.60.
- 47 Брянцева Т. Сельская округа городов...- С.163.
- 48 Прусевич О. Исторический очерк укреплений г.Каменец-Подольского // ПЕВ. 1904. – № 17. – С.218-229.
- 49 Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиріччя (1914-1924 рр.) // Україна. – К., 1926. – Кн.1. – С.175-176.
- 50 Клименко П. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. – К.,1932.
- 51 Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі. – Львів, 1925. – С.45-50, 66-71.
- 52 Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля. – С.13-33.
- 53 Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії ... – С.14-21, 55, 56.
- 54 Геринович В. Кам'янець на Поділлі // Краєзнавство. – 1930. – №1-5. – С.8-16.
- 55 Геринович В. Вірмени в Кам'янці // Краєзнавство. – 1928. – №1. – С.20-25; Його ж. Євреї в Кам'янці // Краєзнавство. – 1929. – №3-10. – С.44-48.
- 56 Buczek K. O mapach Jana Witte // Prace kartografów pruskich W.Polsce za czasów Stanislaw Augusta na tle uspolczesnej kartografii polskiej. – Krakow, 1935. – S.195, 275-277.
- 57 Нельговский Ю. К проекту реставрации памятника архитектуры XVI в. “Русские ворота” в г. Каменец-Подольске. Историческая справка. К., 1947 // Фонды Національного історико-архітектурного заповідника “Кам'янець” (Далі НІАЗ “Кам'янець”).
- 58 Нельговский Ю. К проекту реставрации памятника архитектуры XVIII в. ворот кафедрального собора в г. Каменец-Подольске (Триумфальные ворота). – К., 1947 // Фонды НІАЗ “Кам'янець” Инв. № 4-04.
- 59 Нельговский Ю. К проекту реставрации памятника архитектуры XV в. башни доминиканского костела в г.Каменец-Подольский. К., 1947 // Фонды НІАЗ “Кам'янець” Инв. № 28; Його ж. К проекту реставрации памятника архитектуры XV в. башни армянского костела в г.Каменец-Подольске. – К.,1947 // Фонды НІАЗ “Кам'янець” Инв. № 4-1/1.
- 60 Нельговский Ю. Проект реставрации памятника архитектуры XVI в. “Русские ворота” в г.Каменец-Подольский. – К., 1947 // Фонды НІАЗ “Кам'янець”
- 61 Шперк В. История фортификации. – М.,1957. – С.84-85.

- 62 Будяньська Т. Замок у Кам'янець-Подільському. - К., 1961. - 16 с.
- 63 Пламеницька Є., Винокур І., Хотюн Г., Медведовський І. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис. - К., 1968. - С.29-31, 76-83.
- 64 Там само. - С.30, 85.
- 65 Там само. - С.87.
- 66 Там само. - С.10.
- 67 Jablonowski A. Pisma. Wolun, Podole i Rus Czerwona. -Т.IV. -Warszawa, 1911. - S.304.
- 68 Prusiewicz A. Названа праця. - С. 29.
- 69 Бунин А.В. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма. - Т.1. - М., 1979. - С.148, 154.
- 70 Там само. - С.141, 160.
- 71 Трегубова Т. Названа праця. - С.17-31.
- 72 Бунин А. Градостроительство рабовладельческого строя... - С.148.
- 73 Нельговский Ю. Историко-архитектурные исследования старинных городов Украины // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. - К., 1980. - С.14; Юрченко П.Г. Кам'янець-Подільський замок // Архітектурні пам'ятники. К., 1950. - С.105-120.
- 74 Нельговский Ю. Архітектура будинку магістрату в Кам'янці-Подільському // Українське мистецтвознавство. - Вип.3. - К., 1969. - С.157-164.
- 75 Нельговский Ю. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. К., 1974. - С.90-94.
- 76 Нельговский Ю. О древней застройке города Каменца-Подольского // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. - К., 1979. - С.88-95.
- 77 Нельговский Ю. Историко-архитектурные исследования... - С.93.
- 78 Нельговский Ю. О древней застройке ... - С.91.
- 79 Шкурко С. Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольске // (Историко-филологический журнал академии наук (далі - ИФЖ АН) Армянской ССР. - 1968. - №2. - С.233-243; Брайчевский М. Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. - Ереван, 1971. - Вып.3. - С.290-293; Галустян Д. Из истории строительной деятельности в армянских колониях Польши // ИФЖ АН Армянской ССР. - 1975. - №3. - С.251-258; Халпачян О. Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // АН. - №28. - Москва. - 1980. - С.133-137; Тюпич А., Хотюн Г. Армянские сооружения Каменца-Подольского // Второй международный симпозиум по армянскому искусству: Сб. докладов. - Ереван, 1981. - Т.2. - С.423-435.
- 80 Петров М.Б. Вірмени на Поділлі: Методична розробка. -Кам'янець-Подільський, 1995. - С.29.
- 81 Брайчевський М. Кам'янець-Подільський - місто-музей // УІЖ. 1967. - №2. С.107-115.
- 82 Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // Середні віки на Україні. - К., 1971. - С.20-31.
- 83 Nowak T. Названа праця. - S.139-186.
- 84 Там само. - С.159.
- 85 Пламеницька Є., Винокур І., Хотюн Г., Медведовський І. Кам'янець-Подільський. Назв. праця. - С.54-58.

- 86 Крикун М.Г. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. // Вісник львівського університету. Серія історична. – Львів, 1965. – Вип.3. – С.39.
- 87 Крикун М.Г. Документальные источники по демографии Правобережной Украины XVIII в. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – К., 1971. – С.81-88.
- 88 Крикун М.Г. Про житловий фонд Кам'янець-Подільського у XVIII ст. // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.89-91.
- 89 Крикун М.Г. Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 р. ... – С.193-262.
- 90 Там само. – С.195.
- 91 Там само. – С.195.
- 92 Там само. – С.204.
- 93 Пламеницька О.А. Середньовічна житлова забудова Кам'янець-Подільського // УІЖ. – 1987. – №3. – С.133, 134; Її ж. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // АН, 1985. – №33. – С.56-57.
- 94 Крикун М.Г. Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 р... – С.204.
- 95 Там само. – С.202, 222.
- 96 Там само. – С.202.
- 97 Там само. – С.200.
- 98 Там само. – С.215, 228-230.
- 99 Там само. – С.202.
- 100 Січинський В. Історія українського граверства XVI-XVIII ст. – Львів, 1937. – С.42; Крип'якевич І. Забуті види України XVII-XVIII ст. // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С.18-20; Наливайко Д. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. – 1972. – №2. – С.132-134; 1972. – №3. С.130-131, 134; Дашкевич Я. Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавчі джерела // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – 19-21 жовтня 1982 р. Тези доповідей. – К., 1982. – С.156-157; Дашкевич Я. Корпус зображень міст України XVI-XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. – К., 1988. – С.228-230.
- 101 Дашкевич Я. Види і плани Кам'янець-Подільського XVII-XVIII ст. // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції (1979). – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.91-92; Його ж. Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.59-61.
- 102 Dachkevitch Ya. Materiaux pour l'histoire des colonies armeniennes en Ukraine, se trouvant dans les Bibliothèques de Cracovie et de Wroclaw // Revue des Etudes Armeniennes. NS. – Paris, 1970. – P.468.
- 103 Пламеницька О. Збудова Кам'янець-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // АСУ. – 3. – Ч.1. – К., 1996. – С.82-105.
- 104 Дашкевич Я. Зображення Кам'янець-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. С.50.

- 105 Там само. – С.49.
- 106 Крикун М. Люстрація – С.234; Dyspartament Garnisony Kamienieckiego 1739. – Арк.2-3.
- 107 План Каменца-Подольского 1773 г. // ДВІА Росії. – Ф.349. – Оп.17. – Спр.598.
- 108 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С.46-48.
- 109 Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – №16. – 1975. – С.16.
- 110 Dachkevycz Ya. Le quartier armenien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII sicele // Revue des Etudes armenienes. – N.S. – Paris, 1970. – Т.7. – Р.470-482; Його ж. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV-XVIII ст.) // ИФЖ. – Ереван. – 1987. – №2 (117). – С.63-85.
- 111 Дашкевич Я. Армянская колония в Каменце-Подольске в 50-60-х годах XVI в. // Документы на половецком языке XVI в. (судебные акты Каменец-Подольской общины). – М., 1967. – С.77.
- 112 Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у медальєрській пластиці XVII- XVIII ст. // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 1990. – С.58-60.
- 113 Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К.,1964. – Вип.4. – С.153-154.
- 114 Пламеницкая Е.М. Из исследований Каменец-Подольской крепости // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Информационное сообщение. – К., 1971. С.260-266; Її ж. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С.124-144.
- 115 Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С.14-37.
- 116 Пламеницкая Е. Памятник архитектуры XIII-XVIII вв. Замок в г.Каменце-Подольском. Польный мост XVI в. // Фонды НИАЗ “Кам'янець” – К., 1979. – 7с.
- 117 Пламеницкая Е. Башня на Броде оборонительной системы Польских ворот в г. Каменце-Подольском. – К., 1977. – Т.IV // Фонды НИАЗ “Кам'янець” – 80с.
- 118 Пламеницкая Е. Проект консервационно-реставрационных работ по оборонительной системе XVI в. – Польским воротам в г.Каменце-Подольском. – К., 1967. // Там само. – 12с.; Її ж. К исследованию оборонительных сооружений в г.Каменце-Подольском. Польские ворота // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої (конференції. – Хмельницький, 1965. – С.89; Її ж. Відкриття Надбрамної башти // Наука і суспільство. – 1968. – №8. – С.25-27; Пламеницкая Е., Тюпич А. Городские укрепления у Русских ворот – оборонительная система XVII-XIX вв. в г.Каменце-Подольском Хмельницкой области. (Обмер // Фонды НИАЗ “Кам'янець” – К., 1967.
- 119 Пламеницкая Е. Армянский колодец 1581 г. – середина XVIII в. г. Каменец-Подольский Хмельницкой обл. Т.І. Историческая записка. 1990 // Фонды НИАЗ “Кам'янець” – 100с.
- 120 Пламеницкая Е. Казармы крепости – памятник архитектуры 1760 г. в Каменце-Подольском Хмельницкой обл. Обмер // Там само. – К., 1978. – Инв. №121. – Т.1.
- 121 Пламеницкая Е. Жилые дома по Центральной пл. 4а в г. Каменце-Подольском. Т.VI. – Кн.2. Историческая записка. – К., 1985 // Там само. – Инв. №43/1. – 40 с., Ил.
- 122 Дашкевич Я. Каменец – еще раз. // Russia Mediaevalis. – 1984. – Т.V, 1. – С.7-19; Його ж. Виникнення міст України: міфи та реальність // УІЖ. – К., 1992. – №2. – С.11-12.

- 123 Плагеницька Є, Плагеницька О. Нова концепція формування системи фортифікації Кам'янця-Подільського в аспекті вивчення віку міста // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. - Кам'янець-Подільський, 1993. - С.22-23; Плагеницька Є., Плагеницька О. Фортечний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція // АСУ. - 1995. - №2. - С.21-33.
- 124 Плагеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 р. // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. - Вип.4. - К., 1972. - С.298-299.
- 125 Jablonowski A. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Regestr wzego budowania wokrag i zewnatrz zamku Kamienieckiego tak nowo murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywozienie przekopow zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kastelana belskiego etc pomierzone. Roku 1544 // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. - Т.III. - 1882. - S.27.
- 126 Плагеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку...- С.35.
- 127 Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р. // ЗНТШ. - Т.VII. - Кн.3. - Львів, 1895. - С.3-16.
- 128 Jablonowski A. Zamek kamieniecki - S.27.
- 129 Плагеницька Є., Плагеницька О. Фортечний міст...- С.24. - Рис.4; Lotusz A. Zamek w Sutkowcach na tle refugialnych zalożeń obronnych na Podolu w poczatkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji // Barok. Historia - Literatura - Stuka. Wydawnictwo NERITON. Półrocznik VIII/1 (15). - Warszawa, 2001. - S.163.
- 130 Gruszecki A. Uwagi na temat bastei tureckich (bizantyjska geneza bastejowych zamków na Podolu) // Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury. Stuki Politechniki Wroclawskiej. - Wroclaw, 1975. - №9. - S.131; Guerguin B. Zamki w Polsce. - Warszawa, 1984. - S.61.
- 132 Плагеницькая Е. Ограда с воротами и калиткой XVII-XIX вв. Вход в детский сад №5 по ул.Р.Люксембург №17-19 города Каменца-Подольского // Фонди НІАЗ "Кам'янець" - К., 1979. - Т.1.
- 133 Плагеницька Є. Дослідження двох житлових будинків в м.Кам'янці-Подільському // ІІ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1982. - С.266-268.
- 134 Kiryk F. Z dziejów późnosredniowiecznego Kamienca Podolskiego // Kamieniec Podolski Studia z dziejów miasta i regiony. - Т.1. - Krakow, 2000. - S.71.
- 135 Описание города Каменца...1700 г. - С.536-583.
- 136 Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р...- С.239.
- 137 Dyspartament kwater...r.1789. - Арк.III.
- 138 Плагеницькая Е. Башня на броді...- С.5.
- 139 Описание города...1700 г. - С.270.
- 140 План Каменца-Подольского 1773 г...- Арк.1
- 141 Плагеницька О., Плагеницька Є. Нова концепція формування...- С.22-23.
- 142 Григорян В.Р. История армянских колоний в Польше (армяне в Подолии). - Ереван, 1980. - С.52-59, 222-236.
- 143 Там само. - С.63.
- 144 Описание города Каменца...1700 г. - С.539.
- 145 Там само. - С.540.
- 146 КПМДА. - Ф.227. - Оп.1. - Спр.1473. - Арк.34; Ф.196. - Оп.2. - Спр.8508. - Арк.23-24.

- 147 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. - Т.4. - К., 1986. - С.136; Мазурик Є.В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янець-Подільського та Хмельниччини. - Кам'янець-Подільський, 1999. - С.33-35.
- 148 Григорян В. Вказана праця. - С.97.
- 149 Винокур І., Петров М. Історична топографія Кам'янець-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Методична розробка. - Хмельницький, 1983. - 48с.
- 150 Петров М.Б. Історична топографія Кам'янець-Подільського XVIII ст. в історіографії XIX початку XX ст. // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. - Кам'янець-Подільський, 1997. - Т.1. - С.74-77; Його ж. Історична топографія Кам'янець-Подільського XVIII ст. в історіографії 20-80-х рр. XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Т.2(4). - Кам'янець-Подільський, 1998. - С.49-57.
- 151 Петров М.Б. Основні писемні джерела з історичної топографії Кам'янець-Подільського // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (Тези доповідей). - К., 1982. - С.98-100; Його ж. Актові матеріали магістратів м.Кам'янець-Подільського кінця XVIII ст. - важливе джерело з історичної топографії міста // Тези доповідей XXXXII звітної наукової конференції кафедри інституту за 1989-1990 рр. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С.8.; Його ж. Опис Кам'янець-Подільського 1700 р. - важливе джерело вивчення історії та культури міста // Культура: Поділля: історія і сучасність. - Хмельницький, 1993. - С.96-97; Його ж. Історична топографія Кам'янець-Подільського в писемних джерелах XVIII ст. // - С.51-60.
- 152 Задорожнюк А., Петров М. Дослідження вірменського Миколаївського храму XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція археології. Кам'янець-Подільський, 1990. - С.58-59; Гурський О., Задорожнюк А., Петров М. Вірменський храм св.Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському: дослідження і відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу. - Хмельницький, 1997. - С.229-235; Петров М.Б. Вірмени на Поділлі: Методична розробка. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С.21-34.
- 153 Петров М.Б. План Кам'янець-Подільського 1797 р. - важливе джерело з історичної топографії міста // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. - Тези доповідей. - Кам'янець-Подільський, 1987. - С.56-57; Плани Кам'янець-Подільського 70-90-х рр. XVIII ст. - джерело для розробки програм регенерації Старого міста // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України // Матеріали науково-практичної конференції. - Кам'янець-Подільський, 1994. - С.86-87; Його ж. Плани Кам'янець-Подільського XVIII ст. як джерело ... - С.52-59.
- 154 Петров М.Б. До історії торгівлі Кам'янець-Подільського у XVIII ст. - С.96-101; Його ж. Клименко П.В. - дослідник кам'янецького ремесла XVII-XVIII ст. // Етнографія Поділля. Матеріали доповідей наукової конференції. - Ч.2. - Вінниця, 1992. - С.27-32.
- 155 Петров М.Б. До питання про населення і територію Кам'янець-Подільського наприкінці XVIII ст. // Тези доповідей обласної наукової конференції "Проблеми історичної географії Поділля." - Кам'янець-Подільський, 1982. - С.35-36.
- 156 Петров М.Б. Географічний і військовий фактори та їх вплив на історичну топографію Кам'янець-Подільського XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Т.3(5). - К., 1999. - С.80-

- 88; Його ж. Оборонні споруди Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. та їх роль у формуванні історичної топографії міста // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету. - Чернівці, 2001. - С.360-363.
- 157 Петров М.Б. Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію Польського ринку - С.80-87; Його ж. Містобудівні норми розвитку Кам'янця-Подільського та їх вплив на формування історичної топографії міста (кінець XVII-XVIII ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип.15. - Київ-Донецьк, 2001. - С.143-149.
- 158 Петров М.Б. Розвиток Кам'янця-Подільського у XVIII ст. та його вплив на формування історичної топографії міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Т.4(6). - Кам'янець-Подільський, 2000. - С.134-143.
- 159 Петров М.Б. Польський ринок Кам'янця-Подільського ... - С.76-90.
- 160 Жалоба, поданная королевским комиссарам от имени каменецкого посольства на обиды, причиняемые мещанам членами магистрата. 1753 // АЮЗР. - Ч.5. - Т.1. - К., 1869. - С.376.
- 161 Антонович В. Акты о гайдамаках (1700-1768) // АЮЗР. - Т.3. - Ч.3. - К., 1876. - С.89.
- 162 Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - К., 1970. - С.119.
- 163 Там само. - С.119-120.
- 164 Петров М.Б. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. - важливе джерело для вивчення територіальної історії міста // Давня і середньовічна історія України / Історико-археологічний збірник. На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. Кам'янець-Подільський, 2000. - С.321-323.
- 165 АЮЗР. - Ч.5. - Т.1. - С.371.
- 166 Петров М.Б. Масова забудова Кам'янця-Подільського наприкінці XVII - у XVIII ст. та її вплив на формування історичної топографії міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Т.6(8). Кам'янець-Подільський, 2001. - С.396-402.
- 167 Петров М.Б. Історична топографія передмість м.Кам'янця-Подільського ... - С.162-167.
- 168 Фішер Алан В. Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник. - Кам'янець на Поділля, 1993. - №3. - С.34-35.
- 169 Inwentar starostwa kamienieckiego Anno Domini 1746 to spisano // ЦДІА У(К). Ф.256. - Оп.1. - Спр.977. - Арк.1,1 зв., 2,2 зв., 5,5 зв., 6,6 зв.
- 170 Актовая книга каменецкого магистрата // ЦДІАУ(К). - Ф.37. - Оп.1. - Спр.46. Арк.324.
- 171 Крикун М.Г. Люстрація... 1734 р. - С.254 - 262.
- 172 Bezgranicny najeżdżowy Tatarów // ЦДІАУ(К). - Ф.59. - Оп.1. - Спр.6544. - Арк.2, 5, 20.
- 173 План Каменца-Подольского 1773 г. // РДВІА. - Ф.349. - Оп.17. - Спр.598. - Арк.1; План Каменец-Подольской крепости с замком и земляным Гонверком 1797 г. // РДА ВМФ. - Ф.3/Л. - Оп.24. - Спр.40. - Арк.1.
- 174 Там само. - Арк.1.
- 175 Budzinska E. Названа праця. - С.170.
- 176 Крикун М.Г. Люстрація... 1734 р. - С.254-260.
- 177 Dyspartament Garnisonu r.1739. - Арк.9-11.
- 178 Крикун М.Г. Люстрація... 1734 р. - С.254-256.

- 179 Dyspartament Garnizonu... r.1739. - Арк.10-11.
- 180 Крикун М.Г. Люстрація... 1734 р. - С.254-256.
- 181 Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Вып.ІХ. Каменец-Подольский, 189. - С.382.
- 182 Сіциньський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. - Кам'янець на Поділля. - 1994. - С.19.
- 183 Крикун М.Г. Люстрація... 1734 р. - С.254, 255,257,258,259.
- 184 Там само. - С.259.
- 185 Dyspartament kwarter ... r.1789. - Арк.116, зв., 117, 117 зв.
- 186 Registr Podatku r.1799 // ЦДІАУ(К). - Ф.39. - Оп.1. - Спр.131. - Арк.34 зв., 35, 35зв., 36, 36 зв., 37.
- 187 Dyspartament... 1789. - Арк.118, 118 зв.
- 188 Nowak T. Названа праця. - S.147-148.
- 189 РЦДІА. - Ф.1293. - Оп.168. - Од.зб.11. - Арк.1. - Од.зб. 545. - Арк.16.
- 190 Крикун М.Г. Люстрація... 1734 р. - С.204-205.
- 191 Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского ... - С.53-55.
- 192 Hornyng Z. Jan de Witte architektor kosciola... - S.50.
- 193 Rolle A. (Dr. Antoni). Zamieczki Podolskie. - Т.2. - S.17.
- 194 Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р... - С.4-5; Jablonowski A. Pisma. - Т.4. - Wołun, Podole i Ruś Czerwona. - Warszawa, 1911. - S.350.
- 195 Люстрация каменецкого староства 1565 г. // АЮЗР. - Ч.7. - Т.2. -Киев. 1890. С.168-170.
- 196 Брянцева Т.П. Сельская округа городов ... - С.163.
- 197 Крикун М. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип.3. Львів, 1965. С.38; Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. - К. - 1972. - Вип.2. - С.85-86.
- 198 Труды Подольского епархиального... - Вип.7. - С.96.
- 199 Dyspartament Garnizonu... r.1739. - Арк.14-15.
- 200 Доронovich М.З. Предградье г.Каменец-Подольского Русские фольварки...- С.512.
- 201 Труды Подольского епархиального... - Вип.7. - С.98.
- 202 Prusiewicz A. Названа праця. - S.105.
- 203 Duspartament kwarter... 1789 г. - Арк.120, 120 зв., 121, 121 зв.
- 204 Karczme w wojewodstwi Podolskim r.1792 // ЦДІА. - Ф.39. - Оп.1. - Спр.141. - Арк.3.
- 205 Брянцева Т.П. Сельская округа городов ... - С.163.
- 206 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. - С.221.
- 207 Dyspartament Garnizonu г. 1739. - С.221.
- 208 Актовая книга Каменецкого магистрата 1519-1799 гг. // ЦДІА У(К). - Ф.39. - Оп.1. Спр.1. - Арк.877.
- 209 Там само. - Арк.702.
- 210 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. - С.155.
- 211 Dyspartament kwarter 1789. - Арк.120, 120 зв., 121.
- 212 Там само. - Арк.119 зв.
- 213 Актовая книга каменецкого магистрата 1709-1712 гг. // ЦДІА У(К). - Ф.39. - Оп.1. Спр.51. - Арк.1.
- 214 Там само. - Арк.1.

- 215 Karczme w woiewodstwi... r.1792. - Арк.3.
- 216 Prusiewicz A. Названа праця. - С.84.
- 217 Труды Подольского... - Вып.7. - С. 87-88.
- 218 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский - С.235.
- 219 Об измерении земли города Каменца-Подольского, занимаемой хуторами и другими усадьбами. 1802-1803 гг. // КПМДА. - Ф.240. - Оп.1. - Спр.144. - Арк.4.
- 220 АЮЗР. - Ч.7. - Т.1. - Киев. - 1869. - С.409.
- 221 Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne. - Serija VIII. - Krakow, 1892.- S.14.
- 222 Дело о представлении количества чиншевой шляхты в Подольской губернии 1796 г. // ЦДІА У(К). - Ф.21. - Оп.2. - Спр.20. - Арк.102.
- 223 Актовая книга каменецкого магистрата 1750-1774 гг. // ЦДІА У(К). - Ф.39. - Оп.1. Спр.71. - Арк.10.
- 224 Там само. - Арк.10.
- 225 Там само. - Спр.1. - Арк.728.
- 226 Труды Подольского... - Вып.7. - С.87-88.
- 227 Там само. - С.87.
- 228 План Каменца-Подольского 1773 г... - Арк.1.
- 229 Dyspartament kwarter... r. 1789. - Арк.125, 125 зв.
- 230 Актовая книга каменецкого магистрата 1750-1755 гг. // ЦДІА У(К). - Ф.39. - Оп.1. - Спр.72. - Арк. 134 зв.
- 231 Там само. - Арк.1.
- 232 Об освобождении от нарядов... 1796. - Арк.2.
- 233 Актовая книга каменецкого магистрата 1750-1755 гг. // ЦДІА У(К). - Арк. 135.
- 234 Брянцева Т.П. Названа праця. - С.163.
- 235 Regestrum ffummalium Palatinatum Podoliae Anni Domini 1493 // АЮЗР. - Ч.8. - Т.2. - С.335.
- 236 Zrodla dziejowe... - Т. XIX. - S.335.
- 237 Там само. - С.228.
- 238 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. - С.161.
- 239 Труды Подольского... - Вып.ІХ. - С.396.
- 240 Rolle A. Zamieczki Podolskie... - S.220.
- 241 АЮЗР. - Ч.5. - Т.2. - С.117.
- 242 Там само. - С.228.
- 243 Там само. - С.428.
- 244 Там само. - С.547.
- 245 Dyspartament kwarter... r.1789. - Арк.123 зв., 124,124 зв., 125.
- 246 Труды Подольского... - Вып.ІХ. - С.396.
- 247 Грушевський М. Люстрація королівщин в Руських землях корони з р.1570 // Жерела до історії України-Руси. - Т.4. - Львів. - 1903. - С.87.
- 248 Грамота короля Михаила... присоединяющая к городу предместье, называемое Подгородие. 1670. Марта 16 // АЮЗР. -К. - 1869.Ч.5. - Т.1. - С.158-160.
- 249 Marczynski W. Названа праця. - S.178.
- 250 ЦДІА У(К). - Ф.256. - Оп.1. - Спр.977. - Арк.1.
- 251 Там само. - Ф.39. - Оп.1. - Спр.126. - Арк.126 зв., 127.
- 252 АЮЗР. - Ч.5. - Т.2.4.
- 253 Zrodla dziejowe. - Т. XIX. - S.161.

- 254 Крикун М.Г. Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України (Люстрація Подільського воєводства 1665 р.) // НІБ АУ УРСР. - К. - 1963. - N 3. - С.29.
- 255 Inwentars starostwa ... 1746. - Арк.5.
- 256 АЮЗР. - Ч.5. - Т.2. - С.148.
- 257 Там само. - С.236, 429, 554.
- 258 Труды Подольского... - Вып.9. - 403.
- 259 Prusiewicz A. Названа праця. - С.103.
- 260 Гаркавец А.Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв. - К. - 1979. - С.48.
- 261 Сементовский А. Названа праця. - С.76.
- 262 Труды Подольского... - Вып.9. - С.382.
- 263 Inwentars starostwa... 1746. - Арк.6.
- 264 Там само. - Арк.1.
- 265 АЮЗР. - Ч.5. - Т.2. - С.149, 239, 429, 554, 642.
- 266 Там само. - С.554.
- 267 Dyspartament kwarter... а.1789. - Арк.119, 119зв.,120.
- 268 Там само. - Арк.121, 121 зв., 122.
- 269 Inwentars starostwa ... 1746. - Арк.5 зв, 6, 6 зв.
- 270 Inwentars starostwa 1746. - Арк.2 зв.
- 271 Dyspartament kwarter... г.1789 - Арк.120, 120 зв., 121, 121 зв.
- 272 Актовая книга каменецкого магистрата 1788-1792 гг. // ЦДІА У(К) - Ф.39. - Оп.1. - Спр.126. - Арк.127 зв.
- 273 Об освобождении от нарядов... 1796. - Арк.2.
- 274 Дроздовська Г.Б. Використання архівних джерел при дослідженні Центральної площі в Кам'янці-Подільському // Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. - К., 1984. - Вип.1. - С.18-21; Ківільша Г.Б. Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янці-Подільському // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). - Кам'янець-Подільський, 1985. - С.39-41.
- 275 Осетрова Г. Опис Кам'янця-Подільського 1789 р. як джерело вивчення забудови міста // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. - С.57-59.
- 276 Осетрова Г. Палаці Кам'янця // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С.175-177.
- 277 Осетрова Г. Кам'янецькі адреси Казимира Липинського // Поділля і Волинь у контексті історії національного відродження. Науковий збірник. - Хмельницький, 1995. - С.120-122.
- 278 Осетрова Г. Шляхетські герби в пам'ятках архітектури Кам'янця-Подільського // П'ята наукова геральдична конференція. - Львів, 1995. - С.50-52.
- 279 Hornung Z. Jan de Witte, architekt kościoła Dominikanow we Lwowie. - Warszawa, 1995. - S.26-27, 32-33.
- 280 Там само. - С.195.
- 281 Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії Кам'янця-Подільського... - С.55-56.
- 282 Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII - 60-е годы XVIII в.). - К., 1971. - С.93-95.
- 283 Компан Е., Маркина В. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. // Города феодальной России. - М., 1960. - С.350-361.

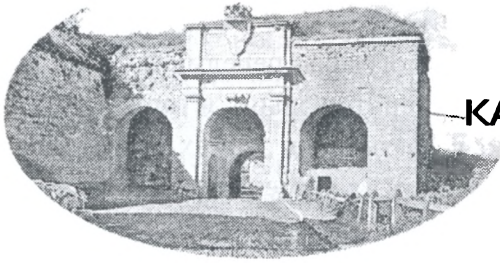
- 284 Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины. - С.161, 163, 164; Її ж. Характерні риси розвитку міст Поділля. - С.98-99.
- 285 АЮЗР. - Ч.5. - Т.1. - С.378.
- 286 Там само. - С.409.
- 287 К-ПМДА. - Ф.196. - Оп.1. - Спр.14668. - Арк.4-6.
- 288 Там само. - Арк.2.
- 289 Брянцева Т. Сельская округа городов... - С.163.
- 290 Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. - К., 1973. - С.20-22.
- 291 Смолій В.А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. - К., 1978. - С.78-82.
- 292 Там само. - С.79.
- 293 Там само. - С.79.
- 294 Пламеницька О.А. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. як джерело до вивчення середньовічної забудови міста // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). - Кам'янець-Подільський, 1985. - С.68-69.
- 295 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // АСУ. - 3. - Ч.1. - К., 1996. - С.82-105.
- 296 Пламеницька О. К вопросу об эволюции... - С.48-57; Її ж. К вопросу исследования средневековой застройки Каменца-Подольского // Вопросы формирования в современной архитектуре. - К., 1983. - С.38-43; Її ж. Zabudowa mieszczańska Kamieńca Podolskiego w XVI-XVII w. Geneza - typologia - program funkcjonalny // Biuletyn Historii Stuki. - R.LVII, 1995. - №3-4. - S.255-269.
- 297 Płamienicka O. Zabudowa mieszczańska - S.257.
- 298 Пламеницька О.А. Новые данные о средневековой жилой застройке Центральной площади Каменца-Подольского // Памятники архитектуры Украины (новые исследования). - К., 1986. - С.214-218; Її ж. Средневековая жилая застройка Каменца-Подольского // АН. - №37. - М., 1990. - С.223-233.
- 299 Пламеницька О. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // АН. - М., 1985. - №33. - С.52-54; Її ж. К вопросу об эволюции в планировочной структуре Каменца-Подольского // АН. - М., 1990. - №37. - С.48-57; Її ж. Особенности планировки древнего Каменца-Подольского. К вопросу регенерации заповедника // СИА. - 1987. - №10. - С.36-41; Її ж. Подземный ярус средневекового города: проблемы изучения и охраны (на примере Каменца-Подольского) // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений. - К., 1987. - С.228-229.
- 300 Пламеницька О. К вопросу об эволюции - С.53.
- 301 Пламеницька О.А. Особенности средневековой застройки - С.53.
- 302 Нельговский Ю. О древней застройке города ... - С.88-95; Його ж. Историко-архитектурные исследования - С.163.
- 303 Płamienicka O. Zabudowa mieszczańska - S.257.
- 304 Пламеницька О. Особенности средневековой застройки... - С.59; Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський - місто на периферії Римської імперії // Пам'ятки України. - №4. - К., 1999. - С.15-23.
- 305 Петров М. Б. Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію ... - С.80-87; Його ж. Польський ринок Кам'янця-Подільського - С.76-90; Kiryk F. Z dziejów

- późnośredniowiecznego Kamieńca – S. 71; Lukacz M. Polokacyjna zabudowa przy Runku Polskim w Kamieńcu Podolskim w świetle wpływów zachodnioeuropejskich // Там само. – S.121, 127.
- 306 Miinch H. Geneza rozplanowania ; Rospedowski j. grod zamekw
- 307 Крип'якевич І. Историчні проходи по Львові. – Львів, 1991; Трегубова Т. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за писемнимим джерелами // АСУ. – 3. – Ч.2. – К., 1996. – С.17-31; Колосок Б. Градостроительное наследие Луцка: развитие древнего города и проблема преемственности: диссертация кандидата архитектуры. – К., 1979; Петров Н. Историческая топография Каменца-Подольского ...
- 308 Lukacz M. Polokacyjna zabudowa...– S.121, 127.
- 309 Пламеницкая О. Особенности средневековой застройки...– С.53.
- 310 Винокур І., Петров М. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.53-61; Задорожнюк А.Б. Ще раз про дако-римську концепцію походження Кам'янця-Подільського // Там само. – С.62-64.
- 311 Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К., 1959. – С.174, 186, 198.
- 312 Баран В.Д. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. К.,1984. – С.15-75.
- 313 Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. – К., 1972. – Рис.9. – С.35-77.
- 314 Сіцинський Ю. Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави // К-ПМДА. – Ф.3333. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.63; Пам'ятки України. – К., 2000. – №3-4. – С.56.
- 315 Plamienicka O. Zabudowa mieszczańska – S.268; Фенцур В. Національний історико-архітектурний заповідник “Кам'янець”: сучасне і майбутнє // Пам'ятки України. – К., 2000. – №3-4. – С.7.
- 316 Пламеницкая О. Средневековая жилая застройка – С.223-233; Її ж. Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // УІЖ. – 1987. – №3. – С.129-130; Її ж. Zabudowa mieszczańska – S.261; Її ж. Новые данные...– С.214-218.
- 317 Пламеницкая О. Средневековая жилая застройка...– С.223-227.
- 318 Пламеницька О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – К., 2001. – С.31.
- 319 Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст. // Архіви України (далі АУ). – 1970. – №5. – С.59-60.
- 320 Пламеницька О. Християнські святині ... – С.29, 63, 64.
- 321 Там само. – С.75.
- 322 Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca...– S.75.
- 323 Пламеницька О. Збудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом...– С.82-105.
- 324 Пламеницька О., Пламеницька Є. Фортечний міст – С.21-33; Їх же. Кам'янець-Подільський – місто на периферії ... – С.43-50.
- 325 Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. С.14; Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca ... – S.104-105.
- 326 Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // АСУ. – 1. – К., 1994. – С.45-46.
- 327 Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії... С.37. – Іл.45,1.328 Пламеницька О. Архітектурна концепція реставрації комплексу Старого і Нового замків у Кам'янці на Поділлі // Пам'ятки України. – №3-4. – К., 2000. – С.11-13.

- 329 Kowalczyk J. Kościoły późnobarokowe w diecezji Kamienieckiej [W:], Sztuka Kreśów Wschodnich, II. – Krakow, 1996. – S.85-125.
- 330 Ostrowski J. Kresy bliskie i dalekie. – Kraków, 1998. – S.55-64.
- 331 Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polskolitewskim w XVII wieku. – Toruń. 1998.
- 332 Polak T. Zamki na kresach. – Warszawa, 1997. – S.177-179.
- 333 Przybył J. Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana. – Wrocław, 1998.
- 334 Dybaś B. Fortece, Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy, fortyfikacji stałych w państwie polskolitewskim w XVII wieku. – Toruń. 1998.
- 335 Lukacz M. Badania urbanistyczno-architektoniczne średniowiecznej zabudowy Kamieńca Podolskiego jako element procesu rewaloryzacji miasta // Międzynarodowa konferencja konserwatorska. – Krakow, 2000. – S.122-141.
- 336 Там само. – С.127.
- 337 Ричков М. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України у збірках Відня // АСУ. – 3. – Ч.2. – К., 1995. – С.35-36.
- 338 Тимофійенко В. Нотатки військового інженера Ф.Деволана про діяльність на півдні України // АСУ. – 3. – Ч.2. – К., 1996. – С.156-157.

РОЗДІЛ III

ТЕРИТОРІАЛЬНА ІСТОРІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КРІЗЬ ПРИЗМУ ДЖЕРЕЛ

Вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. неможливе без комплексного аналізу джерел. За характером їх коло досить широке і різноманітне. Це актові документи, писемні джерела військового та містобудівного характеру, картографічні і графічні матеріали, малюнки і фотографії різних споруд, окремих частин міста, його майданів-ринків, археологічні матеріали і т.д.

Найважливішими джерелами у дослідженні теми залишаються актові документи кам'янецького магістрату та гродського суду XVII-XVIII ст., що зберігаються у ЦДІА м.Києва, описи міста 1700, 1734, 1739, 1786, 1789, 1797 та 1799 рр., відомості про хід відбудовчих робіт та реконструкцію оборонних міських і замкових укріплень протягом 1706-1709 рр. й списки садиб жителів та прізвища розквартированих у них військовиків 1721-1723 рр., що зберігаються у фондах державного архіву міста Кракова, "Інформація" про будівництво оборонних споруд Кам'янця як міста-фортеці 1791 р., протокол люстрації Кам'янця 1789 р., його опис 1795 р., інвентар кам'янецького староства 1746 р., переписи населення міста 1765, 1784 та 1787 рр., інвентар міських ґрунтів 1758 р., топографічний опис Поділля 1800 р., описи Кам'янця французьким художником Ж. Мюнцом і Жаном Н. Сідловським, плани міста XVIII ст., гравюри і малюнки різних об'єктів міста та його самого художниками кінця XVII-початку XX ст., фотографії різних об'єктів міста XIX-XX ст., виконані фотографами Т. Кордишем, А. Греймом, А. Енгелем, археологічні матеріали XVII-XVIII ст., що виявлені протягом 80-90-х рр. XX ст. в різних дільницях Старого міста і т.д.

Першочергове значення для вивчення різних напрямів історичної топографії міста мають документи кам'янецького магістрату та гродського суду. Одним із перших дослідників, що звернув увагу на цю категорію джерел, був В. Антонович. Працюючи у Київській археографічній комісії, історику вдалося виявити і опублікувати ще у 80-х роках XIX ст. опис

Кам'янця-Подільського 1700 р.¹, інструкцію короля Августа III 1738 р., у якій виявляємо перепис незаселених будинків і садиб у Старому місті та їх локалізацію², інформацію про стан і топографію передмість³ і т.д. Завдяки цим джерелам можна вивчати територіальну історію різних дільниць Старого міста, чітко локалізувати в їх межах розселення національних громад – українсько-польської та вірменської, досліджувати оборонні споруди, соціальну топографію, питання демографії, а також простежити територіальну історію передмість: Дольних (Біланівки), Руських, Польських і Вірменських фільварків, Карвасар, Зіньковець, хуторів патриціїв і т.д.

Особливої уваги з названих документів заслуговує опис міста 1700 р. На сьогодні він виступає одним із найбільш вагомих в науці джерел кінця XVII ст., що відтворює історичну мікротопографію Старого міста з його майданами, вулицями, дільницями, житловою, господарською і кульговою забудовою, оборонними укріпленнями і т.п., певна частина яких збереглася до наших днів. Незважаючи на те, що повний текст опису не зберігся, він все ж таки засвідчує об'єктивну планувальну структуру Кам'янця-Подільського, у якій відбилися світоглядні ідеї середньовіччя та нових часів, а також містобудівні норми, що простежуються у розміщенні і планувальних особливостях Польського майдану-ринку, локалізації вулиць, адміністративних і культових споруд, садиб з вказівкою власників, міських укріплень тощо.

Характеризуючи ринок польської громади, джерело засвідчує, що його розташування у середмісті, конфігурація (прямокутник), планування та розв'язка беруть свої першопочатки у пізньому середньовіччі. Не змінилися вони й протягом XVI-XVIII ст. Головною домінантою у формуванні історико-архітектурного ансамблю ринку, як фіксує опис, слугувала ратуша, що розміщувалася майже в центрі майдану. Для Українсько-польського ринку характерною виступала його забудова як навколо ратуші по малому, так і навколо нього по великому периметрах. У межах малого периметра документ подає 20 садиб, а навколо ратуші – 24 лавки і склепи⁴. Згідно з описом 1700 р. східна і західна сторони (в описі вони йменуються періями) ринку по великому периметру мали 14 і 13 садиб, а північна і південна – по 15⁵. Ширина більшості садиб, за О. Пламеницькою, становила від 9,3 до 11,6, а довжина від 50 до 58 м⁶. Опис містить прізвища й імена всіх власників садиб, що допомагає відтворити досить детальну соціальну топографію ринку. Зокрема, ведучи мову про північну перію великого периметра, зазначимо, що там мешкали райці Кіпріан Томаше-

вич, Йозеф Пшибулкович, Блажей Скупневич і Блажей Кубінський, кам'янецький кононік Лещинський та ін. Ремісники: Войцех Стельмах і Павло Різник, писар Станіслав Сініцький, Іван Боднар, Симон Злотник, цирюльник Габріель Ніздановський⁷ та ін.

У східній перії проживали: міщани Сікіринський та Марцін Загорські, регент Станіслав Радолінський, купець Стефан Кузімович, Блажей Коваль, різник пан Гонтка, райця Іван Вроновський, кушнір Григорій Грицина, райця Іван Клочович, лавник Войцех Клочович⁸ та ін. Аналогічні свідчення документ містить і про інші перії. Графічно відтворити планувальну структуру ринку та з'ясувати прізвища власників садиб на основі опису 1700 р. вдалося О. Пламеницькій⁹

Фіксуючи житлову забудову Польського ринку, опис 1700 р. містить відомості й про споруди, що перебували у володіннях представників культу. Зокрема, одну садибу в межах малого периметра ринку тримали домінікани, а три інших – у західній перії – належали капітулі*. Крім того, у північно-західному кутку до Польського ринку примикав кафедральний костел св.Петра і Павла¹⁰, найдавнішу писемну згадку про який О. Яблонівський подає під 1450 р.¹¹ Доречно зауважити, що розташування собору з його площею і цвинтарем (розміщувалися між вул. Татарською та Єзуїтською) також диктувалося певними містобудівними прийомами, що сформувалися в містах Європи у XII-XIII ст.,¹² а в Кам'янці утвердилися у XV ст. Найбільш вдалим проявом формування і функціонування у місті двох площ (ринкової та соборної) виступають Болонья в Італії, Дрезден у Німеччині, Краків у Польщі, Львів в Україні і т.д.

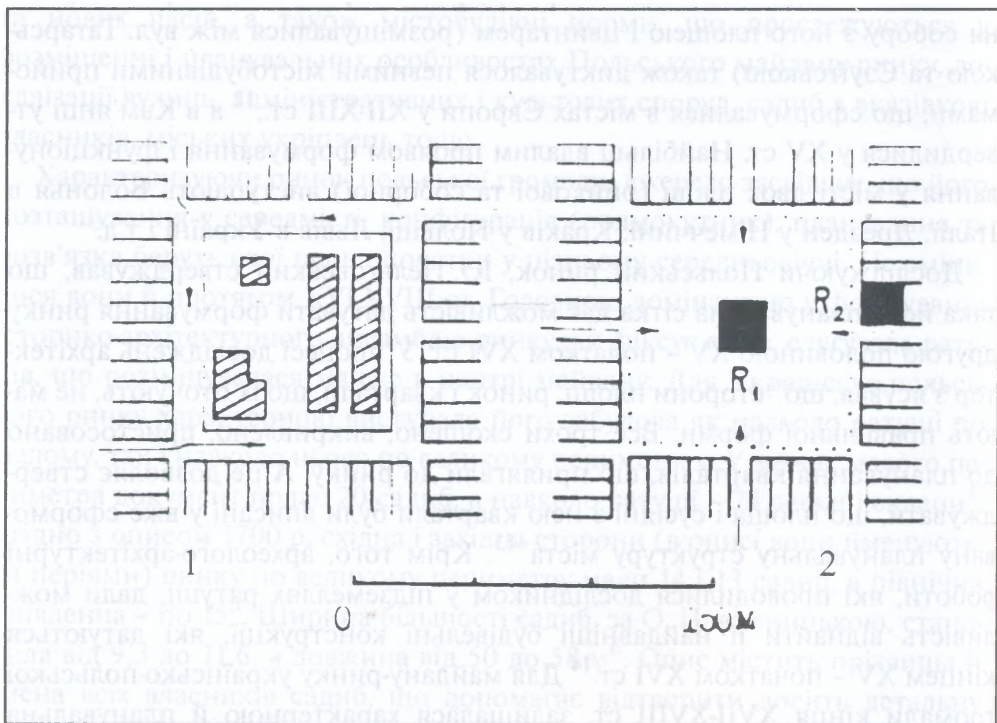
Досліджуючи Польський ринок, Ю. Нельговський стверджував, що така його планувальна сітка дає можливість датувати формування ринку другою половиною XV – початком XVI ст. У процесі досліджень архітектор з'ясував, що “сторони площі, ринок і квартали, що їх оточують, не мають правильної форми. Все трохи скошено, викривлено, пристосовано до планування кварталів, що прилягали до ринку. А це дозволяє стверджувати, що площа і сусідні з нею квартали були вписані у вже сформовану планувальну структуру міста”¹³ Крім того, археолого-архітектурні роботи, які проводилися дослідником у підземеллях ратуші, дали можливість віднайти її найдавніші будівельні конструкції, які датуються кінцем XV – початком XVI ст.¹⁴ Для майдану-ринку українсько-польської громади кінця XVII-XVIII ст. залишалася характерною й планувальна

* **капітул** – колегія духовних осіб, які перебували при єпископській кафедрі в католицькому храмі.

розв'язка, яка формувалася упродовж декількох попередніх століть. Головні вулиці, що вели від Міських та Вітряних воріт, тягнулися не до центрів кожного із боків ринку, а до його кутів (рис.105). Цей прийом, як стверджує В.Калиновський, був характерним й для багатьох польських міст¹⁵ Крім того, ми спостерігаємо наявність забудови території майдану-ринку і навколо ратуші по малому периметру, чого не знали європейські й українські міста, що засновувалися у XVI-XVII ст.¹⁶

Названий документ засвідчує також, що міські ринки сполучалися між собою вулицями і провулками. Від ринків вулиці вели до міських воріт: Руських і Польських, а вулиця Замкова - до замку. Подаються також і назви вулиць: Довга, Зарванська, Троїцька, Татарська, Зантуська, Отців єзуїтів (Єзуїтська) і т.д. Цікаво, що опис чітко відтворює локалізацію і кількість садиб вздовж вулиць з поданням імен їх власників. Так, вул. Татарська наприкінці XVII ст. мала 22 садиби. Вона виходила з північно-західного кутка Польського ринку і вела у північному напрямі аж до Кушнірської башти. На вулиці знаходилися: споруда костелу св.Петра і Павла, садиба якого тягнулася у західному напрямку аж до

Рис. 105. Розпланування центрів європейських міст XII-XV ст. за В. Калиновським. 1. Планувальна розв'язка центрів міст, які засновувалися у XII-XV ст.; 2. Планувальна розв'язка центрів міст, які будувалися у XVI-XVII ст. R₁, R₂ - розташування ратуш.

вул. Єзуїтської, кардегардія, домок ксьондза Улінського, двір воєводи (київського старости), єзуїтський дім із садибою (бурса), дворик пана Жука, порожня ділянка пана Менчинського, дім кам'янецької капітули, домок отців францисканів, ділянка цирюльника Андрія, склеп пана Матчинського (писаря), ділянка пана Сандурського, кам'яниця пана Богуша, подільського підкоморія¹⁷ і т.д.

Вулиці Троїцька, Зарванська, Довга і Зантуська відповідно містили 55, 22, 31 і 21¹⁸ садиби. Характеризуючи забудову вул. Зантуської найперше зазначимо, що починалася вона на середині вул. Татарської і тягнулася в північному напрямі від костелу св.Петра і Павла з правого боку, а формували її садиби: Гана (кам'янецький гарматник), церкви св.Петра і Павла, Климентія Гайдуки, Калюсовського (поручник піхоти), Богуша (кам'янецький підкоморій), Дмитра Клепки, Антонія Сидомірського (швець, в минулому садиба кам'янецького органіста Конарського), Матіша Оленніка (хорунжий), кармелітанок, пана Шванца, Еляша Калінського (кушнір)¹⁹ і т.д. Планувально-садибну структуру центральної і північної частин Кам'янця за описом 1700 р. намагалася відтворити О. Пламеницька з прив'язкою до місцевості.

Чимало свідчень містить джерело про топографію міських храмів, оборонних укріплень тощо. Говорячи про храми, зауважимо, що в описі їх названо 11: православні св.Петра і Павла (вул. Зантуська), Троїцький (вул. Зарванська), Михайлівський (вул. Троїцька), Успенський Діви Марії (вул. Від замку понад скалою), католицькі - отців францисканів (вул. Єзуїтська), св.Петра і Павла (вул. Татарська), єзуїтський (вул. Єзуїтська), кармелітський (вул. Єзуїтська); вірменські - костел Блавлення Діви Марії та церква св.Миколи (вул. Довга). Біля храмів розташовувалися будівлі їх намісників, представників різних служб²⁰ і т.д. Звичайно, опис 1700 р. називає не всі храми міста, оскільки він зберігся не повністю.

Із джерела дізнаємося й про оборонні укріплення, що знаходилися навколо півострова. Серед них: Босяцький шанець (захищав в'їзд до міста з боку замку), башти Турецька і Кушнірська (західна і північна частини півострова), брами Руська і Польська, земляне укріплення в тилу церкви св.Петра і Павла, земляний вал уздовж вул. Довгої і т.д.

Документ дає змогу простежити і соціальну топографію в межах міських громад, з'ясувати жахливу картину руйнувань, здійснених яничарами у Кам'янці за останні роки їх перебування. Якщо вересневий реєстр нерухомого майна Кам'янця 1672 р. називає в межах його 30-ти дільниць 553 доми, що мали власників, 351 дім, переданих у власність держави,

123 порожніх ґрунти, 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 20 монастирів та 7 млинів²¹, то опис 1700 р. засвідчує існування в межах Старого міста незруйнованих лише близько 100 садиб²².

Для вивчення окремих аспектів топографії міста мають неабияке значення писемні рукописні джерела перших десятиріч XVIII ст.*, що зберігаються в архівах Польщі (Краків). Перш за все це документи військового характеру, що розкривають військову ситуацію навколо Кам'янця, еволюцію будівництва його замкових і міських укріплень²³ та соціальну топографію²⁴, яка значною мірою зумовлювалася ними.

Найбільш ранніми із названих документів є свідчення за 1706 р., у яких повідомляється про те, що держава і міське управління прикладали максимум зусиль для того, щоб продовжити реконструкцію і відбудову замкових та міських фортифікацій, які вже в ті часи перебували у занедбаному стані. Окрім військових інженерів, до робіт залучалося багато людей різних ремісничих спеціальностей, яким встановлювалася відповідна платня. Зокрема, її розміри ремісникам та їх помічникам на 30 червня – 1 липня 1706 р. становили 28,4 злотих. Основні роботи проводилися того року під Старим замком (зводилася кам'яна стіна). В Новому замку тоді ж реконструювався контрескарп** біля брами, поглиблювався рів та укріплювався вал, на що було витрачено до 9 серпня 1706 р. 2149,2 злотих²⁵

У 1707 р. видатки на реконструкцію укріплень в Старому місті становили 3260,23 злотих. У тому ж році було завершено мурування батареї св.Урсули, зведено провіантський будинок, продовжувалося поглиблення рову у Новому замку²⁶ і т.д. Чимало інформації зосереджено в джерелах й про хід реставраційних робіт у 1709 р. Військовим і цивільним спеціалістам вдалося продовжити мурування нової Польської брами, укріплювати фоси*** у Новому замку, звести мури і зміцнити ними Замковий міст, реставрувати ескарпи**** на міських батареях і т.д. На всі ці роботи було використано 5026,1 злотих²⁷

* висловлюю щире вдячність О. Карбовському за надання копій рукописних джерел із зборів Русецьких, що зберігаються в архіві м. Кракова.

** **контрескарп** – похила поверхня зовнішнього рову з боку замку, що знаходилася між дном рову та рівнем його денної поверхні перед воротами. Переважно контрескарп вимощувався із каменя і був чималою перешкодою для штурмуючих, які намагалися вилізти з рову до Польних воріт і захопити їх.

*****фос** – в польській мові рів, а в латинській – шанець, вал.

******ескарп** не досить похила поверхня передзамкового рову з боку поля, яка вимощувалася камінням. Над ескарпом височів вал чи кам'яна стіна і підйомний міст. Ескарп перешкоджав противнику успішно спускатися в рів під час штурму, а ще більше – виходити з нього в разі невдачі.

Відбудова житлових і оборонних споруд в Кам'янці у перші десятиліття XVIII ст. та його військово-політичне становище зумовлювали ту обставину, що місту постійно потрібна була численна робоча сила, а також військові спеціалісти.

Ведучи мову про ремісників, зазначимо, що на 1719 р. у їх числі джерела зафіксували багато мулярів, ковалів, теслів, колодіїв, токарів і т.д. Причому, документи того ж року свідчать, що робота ремісників по відношенню до діяльності окремих військовиків без звань розцінювалася майже однаково. Зокрема, якщо токарю Петеру Клейсу, теслі Станіславу Літинському, ковалю Андрію Щепковському, колодію Мартину Рольці і столяру Францішку Розановському платили по 12 злотих, то аналогічну суму отримували й гарматники Робертус Давісон, Симон Крушинський, Войцех Клімковеч, Антоній Вербіцький і т.д. Поряд з названими досить високо оцінювалася служба офіцерів. Так, полковник Катський отримував 8000 злотих, капітани Крубзаціус і Понінський – 2400, поручники Дромірецький й Танч – по 1400 злотих²⁸ і т.д.

Цінними щодо досліджуваної теми є документи за 1721²⁹ та 1723³⁰ рр. Вони складені у зв'язку з необхідністю розміщення у місті військовиків, що дало підстави проводити опис садиб. Військових осіб селили на постій переважно в межах ринків, центральних ділянок та вулиць не лише до сімей міського поспільства середнього достатку, а й до багатьох патрицій. У числі останніх: Микола Ахентович, вдова Святовича, міщанин Криштоф та інші, садиби яких знаходилися в межах Українсько-польського ринку³¹. На основі названих документів вдається відтворити й архітектурні типи житлових будівель (кам'яниця, дім, двір), локалізація яких в межах різних міських ділянок засвідчувала складну соціальну топографію, що формувалася відповідно до історичних умов розвитку Кам'янця.

Не менш важливе значення для дослідження проблеми має і люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. Важливість цього документа підкреслює М.Крикун, який глибоко вивчив і опублікував його³². Характеризуючи джерело, дослідник відмічає, що його поява зумовлена військовими подіями у краї. У заголовку люстрації зазначено, що вона містить перепис житлових та частково культових споруд Кам'янця, здійснених п'ятьма офіцерами, а також інформацію про розквартирування війська. Фактично, люстрація охопила топографічний опис таких частин: площу Ринок в центрі півострова, Вірменський ринок, вулиці Троїцьку, Зарванську, Довгу, П'ятницьку, “Підгір'я над Польською бра-

мою”, територію “За гауптвахтою” з чіткою прив’язкою до місцевості, Долину.

На відміну від опису 1700 р., джерело 1734 р. розкриває детальну топографію Вірменського ринку, а також Долини від Польської брами до Руської і місцевість “За водою” Подаючи забудову вулиць, воно містить соціальну топографію міста, вказує прізвища і соціальне становище власників садиб, серед яких було багато військових. Чимало володінь належало церкві.

На превеликий жаль, люстрація 1734 р. містить лише фрагментарні відомості про історичну топографію кам’янецьких передмість, які були невід’ємною частиною складного міського організму.

До писемних документів XVIII ст. як історико-топографічних джерел зверталися А. Яроховський і О. Прусевич. Якщо А. Яроховський подає локалізацію кам’янецького замку і Старого міста та стан їх оборонних укріплень у першій половині XVIII ст. лише за реляцією кам’янецької фортеці 1740 р.³³, то О. Прусевич, вивчаючи топографію міста, особливо значення надавав ревізії Кам’янця 1700 р., описові кам’янецького гарнізону 1739 р., рапорту генеральних візитаторів міста 1774 р., міським актам 1800 р.³⁴ та ін. Цікаво, що О. Прусевич вперше використав опис Кам’янця 1739 р., який сьогодні зберігається в НБУ ім.В. Стефаника у Львові³⁵ На особливу цінність цього джерела звернув увагу і М. Крикун³⁶. Дослідник стверджує, що опис було складено у зв’язку із розквартируванням у місті військ. Тому документ детально характеризує житловий фонд Кам’янця-Подільського, його передмість, допомагає з’ясувати не лише кількість будинків, а й житлових приміщень в них, їх архітектурні типи, планувальну структуру Старого міста, розташування міських майданів-ринків, вулиць з їх назвами, забудову кварталів і прізвища власників будинків, сприяє вивченню проблеми соціальної топографії, відтворенню картини локалізації будинків і садиб в долині р. Смотрич, у передмістях Руські і Польські фільварки тощо.

Подаючи інформацію про майдан-ринок українсько-польської громади, джерело вказує на 45 садиб, розташованих в його межах по великому периметру. Центральною спорудою майдану була ратуша, біля якої знаходилася вага і 5 склепиків. Забудова навколо ратуші здійснювалася по малому периметру (середринковий квартал), де знаходилося 22 садиби, і по великому.

З детальною топографічною розкладкою садиб, культових споруд і окремих оборонних укріплень описуються вулиці: П’ятницька, Довга, Зарванська, Троїцька, Татарська, “Підгір’я над Польською брамою”, а та-

кож передмістя Долина в каньйоні р. Смотрич – від Польських до Руських воріт і Заводдя. Вулиці і передмістя відповідно містили: 35, 40, 18, 40, 10, 4, 60 і 48 садиб³⁷. Ведучи мову про забудову вулиці П'ятницької, зауважимо, що із 35 садиб кам'яниць числилося 6, домів – 19, двориків – 4, склепиків – 3, домиків – 2, халупок – 1 та 1 шпиталь вірменського костелу. Власниками кам'яниць були пани Місівревич, Войтиковський, Радзіловський, Вартерович і Шадбейович. Одна кам'яниця знаходилася на цвинтарі вірменського храму св.Миколи. Якщо вул. П'ятницька була забудована переважно кам'яницями і домами, то передмістя Долина – домами, домиками, халупками і двориками. Із документа дізнаємося, що домів там нараховувалося 44, домиків – 9, халупок – 4, двориків – 2 та 1 єзуїтська броварня. У Заводді на ті часи було: домів – 20, кам'яниць – 1, халупок – 23, склепиків – 3 та 1 дворик³⁸ Опис Кам'янця 1739 р. вперше подає територіальну та соціальну історію передмість Руських і Польських фільварків. Згідно із його свідченнями у передмісті Польські фільварки зафіксовано 118, а у передмісті Руські фільварки – 48 садиб³⁹ Виявляється, що передмістя Польські фільварки складалося із двох частин: Верхньої і Нижньої (Долини). Основними спорудами у садибах передмістя виступали доми, яких джерело подає 114. Крім того, там функціонувало 3 фільварки та одна корчма на Прискалку. Аналогічні архітектурні типи споруд у забудові садиб зустрічаємо і на Руських фільварках, які були заселені в основному із західного боку півострова.

Якщо описи Кам'янця 1700, 1734 та 1739 рр. містять переважно територіальні характеристики міста, то “Інвентар кам'янецького староства 1746 р.”⁴⁰ розкриває й етно-соціальну топографію передмість: Карвасар, Підзамча, Пугачівки, Довжка, Зіньковець і Татариск. За даними цього джерела, на Карвасарах, що локалізувалися у каньйоні р. Смотрич, нараховувалося 16 домогосподарів, які перебували на службі у замку. Серед них – Петро Максимчук, Ян Зараон, Василь Коваль та ін. Кожний другий мав коні. 4 господарства належали шевцям. Тут також мешкали 9 єврейських сімей (переважно ремісники і перекупники), знаходилися православна церква з цвинтарем, три млини, корчма, винниця і т.п.⁴¹ За документом, цвинтар Хресто-Воздвиженської церкви знаходився зразу ж на південь від старої Хотинської дороги і займав близько 0,4 га. За ним, вздовж правого берега р. Смотрич і високих скель, розташовувалася корчма і дещо хаотично садиби. Під корчму було відведено 0,15 га землі. Вона з усіх боків обмежувалася тином, мала двоє воріт. Корчму звели з липових дилів і покрили гонтом. В середині корчми містилася піч із кахлів, 2 лавки, липовий стіл. Недалеко від корчми розміщувалася й винниця⁴².

У межах земель передмістя Підзамче на початку 40-х рр. XVIII ст. виникає ще одне передмістя - Пугачівка з 15 садибами. Передмістя Кубачівка і Татариска мали відповідно 18 і 20 садиб. А у Довжку їх зафіксовано аж 53, серед яких 19 належало шляхті⁴³

Про етно-соціальну топографію передмість Кам'янця-Подільського XVIII ст. йшлося і в переписах єврейського населення повітів Подільського воєводства 1765, 1784 та 1787 рр.⁴⁴ Оскільки євреям до кінця XVIII ст. заборонялося мешкати у місті, то вони проживали в основному у передмістях. У 1765 р. найбільше представників цього етносу зафіксовано у Зіньківцях - 71 (ремісники, слуги, орендарі тощо), у Татарисках - 23, на Довжку - 92, на Карвасарах - 17. У 80-ті роки XVIII ст. єврейське населення передмість не було сталим. Зокрема, у 1784 р. на Карвасарах проживали 171, Підзамчі - 34, Довжку і Кубачівці - по 3, на Татарисках - 2 особи. В корчмі Вітте працювало 3 особи⁴⁵ Цікаві дані містить й перепис населення міста 1787 р. Згідно з його свідченнями найбільше євреїв нараховувалося на Карвасарах - 235 осіб (у 62 будинках). На Підзамчі мешкало понад 40 євреїв у 7 будинках, на Татарисках і Довжку - по 4, в Кубачівці - 5. В корчмі Вітте залишилося 2 особи⁴⁶ Наприкінці XVIII ст. у передмістях проживала й чиншова шляхта. 1796 р. на Руських фільварках зафіксовано 19 шляхтичів, Польських - 32, Зіньківцях - 23, на Підзамчі - 27, Кубачівці - 10, в межах Карвасар і Татариск - по 1 особі⁴⁷

Досить цінним для вивчення теми є опис Кам'янця 1786 р.⁴⁸, що досить детально подає мікротопографію і розміри всіх міських садиб та землеволодінь. Документ складений спеціальною комісією у зв'язку з проведенням інвентаризації міських ґрунтів, що належали приватним власникам, а також уніатським і католицьким храмам. Звернемося для прикладу до планування і забудови тієї частини вулиці Зарванської, яка примикала до дільниці Троїцького храму, землеволодіння якого з монастирем і цвинтарем займали 32508 польських ліктів⁴⁹, належали ордену Василіан і знаходилися південніше Вітряних воріт між вулицями Троїцькою та Зарванською. За володіннями василіан, у південному напрямку по вул. Зарванській, локалізувалася садиба (дім) вдови Дальської. Розміри садиби досягали у довжину 96 ліктів, у ширину з вулиці - 29 та з тилу - 24 лікті. Біля садиби Дальської, з південного боку, в документі числиться дворик капітана Бернадського. Садиба-дворик, довжиною 96 ліктів, досягала ширини з боку вулиці та з тилу по 21 лікту.

Поряд з садибою Бернадського василіани володіли ще й двориком (довжина - 96 ліктів, ширина з боку вулиці - 20, а з тилу - 17 ліктів). Дво-

рики Комарницького та Лавського, що локалізувалися в цій же дільниці, були дещо довшими. Вони мали по 100 ліктів. Однак ширина дворика Комарницького від вул.Зарванської становила 18, а з тилу – 21 лікоть. Дворик Лавського мав відповідно 34 і 31 лікоть⁵⁰. Така детальна інформація сприяє відтворенню як загальної схеми історичної топографії Старого міста, так і планувальних особливостей міських майданів, кварталів, вулиць, окремих садиб, а також відтворенню на цій основі історико-планувальної структури та архітектурного ансамблю Кам'янця-Подільського XVIII ст.

Певне значення у цьому ж напрямі має лист мешканців міста до короля, що датується 1789 р.⁵¹ У ньому кам'янецькі міщани просили звільнити їх від постоїв жовнірів і пропонували використати для їх розквартирування ряд незадіяних адміністративних, культових і оборонних споруд міста (вірменська ратуша, міський шпиталь, костел св.Григорія, гарнізонний магазин, недавно зведені казарми, кляштор францискан). Поряд з цим, мешканці Кам'янця у листі характеризують житловий фонд міста і намагаються довести, з яких причин міські будинки не можна використовувати для розквартирування жовнірів. При цьому з'ясовується соціальна топографія міста. Так, зі всіх будинків убогими хатками документ називає 447, у т.ч.: міщанських – 303, шляхетських – 82, жовнірських – 28 дворів, представників культу – 36 дворів⁵². Незважаючи на певні погрішності, властиві джерелу, локалізація названих будівель в міських кварталах відтворена все ж таки об'єктивно і сприяє скрупульозному вивченню еволюції територіальної історії Кам'янця-Подільського кінця 80-х рр. XVIII ст.

Проблеми соціальної топографії міста частково відображені в “Інформації офіцерам, командированим для будови фортеці” від 24 серпня 1791 р.*⁵³ Оповідуючи коротко про стан замкових і військових укріплень, документ дає можливість у 67-ми параграфах отримати інформацію про якісні норми та хід відбудовчих робіт, які значною мірою впливали на соціально-топографічну еволюцію Кам'янця. Зокрема, в документі йдеться про реставрацію та локалізацію вірменської ратуші, Польської і Руської брам, батареї св.Урсули, таємних замкових підземель, Різничої башти, францисканського костелу, нових казарм для військовиків і т.д.

Звертаючи увагу на башту Різничу (Рожанку. – М.П.), зазначимо, що, за названим джерелом, вона знаходилася у північно-східній частині Старого замку, над самим берегом р. Смотрич, біля рову, за яким височіла гора (вал Нового замку. – М.П.). Описуючи її, автори “Інформації” вислови-

* автор висловлює вдячність Р. Король за надання названого документу із архіву м. Кракова.

ли й ряд пропозицій щодо пристосування башти, яка могла виконувати оборонні функції, слугувати місцем для утримання арештантів, лабораторією для військовиків і т.д.

Польська брама локалізувалася в каньйоні р. Смотрич, у його північно-західній частині. З одного боку вона виконувала роль парадного в'їзду до міста, а з іншого – виступала надійним оборонним укріпленням. Окрім башт, барбакану, кам'яних стін і склепів з ворітьми, до системи укріплень брами за, “Інформацією”, входили також велика кругла башта над річкою, кордегардія, передукріплення з боку міста, сходи, що вели на вул. Від замку понад скалою і т.д.

У документі міститься інформація й про батарею св.Урсули (південний двір Старого замку. – М.П.), яка надійно прикривала замок з півдня та з боку Карвасар. Батарея виступала у формі великого двору, витягнутого із сходу на захід, який обмежувався кривими (за конфігурацією крутих схилів мису) кам'яними стінами і однією прямокутною баштою, що височіла над старою Хотинською дорогою. На основі опису 1791 р. з'ясуємо також, що під батареєю був таємний хід, “вибитий з боку Довжоцького яру”. Крім нього, в межах батареї існував ще й інший хід, що тягнувся від муру до замку (глибина останнього досягала 3-х ліктів).

Таким чином, “Інформація” – досить цінний документ і в сукупності з іншими категоріями джерел допоможе відтворити всю неповторність історичної топографії Кам'янця нових часів.

Певне значення для дослідження історичної топографії міста має “Опис населення привілейованого міста Кам'янця, проведений у 1795 р.”⁵⁴ На його основі можна стверджувати, що у місті та у його передмістях у ті часи числилося 564 житлових будинки, в яких мешкало 3540 осіб. В межах Старого міста, Долини і Заводдя документ подає 285 будинків, в яких проживало 2328 осіб обох статей. Решта будівель знаходилися у передмістях Польські та Руські фільварки, Біланівка і Хутори. Документ фіксує досить детальну соціальну топографію Кам'янця. Зокрема, інформуючи про купців, джерело засвідчує, що опис 1795 р. називає їх аж 173 особи (88 чоловіків і 85 жінок)⁵⁵, садиби яких знаходилися переважно в межах міських ринків і центральних вулиць. Купцям належало 32 будинки. Осілі міщани володіли 210 будинками. Згідно із документом 1795 р. встановлюємо, що певна кількість садиб у Старому місті належала й шляхті (22) та жовнірам (32).

Опис 1795 р. фіксує досить детальну соціальну топографію таких передмість як Руські і Польські фільварки, Біланівка і Хутори. Зокрема, ве-

лучи мову про Руські фільварки, джерело свідчить, що в межах цього передмістя локалізувалося 69 будинків (садиб), із яких осілі міщани мали 3 (9 осіб), осілі піддані – 47 (194 особи), жовніри – 8 (35 осіб) і осіла шляхта – 11 (42 особи). Загалом, в передмісті Руські фільварки у 1795 р. в 69 будинках проживало 294 мешканці, у числі яких було 146 чоловіків і 148 жінок⁵⁶

Передмістя Біланівка нараховувало лише 41 садибу. Із них: осіла шляхта володіла 8 будинками (34 особи), осілі піддані – 25 (127 осіб) і жовніри – 8 будинками (26 осіб). Там само числилося неосілих 34 особи.

Хутори знаходилися на міських землях і належали кам'янецьким патриціям. Згідно із документом їх числилося 30, в межах яких зафіксовано 73 будинки (садиби), в яких мешкало 245 осіб (116 чоловіків і 129 жінок)⁵⁷. Загалом, опис 1795 р. надто цінне джерело, на основі якого досить детально можна відтворити історико-архітектурний ансамбль міста та його соціальну топографію кінця XVIII ст.

Важливим документом, що сприяє вивченню теми, є опис Кам'янця 1797 р., виявлений в архівах Польщі Т.П. Брянцевою⁵⁸. Він містить цікаві свідчення про особливості забудови і кількість садиб у Старому місті, в передмістях Руські і Польські фільварки, Біланівці та у Хуторах міських патриціїв, де їх нараховувалося відповідно 285, 69, 98, 41 та 72. Джерело містить певні відомості про соціальну топографію. Йдеться, наприклад, що на Руських фільварках проживало 6 сімей ремісників, 31 – селян, 19 – шляхти і 13 колишніх солдат, які займалися сільським господарством.

Привертають увагу два документи із фондів Подільського намісницького управління 90-х років XVIII ст. Один із них подає мікротопографію (з детальними розмірами) садиби католицького єпископа Красинського⁵⁹, а інший – чітко конкретизує територіальні межі міста і його передмість. З'ясовується, що на середину 1796 р. "...поселення Біланівка, міські хутори, фільварки Польські і Руські знаходилися у повному володінні міста."⁶⁰

Неабияку цінність для вивчення історичної топографії міста становить "Люстрація Кам'янецької фортеці від 2 липня 1789 р."⁶¹ Її авторами були Бонавертур Тарнавецький, Якуб Дальке (підполковник регіменту пішого булави польної коронної) і Ян Гембаржевський (майор корпусу коронної артилерії). Враховуючи ситуацію, яка склалася наприкінці 80-х рр. XVIII ст. на Поділлі (селянські постання), і щоб зміцнити оборонні позиції Кам'янця, до нього було направлено комісію із військових спеціалістів, які мали оглянути замкові та міські укріплення, з'ясувати їх стан та необхідні суми грошей для пришвидшення реконструкції усіх

фортифікаційних споруд. Крім того, комісія вивчала умови розташування місцевого гарнізону та з'ясовувала резерви житлового фонду для розміщення у Кам'янці додаткової кількості військовиків. Вже на початку люстрації представники комісії зазначили, що на той час в місті було завершено будівництво казарм для жовнірів, які знаходилися у південно-східній частині вірменських кварталів, недалеко від Руських воріт, провели детальну інвентаризацію зброї, провізії та їстівних запасів в місті. Оглядаючи оборонні укріплення, комісія відмітила в люстрації незадовільний стан кам'яного муру, що тягнувся до Старого мосту від замкових, або Королівських, воріт, Польської брами й системи її укріплень, Верхніх польських воріт, кам'яних укріплень, що розміщувалися над Руськими воротами від Міських воріт до новозбудованих казарм, укріплень у південно-східній частині півострова і т.д. Представники комісії підрахували чималі суми грошей, які необхідні були для реконструкції і зведення нових фортифікацій⁶².

У колі рукописних джерел заслуговують на увагу опис житлового фонду міста 1789⁶³ та реєстри податків 1798⁶⁴ і 1799⁶⁵ рр. Повідомляючи різноманітну інформацію про життя міста, вони містять й дані з історичної топографії Кам'янця. Територія його охоплювала Старе місто, передмістя Долину, Заводдя, Руські і Польські фільварки, Біланівку, Карвасари, Підзамче, Довжок, Зіньківці та хутори патриціїв. У документах подається також планувальна структура, забудова і назви міських майданів, вулиць, прізвища власників садиб, топографія долини р. Смотрич та передмість, стан і локалізація оборонних споруд тощо. Цікаво, що кожне з цих джерел є своєрідним продовженням попереднього. Якщо, для прикладу, опис 1789 р. містить досить конкретну історичну топографію українсько-польського ринку міста, то реєстри 1798 та 1799 рр. характеризують детальну локалізацію і топографію окремих вулиць з їх садибами. Відтворюючи, зокрема, топографію Українсько-польського ринку, документ 1789 р. засвідчує, що в основі його формування була ратуша. Навколо неї існувала житлова забудова по малому периметру. В описі 1789 р. ця частина ринку мала назву "Середина міста" Вона нараховувала 22 садиби, у т.ч. 15 домів, 4 кам'яниці, 2 дворики і 1 склепик⁶⁶, які належали представникам міського патриціату: Лешковському, Городницькому, Боярському, Сікорському, Гжебовському, Чайковському, Шадбею, Сеферовичу та іншим. Відомо, що Михайло Боярський був регентом міста, Чайковський – президентом, Шадбей – купцем.

Забудова ринку здійснювалася і по великому периметру, кожна із сторін якого мала відповідну кількість садиб. Так, опис 1789 р. ствер-

джує, що південна (перша) перія містила 8 садиб, друга (західна) – 11, третя (північна) – 14 і четверта (східна) – 14 садиб⁶⁷. Основні типи будівель цих садиб – кам'яниці і доми.

Описані в документі 1789 р. і вулиці міста, серед яких: Зарванська, Татарська, Троїцька, Довга та інші. Однак якщо у той час на Татарській було 22 садиби, то через 10 років їх нараховувалося вже 55⁶⁸. Змінилася і назва вулиці на Баторську. Досить детально у документі 1799 р. подається соціальна характеристика вуличних садиб. Інша вулиця – П'ятницька, за свідченням джерел, сформувалася ще у XIV-XV ст. У 1789 р. вздовж неї розташовувалося 44 садиби, а через 10 років – 132⁶⁹. Опис 1799 р. дає досить цікаву та багату інформацію про соціальну топографію Долини, яка тягнулася від Польської брами до Руської. З 1789 до 1799 рр. кількість садиб в її межах зросла із 104 до 128⁷⁰.

Варто згадати свідчення ельзаського художника Жана Анрі Мюнца, який залишив топографічний опис міста. Він зазначав, що воно знаходилося на овалному півострові, оточеному з обох боків р. Смотрич. Із заходу до півострова підступав мис, на якому височів замок. За ним – кам'яно-земляні укріплення (Новий замок. – М.П.). Від міста замок відділявся двома глибокими ярами, через які було перекинуто міст. До Старого міста тягнулося дві дороги через брами, одна з яких – Польська – знаходилася з північного боку міста, а інша – Руська – з південного. До неї вела дорога в каньйоні Довжоцького струмка. Навколо міста і замку знаходилися передмістя⁷¹.

Загальні відомості з історичної топографії Кам'янця-Подільського кінця XVIII ст. містить топографічний опис Подільської губернії 1800 р.⁷² В ньому, зокрема, йдеться про територію Старого міста та передмість, які формували своєрідний і неповторний історико-архітектурний ансамбль Кам'янця тих часів.

Серед численних джерел з історичної топографії Кам'янця-Подільського особливе місце посідають його плани XVIII ст. Ведучи мову про цю категорію джерел, зазначимо, що сьогодні вони відомі під 1746, 1753, 1761, 1773, 1793, 1797, 1799 та 1800 рр. Більш ранніх топографічних планів міста XVIII ст. поки що не виявлено.

Названі плани не знайшли всебічного вивчення в джерелознавстві, хоча окремі із них використовувалися дослідниками неодноразово. На особливу цінність одного із планів звернув увагу ще на початку XX ст. О. Прусевич⁷³, вивчаючи історико-топографічну еволюцію Кам'янця-Подільського протягом XVI-XIX ст.. О. Прусевич відніс його появу до середини XVIII ст. Дослідник повідомляв, що він зберігався в Музеї князів Чарторийських у Кракові⁷⁴. Відомий був О. Прусевичу і план

Кам'янця-Подільського 1761 р., хоча він його, як і плану середини XVIII ст., не опублікував.

Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. вивчали Т. Новак⁷⁵, Є. Пламеницька⁷⁶, М. Петров⁷⁷. До цієї категорії джерел зверталися О. Пламеницька⁷⁸, М. Крикун⁷⁹ та інші дослідники.

Характеризуючи їх у хронологічній послідовності, звернемо увагу на план 1746 р. Про його наявність вперше повідомив польський історик Т. Новак⁸⁰. Дослідник зауважив, що він виконаний у кольорі на папері розмірами 452x352 мм. Автор плану невідомий. Планувальної структури Старого міста та передмість цей план не подає, проте детально відтворює географію його розташування, а також стан оборонних укріплень, перелік яких містить невелика легенда, що написана французькою мовою і поміщена у лівому нижньому кутку. Зберігається цей план в бібліотеці Чарторийських м. Кракова, у картографічному відділенні. Т. Новаку вдалося опублікувати його. Правда, легенда на ньому читається досить нечітко.

На відміну від плану 1746 р. план 1753 р.⁸¹ один із перших, що найбільш об'єктивно розкриває мікротопографічне розташування Старого міста та містобудівні норми з його просторово-планувальною структурою (рис.106). Окрім загального стану укріплень, документ відтворює локалізацію міських майданів-ринків, кварталів в межах півострова, подає місцезнаходження окремих культових, цивільних та адміністративних споруд тощо. Вперше план був опублікований у 1993 р. М. Крикуном⁸². Копію плану виявляємо і у публікації О. Пламеницької⁸³, де його відтворено дзеркально. У справі російського архіву, де зберігається план, він датується 1753 р. Однак М. Крикун висунув припущення, що його створено у першій половині XVIII ст. Свою гіпотезу дослідник мотивує тим, що на плані є складений французькою мовою запис, у якому згадуються роки загарбання турками Кам'янця-Подільського у 1672 р. та перехід його під владу Польщі у 1699 р. А це означає, що план з'явився тоді, коли пам'ять про ці події ще була свіжою, тобто десь у першій половині XVIII ст.⁸⁴ О. Пламеницька намагається продатувати його другою чвертю XVIII ст., однак не мотивує цього⁸⁵

План 1753 р. анонімний. Крім того, він не супроводжується легендою, яка б могла характеризувати різні аспекти історичної топографії міста тих часів.

Чималу цінність для вивчення проблеми має і план Кам'янця-Подільського 1761 р. Окрім О. Прусевича, його вивчав і Т. Новак⁸⁶ Ос-

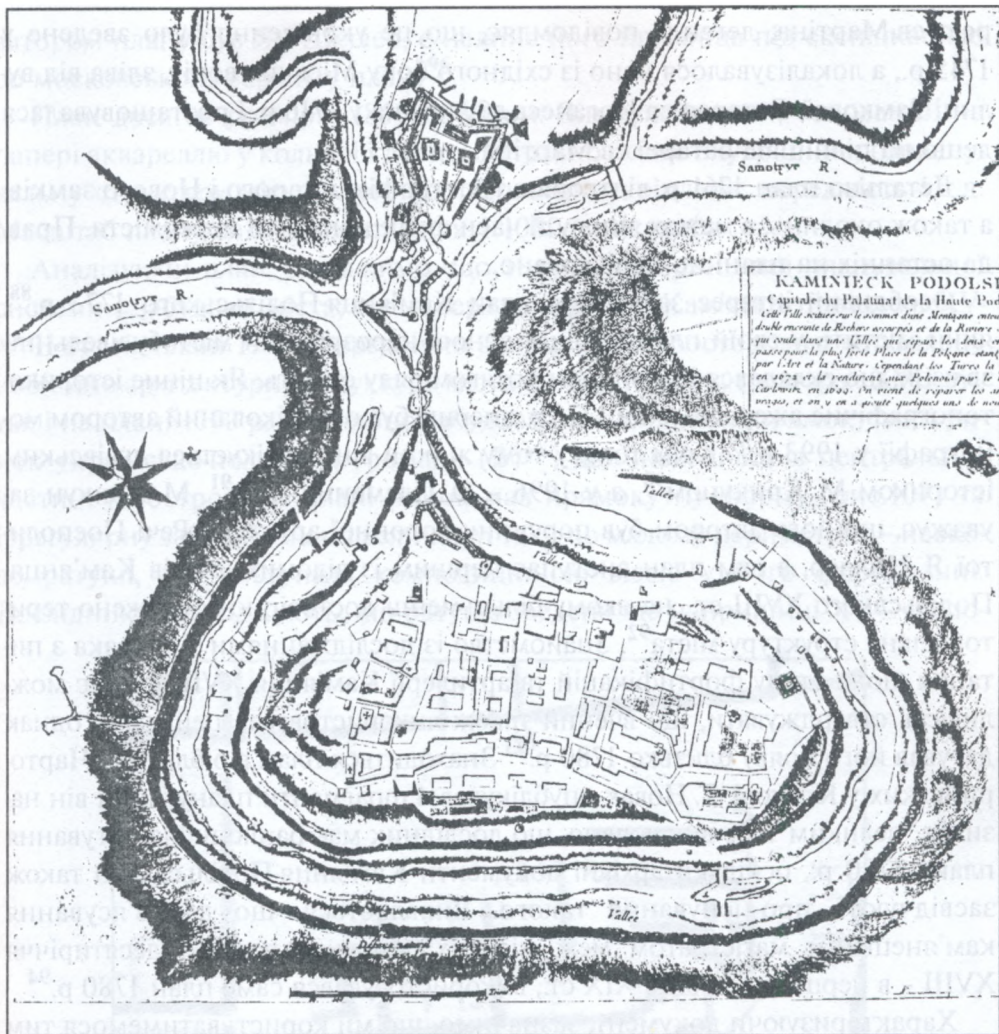

Рис. 106. План Кам'янця-Подільського 1753 р.

танній засвідчує, що знаходиться він у Національній бібліотеці Польщі (Варшава) в колекції О.Чоловського⁸⁷. Формат плану становить 790x444 мм. Виготовлений він у кольорі на папері і чітко продатований (11 липня 1761 р.). На ньому є детальна і об'ємна легенда, написана німецькою мовою, що розкриває своєрідну соціальну топографію Старого міста та його передмість. План 1761 р. виступає найбільш давнім топографічним джерелом, що відтворює досить детальну просторово-планувальну структуру Старого міста. Крім того, він подає чітку локалізацію цілого ряду будівель та оборонних укріплень із з'ясуванням їх військового призначення, засвідчує час зведення цих споруд. Ведучи мову, наприклад, про бата-

рею св.Мартіна, легенда повідомляє, що це укріплення було зведене у 1745 р., а локалізувалося воно із східного боку Миських воріт, зліва від вулиці Замкової. Батарей св.Йоганеса збудована у 1716 р. і розташовувалася дещо на північ від батареї св.Мартіна.

Детально план 1761 р. відтворює топографію Старого і Нового замків, а також околиць, в межах яких у ті часи функціонували передмістя. Правда останніх на плані не зафіксовано.

Особливий інтерес заслуговує план Кам'янця-Подільського 1773 р.⁸⁸, який містить у своїй планувальній основі нерозривний містобудівельний зв'язок, що складався історично протягом ряду століть. Як цінне історико-топографічне джерело, план 1773 р. вперше був опублікований автором монографії у 1993 р.⁸⁹ Крім того, у тому ж році він публікується львівським істориком М. Крикуном⁹⁰, а у 1996 – О. Пламеницькою⁹¹. М. Крикун зауважує, що його автором був поручник коронної артилерії Речі Посполитої Я. Шіллер, а сам план виступає першим із відомих планів Кам'янця-Подільського XVIII ст., на якому більш-менш достовірно зображено територіальну структуру міста⁹². Знайомство із дослідженнями Т. Новака з питання щодо стану фортифікацій та артилерії Кам'янця XVIII ст. дає можливість стверджувати, що вчений також використовував цей план, однак датував його появу близько 1780 р.⁹³ Знаходиться план в бібліотеці Чарторийських у Кракові. Т. Новак опублікував 4 фрагменти плану, який він називає “великим” Не виключено, що дослідник має рацію щодо датування плану 1780 р., оскільки архівні документи Кам'янця-Подільського також засвідчують про існування такого. Виявляється, що для з'ясування кам'янецьким магістратом меж міських земель в останні десятиріччя XVIII – в першій половині XIX ст., використовувався саме план 1780 р.⁹⁴

Характеризуючи документ, зазначимо, що ми користуватимемося тим його примірником, що зберігається в Московському архіві і атрибутований 1773 р.

План 1773 р. досягає розмірів 1850x1680 мм. Він мальований на папері, кольоровий, супроводжується великою легендою. Т. Новак, як і М. Крикун, також висуває припущення, що його автором був капітан Ян Шіллер. Свої твердження він обґрунтовує донесенням кам'янецького коменданта Яна де Вітте Військовій комісії від 10.06.1775 р. У ньому зазначалося, що капітан корпусу коронної артилерії Ян Шіллер прибув до Кам'янця-Подільського для того, щоб виконати необхідні профілі до плану міста, який тоді вже виготовлявся. Правда, на плані немає жодного профілю якої-небудь фортифікаційної споруди. Можливо, як вважає Т. Новак, вони були виконані на окремих листах, які до наших часів не збереглися⁹⁵ Від себе додамо, що підтвердженням того, що

автором плану був Ян Шіллер, є надпис його прізвища під експлікацією до московського варіанту плану⁹⁶

План досягає розмірів 1850x1680 мм. Він рукописний, тонований на папері аквареллю у кольорі і досить детально подає внутрішню розпланувальну структуру міських ринків, дільниць, укріплень, передмість і т.д. Масштаб плану співвідноситься як 1:1080 (в ліктях*).

Аналізуючи план, зауважимо, що ті норми і принципи планувальної системи і забудови міста, що утверджувалися в Кам'янці протягом XV-XVII ст., на плані 1773 р. органічно впліталися у просторово-планувальну і об'ємно-архітектурну структуру міста XVIII ст. Як на гравюрах XVII ст., так і на плані 1773 р. регулярно забудованим залишався прямокутний ринок українсько-польської громади (В)**, що знаходився в центральній частині півострова. В плані ринок мав прямокутну форму (рис.107) та іррегулярну забудову як по великому, так і по малому периметрах – навколо ратуші, що виступала композиційною віссю у його формуванні. Дослідники стверджують, що ратуша зведена ще наприкінці XV – на по-

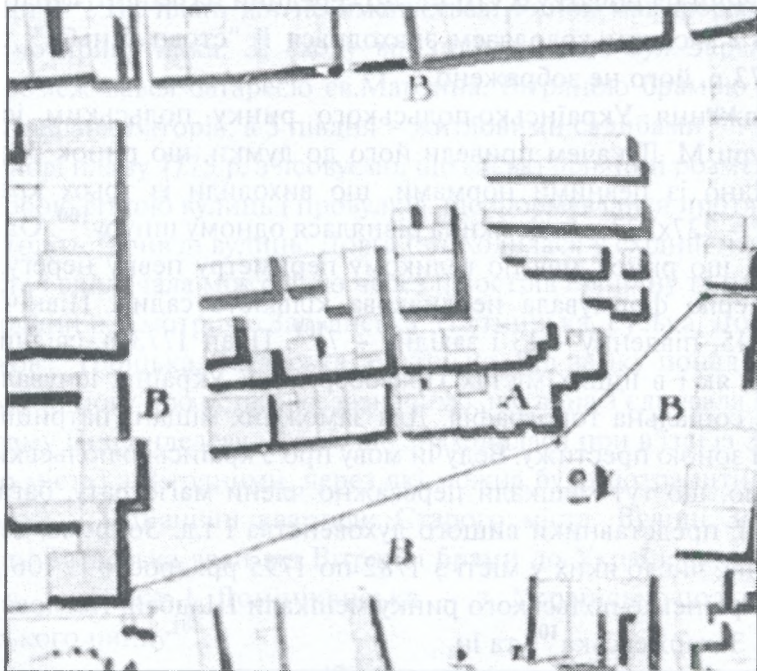

Рис. 107. Ринок українсько-польської громади. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.

* лікоть – міра довжини антропометричного походження, що рівнялася 38-68,7 см. В Кам'янці-Подільському у XVIII ст. лікоть становив 60 см.

** Вказані в дужках літери і цифри на с.199-204 монографії розміщені на плані 1773 р. (рис.146) біля різних об'єктів і пояснюються в експлікації до нього (с.374-379).

чатку XVI ст., а реконструйована у 1754 р.⁹⁷ Розпланування і розташування садиб в межах малого периметра зображене на плані з північного та східного боків ратуші, а їх кількість досягла 36. В межах великого периметра майдану садиб позначено 47⁹⁸.

Вигляд Українсько-польського майдану-ринку на плані свідчить, що в його організації і планувальних особливостях знайшли відображення містобудівні норми європейських (італійських, французьких, німецьких) міст XII-XIII ст., які запозичувалися українськими містобудівниками у XIV-XV ст. Особливість тих норм полягала в тому, що для ринків характерною була забудова в їх середині, навколо ратуші, що складалася із житлових і господарських споруд, торгових лавок, ваги, ремісничих приміщень і т.д. На ринках міст, що зводилися у XVI-XVII ст., їх середина залишалася незабудованою. Там могла знаходитися лише ратуша. Цей аспект досліджував В. Калиновський і стверджував, що аналогічні містобудівні прийоми були характерними і для польських міст⁹⁹

На південний захід від ратуші на плані позначений Міський колодязь (У), зведений на початку XVIII ст. До середини названого століття перед ратушею і міським колодязем знаходився й “стовп ганьби”, однак на плані 1773 р. його не зображено.

Дослідження Українсько-польського ринку польським істориком архітектури М. Лукачем привели його до думки, що ринок розплановувався згідно із певними нормами, що виходили із трьох краківських шнурів** - 227x227 м, а довжина рівнялася одному шнуру¹⁰⁰. Однак план засвідчує, що ринок мав по великому периметру певну нерегулярність. Кожну перію формувала неоднакова кількість садиб. Північну - 12, східну - 15, південну - 13 і західну - 7¹⁰¹. План 1773 р. свідчить, що в Кам'янці, як і в інших містах Правобережної України, існувала досить строката соціальна топографія. Для заможних міщан (патрициїв) центр вважався зоною престижу. Ведучи мову про Українсько-польський ринок зауважимо, що тут мешкали переважно члени магістрату, багаті купці, цехмістри, представники вищого духовенства і т.д. Зокрема, серед відомих купців, число яких у місті з 1782 по 1795 рр. зросло із 106 до 173, в межах Українсько-польського ринку мешкали Шадбей, Козловський, Гатецький, Захаржевська¹⁰² та ін.

Не змінилося у планувальному відношенні розташування і конфігурація Вірменського (витагнутий із сходу на захід) та Зарванського, або М'ясницького (в минулому українського), ринків. На плані Кам'янця 1773 р. досить чітко відтворено конфігурацію та розпланування Вірменського ринку (D), що знаходився південніше Українсько-польсь-

* 1 шнур рівнявся 45,5 м.

кого. В плані він мав форму витягнутого прямокутника по лінії захід-схід, а його планувальна структура сформувалася у XIV-XVIII ст.

План міста 1773 р. дає можливість об'єктивно відтворити планувальні особливості та забудову Вірменського ринку. Він засвідчує, що головними домінантами у формуванні його історико-архітектурного ансамблю виступали ратуша (С), культові, адміністративні, житлові та інші споруди. Ратуша локалізувалася у південно-східній частині ринку, а на схід від неї – палац коменданта міста, який кам'яною аркою, через сучасну вулицю Вірменську, з'єднувався з так званим вірменським “Торговим будинком”. Зі сходу ринок обмежувала садиба Іоанно-Предтеченського храму з цвинтарем, а з півночі – домоволодіння вірменських патрициїв, домініканського костелу і монастиря, садиба старост і т.д. У його південно-західній частині знаходився костел тринітарів, гауптвахта, Казематна башта тощо. Третій ринок, що локалізувався біля Кушнірської башти (Баторієвої), а у XV-XVII ст. належав українській громаді міста, у XVIII ст. виступав як загальноміський під назвою “М'ясний”, “Торговий” або “Зарванський”¹⁰³. На плані він не йменується. Ринок мав форму нерівнобічного чотирикутника. Зі сходу він примикав до вул. Зарванської, з півночі обмежувався батареєю св.Мартина, Вітряною брамою і баштою короля Стефана Баторія, а з півдня – житловими садибами¹⁰⁴.

На основі плану 1773 р. з'ясовуємо, що міські дільниці розмежовувалися між собою сіткою вулиць і провулків, що формувалися протягом попередніх століть. У числі вулиць: Довга (знаходилася у східній частині Старого міста і сполучала між собою через півострів північну та південну частини долини р. Смотрич), Зарванська, П'ятницька, Руська, Домініканська, Замкова, Троїцька, Татарська, Єзуїтська, Від замку понад скелею та інші. Ведучи мову про останню, зазначимо, що вона з'єднувала Міські ворота (браму Підронделеву – “пп”, що знаходилася при в'їзді із Замкового мосту до міста) з Вітряними, через які можна було потрапити на “М'ясний” ринок і у північні квартали Старого міста. Вулиці Зарванська, Троїцька і Татарська вели від Вітряної брами до Українсько-польського ринку, а Троїцька і Домініканська – з Українсько-польського до Вірменського ринку¹⁰⁵

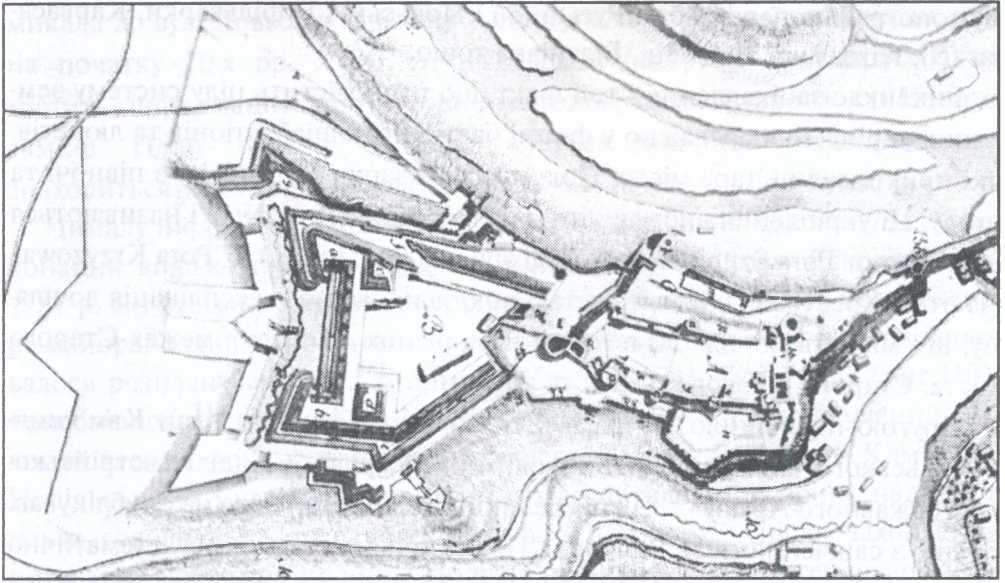
Особливу увагу автор плану 1773 р. приділив культовим спорудам, що локалізувалися в межах різних дільниць Старого міста. У їх числі церкви: св.Яна (Q), кафедри базиліанів (S), св.Петра (S), св.Миколи (T), Різдва Христового (U) та ін.; костели: кафедральний св.Петра і Павла (E), єзуїтський (F), кармелітський (L), домініканський (K), францискансь-

кий (H), св.Катерини (M), домініканок (K), св.Миколи (вірменський, N)¹⁰⁶ та ін.

План містить детальну інформацію про оборонні укріплення. Особливо чітко подається в його легенді система фортифікацій навколо Старого міста. Так, якщо в'їжджаємо до нього через Старий міст з боку замку, то зразу ж натрапляємо на браму Підронделеву та декілька бастионів, що знаходилися за нею з боку міста. Серед них батареї св.Яна (H), св.Михайла (K), св.Терези (F) та св.Йосипа (P). З боку Польських фільварків місто захищав кам'яний мур, башта Захаржевського (Aa), батарея св.Трійці (I) і т.д. Щодо останньої, то вона знаходилася на високому плато півострова, у його північно-західній частині (західніше кармелітських володінь, де тепер є двір історичного факультету педагогічного університету), над системою укріплень Польських воріт, що локалізувалися у каньйоні р. Смотрич. З одного боку, батарея св.Трійці посилювала захисні функції названих воріт, а з іншого – контролювала в'їзд від них до Вітряних воріт та рух по сучасній вул. Кузнечній у напрямку від башти Баторієвої до Замкового мосту. З північного, східного і південного боків Старого міста функціонували батареї св.Панни Марії (S), башта Стефана Баторія (W), брама Вітряна (Kл), кам'яні мури, земляний вал, бастион М'ясницький, башти Різницька (A) і Кушнірська (Z), батареї св.Ярсега (M) та св.Мартіна (S), бастион і батарея св.Андрія (Q), батарея св.Яна (H)¹⁰⁷ і т.д. Говорячи про батарею св.Панни Марії, зауважимо, що вона була влаштована на так званих “Турецьких бастионах”, які разом з Вітряною брамою, баштою Баторієвою, склепінчастими казематними приміщеннями та кам'яними стінами з амбразурами утворювали складну систему ще одних воріт – Верхніх Польських.

Чітко зафіксовані на плані Старий (A.) і Новий (B.) замки з усіма топографічними деталями (рис. 108). Старий замок формували башти Папська, Орлова, Бургграбська, св.Михайла, Садова, Корабійова, Шляхетська, Студенна, Смотрицька та ін., що сполучалися між собою кам'яними стінами. В'їзди на територію замку здійснювалися через Замкову браму (bb), яка знаходилася з його східного боку, зліва від башти Студенної, та з боку Нового замку, через “Браму мостову”. До останньої від Нового замку був перекинутий підвісний міст, що опирався на кам'яні стовпи. Детальною є на плані і соціальна забудова Старого замку¹⁰⁸.

Новий замок прикривав Старий із заходу і відтворений на плані з досить чіткою прив'язкою до топографії миса. По суті, його конфігурація

Рис. 108. Старий (А) і Новий (В) замки. Фрагмент плану 1773 р.

зумовлювалася рельєфом місцевості, а як фортифікаційна споруда замок відповідав вимогам часу.

Місто характеризувала майже та сама сітка вулиць, кварталів, розбитих на садиби, локалізація старих та зведення нових храмів, оборонних укріплень тощо. Зокрема, він засвідчує, що східну лінію укріплень, окрім валу, формували й башти Гончарська, Різницька і Кушнірська. Особливу роль в лінії відіграла башта Гончарська (рис. 16). Вона знаходилася на високій терасі півострова (22,5 м від рівня берега річки) і контролювала південно-східну частину каньйону та вул. Руську. Башта охороняла також в'їзд до міста з вул. Гончарської, на якій розміщувалися названі башти та з вулиці (до початку ХХ ст. Фурлейський провулок), яка різко піднімалася з каньйону і біля неї повертала у західному напрямку до Українсько-польського ринку, пересікаючи вул. Довгу. Проїзд від башти Гончарської до міста крізь вал прикривала батарея св.Ярсега, зведена у ХVІІІ ст.

На відміну від попередніх планів ХVІІІ ст. план Кам'янця 1773 р. містить багату інформацію й про історичну топографію долини р. Смотрич. Окрім планувальних особливостей та садибної забудови Долини, на плані виявляємо місцезнаходження Руської (Е) і Польської брам (D), порохівих складів, млинів, храмів, садиби Йозефа де Вітте і т.п. Разом з тим, план 1773 р. вперше засвідчив географічне розташування та соціаль-

ну топографію передмість: Руські (3) і Польські (2) фільварки, Карвасари (5), Підзамче, Зіньківці, Біланівка тощо.

Викликає зацікавлення і той факт, що план містить цілу систему земляних укріплень переважно у формі бастіонів, напівбастіонів та люнетів, які прикривали Старе місто, Польські фільварки і Біланівку з півночі та сходу. Ці укріплення виступають на плані під №16 та №17 і називаються відповідно "Pora Szubieniczna" (Пагорб для шибениць) й "Pora Krzyzowa" (Пагорб Хрестовий). Досить детально залишається і експлікація до плану, що містить понад 150 позицій назв різних об'єктів в межах Старого міста, Старого і Нового замків та передмість¹⁰⁹

Другою половиною XVIII ст. датується і наступний план Кам'янця-Подільського, виявлений П. Ричковим у Військовому відділі Австрійського Державного Архіву¹¹⁰. На превеликий жаль, автор його не опублікував. Згідно з свідченнями П. Ричкова, "План укріплень Кам'янця" схематично відтворює комплекс замкових укріплень, розпланування Старого міста з його забудовою та розташування окремих передмість. Спеціальні позначення на плані "можливих артилерійських позицій, найзручніших для обстрілу Руської та Польської брам, однозначно засвідчують мілітарне походження цього документа"¹¹¹. План доповнено досить розгорнутими примітками Жана Н. Сідловського, що характеризують топографічний опис міста, його фортифікації та військово-тактичні особливості можливого проведення тут наступальних дій. Масштаб плану 1:5000.

З 1793 р. Поділля потрапляє під владу Росії. Кам'янець-Подільський з 1795 р. стає його губернським центром. Він залишався і важливим воєнно-стратегічним форпостом на південно-західному кордоні Російської імперії. Не випадково російський уряд та місцева влада значну увагу звертають на зміцнення обороноздатності та містобудівних норм Кам'янця-Подільського. Ці аспекти знайшли відображення у масштабних планах міста 1793¹¹², 1797¹¹³, 1799¹¹⁴ та 1800 рр.¹¹⁵

Ведучи мову про план 1793 р., доречно зауважити, що в основі його створення був, очевидно, план 1773 р. Адже їх порівняння дає можливість стверджувати, що топографія міста та передмість на планах досить подібна.

Головна увага на плані 1793 р. продовжувала приділятися міським укріпленням та їх детальній локалізації. Це Руські, Польські і Міські ворота, ряд батарей, бастіонів, валів навколо міста. На плані у вірменських кварталах міститься вже і кам'яна казарма на 1000 місць, що зі сходу при-

микала до вул. Довгої, а із заходу – підступала до батареї св.Миколи, яка на початку 70-х рр. XVIII ст. називалася батареєю св.Андрія. План містить інформацію про історичну топографію Старого та Нового замків. План 1793 р. супроводжується значною легендою, що знаходиться у його лівому верхньому кутку, і фіксує 47 об'єктів.

Чималу інформацію містить і план Кам'янця-Подільського 1794 р., виконаний військовим голландським інженером Францем Деволаном. У 1787 р. він був запрошений на російську службу, де отримав чин інженера-майора. За його проектами і під безпосереднім керівництвом здійснювалося розпланування й забудова Одеси (рис.109), Тирасполя (рис.110), Григоріополя¹¹⁶ (рис.111) та інших міст. У 1793 р. він був залучений і до виготовлення документації щодо удосконалення укріплень Кам'янця-Подільського. З цього приводу Ф. Деволан писав, що на осінь “надійшов наказ голови військової колегії графа Салтикова – після захоплення польських провінцій Волинь і Поділля проінспектувати з генералом князем Долгоруким фортецю Кам'янець-Подільський і представити свої міркування щодо її укріплення і відбудови... Я підготував з цього питання доповідну записку, підкріплену кресленнями проектів для Кам'янця ... 1794 р. Протягом січня, лютого і березня я був зайнятий проектами кордону по Верхньому Дністру й Кам'янця-Подільського, котрі було відіслано до Петербурга...”¹¹⁷

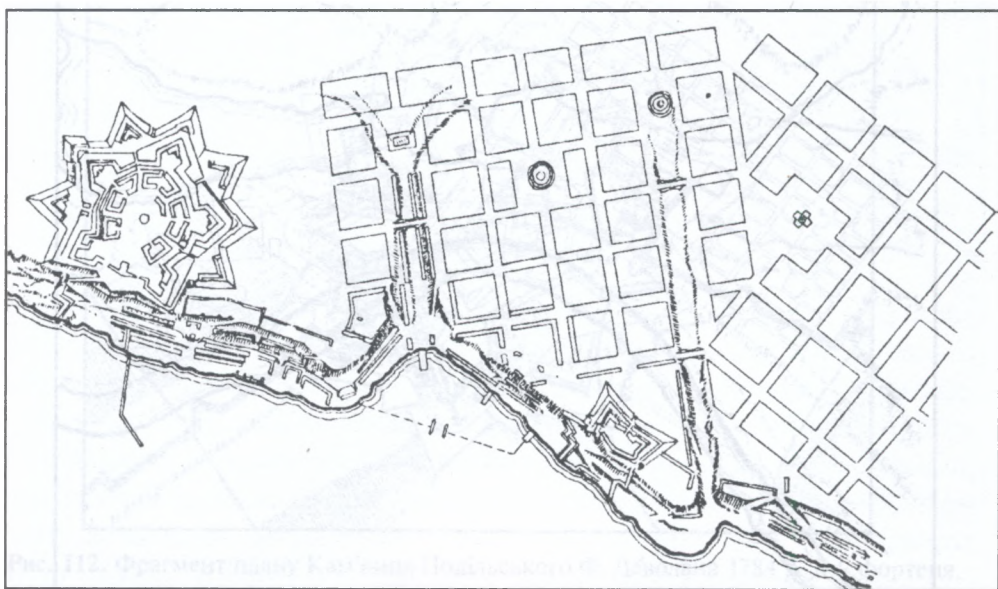
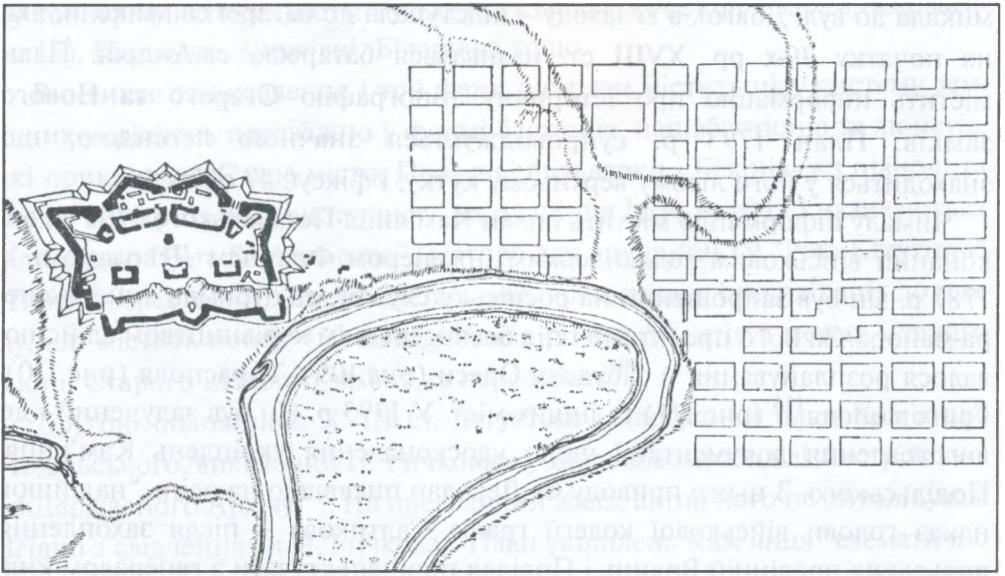

Рис. 109. План м.Одеси. XVIII ст.

Рис. 110. План м.Тирасполя. XVIII ст.

Рис. 111. План м. Григоріополя. XVIII ст.

План 1794 р. подає досить чітку планувальну структуру Старого міста, де виділяється прямокутний центральний майдан (рис.11, А), Вірменський та М'ясницький ринки, вказується розташування всіх міських дільниць, культових і оборонних споруд, вулиць, передмість і т.д. На відміну від попередніх планів 1773 і 1793 рр., план 1794 р. подає більш детальну характеристику існуючих укріплень в межах Старого міста, передмість та міських околиць, а також тих, які необхідно було звести для посилення обороноздатності Кам'янця в ті часи. Зокрема, план засвідчує, що у Старому місті доцільно б посилити фортифікації у формі кам'яних стін, бастионів, люнетів* і т.д. Передбачалося реконструювати оборонні споруди й в межах передмість, а також на підступах до міста. Зокрема, Ф. Деволан пропонував звести окрему фортецю (рис.112, Д) у північно-східній частині “Старого Литовського ретраншаменту” (приблизно на місці, де знаходиться кабельний завод), з південно-східного боку Старого міста (рис.113, Е), приблизно в межах розташування сучасної спортивної школи №1, та в урочищі Татариска (рис.114, Г). Звичайно, запропоновані Ф. Деволаном укріплення могли значно змінити топографію міста, однак цього не сталося із-за зміни політичної ситуації в краї.

На особливу увагу заслуговує план Кам'янця-Подільського 1797 р. (рис.112), що зберігається у Російському Державному Архіві Військово-Морського Флоту (Петербург). План кольоровий, розмірами 2,5х1,3 м.,

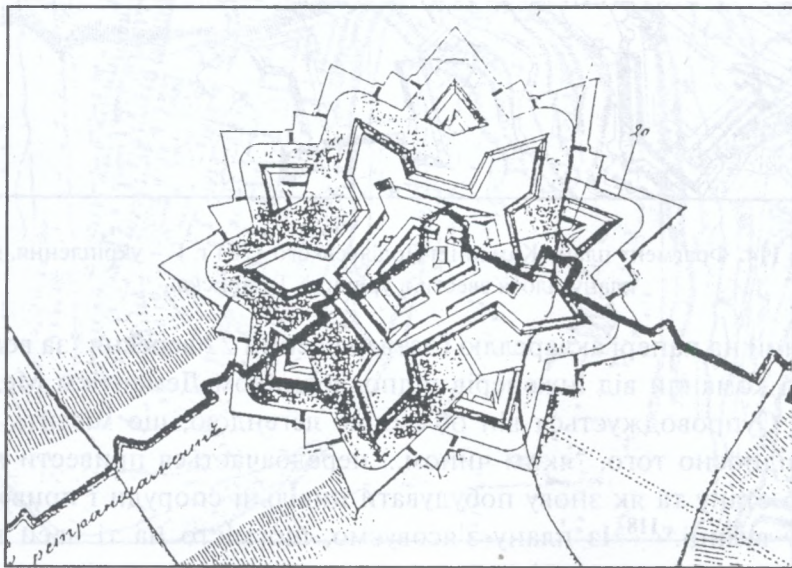
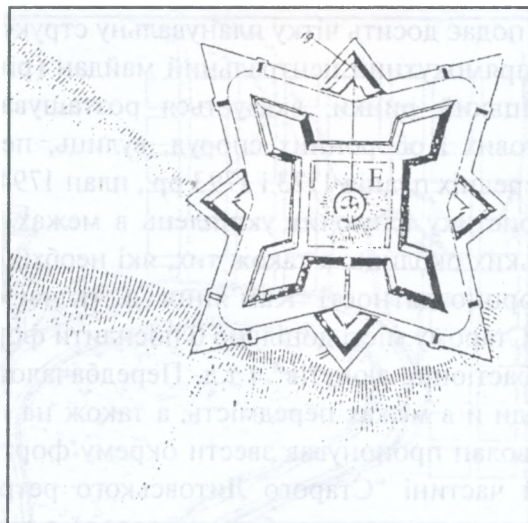

Рис. 112. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського Ф. Деволана 1784 р. Д - фортеця, яку планувалося збудувати.

* люнет - відкрите польове укріплення.

Рис. 113. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського Ф. Деволана 1784 р. Е – укріплення, які передбачалося збудувати.

Рис. 114. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1784 г. Г – укріплення, які планувалося звести в урочищі Татариска.

виконаний на папері аквареллю і затверджений 22 вересня “за велінням головної команди від інженерів підполковником Дементієм Мелещенковим” Супроводжується він об’ємною легендою, що містить інформацію відносно того, “яким чином... передбачається привести до оборонного стану та як знову побудувати цивільні споруди і привести до порядку вулиці.”¹¹⁸ Із плану з’ясуємо, що місто на ті часи в територіальному відношенні виступало сукупністю декількох топографічних частин: Старого міста, Старого і Нового замків та передмість. Основну увагу було зосереджено на стані укріплень та заходів щодо їхньої реконструкції. В першу чергу, значні реставраційні роботи

Рис. 115. План Кам'янця-Подільського 1797 р.

передбачалося провести у Старому місті (Головній фортеці). Незважаючи на те, що природа зробила місто майже недоступним, протягом XVIII ст. в його межах було зведено і реконструйовано ще й цілу низку укріплень, які детально відтворені на плані. Причому, всі вони вже згадувалися у легендах до планів. 1773 та 1793 рр.

План 1797 р. засвідчує, що Старе місто характеризувала майже та сама мережа вулиць, майданів, кварталів із залишками старої житлової забудови, топографія культових і адміністративних споруд тощо. Разом з тим на його основі можна простежити і вплив на еволюцію історичної топографії Кам'янця-Подільського наприкінці XVII – у XVIII ст. принципів певної регулярності і соціально-станового районування, що було характерним для російських міст тих часів. Особлива увага при цьому зверталася на планування і забудову міського центру (в минулому Українсько-польський ринок), до якого вели всі вулиці від міських воріт і замку. Центральний майдан виділявся своїм географічним розташуванням (на найвищому місці в межах півострова) і забудовою. В його межах зосереджувалася ратуша з навколишньою забудовою, колодязь, офіційні і адміністративні будинки, приватні житлові приміщення заможних міщан, що зводилися згідно із “зразковими” проектами, культові споруди тощо. Згідно з планом в межах майдану, навколо ратуші і малого периметра, передбачалося звести навіть великий Гостинний двір з торговими приміщеннями. Крім того, передбачалося завершити будівництво солдатських казарм недалеко Руської брами, звести будинки для батальйонного майора (тепер там знаходиться приміщення швейної фабрики), артилерійського командира (на розі сучасних вулиць Іоанно-Предтеченської і Довгої), інженерного командира (кут вул. П'ятницької і Вірменського ринку) і т.д.

Доречно зазначити, що у додатках до плану подаються креслення всіх військових споруд, що існували у Кам'янці, а також тих, які передбачалося зводити або реконструювати (плани поверхів, зразки фасадів, плани садиб). Окремі додатки до плану у справі містять креслення міського арсеналу, храму і склепінь єзуїтського костелу, план і профіль костелу кармелітів, креслення францисканського костелу і т.д. Згідно з планом оновленню підлягали укріплення Старого замку: реставрація воріт, що сполучали замок з містом, солдатських приміщень, башт, артилерійської кузні, колодязів тощо. На кожний названий об'єкт були складені креслення¹¹⁹ У Горнверку (Новому замку) передбачалося відремонтувати казарми для солдат, кам'яні приміщення, що знаходилися під валами фортеці, льохи і підземелля, підвісний міст, що сполучав Старий замок з Новим і т.д.

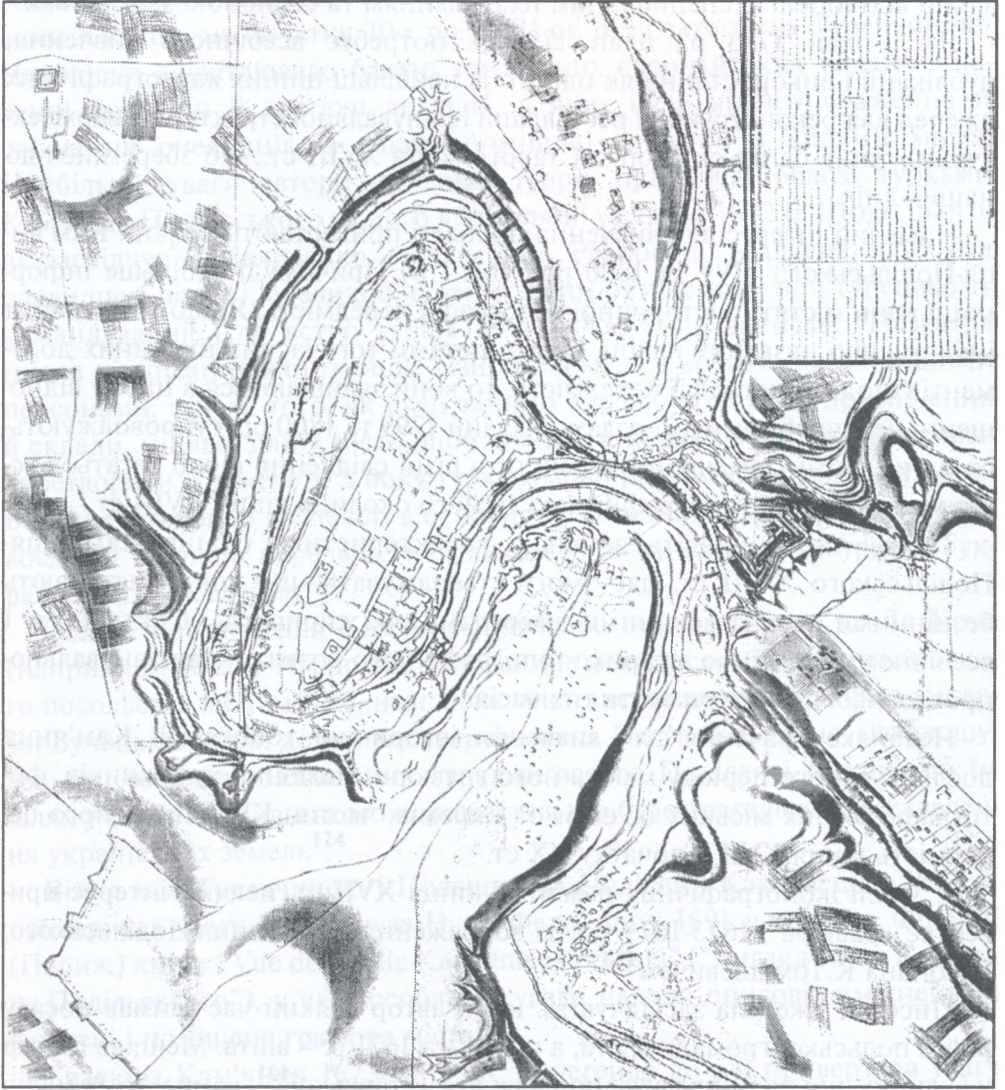

Рис. 116. План Кам'янця-Подільського 1800 р.

Особлива увага на плані 1797 р. зосереджувалася і на оновленні міських воріт: Руських та Польських з їх детальними кресленнями. Неабияке значення має план і для з'ясування топографії передмість, які нанесені на ньому не лише певними умовними позначеннями, а майже реально відтворені із специфічним плануванням та садибною забудовою.

Як і план 1773 р., план 1797 р. потребує всебічного вивчення, публікації і використання як одного із найбільш цінних картографічних джерел для реконструкції і реставрації планувальної структури та архітектурних типів багатьох споруд Старого міста XVIII ст., що збереглися до наших днів.

Чималий інтерес для вивчення проблем привертають і плани Кам'яця-Подільського 1799 та 1800 рр. (рис.116) Причому, найбільше інформації вони містять з історичної топографії передмість. Якщо співставити інформацію названих планів з відомостями тогочасних писемних документів щодо топографії передмість, то вони залишаються в цьому відношенні невичерпними джерелами. Плани 1799 та 1800 рр. супроводжуються й чималими легендами, які містять різні свідчення щодо багатьох аспектів соціальної топографії міста та його околиць кінця XVIII ст.

Таким чином, навіть загальна характеристика планів Кам'яця-Подільського XVIII ст. дає змогу стверджувати, що вони виступають безцінними картографічними джерелами, які сприяють об'єктивному і всебічному вивченню історико-топографічного розвитку та планувально-просторової структури міста тих часів.

Неабияке значення для вивчення історичної топографії Кам'яця досліджуваного періоду мають його гравюри, малюнки художників, фотографії різних міських об'єктів та окремих частин Кам'яця і його передмість кінця XVII - початку XX ст.

У числі іконографічних пам'яток кінця XVII ст. певний інтерес привертає гравюра* 1673-1679 рр. із зображенням Кам'яця-Подільського, виконана К.Томашевичем¹²⁰

Писемні джерела засвідчують, що її автор деякий час займав посаду райці польської громади міста, а потім - з 1671 р. - вїта. Мешкав гравер у будинку, що розміщувався поперек вул.Татарської¹²¹, саме у тому місці, де вона вливалася у Польський ринок. Під час облоги Кам'яця військом Османської імперії у 1672 р., К.Томашевич керував обороною замку¹²² Після захоплення міста турками, він його залишив й перебрався до Кракова, де і займався граверською діяльністю.

---

* **гравюра** друкарський відбиток зображення з кліше, виконаного на поверхні твердого матеріалу художником-гравером.

Чим зумовлена поява названої гравюри? Вважаємо, що переходом Кам'янця з-під влади Польщі до володінь Османської імперії. Ця подія сколихнула всю європейську громадськість, яка не могла зрозуміти, яким чином така неприступна фортеця, що відіграла провідну роль у воєнно-політичних подіях на Правобережжі протягом XV – першої половини XVII ст., на початку 70-х рр. XVII ст. була захоплена Туреччиною. Цю подію висвітлювало багато тогочасних європейських видань, численні брошури й “летючі листки”, в яких були відбиті враження й свідчення очевидців, а також поміщені гравюри з видами міста. Найбільше уваги автори названих творів приділяли облозі турками Кам'янця-Подільського та його капітуляції у серпні 1672 р. Щодо цього, як засвідчує Д. Наливайко, виділяється “Розповідь” Мадлена, який був очевидцем подій і, очевидно, французьким резидентом при турецькому командуванні. Про вступ турків до Кам'янця він записав: “Назавтра (після підписання капітуляції) візир взяв мене з собою і двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожеві приміщення й склади, ми ввійшли у місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті. З боку турків умови капітуляції було порушено. Вони перетворили на мечеті в основному католицькі храми, а деякі православні церкви передали католикам, що викликало обурення українського населення”¹²³

Облогу і захоплення Кам'янця докладно описав Шарль де Ля Круа (наприкінці 60-х і у 70-і рр. XVII ст. займав посаду секретаря французького посольства в Стамбулі), наводячи зміст листа великого візира з умовами Бучацької угоди до коменданта фортеці. Взяття Кам'янця, наголошував він, означало захоплення турками всього Поділля і відкривало їм шлях у глибини Польського королівства, що було трагедією для населення українських земель¹²⁴.

Війна між Туреччиною і Польщею за Поділля і Кам'янець у 1672 р. привернула увагу й французького Н. де Фера, що у 1691 р. видав у Франції (Париж) книгу “Vue de la ville Kamieniec-Podolski” (“Вигляд міста Кам'янця-Подільського”), у якій особливої уваги надано описові кам'янецької фортеці і поміщена гравюра міста¹²⁵

Гравюра Кам'янця 1673-1679 рр. та легенда до неї привертала увагу дослідників ще у XIX ст. Зміст останньої опублікував у 1862 р. О. Семеновський¹²⁶, описуючи кам'янецькі старожитності. Філолог та історик М. Петров також вивчав гравюру¹²⁷, а М. Городецький – експлікацію до неї¹²⁸. Гравюру з легендою поміщували у своїх працях Ю. Сіцинський¹²⁹, О. Прусевич¹³⁰, В. Січинський¹³¹ та інші дослідники. У XX ст. гравюру, як істрико-топографічне джерело досліджували Я. Дашкевич¹³², О. Пламеницька¹³³, О. Халпачьян¹³⁴, Є. Пламеницька¹³⁵ та ін. Однак найбільш

кваліфіковано її значення для вивчення територіальної еволюції Кам'янця останніх десятиліть XVII ст. з'ясував Я. Дашкевич. По-перше, він професійно продатував гравюру 1673-1679 рр., а по-друге – розробив критерії її цінності, які допомагають зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від неї для вивчення історичної топографії міста. Найперше Я. Дашкевич аргументовано довів, що вид на місто автор гравюри відтворив “з лету птаха”, тобто з такої висоти, з якої однаково видно близькі і далекі об'єкти, а лінія обрію майже відсутня. Такий прийом допоміг граверу подати не лише якусь окрему частину міста, а охопити його повністю: ринки, квартали, вулиці, оборонні укріплення, Долину, замки і т.д. Вибір високої точки зору в українській графіці нових часів був продиктований міркуваннями художників показати не лише планувальну структуру і забудову міста в системі ландшафту, а й розкрити матеріальну структуру речей¹³⁶

Вивчення гравюри дає підстави стверджувати, що її автор мав певні навички у цьому виді мистецтва, а також знання у геофізичних і фортифікаційних справах. Разом з тим зауважимо, що гравюра – це лише умовне зображення міста, яке не могло відповідати реальності. Цілком слушно звернув увагу на цей аспект проблеми Я. Дашкевич, який стверджує, що художника привертало, в першу чергу, публічні будівлі і міські укріплення, які показано на гравюрі у збільшеному вигляді. Крім того, цікавіші об'єкти подані гравером набагато докладніше, а другорядні – відтворені стандартно¹³⁷ Більш детально зображені оборонні споруди: Руські, Польські і Міські ворота, Вірменський бастион, система фортифікацій Вітряних воріт, башти навколо Старого міста, замкові укріплення тощо. Крім того, гравер зумів відносно об'єктивно показати навіть архітектурні завершення таких башт, як Рожанка, Тенченська, Папська та ін., які збереглися до наших днів.

Забудову міських кварталів К. Томашевич подав в основному як значне нагромадження будівель, яке начебто символізувало їх велику кількість. Житлові будинки і, особливо, їх дахи на Польському ринку та й в інших міських дільницях утворюють на гравюрі майже одноманітний фон. Насправді ж, у Кам'янці будинки та форми їх дахів були різними в архітектурному відношенні. Це і кам'яниці патриціїв, і будинки представників поспільства, і халупи плебсу, і храми в різних кварталах, і численні укріплення, які формували досить строкату соціальну топографію Кам'янця. Ось чому до гравюри як до соціотопографічного джерела доцільно підходити досить критично. В першу чергу, це стосується до пропорцій зображення як самого міста, так і його окремих топографічних одиниць. Уважний читач зразу ж помітить, що ширина півос-

трова на гравюрі значно збільшена по відношенню до його довжини. Не відповідають реальним пропорціям Польський та Вірменський ринки (рис.117), довжина і ширина всіх вулиць, кварталів, садиб, житлова, культова і оборонна архітектура, замкові споруди тощо. І це не випадково, адже саме в тому і полягає особливість гравюри, яка виконувалася не за принципами топографічних (масштабних) планів та прямої перспективи, а на основі окомірного зображення міста. Про трактування простору на українській гравюрі досить влучно сказав Д.В. Степовик, коли доводив, що “в українській графіці XVI-XVIII ст. було порівняно мало творів, виконаних за правилами однієї перспективної системи в її чистому вигляді...

Рис. 117. G - Вірменський ринок. Фрагмент гравюри К.Томашевича 1673-1679 рр. С - міське укріплення (Вірменський бастион)

Взаємозв'язок між двома просторами – тим, що був на зображенні, і тим – де знаходився глядач, – не ототожнювалися”¹³⁸

У зв'язку з висловленим постає запитання, як можна зрозуміти інтерпретацію тверджень О. Пламеницької, коли вона пише, що “порівняння зображення середринкового кварталу (на гравюрі 1673-1679 рр. – М.П.), в тому числі зіставлення кількості будинків (із зображенням на перших топографічних планах другої чверті XVIII ст. та 1773 р.) дозволили з'ясувати, що до XVIII ст. середринковий квартал займав тільки південну половину території, в межах якої існував пізніше, наприкінці XVIII – у першій половині XX ст.”¹³⁹ Висловлюючи контраргумент О.Пламеницькій, зазначимо, що на плані 1773 р. відтворено середринковий квартал з чітким розмежуванням садиб, що розташовувалися на північ і схід від ратуші, а не на південь. На гравюрі цей “квартал” виступає лише як умовне

скупчене зображення споруд, на основі якого порахувати їх кількість аж ніяк неможливо (рис.71).

Недоліком гравюри є і те, що на ній територіально місто відмежоване від передмість, а останні взагалі не показані, хоча вони існували. Писемні джерела 80-х рр. XVII ст. засвідчують, що в передмісті біля Руської брами налічувалося 23 двори, біля Польської – 38, біля Замкової – 8¹⁴⁰. Крім названих, функціонували й такі передмістя, як Підзамче, Руські і Польські фільварки, Карвасари тощо. У зв'язку із висловленим правомірною є думка Я. Дашкевича про необхідність перевидання гравюри К. Томашевича факсимільним* способом разом із докладним й високопрофесійним джерелознавчим дослідженням¹⁴¹ Гравюра супроводжується великою легендою, яка допомагає відтворити досить специфічну соціальну топографію міста.

Незважаючи на наслідування і модифікації гравюри К. Томашевича у європейських виданнях в останній третині XVII – на початку XVIII ст.¹⁴² (їх було не менше 20), вони, за словами Я. Дашкевича, не мають “жодної вартості як історико-топографічне джерело чи джерело дослідження матеріальної культури міста”¹⁴³.

Цінним іконографічним джерелом для вивчення територіальної історії Кам'янця кінця XVII ст. є малюнок його замку 1652-1672 рр. (атрибуція Є. Пластицької), виконаний невідомим художником¹⁴⁴ (рис.79). Він зберігається в одному із архівів Польщі. Вид на замок подано з північного боку. Рисувальник досить об'єктивно відтворив топографію розташування Старого замку на місцевості, зумів передати архітектурний стиль башт із специфічними завершеннями (перекриття), взаємозв'язок їх зі стінами та головним в'їздом на територію замку зі сходу і т.д. Малюнок свідчить, що північно-східну частину замкових укріплень формувало чотири башти, а південну – п'ять, назви яких автор малюнка не подав. Крім них, на території замку (недалеко Папської башти) художник розмістив храм, що в писемних тогочасних джерелах йменувався костелом св.Станіслава¹⁴⁵ На основі малюнка дізнаємося, що до замку з північного сходу примикав великий двір, який з боку передмістя Підзамче відмежовувався ровом і ворітьми, до яких вів підйомний міст з боку Замкового мосту. З'ясовуємо і той факт, що біля Підзамкових воріт, з самої долини р. Смотрич, піднімалася башта Водна. Від неї і аж до башти св.Ганни (така назва башти зафіксована на плані Кам'янця 1773 р.), що знаходилася перед мостом з боку замку, тягнувся кам'яний мур, який також піднімався з долини річки і обмежував двір з північно-східного боку. Чимала неза-

---

* факсиміле – точне відтворення картини (гравюри) при допомозі фотомеханічної репродукції.

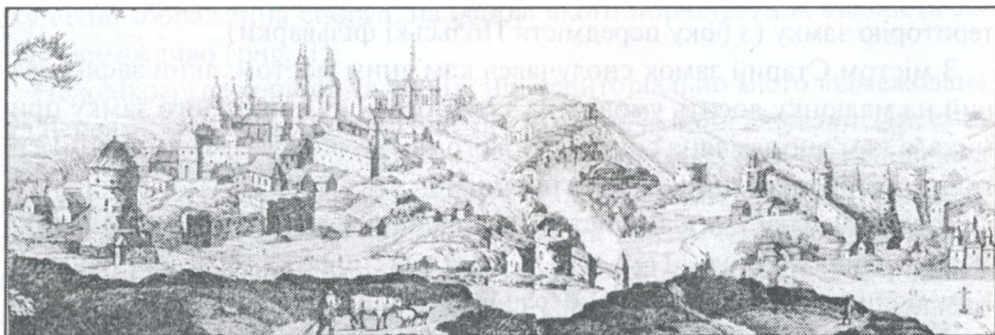
будована територія зафіксована на малюнку й перед головним в'їздом на територію замку (з боку передмістя Польські фільварки).

З містом Старий замок сполучався кам'яним мостом, який зафіксований на малюнку досить умовно. Із західного боку до Старого замку примикала кам'яно-земляна система Нового замку, що був зведений у 1617 р. і відтворений художником досить умовно.

Заслуговує на увагу й мистецька спадщина ельзаського художника Жана Анрі Мюнца (1727-1798), який на початку 80-х рр. відвідав Кам'янець, здійснив його топографічний опис та залишив два малюнки¹⁴⁶. На першому із них зафіксовано кам'яно-земляні укріплення Руських воріт, а на іншому – башту (очевидно, Кравецьку), що захищала місто і вірменські квартали з південно-східного боку. Інтерпретацію першого малюнка намагався здійснити польський дослідник Я. Чубинський¹⁴⁷, однак, як на нашу думку, вона виявилася невдалою. Річ у тім, що на малюнку зображено не замковий міст зі сходу (так стверджує Я. Чубинський), а Руську браму. Цінність малюнка полягає в тому, що на ньому відтворено ту частину системи укріплень Руських воріт, яка сформувалася у другій половині XVIII ст., однак до наших днів не збереглася. Окрім кам'яних башт і стін, які тягнулися від великої Прибережної башти (у системі воріт) вздовж правого берега р. Смотрич у східному напрямі, у XVIII ст. військові інженери збудували біля неї ще й кам'яно-земляні фортифікації. Останні посилювали підступи до Руської брами як з боку міста, так і з боку Карвасар та Руських фільварків.

Ведучи мову про другий малюнок, зауважимо, що, відтворюючи на папері каньйон р. Смотрич у його південно-західній частині, художник намагався показати й вулицю, що вела від Руських воріт до башти Гончарської і тягнулася нижньою терасою зі східного боку півострова. В'їзд на вулицю з боку Руських воріт прикривала кам'яна башта, яка на планах Кам'янця XVIII ст. йменувалася “Кравецькою” Між баштою та скелею, як засвідчує художник на малюнку, існували й інші кам'яні укріплення (не виключено, що там був барбакан), у яких знаходилася міська залага й зброя.

На другу половину XVIII – початок XIX ст. припадає діяльність російського художника Є. Кошкіна (1761-1836)¹⁴⁸, у мистецькій спадщині якого також виявляємо малюнок Кам'янця (рис.118). Він виконаний з північно-західного боку міста (з передмістя Польські фільварки). Охопивши власне Старий замок і Старе міста, Є. Кошкін не дотримувався при їх відтворенні на папері ніяких художніх принципів. Ведучи мову про Старий замок, зазначимо, що його зображення настільки примітивне, що не дає можливості об'єктивно відтворити архітектурно-просторо-

Рис. 118. Кам'янець-Подільський кінця XVIII ст. Художник Є. Кошкін.

вий ансамбль замку. Крім того, мис із замком у Є. Кошкіна показаний на багато нижче по відношенню до розміщення Старого замку на півострові, чого насправді в природі не було.

Не зовсім вдало намалював художник і Старе місто. Деформованими є на малюнку замковий міст, планувальна структура та забудова міських дільниць тощо. Фантастичними виступають на малюнку Польська брама, батарея св.Трійці і т.д. Разом з тим, ближче до реальності художник намагався відтворити Кушнірську башту з Вітряними воротами і так звані Турецькі бастиони, які у другій половині XVIII ст. зазнали значних реконструкцій.

Заслуговує на увагу й гравюра Кам'янця, виконана художником Г. Харитоновим¹⁴⁹ (рис.95). На відміну від малюнка Є. Кошкіна зображення на гра-

Рис. 119. Малюнок-панорама Кам'янця-Подільського початку XIX ст. Художник невідомий.

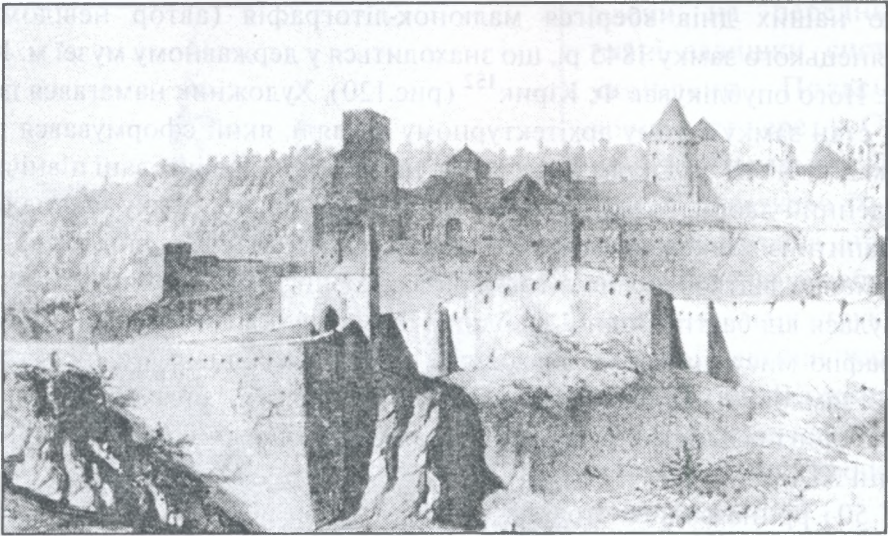

Рис. 120. Малюнок-літографія Кам'янця-Подільського 1845 р.

вюрі Г. Харитонова ближче до реальності, хоча також не позбавлене художніх домислів автора. Відтворивши панораму Старого замку, художник зумів передати й архітектурні особливості його башт, стін, замкових воріт тощо.

Об'єктивно відтворив гравер сполучення замку з містом (високим кам'яним мостом) та з передмістям Підзамче, показуючи роль рельєфа місцевості у формуванні історико-топографічних особливостей замку та передмість. Ведучи мову про Карвасари, підкреслимо, що автор гравюри справедливо розмістив передмістя в каньйоні р. Смотрич на її неширокому правому березі, що із заходу підступав до високого мису (40 м), на якому знаходився замок.

Г. Харитонов передав забудову передмістя, яке тягнулося майже від Руських воріт до Хрестовоздвиженської церкви, а за Довжоцьким струмком – до високих скель, які отримали назву “урочище Татариска”. На схід від Карвасар (через річку) художник відтворив і західну частину передмістя Руські фільварки, які з Карвасарами сполучалися мостом.

Панораму вигляду міста із західного боку зустрічаємо й на малюнку невідомого художника початку XIX ст. Його використали у своїх працях В. Марчинський¹⁵⁰ та О. Прусевич¹⁵¹. Загалом, це малюнок не живописний, а графічний і виступає у формі повздовжньої панорамної композиції Старого міста по лінії південь-північ (рис.119), де цифрами позначені головні архітектурні споруди міста, які зводилися в основному упродовж XV-XVIII ст.

До наших днів зберігся малюнок-літографія (автор невідомий) кам'янецького замку 1845 р., що знаходиться у державному музеї м. Кракова. Його опублікував Ф. Кірик¹⁵² (рис.120). Художник намагався передати стан замку в тому архітектурному вигляді, який сформувався протягом XVI-XVIII ст. Окрім баіт і стін, на малюнку зафіксовані північний і південний двори, головні замкові ворота, башта, через яку можна було потрапити із замкового мосту на передзамкове подвір'я, і т.п. Однак дещо умовно відтворено на літографії замковий міст і кам'яну стіну, що тягнулася від башти Водної до башти Замкової (св.Ганни), та й саму топографію мису, на якому знаходився замок. Особливих нюансів в еволюції замкових укріплень малюнок не відтворює, хоча засвідчує, що своєю оригінальністю замок привертав увагу художників і у першій половині XIX ст.

У 50-і рр. названого століття з'являються малюнки Кам'янця художників М. Кулеші¹⁵³ (рис.121), С. Фабіянського¹⁵⁴ (рис.122) та Брезе¹⁵⁵. Якщо Брезе намагався передати розташування на місцевості Старого замку і показати його сполучення (зв'язок) із Старим містом, то С. Фабіянський та М. Кулеша взялися відтворити вид на західну частину Старого міста з північного заходу. Причому, із двох останніх художників задум передати панорамну композицію міста найбільш вдало зумів здійснити М. Кулеша. На його малюнку менше умовностей, аніж у С. Фабіянського. Пока-

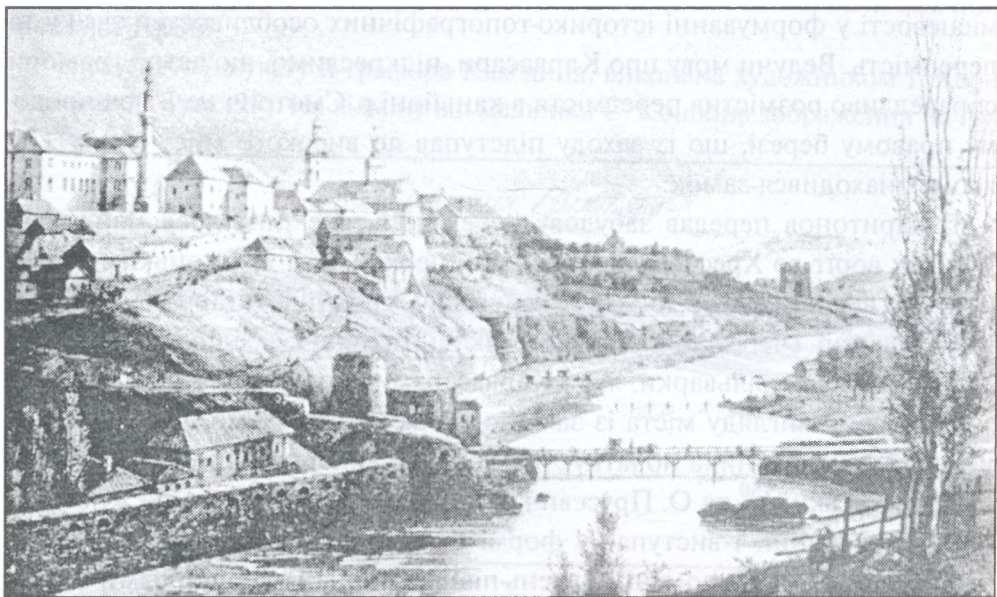

Рис. 121. Малюнок Кам'янця-Подільського XVIII ст. Художник М. Кулеша.

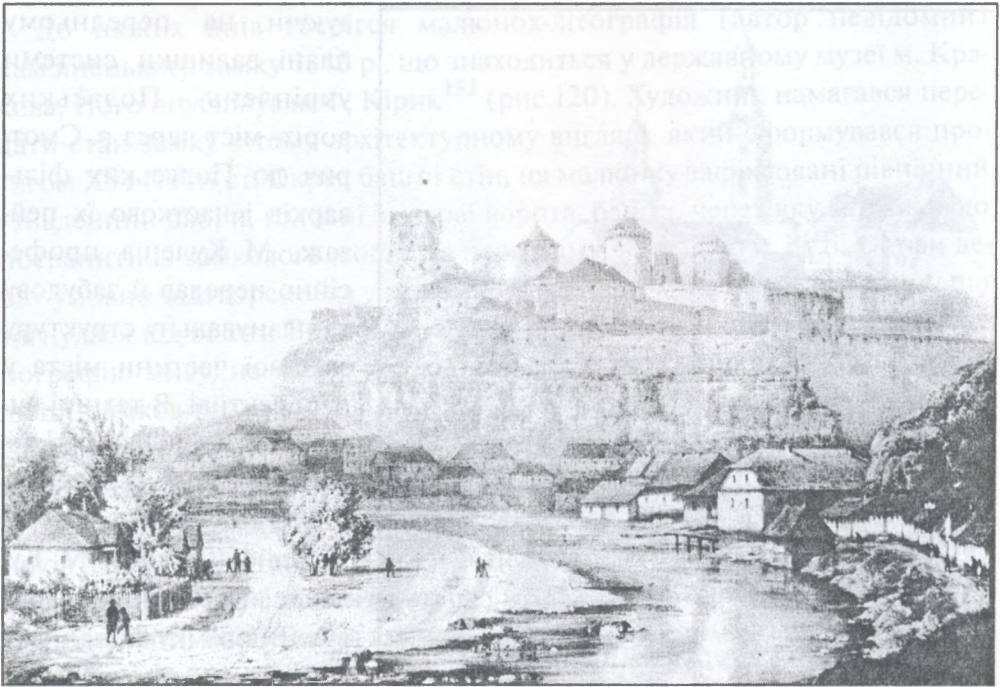
Рис. 122. Малюнок Кам'янця-Подільського початку XIX ст. Художник С. Фабіянський. Гравюра К. Вейермана.

зуючи на передньому плані залишки системи укріплень Польських воріт, міст через р. Смотрич до Польських фільварків і частково їх пейзаж, М. Кулеша професійно передав й забудову та планувальну структуру західної частини міста у перспективі. В техніці виконання малюнка простежується школа європейських художників.

Найбільш вдало М. Кулеша відтворив забудову вул. Від замку понад скелею. Її лівий бік, якщо направлятися вулицею від Кушнірської башти, зразу ж над Польськими воротами мав капітальну кам'яну житлову забудову. Вона підсилювалася

кам'яною стіною, що підпирала із заходу батареєю св.Трійці, двір єзуїтського колегіуму, зведеного в першій половині XVIII ст., садибу-палац католицького єпископа і т.д. Об'єктивно відтворена забудова названої вулиці й південніше палацу єпископа, де зафіксована кам'яна житлова забудова, костел св.Катерини, монастирські служби францисканців з чудовими бароковими колонами, костел домініканок і т.д. Споруди житлового та військового призначення в цій частині малюнка формували наче суцільну укріплену стіну, що тягнулася від батареї св.Трійці і аж до Миських воріт, формуючи таким чином досить унікальну систему кам'яних укріплень з боку замку і Польських фільварків.

Разом з тим художник не зовсім об'єктивно показав топографію і рельєф західного скелястого берега Старого міста, який був не пологим, а надто крутим і досить стрімко спускався до рівня берега р. Смотрич. На цій підставі досить невпевнено сприймається дорога, яка начебто тягнулася вулицею Від замку понад скалою (з боку Кушнірської башти) і май-

Рис. 123. Кам'янецький замок і передмістя Карвасари. Друга половина XIX ст.
Художник Н. Орда.

же до Польських воріт, а потім плавно піднімалася доверху, до житлових будинків і вливалася знову у вулицю Від замку понад скалою. На малюнку безіменна дорога показана саме у тому місці, де сьогодні знаходяться так звані сходи Фаренгольца, споруджені у XIX ст. Щодо існування дороги в цій частині схилів Старого міста, то це чиста фантастика художника, оскільки її функціонуванню у цьому місці не сприяв рельєф, а графічні джерела кінця XVIII ст. засвідчують, що саме на цьому місці у ті часи існували сходи¹⁵⁶, якими можна було піднятися від Польських воріт на вул. Від замку понад скелею і вийти біля колегіуму єзуїтів.

Неабияке значення для ретроспективного відтворення топографічного й історико-архітектурного образу Кам'янця у нові часи мають малюнки Наполеона Орди¹⁵⁷. Їх збереглося три. На одному з них (рис.93) художник відтворив південно-східну частину каньйону долини р. Смотрич, де на передньому плані зліва намалював будинок Йозефа де Вітте, біля якого проходила вулиця (сучасна Руська) правим берегом річки. Вона починалася біля Руської брами і тягнулася Долиною навколо півострова аж до Польських воріт. За будинком видніється житлова забудова Старого міста і ще одна вулиця на високій терасі, якою можна було потрапити до Старого міста

біля Гончарської башти*. Вїзд на цю вулицю від Руських воріт прикривала кам'яна башта XVI ст., яку й відтворив Наполеон Орда.

Праворуч на малюнку бачимо річку, неширокий південний берег якої обмежувався з півдня крутими скелями передмістя Руські фільварки. З'ясовуємо і той факт, що Долина у цій частині каньйону була забудована добротними житловими двоповерховими спорудами, які розміщені художником в глибині малюнка, а за ними – Новопланівський міст, зведений у 70-і рр. XIX ст. і слугував для сполучення Старого міста з Новопланівськими кварталами.

Інший малюнок (рис.123) фіксує розташування замку на високому мисі та подає його архітектурний вигляд зі сходу. Художник майже фотографічно зумів передати й замковий міст, який завершувався баштою св.Ганни, що локалізувалася перед замковим подвір'ям, замкові башти з неповторним завершенням, що сформувалися у XVI-XVII ст., та стіни, які їх з'єднували, Новий замок і т.д.

Праворуч на малюнку, вздовж правого берега р. Смотрич, відтворена дорога, що вела до передмістя Карвасари. За нею – густа житлова забудова XVIII-XIX ст., яка підступала до високих скель півострова і мосту, а у західному напрямку – до великої кам'яної житлової споруди, що знаходилася під Замковим мостом з його південного боку. За нею локалізувалися міські млини, а на захід від них – знову житлова і господарська забудова, яка формувала передмістя Карвасари. За Довжоцьким струмком, у південному напрямку, художник розмістив Хрестовоздвиженську церкву, яка, по-суті, виступала основною домінантою в організації планувально-топографічної структури Карвасар.

Ліворуч, на передньому плані, Н. Орда намалював частину передмістя Руські фільварки із садибною забудовою, пологий берег якого в цій частині півострова підступав аж до річки Смотрич.

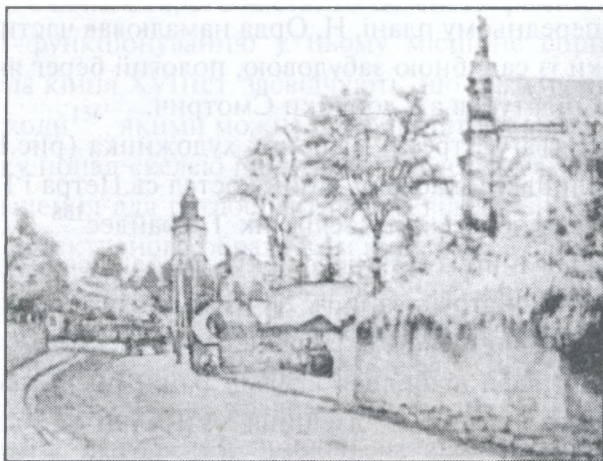
Заслуговує на увагу і третій малюнок художника (рис.124), на якому відтворено католицький кафедральний костел св.Петра і Павла. Цей малюнок опублікував польський дослідник Т. Трайдець¹⁵⁸ Храм св.Петра і Павла був намальований із західного боку і виходив своїм фасадом на вулицю Єзуїтську. Реконструйований у XVIII ст. в стилі бароко, він слугував важливою домінантою в системі Українсько-польського ринку, а в його архітектурній біографії відбилися і більш ранні риси, про що свідчать портал XV ст., мінарет XVII ст., дзвіниця XVII-XVIII ст. і т.д.

* Вважаємо, що саме ця вулиця у XV-XVI ст. носила назву вул. Гончарська, про яку свідчить Ф. Кірик, подаючи найдавнішу писемну згадку про неї під 1516 р. (Kiryk F. Z dziejow różnosrednizwicznego Kamieńca – S.85).

Рис. 124. Кафедральний костел св.Петра і Павла. Друга половина XIX ст.
Художник Н. Орда.

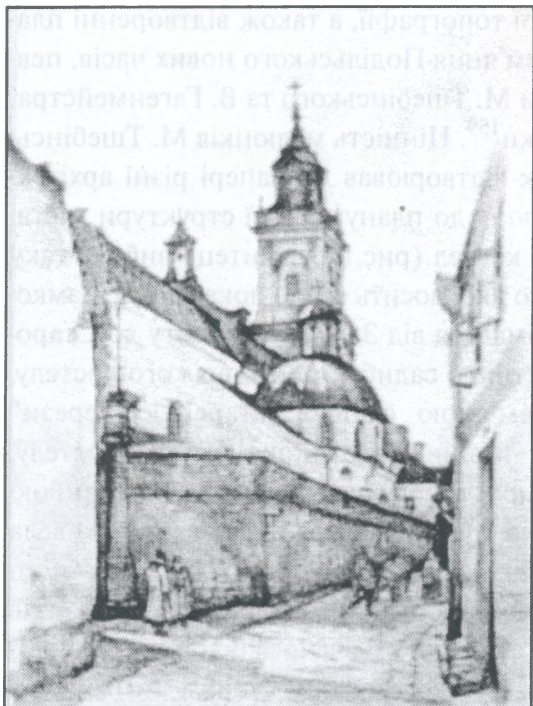

Рис. 125. Тринітарський костел. Початок XX ст. Художник М. Тшебінський.

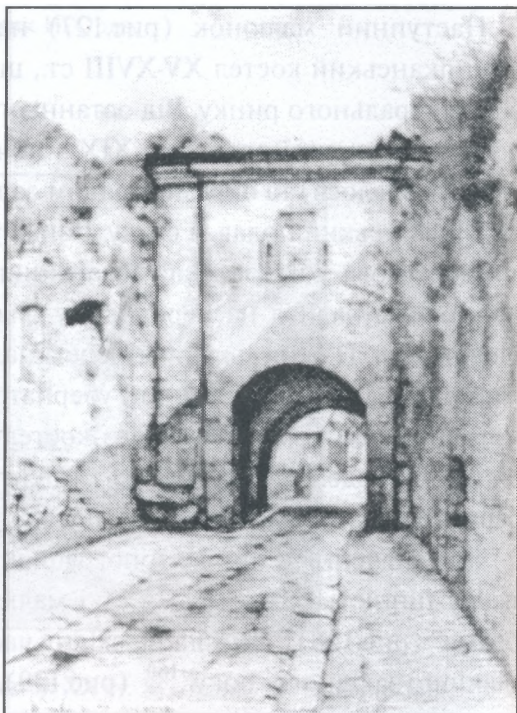
У дослідженні питань історичної топографії, а також відтворенні планувально-архітектурного образу Кам'янця-Подільського нових часів, певного значення набирають малюнки М. Тшебінського та В. Гагенмейстера, на що вже звертали увагу дослідники¹⁵⁹. Цінність малюнків М. Тшебінського полягає в тому, що художник відтворював на папері різні архітектурні пам'ятки з чіткою прив'язкою їх до планувальної структури міста. Зокрема, малюючи тринітарський костел (рис.125), митець вибрав таку композицію малюнка, за допомогою якої досить вдало показав вул. Замкову, яка меандруючи, повільно піднімалася від Замкового мосту до Старого міста. Обмежуючись праворуч стіною садиби тринітарського костелу, а ліворуч ще більш високою кам'яною стіною батареї “св.Терези” (рис.126), вона направлялася на дзвіницю домініканського костелу, логічно формуючи чітку об'ємно-просторову завершеність. За садибою тринітарського костелу вул. Замкова роздвоювалася. Праворуч вона вела до Губернаторського ринку, а ліворуч – до Центрального ринку (у XVIII ст. Українсько-польський). Маючи велику кількість аналогічних малюнків різних частин міста, архітекторам та історикам вдалося б досить конкретно відтворити поетапно роль та місце кожної пам'ятки, а тим більше різних соціально-топографічних одиниць у топографічній структурі міста.

Наступний малюнок (рис.127) названого художника репрезентує домініканський костел XV-XVIII ст., що локалізувався південно-східніше від Центрального ринку. Від останнього він відмежовувався вул. Ремісничою (назва другої половини XIX – поч. XX ст., більш ранньої назви виявити не вдалося) та окремим рядом садибної забудови. Вигляд на вулицю М. Тшебінський подав зі сходу. Вона була вузькою, а формувала її дво- та триповерхова житлова забудова кінця XVII-XIX ст. Минувши будинки, що локалізувалися на передньому плані вулиці зліва і справа та перейшовши вул. П'ятницьку, яка перетинала вулицю Ремісничу перпендикулярно (від Центрального до Губернаторського ринків), далі можна було потрапити до домініканського костелу, що знаходився зліва, а прямо – вийти до південно-західного кута Центрального ринку і потрапити на Губернаторський ринок та до замку.

Для вивчення історико-топографічної еволюції Кам'янця XVI-XVIII ст. певну цінність становлять і такі малюнки М. Тшебінського, як “Руська брама” (рис.128), “Вигляд на східну частину міста”, “Кушнірська башта з північно-західного боку”¹⁶⁰ (рис.129), “Кам'янець-Подільський замок” (рис.130), “Видрівка і кам'янецький замок” (рис.131) та ін.

Рис. 127. Домініканський костел.
Початок XX ст. Художник
М. Тшебінський.

Рис. 128. Руська брама. Художник
М. Тшебінський. 1912 р.

Рис. 126 Вулиця Замкова. Вигляд з заходу. Фото Б. Мінделя. 1987 р.

Рис. 129. Вигляд на Кам'янець-Подільський з північно-західного боку. Початок ХХ ст.
Художник М. Тшебінський.

Рис. 130. Кам'янець-Подільський замок. Художник М. Тшебінський. 1912 р.

Рис. 131. Видрівка і кам'янецький замок. Художник М. Тшебінський. 1912 р.

Ведучи мову про мистецьку спадщину В.Гагенмейстра¹⁶¹, зауважимо, що найбільше він відтворював архітектурні пам'ятки міста, значна частина яких до наших днів не збереглася або втратила свій первісний вигляд. У їх числі: замкова “Брама Станіслава Августа” (рис.132), “Вид Кам'янця-Подільського у західній частині Губернаторського майдану” (рис.133), “Вітряна брама” (рис.134), “Тріумфальна арка” та ін.

Доречно сказати, що названі та неназвані літографії (їх було 15) архітектурних пам'яток Кам'янця були видані В. Гагенмейстром окремими поштовими листівками, а також й окремими альбомами¹⁶², які виступають сьогодні рідкісною цінністю. Кожну літографію із альбому доречно аналізувати окремо, а пам'ятки, зображені на них, досліджувати у зв'язку з конкретними історичними обставинами їх зведення та розміщенням у відповідних міських кварталах. Зупиняючись на характеристиці “Брами Станіслава Августа”, зауважимо, що до наших днів вона не збереглася (розібрана у 1876 р.). Назву отримала від імені польського короля, який в ті часи сидів на троні. Пам'ятка знаходилася між баштами Рожанкою та Водною, на місці більш ранніх воріт¹⁶³, через які можна було потрапити на передзамкове подвір'я з боку Підзамче (через рів і підйомний міст), а

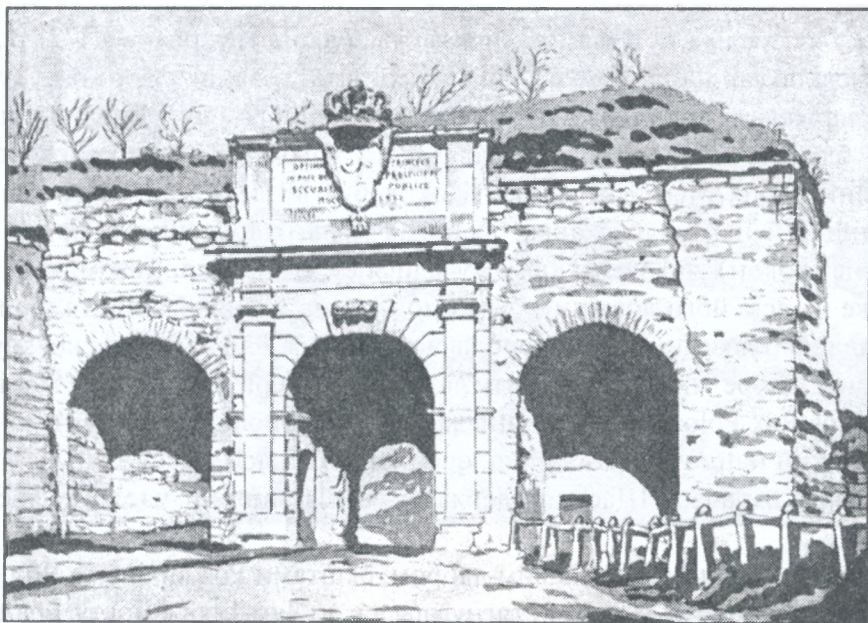

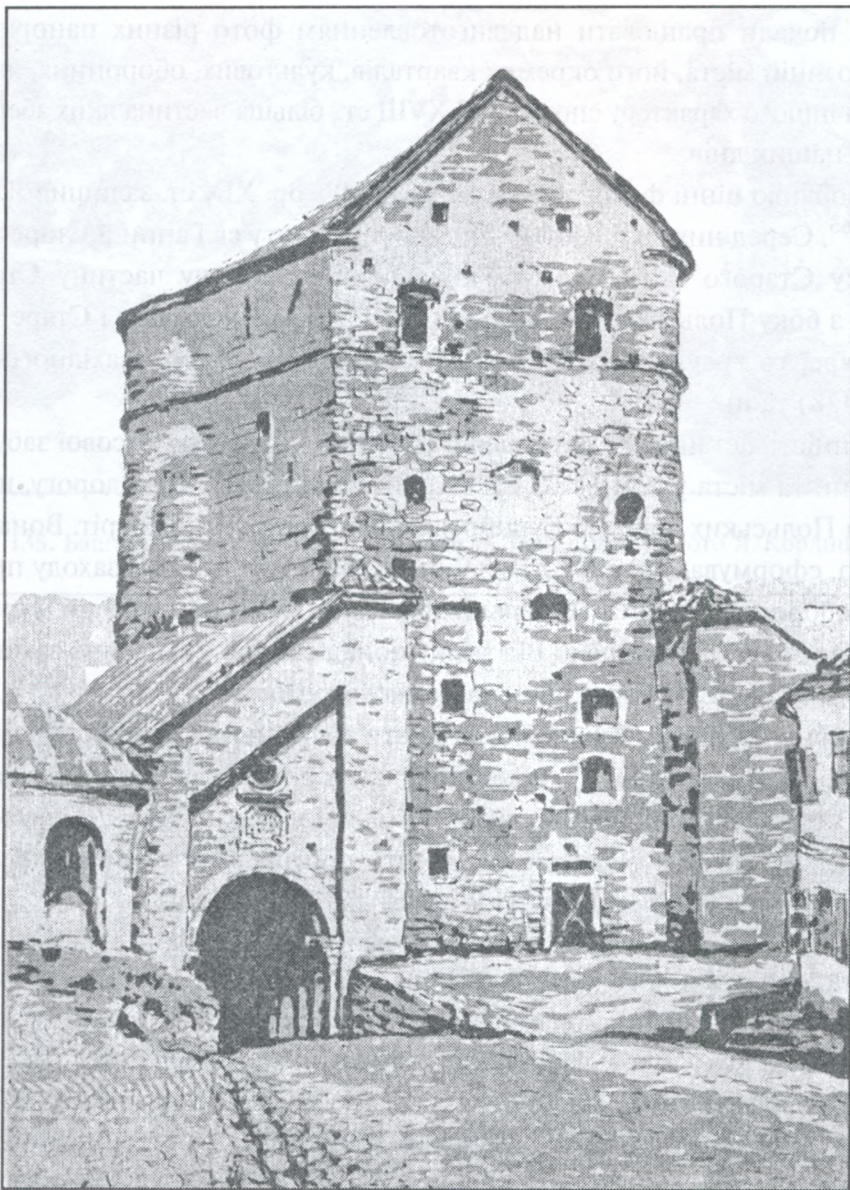
Рис. 132. Брама Станіслава Августа XVIII ст. Художник В. Гагенмейстер.

Рис. 133. Західна частина губернаторського майдану. Художник В. Гагенмейстер.

також і в передмістя Підзамче. Брама була реконструйована у 1771 р., про що засвідчував напис на кам'яній плиті, вмонтованій у воротах. Художник зафіксував архітектурну споруду з південного боку. Вона сягала висоти близько 5-ти метрів і складалася з трьох пов'язаних між собою кам'яних арок, через середню із яких був в'їзд. Фасад брами, а конкретніше, її центральна арка по боках мала оздоблення у формі двох пілонів (колон), які зверху обмежувалися суцільним карнизом. Над ним, майже на всю його довжину, була вмонтована вапнякова плита, по центру над якою розміщувалася королівська корона. Зліва і справа від корони на щиті добре читалися вибиті латинські літери "S.A.R.P." (Stanislaus Augustus Rex Poloniae - Станіслав Август король польський). Існував ще й такий напис "Felix Regnum, quod tempore pacis tractat bella"¹⁶⁴, що в перекладі означає "Щаслива держава, яка в мирний час готується до війни"

Поряд з північним замковим двором, баштами Рожанкою та Водною і кам'яною стіною зі сходу, що тягнулася аж до Замкового мосту, брама виступала досить величною монументальною спорудою в архітектурному ансамблі замку та міста загалом.

Рис. 134. Вітряна брама. Художник В. Гагенмейстер.

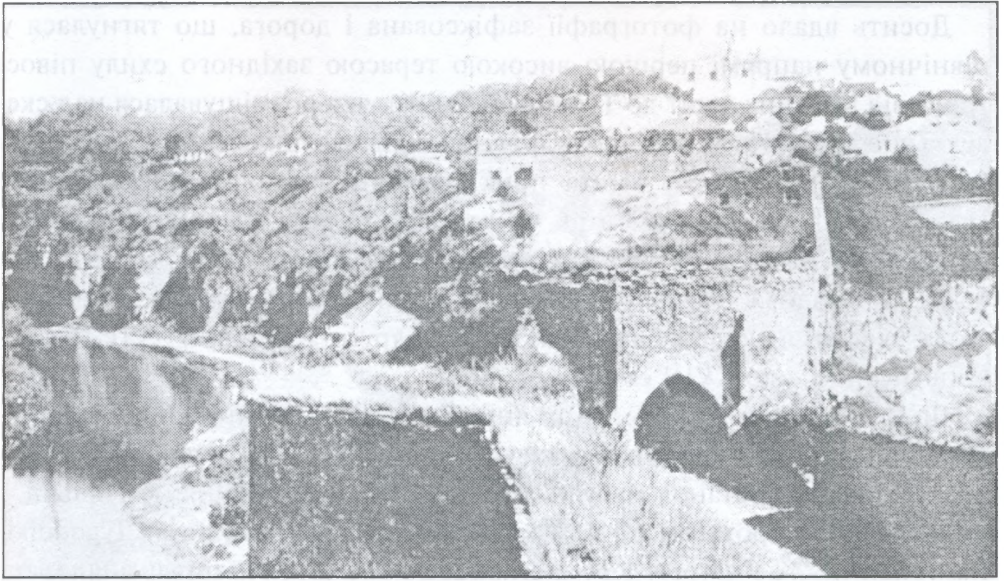
У 60-і рр. ХІХ ст. в мистецькому житті Кам'янця відбувалися досить важливі події – місцеві фотографи (Я. Кордиш, М. Грейм, А. Енгель та інші) почали працювати над виготовленням фото різних панорамних композицій міста, його окремих кварталів, культових, оборонних, житлових та іншого характеру споруд ХVІ-ХVІІІ ст., більша частина яких збереглася до наших днів.

Особливо цінні фотографії Кам'янця 60-х рр. ХІХ ст. залишив Я. Кордиш¹⁶⁵. Серед них виділяються вигляди: на башту св.Ганни й Старе місто з боку Старого замку (рис.135), на північно-західну частину Старого міста з боку Польських фільварків (рис.136), на Карвасари і Старе місто з батареї св.Урсули (рис.137), на Старе місто з північно-західного боку (рис.138) та ін.

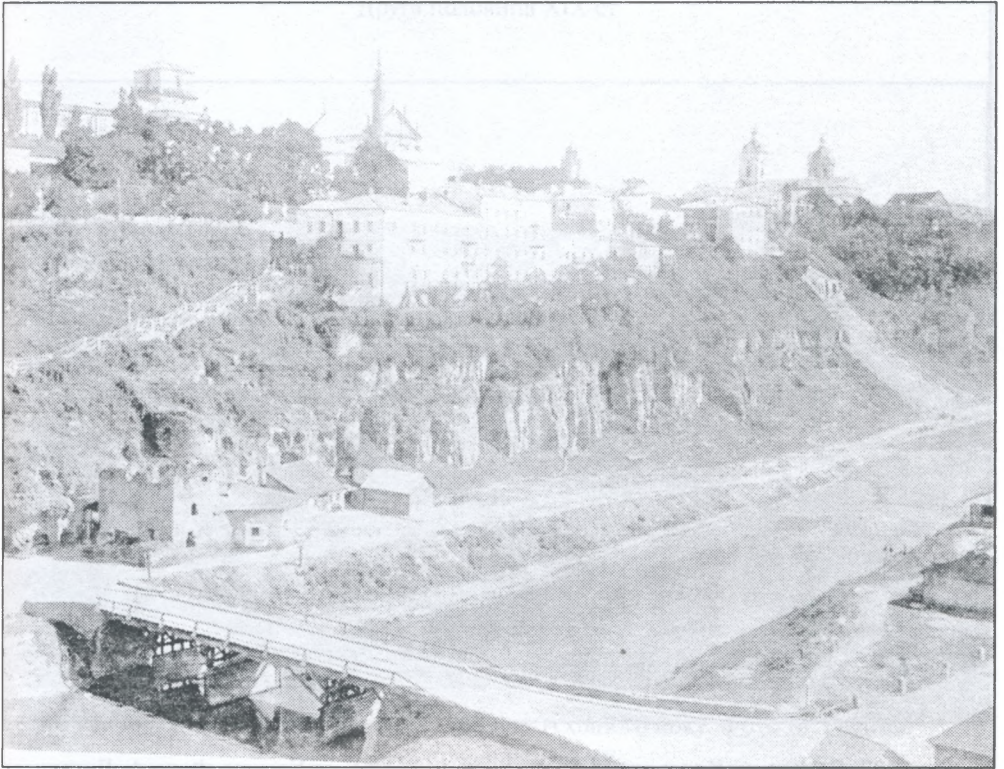
Цінність останнього фото полягає в тому, що, окрім масової забудови Долини та міста у ХVІІІ-ХІХ ст., на ній чітко зафіксовано дорогу, що вела від Польських воріт до Кушнірської башти і Вітряних воріт. Вона, очевидно, сформувалася ще у ХІV-ХV ст. До башти та воріт із заходу примикала оборонна система “Турецьких бастионів” ХVІІ ст. і кам'яні мури, що тягнулися від них вулицею Від замку понад скелею у південно-західному напрямку аж до Міських воріт та Замкового мосту.

З північного боку Кушнірської башти знаходилася ще одна брама під назвою “До магазинів”¹⁶⁶ Вона примикала до кам'яної стіни, що тягнулася понад скалою півострова вниз до Польських воріт. Праворуч і ліворуч від дороги зафіксована досить оригінальна садибна забудова, формування якої дослідники пов'язують з ХVІІ-ХІХ ст.

Цінну інформацію для вивчення теми містять й багато інших фотографій, однак ми поведемо мову лише про ту, що позначена рис.135. На ньому зафіксована панорама західної частини Старого міста і його укріплень з боку замку. На передньому плані знаходилася башта св.Ганни, яка в графічних та писемних джерелах ХVІ-ХVІІІ ст. майже не характеризується. А роль її була особливою. Адже лише через склепіння та ворота башти можна було потрапити на Замковий міст і до Міських воріт, а також з боку міста до східного передзамкового двору. На фотографії вперше зафіксована система укріплень міських Михайлівських воріт (брама Піронделева), яка власне, окрім самих воріт та барбакану, складалася й з кам'яно-земляного бастиону св.Яна. Вони сполучалися між собою суцільною кам'яною стіною. За бастионом св.Яна, з боку міста, розташовувався ще один бастион – “Вірменський”, або “Св.Терези”¹⁶⁷

Рис. 135. Башта св.Ганни й Старе місто з боку Старого замку. Фото Я. Кордиша.

Рис. 136. Кам'янець-Подільський з боку Польських фільварків. Фото А. Енгеля.

Досить вдало на фотографії зафіксована і дорога, що тягнулася у північному напрямі першою високою терасою західного схилу півострова від Міських воріт до Турецької башти, яка розміщувалася над скелею (висота 10-15 м), навпроти францисканського костелу із західного боку. У XVII-XVIII ст. башта прикривала підступи до міста з боку Польських фільварків, а відтак – і дорогу, що вела від них вбхід через р. Смотрич на правий берег. На основі фотографії з'ясовуємо і той факт, що вздовж верхньої тераси, над схилом, знаходилася кам'яна стіна, зведення якої джерела відносять до другої половини XVII¹⁶⁸, а реконструкцію – до XVIII ст.

До фотографій з видами Кам'янця у другій половині XIX ст. зверталися й художники-гравери, які часто виготовляли на їх основі дереворити*. Причому, останні набули найбільшого поширення в Польщі і публікувалися протягом 60-80-х рр. позаминулого століття в "Tygodniku Ilustrowanym"¹⁶⁹. У авторів дереворитів особливу увагу привертали види міста з північно-західного, західного та північного боків (рис.139), на яких до-

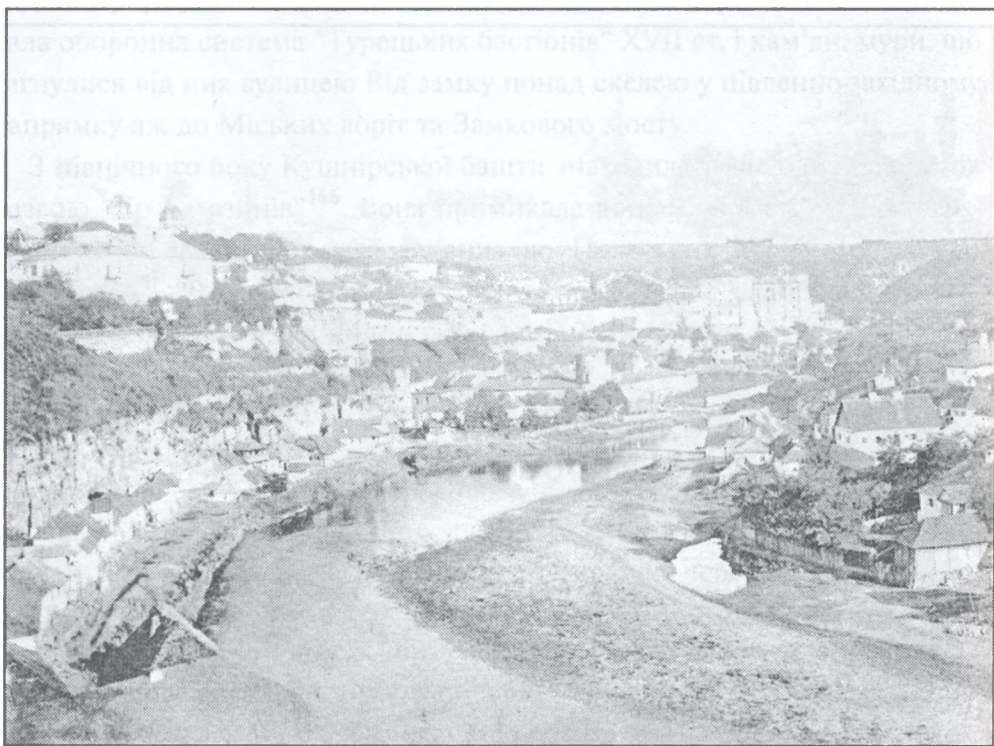
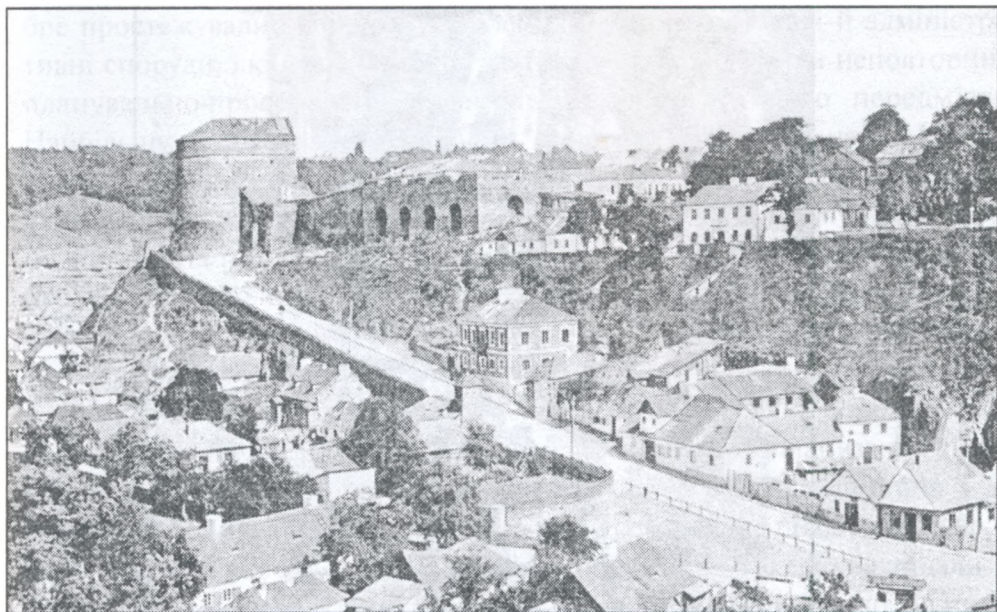

Рис. 137. Видля на Карвасари і Старе місто з батареї св.Урсули. Фото А. Енгеля.

* **дереворит** – відбиток з дерев'яних кліше, на яких вирізаються рисунки.

Рис. 138. Вигляд на Старе місто з північного боку. Фото М. Грейма.
Друга половина XIX ст.

Рис. 139. Вигляд на Старе місто з північно-східного боку. Фото М. Грейма.
Друга половина XIX ст.

Рис. 140. Видляд на Старе місто з північного боку. Фото М. Гейма. Друга половина XIX ст.

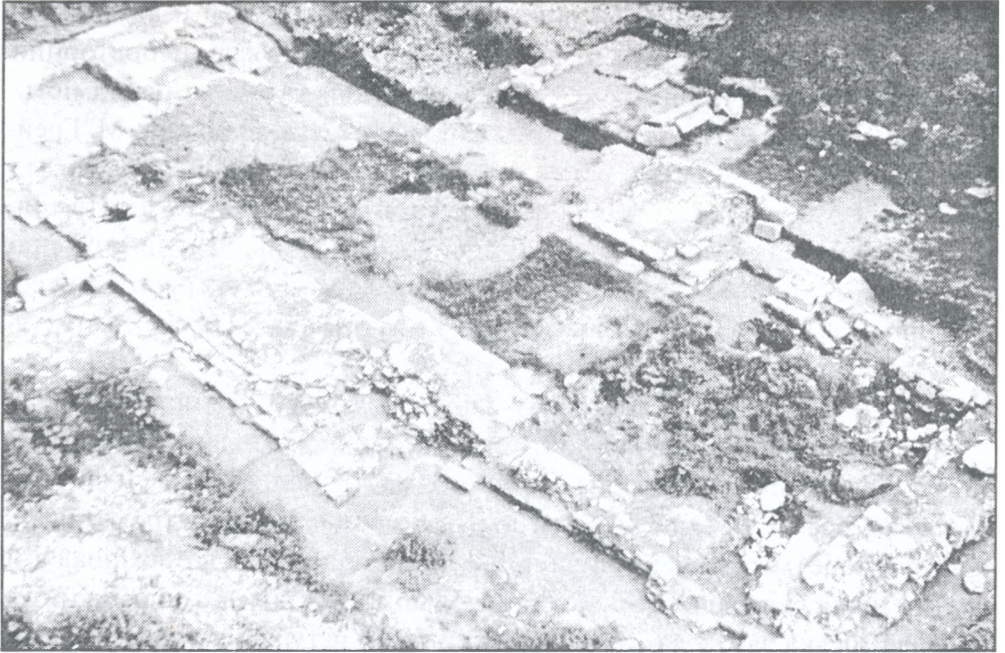
бре простежували оборонні укріплення, культові, житлові й адміністративні споруди, які були зведені у XVII-XIX ст. і формували неповторний планувально-просторовий ансамбль Кам'янця та його передмість. Найбільшу цінність із них становить панорама міста, виконана М. Греймом з північного боку (рис.140). Ця фотографія слугувала основою для виконання А. Козарським у 1876 р. деревориту¹⁷⁰. На ньому досить точно відтворена топографія Старого міста і його околиць. Ведучи мову про правий берег Долини, зазначимо, що на деревориті об'єктивно зафіксована планувально-топографічна структура міста, яка складалася протягом декількох попередніх століть.

Зразу ж за рікою, на передньому плані, розміщувалися порохові склади (зведені у другій половині XVIII ст.), посадибне розпланування Долини як у напрямку до Новопланівського мосту (від складів), так і до Польської брами. Досить живописно над Долиною, на півострові, розкинулося Старе місто, яке з північного боку, окрім скель, захищали й кам'яні мури, бастіони, Вітряні ворота, Кушнірська башта тощо. За ними височіла міська забудова, храми з дзвіницями, ратуша і т.д., які начебто зводилися доверху над горизонтом, формуючи у глядача певний образ казковості.

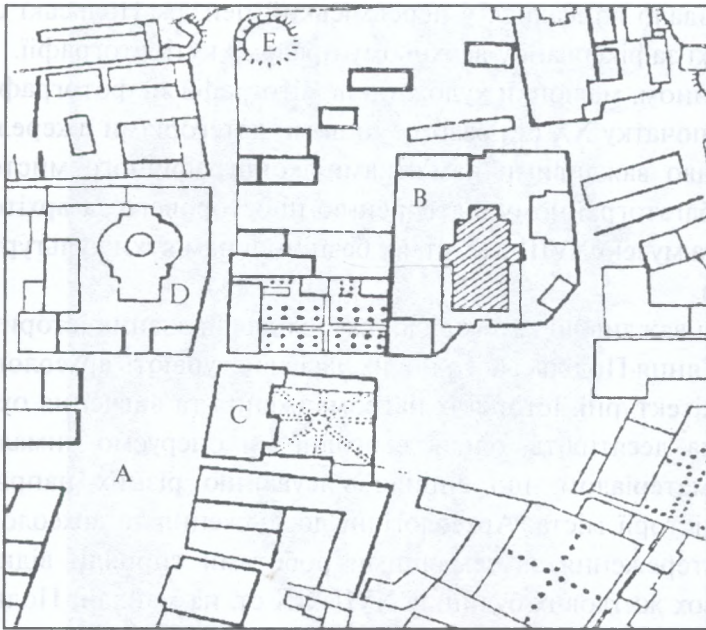
Досить вдало вписалися у передміський пейзаж Польські фільварки та замок, які зафіксовані у верхньому правому куті літографії.

Таким чином, малюнки художників, літографії та фотографії Кам'янця XVIII – початку XX ст., разом з іншими категоріями джерел, виступають особливо важливими пам'ятками іконографічного мистецтва, які сприяють багатогранному відтворенню просторового та архітектурного образу міста-музею XVIII-XIX ст. як безцінної пам'ятки культури України нових часів.

Не менш важливою категорією джерел для вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського нових часів виступають археологічні та археолого-архітектурні. Історія їх нагромадження та вивчення охоплює лише декілька десятиліть, однак сьогодні ми оперуємо чималим археологічним матеріалом, що сприяє з'ясуванню різних напрямів територіальної історії міста. Археологічні дослідження та археолого-архітектурні спостереження за земляними роботами сприяли відкриттю залишків трьох житлових будинків XVII-XIX ст. на майдані Польський ринок, низку підвалів-склепів у східній та південній частинах цього ж ринку, з'ясуванню північної межі Вірменського ринку, виявленню точної локалізації вірменського храму св.Миколи, Іоанно-Предтеченської та Святотроїцької церков, з'ясуванню часу зведення міської криниці на Польсь-

Рис. 141. Залишки фундаментів храму св.Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському. Археологічні розкопки 1989-1991 рр. Фото А. Задорожняка.

Рис. 142. Розташування храму св.Миколи у вірменському кварталі Старого міста на основі плану Кам'янця 1773 р. Прориси М. Петрова. А - Вірменський ринок; В - храм св.Миколи; С - садиба коменданта міста; Д - Іоанно-Предтеченський храм; Е - міське укріплення.

кому ринку, віднайденню печі ремісника XVII-XVIII ст. на вул. П'ятницькій, відкриттю культурних нашарувань тих же часів в межах вулиць П'ятницької, Татараської, Зарванської, Вірменської, Довгої і т.д.

Говорячи про локалізацію храму св.Миколи XV-XVIII ст., зауважимо, що особливу цінність в даному випадку представляють його археологічні дослідження, які проводила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педінституту протягом 1989-1992 рр. під керівництвом автора монографії. В процесі досліджень вдалося відкрити фундаменти храму та його галерей (рис.141), що дозволило точно локалізувати його у відповідному кварталі (рис.142). Виявилось, що фундаменти були викладені з місцевого бутового каменю на вапняковому розчині й досягали товщини 1,6 м. Ширина храму в межах його галерей становила 9, а довжина – 30 м¹⁷¹. Завершувався храм на сході апсидою, близькою за формою до півкола. В процесі досліджень вдалося з'ясувати і той факт, що залишки фундаментів були різночасовими й датувалися кінцем XV-XVII та XVIII ст. І це не випадково, адже загальновідомою є інформація про те, що храм було зведено у 1495 р. ст., а у 1767 р., стараннями вірменських священників міста, на зібрані кошти від кам'янецьких вірмен та вірмен інших міст, храм було розширено, а в 1791 р. освячено.

Під храмом розкопано склеп, який мав розміри 15x6 м. В ньому, у будівельному смітті, знайдено чималу кількість людських кістяків (перенесені сюди з галерей храму у XVIII ст.) та декількох непошкоджених поховань XVIII ст., які супроводжувалися бронзовими медальйонами (рис.143) XVIII ст., голками для укріплення кіс, мідними гудзиками¹⁷² тощо.

У верхній частині фундаментів, за південним і північним входами до храму, містилися душники*, що вели до склепу. З середини храму, як з'ясувалося, до склепу можна було потрапити через невеликий отвір у західній частині підлоги храму. Під отвором виявлено кам'яний стовп – основу з одинадцятьма сходинками на схід. Висота стовпа становила 3,6 м від рівня підлоги склепу. Розміри його по лінії схід-захід – 3,1 м, а по лінії південь-північ – 2 м.

До фундаментів храму з півдня і півночі підступали галереї, які мали кам'яне мощення. Ззовні вони обмежувалися кам'яними стінами, які збереглися на всю довжину галерей висотою до одного метра. Під час розкопок було відкрито й планувальні особливості північного двору храму. За стратиграфією, він знаходився вище на 30-35 см, від рівня поверхні північної галереї і був вимощений кам'яними плитами. Вздовж стіни, що

---

* **душник (віддушина)** – невеликий отвір у фундаментах храмів, який робили будівники для доступу і обміну повітря у склепах.

відокремлювала північну галерею від північного двору, з її північного боку, знаходився водовідвідний кам'яний жолоб, який тягнувся до зливного колодязя, що знаходився навпроти дзвіниці храму, з її південного боку. Отже, точна локалізація храму на місцевості дала підстави з'ясувати його місце в планувальній структурі не лише цього кварталу, а й міста загалом.

Археолого-архітектурні роботи дозволили дослідити локалізацію та атрибуцію садиби К. Липинського (сучасна вул. Вірменська, 2). Із усіх її споруд до наших днів зберігся будинок під №2, що локалізувався в центрі садиби. Його археолого-архітектурне вивчення, що проводилося інститутом "Укрпроектреставрація" у 1986 р. під керівництвом В.А. Полегких, дало підстави стверджувати, що названий будинок XVIII ст. було зведено на основі більш давньої кам'яної споруди XVII ст. Окрім археологічного матеріалу (кераміка, кахлі, люльки, монети XVII-XVIII ст.), автору монографії вдалося відкрити у північно-західній частині будинку два житло-

Рис. 143. Медальйони XVIII ст. з розкопок склепу вірменському храму св.Миколи у Кам'янці-Подільському.

вих приміщення з ренесансним перекриттям, порталом та віконним наличником, що датується XVII ст.

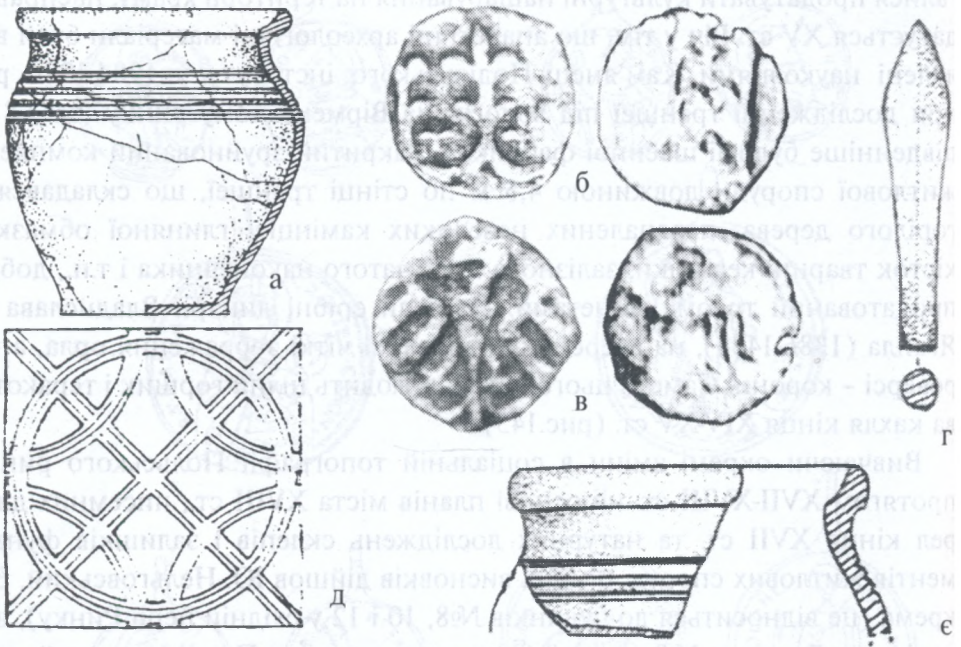
Археологічні дослідження сприяли відкриттю й залишків фундаментів Іоанно-Предтеченської церкви, що знаходилася навпроти Торгового вірменського будинку (з північного боку), у дворі сучасного приміщення картинної галереї. Виведені над поверхнею землі фундаменти дають уяву про деякі архітектурні особливості та місце споруди в системі Вірменського ринку, а також кварталу, що примикав до нього зі сходу.

Завдяки археологічним розкопкам виявлено й залишки фундаментів Святотроїцької церкви (сучасна вул. Зарванська), яка, як і два попередніх храми, була висаджена у повітря в 30-і рр. XX ст. Пам'ятка реставрується і незабаром буде відновлена. Якщо найдавніші писемні свідчення про храм датуються другою половиною XVI ст., то висновки авторів розкопок щодо датування храму XII-XIII ст.¹⁷³ – науково необґрунтовані. Археологічний матеріал (рис.144), за допомогою якого архітектори намагалися продатувати культурні нашарування на території храму, насправді датується XV ст. Річ у тім, що аналогічні археологічні матеріали були виявлені науковцями Кам'янець-Подільського інституту у 1984-1986 рр. при дослідженні траншеї під водогін на Вірменському ринку (за 7-8 м південніше будівлі швейної фабрики). Закритий зруйнований комплекс житлової споруди довжиною 4,5 м по стінці траншеї, що складався з горілого дерева, перепалених невеликих камінців, глиняної обмазки, кісток тварин, кераміки, залізного втульчатого наконечника і т.п., добре продатований трьома монетами. Це були срібні динарії Владислава II Ягайла (1386-1434), на аверсі яких виявлені чіткі зображення орла, а на реверсі – корони. Саме із цього житла походить цілий горщик і теракотова кахля кінця XIV-XV ст. (рис.145).

Вивчаючи окремі зміни в соціальній топографії Польського ринку протягом XVII-XVIII ст. на основі планів міста XVIII ст., писемних джерел кінця XVII ст. та натурних досліджень склепів і залишків фундаментів житлових споруд, цінних висновків дійшов Ю. Нельговський. Зокрема (це відноситься до будинків №8, 10 і 12 у східній перії Ринку), він довів, що будинок №8 єдиний із житлових споруд Польського майдану, який зберіг на рівні I-го поверху свою початкову структуру і планування, що були характерними для ренесансних кам'яниць кінця XVI-XVII ст.¹⁷⁴ Згідно з нумерацією опису Кам'янця 1700 р. цей будинок відповідав будинку під №48. Раніше він належав кам'янецькому райці Івану Клочковичу, а під час складання опису – кам'янецькому католику, ксьондзу Золочівського приходу¹⁷⁵ (прізвища не вказано). У 1835 р. підвали і частко-

Рис. 144. Археологічні матеріали XV ст. із розкопок храму св.Трійці XV-XVIII ст. Лицеві поверхні керамічних полив'яних рельєфно-декоративних плиток з оздоблення підлоги церкви (прориси та реконструкція В. Бевза).

Рис. 145. Археологічні матеріали XV ст. з розкопок на Вірменському ринку у 1986 р.: а) гончарний горщик XV ст.; б,в) срібні динарії Владислава II Ягайла (1386-1434); г) металевий наконечник XV ст.; д) теракотова кахля XV ст.; е) фрагмент гончарного горщика XV ст.

во стіни першого поверху дому стали основою для зведення нового дому Сефером Овансовичем. Розміри будинку по фронту – біля 9,2 м – свідчать і про ширину дільниці, яка досягала майже 16 ліктів¹⁷⁶.

Будинок №10 об'єднував два старих будинки – №49 і №50 згідно з нумерацією опису 1700 р. Наступний будинок №12 виріс на основі кам'яниці Каспра Бутаховича і кам'яниці №52. Кам'яниця Каспра Бутаховича мала тридільну структуру, а залишки її підвалів дають можливість відтворити початкове планування будинку. Причому, як засвідчив Ю. Нельговський, характерною особливістю для них є те, що підвали виходять за червону лінію забудови, тобто під тротуар. Така специфіка особливо наочно проявилася в сусідньому будинку, який до складання опису 1700 р. належав Івану Міскевичу¹⁷⁷ Через всю ширину садиби, перед будинком із заходу, знаходилися підвальні приміщення, до яких із підвалів під будинком №12 веде проїом, обрамлений ренесансним різним порталом “оформлення якого складається із “гільз”, характерних для творчості майстрів італійсько-швейцарського прикордоння, які приїхали до України наприкінці XVI ст.”¹⁷⁸ Мотиви аналогічного стилю зустрічаються й в інших добре датованих пам'ятках міста, що дало підстави Ю. Нельговському віднести зведення таких споруд до рубежу XVI-XVII ст.¹⁷⁹

Археолого-архітектурні дослідження в Старому місті засвідчують й певні містобудівні традиції, що склалися у його планувальній структурі протягом століть, зокрема у північно-східній частині Польського майдану-ринку. При дослідженні тут у 1981 р. комплексу залишків фундаментів будинків під №4а, які планувалося реконструювати, вдалося з'ясувати, що майже всі вони у XVIII ст. були зведені на кам'яних фундаментах і підвалах будинків XVII ст. Разом з тим в межах центральної частини фундаментів відкриті й потужні горілі культурні нашарування другої половини XIV-XVI ст., під якими було розкопано дерев'яне двоповерхове житло XII-XIII ст.¹⁸⁰ Із висловленого випливає, що містобудівні норми в еволюції планувальної структури Кам'янця-Подільського нових часів становлять для дослідника неопініму культурну спадщину, яку значною мірою представляють й археолого-архітектурні матеріали.

Таким чином, загальний аналіз різних категорій джерел з історії Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. сприяє вивченню різноманітних аспектів його історичної топографії. По-перше, він дав можливість дослідити багатогранність норм історико-містобудівного характеру, які відбилися в соціально-топографічній структурі міста, а по-друге – з'ясувати, що Кам'янець-Подільський в територіальному відношенні складався із декількох соціально-топографічних частин: Старого міста,

Старого і Нового замків та передмість, які локалізувалися навколо них з усіх сторін світу. Крім того, досліджена джерельна база дає підстави стверджувати, що управлінню Кам'янця та його історичній топографії був притаманний поліцентризм. Головним міським осередком в ті часи виступало Старе місто зі своїми органами самоврядування та головними центрами – майданами-ринками (Українсько-польським і Вірменським) з ратушами. Другим центром слугував Старий замок, звідкіля здійснювалося управління кам'янецьким староством. Саме на основі численних і різнотипових джерел вдалося дійти висновку, що процес формування соціально-топографічної структури Кам'янця-Подільського здійснювався як на основі місцевих, так і під впливом європейських містобудівних норм. Вони зумовлювали чітку локалізацію міста на півострові, розпланування його ринків, кварталів, окремих дільниць, вулиць, культових, адміністративних, оборонних, житлових та інших споруд і передмість, а також сприяли дослідженню ролі і місця кожної названої топографічної одиниці в територіальній історії Кам'янця, піднімаючи його до рангу великих східноєвропейських міст з класичними містобудівними традиціями.

ПРИМІТКИ

- 1 Описание города Каменца... – С.536-583.
- 2 Перечень действий комиссии, отправленной королём в Каменец для восстановления благосостояния этого города. Комиссары заявляют две инструкции, выданные им королём Августом III, содержащие в себе указания на те меры, которые по мнению короля должны восстановить благосостояние города. Они выданы 1738, апреля 5 и 1746, марта 15 // АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.329-346.
- 3 Требования и желания, заявленные Каменецкому магистрату советом сорока мужей, относящиеся к городским финансам и администрации, и ответ магистрата на это заявление. 1750. Мая 26 // АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.363-367.
- 4 Описание города Каменца...– С.558-564.
- 5 Там само. – С.557-564.
- 6 Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки... – С.53.
- 7 Описание города Каменца...– С.561-562.
- 8 Там само. – С.562-564.
- 9 Plamienicka O. Zabudowa mieszańska... – S.257.
- 10 Описание города Каменца... – С.560, 572.

- 11 Jablonowski A. Pisma. – S.304.
- 12 Бунин А.В. Градостроительство рабовладельческого строя ... – С.148.
- 13 Нельговский Ю.А. Историко-архитектурные исследования... – С.90.
- 14 Нельговський Ю. Архітектура будинку магістрату – С.63.
- 15 Kalinowski W. Названа праця. – С.167-168.
- 16 Там само. – С.185-187.
- 17 Описание города Каменца... – С.72-73.
- 18 Там само. – С.567-572, 573-574, 578-582.
- 19 Описание города Каменца... – С.573-574.
- 20 Там само. – С.536-583.
- 21 Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.228.
- 22 Описание города Каменца... – С.536-583.
- 23 Kamieniec Podolski. – Okopy sw.Trojcy 1699-1726 // AP. Krakow. Zb.Rusieckich. – nr.38.
- 24 Regestr Gospod wedlug Duspartamentu ucznionego od jasnje wielmoznego jm Pana Miecznika Koronnego Generala Podolskiego in Anno 1721 // AP. Krakow. – Zb.Rusieckich. – nr.151. – S.811-811 зв; Gonotacija Gospod danych w roku 1721 nadaie Chorogwie z Regimentu Piejzego jasnje Oswieconego IEM Pana kastelana Kwascowskiego Hetmana Wielkiego koronnego, commenderowanych w Kamiencu Podolskim // Там само. – S.817-877 зв; Regestr Gospod wedlug dyspartamentu J.W. Pana Miecznika Korony, Generala Podolskiego in Anno 1721 na Chorogwiew lub Regimentu Pieszego jw. Pana Hetmana Polnego // Там само. – S.807.
- 25 Kamieniec Podolski. – Okopy – S.5-9.
- 26 Там само. – С.21-39.
- 27 Там само. – С.57-67.
- 28 Rolle Generalna Panow sztabs Oficyerow, ober officyerow, officyerow, unter officyerow, Puszkarow y wszystkich ludzi w zluźbie Artylleryi koronney zostajacych spisana w ceyhauzie Warszawskim 24 junij. Anno 1719 // AP. Krakow. – Zb. Rusieckich. – nr. 151. – S.1043-1045.
- 29 Regestr Gospod wedlug... in Anno 1721 ... – S.811-811 зв.
- 30 Там само. – S.807.
- 31 Там само. – S.807.
- 32 Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.193-262.
- 33 Jarochowskiy A. Названа праця. – С.365-375.
- 34 Prusiewitz A. Названа праця. – С.109-112.
- 35 Dyspartament Garnisony Kamienieckiego 1739 – Арк.1-15.
- 36 Крикун М.Г. Про житловий фонд Кам'янця-Подільського... – С.89-91.
- 37 Dyspartament Garnisony 1739. – Арк.7-8.

- 38 Там само. – Арк.9.
- 39 Там само. – Арк.10.
- 40 Inwentarz starostwa Kamienieckiego – Арк.51.
- 41 Там само. – Арк.1.
- 42 Там само. – Арк.5 зв., 6, 6 зв.
- 43 Там само. – Арк.6.
- 44 Перепись евреев в Каменецком и Червоноградском поветах Подольского воеводства. Второго января 1765 г. ; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведённая в 1784 г.; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведённая в 1787 г. // АЮЗР. – К., 1869. – Ч.5. – Т.2. – С.11-175, 428-456, 545-573.
- 45 Там само. – С.129-130.
- 46 Там само. – С.554.
- 47 Дело о представлении сведений о количестве надворных казаков – Арк.102, 102 зв., 103.
- 48 О выдаче копии документа про землю принадлежащую Троицкому монастырю г. Каменца 1860 г. // К-ПМДА. – Ф.246. – Оп.1. – Спр.454.
- 49 Там само. – Арк.3.
- 50 Там само. – Арк.3 зв.
- 51 Prozba z przelozeniem miasta Kamienca Podolskiego najjasniejszemu krolowi r.1789 // ЦДІАУ(К). – Ф.39. – Оп.1. – Спр.135.
- 52 Там само. – Арк.22, 22 зв.
- 53 Informacja dla jchm Panów Oficerów od korpusu Inżynierów Koronnych wykomeńderowanych do różnych czynności w Kamieńcu Podolskim suigajacu sie do Budow tej Fortecy Dnia 24 sierpnia 1791. R^u Anno // Archiwum Panstwowe w Krakowie. – Podhorce. VII. 1/53.
- 54 Spis ludności w uprzywilejowanym mieście Kamiencu dokonany w 1795 г. (w sierpniu) // AGAD. – Zbór Czolowskich. – sygn. 465. – S.96-98.
- 55 Там само. – С.96.
- 56 Там само. – С.97.
- 57 Там само. – С.98.
- 58 Брянцева Т.П. Сельская округа городов ... – С.162-163.
- 59 О домах в г. Каменце, на которых наложен секвест и проданных разным чиновникам 1796 г. // ЦДІАУ(К). – Ф.210. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.5.
- 60 Об освобождении от нарядов крестьян селений, принадлежащих г. Каменцу 21 июня 1796 г. // ЦДІАУ(К). – Ф.210. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.2.

- 61 Akt 2 Lipna 1789 r. komisyyi formuiacey stan fortocy Kamienca Podolskiego // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. 2654. W. – S.217-240. Висловлюю глибоку вдячність Р. Король і В. Степанкову за надані копії джерела для написання монографії.
- 62 Там само. – С.220-240.
- 63 Dyspartament kwarter w miescie Kamieńcu Podolskim r. 1789 // ЦДІА У(К). – Ф.39. Оп.1. – Спр.126. – Арк.111-123 зв.
- 64 Regestr nastepny szbalesyowalna uchwala roku 1789 // ЦДІАУ(К). – Ф.39. – Оп.1. Спр.131. – Арк.10 зв. – 15 зв.
- 65 Regestr podatky roku 1799 // ЦДІАУ(К). – Ф.39. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.33-37.
- 66 Dyspartament kwarter r. 1789. – Арк.112.
- 67 Там само. – Арк.111-111 зв.
- 68 Regestr podatky roku 1799 – Арк.33-34 зв.
- 69 Там само. – Арк.34 зв.-37.
- 70 Regestr podatky roku 1799 – Арк.12 зв.-37
- 71 Budzinska E. Jana Henryka Müntza podoroze – S.169-172.
- 72 Топографическое и камеральное описание Подольской губернии за 1800 г. // КПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1-2.
- 73 Prusiewicz A. Kamienec-Podolski – S.118.
- 74 Там само. – S.117.
- 75 Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego ... – S.145-154.
- 76 Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку – С.16, 18.
- 77 Петров М. План Кам'янця-Подільського 1797 р. – С.56-57; Його ж. Історична топографія передмість м. Кам'янця-Подільського – С.163-165; Його ж. Плани Кам'янця-Подільського 70-90-х рр. XVIII ст. – важливе джерело для вивчення історії фортифікації міста // Фортифікація України. Кам'янець-Подільський, 1993. С.45; Його ж. Плани Кам'янця-Подільського 70-90-х рр. XVIII ст. – джерело ... – С.86-87.
- 78 Пламеницька О. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского – С.53-54; Її ж. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашевича ... – С.86, 89-90, 91, 103; Її ж. Средневековая жилая настройка Каменца-Подольского – С.229, 231.
- 79 Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С.196, 197, 199, 200.
- 80 Nowak T. Названа праця. – S.145-146.
- 81 План Каменца-Подольского 1753 г. // РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.21999.
- 82 Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського... – С.197.
- 83 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського... – С.89, Рис.7.
- 84 Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського... – С.228.
- 85 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського... – С.86.
- 86 Novak T. Названа праця. – S.146.

- 87 Там само. – С.146.
- 88 План Каменца-Подольского 1773 г. ... – Арк.1.
- 89 Петров М.Б. Исторична топографія передмість... – С.163.
- 90 Крикун М. Названа праця. – С.199.
- 91 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського... – С.86.
- 92 Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського... – С.196.
- 93 Nowak T. Названа праця. – С.147.
- 94 Об обмежевании земель г. Каменца-Подольского 1834 г. // К-ПМДА. – Ф.115. Оп.1. – Спр.1091. – Арк. 118, 120.
- 95 Nowak T. Названа праця. – С.148-149.
- 96 План Каменца-Подольского 1773 г. ... – Арк.1.
- 97 Rgusiewicz A. Названа праця. – С.21; Нельговський Ю. Архітектура магістрату в Кам'янці-Подільському – С.153.
- 98 План Каменца... 1773 г. – Арк.1.
- 99 Kalinowski W. Miasta Polskie w XVI – С.168.
- 100 Lukacz M. Polokacyjna zabudowa przy Runku Polskim – С.121.
- 101 План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
- 102 Брянцева Т. Характерні риси розвитку міст – С.99; Dyspartament kwater ... г.1789. – Арк.112, 113-113 зв.
- 103 Rgusiewicz A. Названа праця. – С.55.
- 104 План Каменца...1773 г. – Арк.1.
- 105 Там само. – Арк.1.
- 106 Там само. – Арк.1.
- 107 Там само. – Арк.1.
- 108 Там само. – Арк.1.
- 109 Там само. – Арк.1.
- 110 Ричков П. Першоджерела до історії архітектури... – С.35.
- 111 Там само. – С.35-36.
- 112 План Каменца-Подольского 1793 г. // РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Спр.347.
- 113 План Каменец-Подольской крепости с замком и земляным Гонверком ... – Арк.1.
- 114 План Каменца-Подольского 1799 г. // РДВІА. – Ф.348. – Оп.4. – Спр.640.
- 115 План с деталями Каменец-Подольской крепости и каменным замком и земляным Гонверком 1800 г. // РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Спр.658; План Каменец-Подольской крепости с каменным замком и земляным Гонверком 1800 г. // РДВІА. – Ф.348. Оп.4. – Спр.640. – Арк.1.
- 116 Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – С.152, 158, 159.
- 117 Тимофієнко В. Нотатки військового інженера Ф. Деволана... – С.156-157.
- 118 План Каменец-Подольской крепости...1797. – Арк.1.

- 119 Там само. - Арк.1.
- 120 Dachkevych Ya. Materiaux pour l'histoire des colonijes armeniennes en Ukraine, se trouvant dans les Bibliothèques de Gracovie et de Wroclaw // Revue des Etudes Armeniennes. №5. - Paris, 1970. - P.468-471.
- 121 Описание города Каменца 1700 г - С.560.
- 122 Woliński J. Z dziejów wojen Polsko-tureckich. - Warszawa, 1983. - S.38.
- 123 Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. - №2. - 1972. - С.133.
- 124 Там само. - С.133.
- 125 Там само. - С.134.
- 126 Сементовский О. Город Каменец-Подольский. - Спб., 1862. - С.69-70.
- 127 Петров Н. Подолия...- С.56.
- 128 Городецкий М.П. Общий вид города Каменца-Подольского во второй половине XVII в. и в настоящее время // Подолия. Историческое описание. - К., 1891. - С.56-57.
- 129 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... - С.40-44; Його ж. Оборонні замки Західного Поділля ... - С.17-19.
- 130 Prusiewicz A. Названа праця. - С.62, 63, 66, 67, 68.
- 131 Січинський В. Історія українського граверства XVI-XVIII ст. - Львів, 1939. - С.43.
- 132 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст...- С.48-50.
- 133 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського...- С.82-105.
- 134 Халпачьян О.Х. Сооружения армянской колонии...- С.134,136.
- 135 Пламеницька Є. Дослідження Кам'янця-Подільського...- С.16.
- 136 Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. Еволюція образної системи. - К., 1982. - С.260, 266-267, 272.
- 137 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... - С.49.
- 138 Степовик Д.В. Названа праця. - С.167.
- 139 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом...- С.86.
- 140 Фішер А. Кам'янець-Подільський під турками...- С.34-35; Дашкевич Я.Р. Економіка і заселення Кам'янеччини під час турецької окупації (80-і рр. XVII ст.) // Проблеми економічної географії Поділля. - Кам'янець-Подільський, 1988. - С.152.
- 141 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... - С.51.
- 142 Січинський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Рукопис // КПМДА. - Ф.3333. - Оп.1. - Спр.24.
- 143 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського...- С.21.
- 144 Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський - місто на периферії Римської імперії ... - С.31. Лл.33.
- 145 Січинський Ю. Зображення Кам'янця-Подільського...- С.48.

- 146 Budzińska E. Jana Henryka Müntza ... – S.89; Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днестровск, 1985. – С.38.
- 147 Czubiński J. Studia nad Historyczna ikonografia widoków i panoram Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z Dziejów miasta i regionu. – T.1. – Krakow, 2000. – S.399.
- 148 Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку – С.17, рис.1, 6; Czubiński J. Названа праця. – Рис.11.
- 149 Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янця-Подільського...– С.18, рис.2.
- 150 Marczyński W. Названа праця. – С.161.
- 151 Prusiewicz A. Названа праця. – С.98.
- 152 Kiryk F. Z dziejów – Ryc.7.
- 153 З української старовини. Альбом (Текст Д.І. Яворницького, малюнки М. Самокиша та С. Васильківського). – К., 1991. – С.209, рис.107.
- 154 Czubiński J. Названа праця. – Рис.17.
- 155 Будяньська Т. Названа праця. – С.20.
- 156 План Каменця-Подольського 1797 г – Арк.1.
- 157 Czubiński J. Названа праця. – Рис.18.
- 158 Trajdos T.M. Kościół Katolicki na Podolu (1340-1434) // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta s reŃinu. – T.1. – Krakow, 2000. – S.145. – Ruc.1.
- 159 Урсу-Яворська Н. Кам'янецька ведута // Пам'ятки України. – 2000. – №3-4. – С.22-25; Білокінь С. “Білі круки” подільського друкарства // Там само. – С.33-45.
- 160 Фонди КПДІАЗ “Кам'янець” Без інвентарного номера.
- 161 Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа // Народна творчість і етнографія. – 1984. – №1(183). – С.85-86.
- 162 Гагенмейстер В. Кам'янець-Подільський. Серія з 12 кольорових малюнків поліпшеного друку. Малюнки наліплені на обрмовані аркуші 20x25 см. Кам'янець-Подільський, 1928; Його ж. Старий Кам'янець-Подільський: альбом літографій. 15 кольорових таблиць в обкладинці. Автолитографії розміром 27x16 та 14x21 см. – Кам'янець-Подільський, 1930.
- 163 Prusiewicz A. Названа праця. – С.56.
- 164 Там само. – С.68.
- 165 Czubiński J. Названа праця. – Ruc.29.
- 166 План Каменця-Подольського 1797 г – Арк.1.
- 167 Там само. – Арк.1.
- 168 Описание города Каменца... – С.561.
- 169 Czubiński J. Названа праця. – С.343.
- 170 Там само. – С.345.

- 171 Петров М. Вірмени на Поділлі...- С.31.
- 172 Задорожнюк А. Знахідки з розкопів вірменського Миколаївського костелу в Кам'янці-Подільському // Пам'ятки України. - 2000. - №3-4. С.31-32.
- 173 Бевз Г., Бевз В. Піднімаємо з руїн. Церква св.Трійці в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець-Подільський-Львів, 1996. - С.9.
- 174 Нельговский Ю.А. О древней застройке города...- С.92.
- 175 Описаний города Каменца...- С.362.
- 176 Нельговский Ю. О древней застройке...- С.92.
- 177 Описание города Каменца...- С.563.
- 178 Нельговский Ю. О древней застройке...- С.93.
- 179 Там само. - С.93.
- 180 Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського... - С.125-127.

Кінець XVII-XVIII ст. в історії Кам'янця-Подільського – період особливий. Він наповнений глибокими протиріччями в усіх сферах життя, а в той же час і поступовим відродженням, яке розтягнулося на все XVIII ст. Після руйнівних подій другої половини XVII ст. Кам'янець виходив з глибокої кризи повільними темпами. Несприятливі політичні обставини й важке економічне становище краю та Речі Посполитої були великою перешкодою на шляху до швидкої відбудови і розвитку міста. Переборюючи значні фінансово-економічні труднощі, місто продовжувало еволюціонувати, виконувати функції воєводського центра Поділля, осередка повіту та кам'янецького староства, важливого оборонного, культурного і релігійного форпосту краю, значного торговельного та ремісничого центру України.

Аналіз різноманітних категорій джерел та праць дослідників дає підстави стверджувати, що у досліджуваній період історико-архітектурний образ Кам'янця, який формувався протягом декількох попередніх століть, а також його соціальна топографія відновлювалися з великими труднощами.

З 30-х і, особливо, з 50-х рр. XVIII ст. названі процеси дещо пришвидшилися. Поступово зростала кількість мешканців Кам'янця, розвивалися торгівля, ремесла, промисли, сільськогосподарське виробництво, реконструювалися та зводилися нові укріплення, адже зовнішня небезпека для міщан продовжувала існувати майже до кінця XVIII ст. Названі фактори змінювали не лише різні сторони міського життя, а і його топографію. Вивчення її аспектів засвідчує, що процес складання територіальної історії Кам'янця є показовим не лише для міст України, але й для інших країн Східної та Центрально-Східної Європи. Ключові позиції території міста і його околиць у системі ландшафту Середнього Подністров'я та його лівої притоки – р. Смотрич, а також перетину східних і європейських етнокультурних та містобудівних норм зумовили відносно сприятливі умови для населення Кам'янця, його будівничих, міського та відповідних державних інституцій управління. Вони частково визначили специфічні особливості, а частково – й загальні закономірності формування міської території та її соціальної топографії.

Для управління Кам'янця характерною залишалася двоцентровість, яка відбилася й у територіальній історії міста. Головним центром продовжувало залишатися Старе місто з його майданами і ратушами. Другим центром був Старий замок, що слугував резиденцією для старости і

відігравав разом з Новим замком важливу роль у формуванні містобудівного ансамблю Кам'янця. Соціально-етнічна структура населення міста знайшла вираження в його топографії і, основним чином, у локалізації, розплануванні та забудові майданів-ринків, у розміщенні головних вулиць, садиб, діляниць, кварталів, оборонних споруд, міських воріт тощо.

Наприкінці XVII і впродовж усього XVIII ст. процес складання міської території продовжувався. Інтенсивніше забудовувалися старі квартали, розплановувалися і розширювалося нові, зводилися добротні споруди різного призначення, які наповнювалися й новим соціальним змістом. Дослідження цього аспекту проблеми є актуальним, оскільки відбулося завершення становлення головних рис історичної топографії міста, які розвивалися в Кам'янці-Подільському ще з XV ст.. Вони поєднали в своїй основі місцеві і запозичені у європейських міст XII-XV ст. містобудівні норми.

У XVII-XVIII ст. навколо Кам'янця функціонували передмістя, у числі яких на кінець досліджуваного періоду джерела зафіксували Долину, Руські і Польські фільварки, Підзамче, Біланівку, Хутори і Карвасари. В історико-топографічному процесі вони відігравали особливу роль і виступали складовою частиною багатогранного й неповторного цілого – міського організму.

Таким чином, Старий і Новий замки, Старе місто і передмістя наприкінці XVII – у XVIII ст. сформували досить своєрідний історико-архітектурний та планувально-топографічний ансамбль, який виділяв Кам'янець з-поміж інших міст Центрально-Східної Європи, надавав йому класичних містобудівних європейських рис, багато з яких збереглися до наших днів. Вони потребують скрупульозних досліджень, високопрофесійної популяризації, реконструкції та збереження для наступних поколінь як визначної пам'ятки культури України.

- Рис. 1.** Реконструкція плану середмістя Львова на середину XVIII ст. 1. Міський ринок.
- Рис. 2.** Стрий. Проектний план міста та його укріплень 1843 р. 1. Міський майдан.
- Рис. 3.** Краків. План міста 1785 р. 1 – Міський ринок.
- Рис. 4.** Дрезден. План середньовічного міста (реконструкція В.Рауда). 1. Замок. 2. Монастир францисканців. 3. Майдан-ринок з приміщенням ратуші. 4. Церква св. Христа.
- Рис. 5.** Пірна. План середньовічного міста (реконструкція В.Рауда.) 1. Собор. 2. Майдан-ринок з приміщенням ратуші в центрі. 3. Монастир. 4. Школа. 5. Замок.
- Рис. 6.** План м.Болоны за А.Буніним. 1. Міський ринок. Заштриховані ділянки зберігають сліди прямокутного давньоримського планування.
- Рис. 7.** План середньовічної Венеції. Півострівне розташування міста з неповторною планувальною структурою.
- Рис. 8.** План середньовічної Флоренції. 0 – Майдан-ринок. 1. Собор Санта-Марія дель Фйоре в центральній частині міста.
- Рис. 9.** План середньовічного м. Новий Биджов. Класичний приклад розвитку центру міста з ратушею (1) і собором (2)
- Рис. 10.** Схема розташування Кам'янця-Подільського та його передмість наприкінці XVIII – на початку XIX ст.
- Рис. 11.** План Кам'янця-Подільського 1794 р. Ф. Деволана.
- Рис. 12.** Малюнок Кам'янця-Подільського 1782 р. Художник Ж. Мюнц.
- Рис. 13.** Батарей св.Урсули XVIII ст. (на пл. 1773 р. – Південний замковий двір). Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 14.** Bastion св.Терези (Вірменський) XVI-XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 15.** Брама до магазинів XVIII ст. з північного боку Кушнірської башти. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 16.** Гончарська башта XVI ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 17.** Військові казарми кінця XVIII ст.
- Рис. 18.** Bastion (R₁) та батарея (Q) св. Андрія (фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.)
- Рис. 19.** Безіменні ворота XVII-XVIII ст., через які вела дорога від Руської брами до Міських воріт. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 20.** 1 – М'ясний ринок. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.
- Рис. 21.** Схема розпланування майдану-ринку польської громади кінця XVII ст. за описом 1700 р. (реконструкція О. Пламеницької).
- Рис. 22.** Українсько-польська ратуша XVIII ст. Реконструкція Є. Пламеницької.

- Рис. 23.** Напис на фронтоні українсько-польської ратуші. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 24.** Міський колодязь початку XVIII ст. Фото М. Пантилея. 2002 р.
- Рис. 25.** План-схема Москви XVII-XVIII ст.
- Рис. 26.** План-схема Тобольська XVII ст.
- Рис. 27.** План-схема Курська XVII ст.
- Рис. 28.** План-схема Києва XVII ст.
- Рис. 29.** Вірменський ринок (D). Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.
- Рис. 30.** План польського міста Нова Весь за П.Шафером. 1. Костел. 2. Ратуша.
3. Костел євангелістів.
- Рис. 31.** F - Садиба, костел і колегіум єзуїтів. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.
- Рис. 32.** R₁ - Троїцький храм з монастирськими приміщеннями та цвинтарем. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.
- Рис. 33.** Костел св.Петра і Павла XV-XVIII і мінарет XVII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 34.** Костел св.Петра і Павла з дзвіницею. Вигляд з півдня. Фото М. Пантелея. 2002 р.
- Рис. 35.** Тринитарський костел. XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 36.** План та креслення фасаду кафедрального храму св. Петра і Павла.
- Рис. 37.** Вул. П'ятницька. Вигляд з півночі. Забудова XVII-XIX ст. Фото В. Хмари. 1988 р.
- Рис. 38.** Палац Чарторийських XVII-XVIII ст. (вул. Зарванська). Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 39.** Палац католицького єпископа 1627 р. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 40.** Кам'яниця С. Овансовича 1735 р. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 41.** Напис на кам'яній плиті, вмонтованій на фасаді будинку С. Овансовича. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 42.** Костел домініканок св.Архангела Михайла у Кам'янці-Подільському. 1720 р. Фото М. Пантилея. 2002 р.
- Рис. 43.** Залишки правобережної башти від укріплень Польських воріт. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 44.** Вулиця Татарська. Вигляд з півдня. Фото М. Пантилея. 2002 р.
- Рис. 45.** Триумфальна арка 1781 р. Вигляд зі сходу. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 46.** Вітряні ворота XVI-XVIII ст. Фото Б. Мінделя, 1988 р.
- Рис. 47.** Польська брама XVI-XVIII ст. (Реконструкція Є. Пламеницької)
- Рис. 48.** Гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконана К. Томашевичем.
- Рис. 49.** Порохівня XVIII ст. Північна частина Долини (вул. Руська). Фото М. Петрова. 1974 р.
- Рис. 50.** Руська брама XVI-XVIII ст. Фото М. Петрова. 1980 р.
- Рис. 51.** Кушнірська башта XVI-XVIII ст. Вигляд з півдня. Фото В. Божевільного. 2001 р.

- Рис. 52.** Польська XV-XVII, Українсько-польська ратуша XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 53.** Вірменський Благовіщенський храм св.Миколи XVI ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 54.** Ратуша українського магістрату XVII ст. Вул. П'ятницька. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 55.** План храму Іоанна Предтечі за Ю. Сіцинським.
- Рис. 56.** Храм Іонна Предтечі. Вигляд з півночі.
- Рис. 57.** Кармелітський костел XVIII ст. (вул. Татарська). Малюнок Л. Строкатою із фотографії XIX ст. Я. Кордиша.
- Рис. 58.** А – Храм св.Трійці XVI ст. Фото кінця XIX ст.; Б – План храму св.Трійці за Ю. Сіцинським.
- Рис. 59.** А – Храм св.Петра і Павла XVI ст. Фото кінця XIX ст.; Б – План храму св.Петра і Павла за Ю. Сіцинським.
- Рис. 60.** План Старого і Нового замків за Ю. Сіцинським.
- Рис. 61.** Малюнок Триумфальної арки Ю. Нельговського. 1946 р.
- Рис. 62.** Укріплення Руських воріт XVI-XVII ст. Фрагмент гравюри Кам'янця-Подільського. 1684 р.
- Рис. 63.** План барбакана (1) в системі Руських воріт за Т. Будянською.
- Рис. 64.** План Кушнірської башти (1) та Вітряних воріт (2) XVI-XVIII за Т. Будянською.
- Рис. 65.** Вигляд на замок і Замковий міст з боку Польських фільварків. Художник Брезе. 1853 р.
- Рис. 66.** Казематна башта XVII-XVIII ст. Художник Д. Брик.
- Рис. 67.** План м. Монпазьє у Франції.
- Рис. 68.** План садиби костелу св.Петра і Павла. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р. Е – костел.
- Рис. 69.** Українсько-польський ринок за А. Кутовим. Аксонометрія.
- Рис. 70.** План храму св.Миколи XV-XVIII ст. за археологічними дослідженнями 1989-1991 рр.
- Рис. 71.** Н – Костел св.Петра і Павла в системі Польського ринку. Фрагмент гравюри Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр.
- Рис. 72.** Кам'янець-Подільський замок XV-XVIII ст. Вигляд зі сходу. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 73.** Башта Тенченська. Реконструкція Є. Пламеницької. фото М. Пантілея. 2002 р.
- Рис. 74.** Башта Рожанка. Реконструкція Є. Пламеницької. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 75.** Північний двір Старого замку XVIII ст. Фото М. Пантілея. 2002 р.
- Рис. 76.** Кам'янецький замок XVI ст. Реконструкція Є. Пламеницької.
- Рис. 77.** Проект реконструкції кам'янецького замку початку XIII ст. за Є. Пламеницькою.

- Рис. 78.** Проект реконструкції кам'янецького замку “II-III та XII-XIII ст. н.е.” за Є. Пламеницькою.
- Рис. 79.** Малюнок Старого замку XVII ст. Атрибуція і датування Є. Пламеницької.
- Рис. 80.** Кам'янецький замок 1865 р. Вид з боку Старого міста. Гравюра А. Зубельникова.
- Рис. 81.** Фото замкової вежі в Гольчево (Польща).
- Рис. 82.** Фото руїн замку Огородженець (Польща).
- Рис. 83.** Фото залишків замку у Раджині-Хельмінському (Польща).
- Рис. 84.** Башта “Турецька” XVII ст. Фото В. Мегея. 1998 р.
- Рис. 85.** Вулиця Вірменська. Вигляд з півдня. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 86.** Провулок Шпитальний. Зліва торгові вірменські склади XVI-XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 87.** Торговий вірменський дім XVII-XVIII ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 88.** Дзвіниця вірменського храму св.Миколи XVI ст. Фото В. Божевільного. 2001 р.
- Рис. 89.** Польські ворота. Фото другої половини XIX ст.
- Рис. 90.** Барбакан у Руській брамі. Фото 80-х рр. XX ст.
- Рис. 91.** Руська брама. Художник Д. Брик.
- Рис. 92.** Руська брама XVI-XVIII ст. Художник Ж. Мюнц.
- Рис. 93.** Садиба Йозефа де Вітте (зліва). Малюнок Н. Орди. Друга половина XIX ст.
- Рис. 94.** Порохові склади XVIII ст. Фото А. Грейма. Друга половина XIX ст.
- Рис. 95.** Передмістя Карвасари і Руські фільварки. Художник Г. Харитонов. Кінець XVIII ст.
- Рис. 96.** Фасад вірменського костелу св.Миколи. Фото XIX ст.
- Рис. 97.** Схема розпланування північних діляниць Кам'янця-Подільського на 1700 р. за О. Пламеницькою.
- Рис. 98.** Схема розпланування Польського ринку на 1773 р. за О. Пламеницькою.
- Рис. 99.** Гіпотетична схема “римського табору” в межах Польського ринку та його розміри на XV-XVIII ст. за О. Пламеницькою.
- Рис. 100.** Схема римського табору за Полібієм.
- Рис. 101.** Схема реконструкції житлової забудови східної і південної перій Польського ринку на XIX ст. за О. Пламеницькою.
- Рис. 102.** Гіпотетичні житлові споруди у північній перії Польського ринку “XV-XVI” ст. за О. Пламеницькою.
- Рис. 103.** Кераміка Кам'янця-Подільського XVI-XVII ст.
- Рис. 104.** Проект реставрації Старого і Нового замків у Кам'янці-Подільському за О. Пламеницькою.
- Рис. 105.** Розпланування центрів європейських міст XII-XV ст. за В. Калиновським.
1. Планувальна розв'язка центрів міст, які засновувалися у XII-XV ст..

2. Планувальна розв'язка центрів міст, які будувалися у XVI-XVII ст.; R₁, R₂ - розташування ратуш.

Рис. 106. План Кам'янця-Подільського 1753 р.

Рис. 107. Ринок українсько-польської тронади. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.

Рис. 108. Старий (А) і Новий (В) замки. Фрагмент плану 1773 р.

Рис. 109. План м. Одеси. XVIII ст.

Рис. 110. План м. Тирасполя. XVIII ст.

Рис. 111. План м. Григоріополя. XVIII ст.

Рис. 112. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського Ф. Деволана 1784 р. Д - фортеця, яку планувалося збудувати.

Рис. 113. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського Ф. Деволана 1784 р. Е - укріплення, які передбачалося збудувати.

Рис. 114. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1784 г. Г - укріплення, які планувалося звести в урочищі Татариска.

Рис. 115. План Кам'янця-Подільського 1797 р.

Рис. 116. План Кам'янця-Подільського 1800 р.

Рис. 117. G - Вірменський ринок. Фрагмент гравюри К. Томашевича 1673-1679 рр.
С - міське укріплення (Вірменський бастион)

Рис. 118. Кам'янець-Подільський кінця XVIII ст. Художник Є. Кошкін.

Рис. 119. Малюнок-панорама Кам'янця-Подільського початку XIX ст. Художник невідомий.

Рис. 120. Малюнок-літографія Кам'янця-Подільського 1845 р.

Рис. 121. Малюнок Кам'янця-Подільського XVIII ст. Художник М. Кулеша.

Рис. 122. Малюнок Кам'янця-Подільського початку XIX ст. Художник С. Фабіянський.
Гравюра К. Вейермана.

Рис. 123. Кам'янецький замок і передмістя Карвасари. Друга половина XIX ст.
Художник Н. Орда.

Рис. 124. Кафедральний костел св.Петра і Павла. Друга половина XIX ст. Художник Н. Орда.

Рис. 125. Тринітарський костел. Початок XX ст. Художник М. Тшебінський.

Рис. 126. Вулиця Замкова. Вигляд з заходу. Фото Б. Мінделя. 1987 р.

Рис. 127. Домініканський костел. Початок XX ст. Художник М. Тшебінський.

Рис. 128. Руська брама. Художник М. Тшебінський, 1912 р.

Рис. 129. Вигляд на Кам'янець-Подільський з північно-західного боку. Початок XX ст.
Художник М. Тшебінський.

Рис. 130. Кам'янець-Подільський замок. Художник М. Тшебінський. 1912 р.

Рис. 131. Видріпка і кам'янецький замок. Художник М. Тшебінський. 1912 р.

Рис. 132. Брама Станіслава Августа XVIII ст. Художник В. Гагенмейстер.

- Рис. 133.** Західна частина губернаторського майдану. Художник В. Гагенмейстер.
- Рис. 134.** Вітряна брама. Художник В. Гагенмейстер.
- Рис. 135.** Башта св.Ганни й Старе місто з боку Старого замку. Фото Я. Кордиша.
- Рис. 136.** Кам'янець-Подільський з боку Польських фільварків. Фото А. Енгеля.
- Рис. 137.** Вигляд на Карвасари і Старе місто з батареї св.Урсули. Фото А. Енгеля.
- Рис. 138.** Вигляд на Старе місто з північного боку. Фото М. Грейма.
Друга половина XIX ст.
- Рис. 139.** Вигляд на Старе місто з північно-східного боку. Фото М. Грейма. Друга половина XIX ст.
- Рис. 140.** Вигляд на Старе місто з північного боку. Фото М. Грейма.
Друга половина XIX ст.
- Рис. 141.** Залишки фундаментів храму св.Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському. Археологічні розкопки 1989-1991 рр. Фото А. Задорожняка.
- Рис. 142.** Розташування храму св.Миколи у вірменському кварталі Старого міста на основі плану Кам'янця 1773 р. Прориси М. Петрова. А - Вірменський ринок; В - храм св.Миколи; С - садиба коменданта міста; Д - Іоанно-Предтеченський храм; Е - міське укріплення.
- Рис. 143.** Медальйони XVIII ст. з розкопок склепу вірменському храму св.Миколи у Кам'янці-Подільському.
- Рис. 144.** Археологічні матеріали XV ст. із розкопок храму св.Трійці XV-XVIII ст. Лицеві поверхні керамічних полив'яних рельєфно-декоративних плиток з оздоблення підлоги церкви (прориси та реконструкція В. Бевза).
- Рис. 145.** Археологічні матеріали XV ст. з розкопок на Вірменському ринку у 1986 р.: а) гончарний горщик XV ст; б,в) срібні динарії Владислава II Ягайла (1386-1434); г) металевий наконечник XV ст.; д) теракотова кахля XV ст.; е) фрагмент гончарного горщика XV ст.
- Рис. 146.** План Кам'янця-Подільського 1773 р.

Історична топографія Кам'янця-Подільського нових часів – одна з особливо важливих та недостатньо вивчених проблем в сучасній історіографії. Праці Ю. Сіцінського та О. Прусевича, які лише започаткували дослідження територіальної історії міста XVI-XVIII ст., не розкривають багатьох аспектів досліджуваної теми, оскільки були опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст., коли наукові підходи до вивчення історії й топографії Кам'янця лише окреслювалися, відбувалося нагромадження джерельної бази.

Протягом 30-90-х рр. XX ст. і, особливо, на початку XXI ст. питання соціально-топографічного розвитку Кам'янця XVII-XVIII ст. неодноразово ставали об'єктом вивчення дослідників, однак спеціальної праці, присвяченої цій проблемі, не існує. Відсутні й дослідження історіографічного та джерелознавчого спрямування.

Запропонована монографія базується на синтезі розрізнених категорій джерел та досліджень з історичної топографії Кам'янця, якими володіє сьогодні історична наука. У ній простежується вплив на територіальну історію міста соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних, містобудівних, адміністративних й інших чинників, розкривається еволюція його територіальної історії та особливості соціальної топографії, з'ясовується місцезнаходження різних історико-топографічних частин (замок-фортеця, Старе місто, передмістя), вивчається їх планувальна структура, локалізація та історико-топографічна атрибуція майданів-ринків, садиб, культових і адміністративних споруд, оборонних укріплень, визначається час їх виникнення та питання реконструкції, розміри міста, кількість його мешканців тощо.

Кінець XVII-XVIII ст. в історії Подільського краю і Кам'янця зокрема – період особливий. Це час, коли місто відроджувалося після турецького панування, залишалось стратегічним форпостом на східних кордонах Речі Посполитої, виступало важливим осередком внутрішньої і зовнішньої торгівлі, ремесел, промислів і культури, адміністративним центром Подільського воєводства, кам'янецького повіту, однойменного староства і т.д. Безсумнівно, що названі аспекти безпосереднім чином відбивалися в територіальній історії міста та його передмість.

Головну роль у формуванні історичної топографії міста відіграли географічний і військовий фактори. Стосовно першого з них зауважимо, що з топографічного погляду територія Кам'янця-Подільського не має собі рівних не лише на Поділлі, а й далеко за його межами. Особливу

роль у її формуванні відіграла р. Смотрич, яка в силу природних умов та історичних обставин була важливим містобудівним фактором. Наближаючись до Кам'янця, вона, звивається і утворює, творить великі меандри, окремі із яких майже замикаються, а у її долинах виникають навіть півострови, на одному з яких локалізується давня частина Кам'янця – Старе місто. Півострів є чудовим природним ландшафтом, який щодо навколишньої території виступає немовби ареною великого амфітеатру. Його основа має близьку до еліпса форму, витягнуту з півдня на північ. Півострів площею понад 120 га з усіх боків обмежується крутими скелями висотою до 40 м та широкою (від 100 до 150 м) долиною р. Смотрич. До Старого міста в ті часи через дві брами вели дві дороги. Одна з них, Польська, знаходилася в каньйоні річки з північно-західного боку міста, друга, Руська – з південного боку, до неї тягнулася стара Хотинська дорога в каньйоні Довжоцького струмка через передмістя Карвасари. До Старого міста можна було потрапити також з боку замку – через Замковий міст і Міські ворота.

Із заходу до півострова підступав мис, на якому височів замок. За ним – кам'яно-земляні укріплення Нового замку. Від міста замок відділявся глибоким ярмом, через який було зведено міст. Мис, на якому височів замок, обмежувався з півдня Довжоцьким, а з півночі Зіньковецьким струмками.

З південного боку Замкового мосту та мису, у каньйоні Смотрича та на високому плато, знаходилися відповідно передмістя Карвасари і Татариска, а з південного сходу – Руські фільварки.

Із західного та північно-західного боків до замку тягнулися передмістя Підзамче, Довжок та Зіньківці, або Дольні фільварки. На північний схід від них, через каньйон р. Смотрич, на високому мисі, розташовувалися передмістя Польські фільварки, Біланівка та Хутори міських патрицій.

Отже, географічний фактор відіграв головну роль у розташуванні міста, а напівострівне розміщення Кам'янця дало підстави історикові містобудування А. Буніну назвати його класичним прикладом містобудівних норм епохи середньовіччя та нових часів і порівняти з такими містами Європи, як Верона в Італії та Берн в Швейцарії.

Не могло обійтись місто і без фортифікаційних споруд, які оточували його по всьому периметру. Вдосконалення військового мистецтва щодо облоги і штурму міст у XVII-XVIII ст. зумовлювало реконструкцію старих (Кушнірська, Гончарська, Різницька, Турецька і Кравецька башти, Міські, Руські і Польські ворота) та зведення нових (батареї св.Яна і св.Андрія, bastіони св.Трійці, М'ясницький, св.Миколи, св.Урсули,

св.Ярсега і т.д.) укріплень, які, підсилюючись географічним фактором, робили місто майже неприступним і формували досить специфічну його соціальну топографію. Неповторності історичної топографії Кам'янця сприяло й розташування із західного боку міста, на високому мисі, Старого та Нового замків, архітектурна еволюція яких відбувалася протягом XV-XVIII ст.

Історична топографія зумовлювалася й рівнем економічного розвитку міста, де провідну роль відігравали торгівля, ремесло і промисли, а частково й сільськогосподарське виробництво. Вивчаючи особливості торгівлі, підкреслимо, що в першій половині XVIII ст. вона перебувала у стані відродження, а в другій – досягла вже чималих успіхів. Торговельні шляхи з Кам'янця вели до багатьох міст України, Західної і Східної Європи та сходу. У 1703 і 1765 рр. підтверджувалося право Кам'янця на три щорічні ярмарки. Основними місцями проведення торгівлі виступали майдани-ринки: Українсько-польський, Вірменський і М'ясницький (Зарванський), перший із яких відігравав провідну роль. Тут зосереджувалися торгові ряди, лавки, крамниці, вага, а також мешкали найзаможніші купці міста. У другій половині XVIII ст. розташування торговельних будівель майже не змінилося. Більшість їх продовжувала знаходитися навколо ратуші Українсько-польського магістрату, а також в межах Вірменського ринку та на вул. Довгій. Торгівля проводилася й у кам'яницях та будинках купців, кількість яких до середини 90-х рр. XVIII ст. зросла до 173. Садиби багатих купців локалізувалися у центральних дільницях міста, а їх забудова вирізнялася пишною архітектурою з багато оздобленими інтер'єрами.

Особливості територіальної історії міста формувалися й під впливом розвитку ремесел та промислів, адже відбудова і реконструкція замкових й міських оборонних споруд, зведення будівель різного призначення, забезпечення кам'янчан, чисельність яких постійно зростала, найнеобхіднішими виробами, вимагали чималих професійних знань та людських зусиль. Протягом XVIII ст. кількість ремісничих цехів у Кам'янці зросла з 5-ти (1713 р.) до 12-ти (1800 р.). Цехмістри та цехові майстри, входячи до урядів міських магістратів, активно впливали на особливості соціальної демографії і топографії Старого міста. Представники ремісничої верхівки мешкали переважно у центральних міських дільницях, а цехові приміщення локалізувалися в усіх міських кварталах. В територіальній історії Кам'янця та його передмість певне місце займали млини, броварні, корчми, винниці, пасіки, сільськогосподарські промисли тощо.

Історична топографія Кам'янця XVII-XVIII ст. зумовлювалася й станом його культури, що виявлялася наявністю відповідних закладів освіти, особливостями військової, світської та культової архітектури, побутом і звичаями, традиціями, нормами права і т.д.

В історичній топографії Кам'янця відбилися й норми історико-містобудівного характеру. Його управлінню та територіальній історії був притаманний поліцентризм. Одним із основних міських центрів кінця XVII-XVIII ст. виступало Старе місто зі своїми майданами-ринками та органами самоврядування, а іншим – Старий замок, звідкіля організовувалося управління кам'янецьким староством. Аналіз різних категорій джерел дає підстави стверджувати, що формування соціальної топографії Кам'янця здійснювалося на місцевій основі, а також під впливом європейських містобудівних норм, які зумовлювали розташування та розпланування ринків, трасування і забудову вулиць, кварталів, локалізацію в їх межах культових, адміністративних, житлових і господарських споруд, оборонних укріплень, міських воріт, передмість тощо.

Питання історичної топографії Кам'янця-Подільського стали предметом вивчення вже на початку XIX ст., хоча окремі з них порушувалися в літературі ще наприкінці XVIII ст. Дослідження територіальної історії міста умовно можна поділити на три періоди. Перший із них датується XIX – початком XX ст., другий – 20-40-ми рр. XX ст. і третій – 50-ми рр. XX – початком XXI ст. Звертаючи увагу на перший період, зазначимо, що в той час дослідники займалися переважно пошуком різних категорій джерел, вводили їх до наукового обігу і намагалися вивчати найбільш важливі напрями територіального розвитку Кам'янця попередніх століть. У когорті дослідників були: Ю. Сіцінський, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, Й. Ролле, О. Прусевич, П. Клименко та ряд інших.

Опрацювавши значну джерельну базу і здійснивши цілий ряд публікацій, дослідникам названого періоду не вдалося створити якоїсь цілісної системи щодо вивчення територіальної історії міста XVI-XVIII ст., а тим більше реконструкції історико-планувальної структури та соціальної топографії його тих часів.

Дослідники 20-40-х рр., у колі яких фігурують Ю. Сіцінський, П. Клименко, В. Герінович, К. Бучек, Ю. Нельговський, П. Захарченко та інші, продовжили вивчення основних напрямів розвитку історичної топографії Кам'янця своїми попередниками, і в той же час зуміли більш детально дослідити історію та локалізацію монументальних пам'яток XV-XVIII ст. в системі міських кварталів, провести обміри окремих із них, скласти топографічний план замку, вивчити етно-соціальну демографію XVII-XVIII ст., віднайти і ввести до наукового обігу цілу низку графічних

та іконографічних джерел, на основі яких було написано і видано ряд спеціальних праць.

Найбільш плідними у дослідженні проблеми виявилися 50-і рр. ХХ – початок ХХІ ст. Вона привернула увагу цілої плеяди дослідників, серед яких – Т. Будянська, Ю. Нельговський, Я. Дашкевич, М. Крикун, В. Григорян, Є. Пламеницька, Т. Кутовий, О. Пламеницька, І. Винокур, М. Петров, Т. Новак, Ф. Кірик, М. Лукач та ряд інших. Продовжуючи наукові пошуки своїх попередників, вони зуміли розширити вивчення кола та категорій джерел, які залучалися до з'ясування багатьох аспектів історичної топографії міста, опублікувати десятки наукових праць та провести археолого-архітектурні дослідження, внаслідок чого дійшли висновку, що топографія Кам'янця наприкінці ХVІІ – у ХVІІІ ст. сформувалася типовою, як і в європейських містах, а за планувально-територіальною структурою складалася із Старого та Нового замків, Старого міста і передмість. Причому, якщо історична топографія замків вивчена більш детально, то Старого міста і передмість недостатньо. Потребують досліджень і проблема чітких територіальних меж міста тих часів, чисельність його мешканців, щільність розселення, атрибуція окремих пам'яток, створення плану-реконструкції Кам'янця та його околиць і т.д.

Вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського кінця ХVІІ-ХVІІІ ст. неможливе без комплексного аналізу джерел, яким в монографії присвячено особливу увагу. Їх коло досить широке і різноманітне. Це актові документи, писемні джерела військового та містобудівного характеру, картографічні і графічні матеріали, малюнки і фотографії різних споруд, окремих частин міста, його майданів-ринків, археологічні матеріали і т.д.

Досліджена джерельна база дає підстави стверджувати, що для управління Кам'янця та його історичної топографії була притаманною двоцентровість. Головним міським осередком в ті часи виступало Старе місто зі своїми органами самоврядування та головними центрами – майданами-ринками (Українсько-польським і Вірменським) з ратушами. Другим центром слугував Старий замок, звідкіля здійснювалося управління кам'янецьким староством. Саме на основі численних і різнотипових джерел вдалося дійти висновку, що процес формування соціально-топографічної структури Кам'янця-Подільського здійснювався як на основі місцевих, так і під впливом європейських містобудівних норм. Вони зумовлювали чітку локалізацію міста на півострові, розпланування його ринків, кварталів, окремих дільниць, вулиць, культових, адміністративних, оборонних, житлових та інших споруд і передмість, а також сприяли дослідженню ролі та місця кожної названої топо-

графічної одиниці в територіальній історії Кам'янця, піднімаючи його до рангу великих східноєвропейських міст з класичними містобудівними традиціями.

Процес складання територіальної історії Кам'янця в середні і нові часи є показовим не лише для інших міст України, а й для багатьох міст Східної та Центрально-Східної Європи.

У монографії подано описи Кам'янця-Подільського 1700 і 1789 рр. та його план 1773 р. з об'ємною експлікацією. Ці джерела відтворюють той архітектурний та історико-топографічний образ міста, який зберігся до наших днів і не перестає вражати своїх мешканців та гостей чудовим творінням природи і людських рук, є безцінною пам'яткою культури України, вимагає високопрофесійних досліджень та реконструкції.

The historical topography of modern Kamianets-Podilsky is one of the most important and insufficiently studied problems of the present historiography. U.Sitsinskiy and O.Prusevich only started the investigation of the territorial history of the town of the XVI-XVIII centuries, but their works have been found to be rather obsolete. They do not expose many aspects of this problem because their works were published at the end of the XIX c. – the beginning of the XX c. when the scientific approach to the studying of historical topography and history of Kamianets-Podilsky only became apparent, when it was only the accumulation of the basis of sources.

In 1930-1990 years (and especially at the beginning of the XXI c.) the problems of the social and topographical development of Kamianets of the XVII-XVIII c. became the objects of the scientific studying several times. However, we have not special works devoted to the problem and there are no investigations of historiographical direction.

The proposed monograph is based on the synthesis of different categories of sources and investigations of the historical topography of Kamianets-Podilsky in modern history of the present time. The monograph examines the influence of the social, economic, cultural, bridgebuilding, religious, political, administrative and other factors on the territorial history of the town. The work shows the evolution of the territorial history and the peculiarities of the social topography. It reveals the location of different historical-topographical parts (castle-fortress, the Old Town, suburbs) and their design structures. The work studies the localization and historical-topographical attributions of squares-markets, gardens, cultural and administrative buildings, defences and the time of their appearing. The author studies the problems of reconstruction, size of the town and the number of the population.

The end of the XVII-XVIII c. in the history of Podilia land and, especially Kamianets, is particular. It was the period when the town had been restored after the Turkish invasion and when it was the strategic outpost of the eastern Polish borders. The town was the important centre of the inner and foreign trade, business and culture. It was also the administrative centre of the Podilsk Voevodstvo (province) and Kamianets Povit (district). Undoubtedly, the aspects mentioned above had an effect on the territorial history of the town and its suburbs.

The geographical and military factors played an important role in the formation of the historical topography of the town. While speaking about the geographical factor, we can say that topographically the territory of Kamianets-Podilsky has no equal match not only in Podilia but far from its boundaries as

well. The river Smotrich played the particular role as a bridgebuilding factor in the formation of this topography because of some nature and historical circumstances. The Smotrich, winding near the town, makes several large bends. Some of them have the shapes of almost complete circles in its valleys, making in such ways several peninsulars. On one of them there is the ancient part of Kamianets-Podilsky, the Old Town. This peninsular has a beautiful peculiarity, it looks like a big amphitheatre with respect to the surrounding territory. Its foot roughly has a shape of ellipsis, stretching from South to North. The peninsular with its area above 120 hectares is situated between high rocks (40 m in height) and the Smotrich's wide valley (100-150 m). Two roads led to the Old Town in ancient times through two gates. One of them, the Polish Gate, was situated in the South-Western canyon of the river. Another, the Russin Gate - in the Western part, where there was an old Khotyn road in the Dovzhok stream's canyon across the Karvasary suburb. One could also get to the Old Town through the Castle Bridge or the Town Gate.

The castle raised on the cape stretching from the West to the peninsular. Behind it there were earth-stoned fortifications of the New Castle. It was separated from the town by deep ravine with a bridge across it. The cape with the castle on it was washed by the Dovzhok stream in the North and Zinkovtsi stream in the South.

The suburbs of Karvasary and Tatarysk were situated near the western side of the Castle Bridge and the cave on the territory of high plato and the Smotrich's canyon. The suburb of Ruski filvarky was situated in the south-eastern part. The suburbs of Pidzamche, Dovzhok, Zinkivtsi (Dolni filvarki) stretched to the castle from the western and south-western parts. To the East and Southern-East from them, across the canyon of the river Smotrich on the high cave there were the suburbs of Polski filvarki, Bilanivka and khutors of the town patricians.

Thus, the geographical factor had played the main role in the disposition of Kamianets on the peninsular, It gave A.Bunin, a historian of bridgebuilding, the grounds to consider Kamianets a classical example of bridgebuilding standards of the Middle-Aged and New epochs and to compare the town with such European cities as Verona in Italy and Berne in Switzerland.

The town could not exist without fortifications which surrounded it along its perimeters. The improvement of the war art, concerning sieges and storms of the towns, caused the reconstruction of the old fortifications (Kushnirska, Goncharska, Riznytska, Turkish and Kravetska Towers; Town, Ruski and Polski Gates) and building the new ones (St.Yan and St.Andriy batteries, St.Mykola, St.Ursula, St.Yarseg, St.Trinity and Miasnitsky bastions). All of them, together with the geographical factor, made the town almost impregnable and formed the specific social topography. The location of the Old Castle and the New

Castle on the cape at the western side of the town and their architectural evolution during the XV-XVIII centuries also formed the unique historical topography of Kamianets.

The historical topography was caused also by such level of economical development of the town, in which trades, commerce, business, partly agricultural production played the main role. While studying the peculiarities of commerce, we can note that in the first half of the XVIII c. it was in the state of revival and in the second half of the century the commerce reached great success. The trade ways from Kamianets led to many towns and cities of Ukraine, the East, Western and Eastern Europe. In 1703 and in 1765 Kamianets got the right to have three fairs yearly. The main places of commerce were the following square-markets: Ukrainian-Polish (the leading role), Armenian and Miasnytska (Zarvanska). There were trade lines shops and houses of the richest merchants there. In the second half of the XVIII c. the location of the trade buildings was almost unchanged. Most of them were still situated near the Town Hall of the Ukrainian-Polish magistracy and on the territory between the American Market and Dovga Street. The commerce was also conducted in the merchants houses, the number of which was about 173 till the middle of the 90-th years (XVIII c.) The farmsteads of rich merchants were situated in the central parts of the town and were notable for magnificent architecture and rich decorations inside.

The development of arts and trades, building and reconstruction of fortifications in the castles and in the town, building of different houses, providing Kamianetsvites (the number of them was constantly growing) with all necessary manufactured articles, demanded high professional knowledge and skills. During the XVIII c. the number of trade guilds grew from 5 in 1713 to 12 in 1800. The leaders of the guilds and guildmasters, being the members of the governments of the town magistracy affected actively on the peculiarities of the social demography and topography of the Old Town. The representatives of the trade guilds leaders lived mostly in the central parts and the trade buildings were located in all other parts of the town.

Mills, breweries, inns, wine-making buildings, bee-gardens, agricultural business took definite place in the territorial history of Kamianets and its suburbs.

The historical topography of Kamianets of the XVII-XVIII c. was caused by the situation in its culture, i.e. the number of educational institutions, peculiarities of temporal and cult architecture, traditions, laws and so on.

The standards of bridgebuilding were also reflected in the historical topography of Kamianets. Polycentrism was the main feature of its governing and territorial history.

The problems of the historical topography of Kamianets became the subject of studying in the beginning of the XIX c., although some of them were dis-

cussed in literature yet at the end of the XVIII c. Studying the territorial history of the town may be conditionally divided into three periods. The first is dated by the XX c. – the beginning of the XX c., the second – by the 20-40 years of the XX c. and the third – by the 50th years of the XX c. – the beginning of the XXI c. Speaking about the first period we can note that the investigators of that time studied mainly different categories of sauces, put them to the scientific usage and tried to study different ways of the territorial development of Kamianets in previous centuries. The most important ways among all of them were the location of the town and its suburbs, the time of Kamianets beginning, building history of the Old Castle and New Castle and some town fortifications, cult buildings and town gates, ethnic and partly demographical characteristic of the population.

Among investigators were Yu.Sitsinsky, V.Antonovich, M.Vladimirsky-Budanov, Yo.Rolle, O.Prusevich, P.Troitsky, V.Guldman and many others.

Having worked at considerable sauce basis and having published many works, the investigators of that period could not do any integral systems, concerning the territorial history of the town of the XVI-XVIII c., the reconstruction of the historical-architectural structure and the social topography of the town of the time.

The investigators of the 20-40 years, among them Yu.Sitsinsky, P.Klimenko, V.Gerinovich, K.Buchek, Yu.Nelgovskiy, P.Zaharchenko and others, continued studying the main ways of the historical topography development of Kamianets, and at the same time could investigate the history and localization of the monumental monuments of the XV-XVIII c. in more details. They made the topographical plan of the castle, studied the ethnic and social demography of the XVII-XVIII c., introduced some graphic and icon-graphic sauces into the science usage, on the base of which some special works were written and published.

The period of the 50-s (XX c.) – the beginning of the XXI c. was the most fruitfull in the investigation of the problem. Many scientists, among them T.Budyanska, Yu.Nelgovski, Ya.Dashkevich, M.Krycun, V.Grygoryan, Ye.Plamenytska, T.Kutovy, O.Plamenytska, I.Vinokur, M.Petrov, T.Novak, F.Kiryk, M.Lukash and some other paid attention to the problem. They proceeded with the achievements of the previous scientists, they could widen the studying of the field and categories of the sauces, which were used in the clearing of many aspects of the historical topography of the town. They published many scientific works and carried out some archeological and architectural investigations, in the result of which they made the conclusion that the formation of Kamianets of the end of the XVII-XVIII c. was as typical as in some European cities. As for the planned-territorial structure, the topography con-

sisted of the Old Castle, New Castle, Old Town and the suburbs. For all of this, the historical topography of the castles has been studied in more, while the Old town and the suburbs – insufficiently. It is necessary to study some more problems: the accurate territorial boundaries of the town in the ancient time, the number of its population, the density of its settling, the attribution of some monuments, the plan of the reconstruction of Kamianets and its suburbs.

Studying the historical topography of Kamianets-Podilsky of the end of the XVII-XVIII c. is impossible without complex analysis of the sources which are paid much attention to in the monography. Their number is rather wide and different. These are acts-documents, written sources of military and bridge-building character, archeological, cartographical and graphical materials, pictures and photos of different buildings, some parts of the town and its square-markets and so on.

On the grounds of the source basis we can maintain that the governing of Kamianets and its historical topography were bicentral. The main town focus of that time was the Old Town with its self-government institutions and its two main centres-square-markets (Ukrainian-Polish and Armenian) with Town Halls. The second focus was the Old Castle in which the Kamianets starostat was governed. On the basis of numerous sources and different types of them it was possible to make the conclusion that the process of formation of the social-topographical structure of Kamianets-Podilsky was proceeding under the influence of the town bridgebuilding standards and European ones as well. They caused the district localization of the town on the peninsula, clear plans of its markets, blocks and streets, cult and administrative buildings, defences, houses and suburbs. It also promoted the investigations of the role and place of every mentioned above topographical unit on the territory of Kamianets and raised the town to the level of great East-European cities with their classical town-building traditions.

The making process of the territorial history of Kamianets of the Middle Ages and nowadays is significative not only for other Ukrainian towns, but for many cities of Eastern and Central-Eastern Europe as well.

In the monography there are many descriptions of Kamianets-Podilsky in 1700 and 1789 and its plan of 1773 in volumetrical explication. They reproduced the architectural and historical-topographical forms of the town, which have been saved till nowadays and are always amazing its inhabitants and guests as the beautiful creation of people and nature. It is an invaluable monument of Ukrainian culture and requires highly professional studying and reconstruction.

Историческая топография Каменца-Подольского нового времени – одна из важнейших и недостаточно изученных проблем в современной историографии. Работы Ю. Сецинского и А. Прусевича, послужившие началом исследования территориальной истории города XVI-XVIII вв., не раскрывают многих аспектов исследуемой темы, поскольку были опубликованы в конце XIX – в начале XX вв., когда научные подходы к изучению истории и топографии Каменца лишь вырисовывались, происходило накопление источников.

На протяжении 30-90-х гг. XX и особенно в начале XXI вв. вопросы социально-топографического развития Каменца XVII-XVIII вв. достаточно часто были объектом изучения, однако специальных работ, посвященных этой проблеме, не существует. Отсутствуют исследования историографического и источниковедческого направления. Предложенная монография зиждется на синтезе различных категорий источников и опубликованных работ по исторической топографии Каменца, которыми обладает сегодня историческая наука. В ней прослеживается влияние на территориальную историю города социально-экономических, культурных, градостроительных, религиозных, политических, административных и других факторов, раскрывается эволюция его территориальной истории, особенности социальной топографии, выясняется местонахождение разных историко-топографических частей (замок-крепость, Старый город, предместья), изучается их планировочная структура, локализация и историко-топографическая атрибуция площадей-рынков, усадеб, культовых и административных сооружений, оборонительных укреплений, определяется время их возникновения и вопросы реконструкции, размеры города, количество жителей и т.д.

Конец XVII-XVIII вв. в истории Подолья и Каменца в частности – период особенный. Это время, когда город возрождался после турецкого господства, оставался стратегическим форпостом на восточных границах Речи Посполитой, выступал важным центром внутренней и внешней торговли, ремесел, промыслов и культуры, административным центром Подольского воеводства, каменецкого уезда, одноименного староства и т.д. Не вызывает сомнения, что указанные аспекты нашли непосредственное отражение в территориальной истории города и его предместий.

Главенствующую роль в формировании исторической топографии города сыграли географический и военный факторы. Раскрывая первый из

них, подчеркнем, что в топографическом отношении территория Каменца-Подольского не имеет себе равных не только на Подолье, но и далеко за ее пределами. Особую роль в ее формировании сыграла р. Смотрич, которая в силу естественных условий и исторических обстоятельств являлась важным градостроительным фактором. Приближаясь к Каменцу, она, извиваясь, образует большие меандры, отдельные из которых практически соединяются и формируют в ее долинах полуострова, на одном из которых располагается древняя часть Каменца – Старый город. Полуостров обладает прекрасной особенностью: по отношению к окружающей территории он выступает как бы ареной большого амфитеатра. Его основание имеет эллиптическую форму, вытянутую с севера на юг. Полуостров площадью более 120 га со всех сторон ограничивается крутыми скалами высотой до 40 м и широкой (от 100 до 150 м) долиной р. Смотрич. К Старому городу в те времена тянулось две дороги через двое ворот. Одни из них, Польские, находились в каньоне реки с северо-западной стороны города, а вторые – Русские, с южной стороны, к ним тянулась старая Хотинская дорога в каньоне Должокского ручья, через предместье Карвасары. К Старому городу можно было попасть и со стороны замка – через Замковый мост и Городские ворота.

С запада к полуострову подступал мыс, на котором устремлялся ввысь замок. За ним – каменно-земляные укрепления Нового замка. От города замок отделялся глубоким каньоном, через который был построен мост. Мыс, на котором возвышался замок, ограничивался с юга Должокским, а с севера – Зиньковецким ручьями.

С южной стороны Замкового моста и мыса в каньоне Смотрича и на высоком плато находились соответственно предместья Карвасары и Татарыска, а с юго-востока – Русские фольварки.

С западной и северо-западной стороны к замку тянулись предместья Подзамче, Должок и Зиньковцы или Дольные фольварки. Восточнее и северо-восточнее их, за каньоном, р. Смотрич, на высоком мысу располагались предместья Польские фольварки, Белановка и Хутора городских патрициев.

Таким образом, географический фактор сыграл главную роль в расположении Каменца на полуострове, что дало основание историку градостроительства А. Бунину отнести его к классическим примерам градостроительных норм эпохи средневековья и нового времени и сравнить с такими городами Европы, как Верона в Италии и Берн в Швейцарии.

Не мог обойтись город и без фортификационных сооружений, которые окружали его по всему периметру. Усовершенствование военного искусства в осаде и штурме городов в XVII-XVIII вв. обуславливало ре-

конструкцию старых (Кушнирская, Гончарская, Резницкая, Турецкая и Кравецкая башни, Городские, Русские и Польские ворота) и возведение новых (батареи св.Яна и св.Андрея, бастионы св.Троицы, Мясницкий, св.Николая, св.Урсулы, св.Яна и т.д.) укреплений, которые усиливаясь географическим фактором, делали город практически неприступным, формируя его достаточно специфическую социальную топографию. Неповторимости исторической топографии Каменца способствовала и локализация с западной стороны города на высоком мысу Старого и Нового замков, архитектурная эволюция которых происходила на протяжении XV-XVIII вв.

Историческая топография обуславливалась и уровнем экономического развития города, где главенствующую роль играли торговля, ремесла и промыслы, а частично и сельскохозяйственное производство. Изучая особенности торговли, подчеркнем, что в первой половине XVIII в. она находилась в состоянии возрождения, а во второй – достигла уже определенных успехов. Торговые пути с Каменца вели ко многим городам Украины, Западной и Восточной Европы, Востока. В 1703 и 1765 гг. подтверждались права Каменца на три годовые ярмарки. Основными местами проведения торговли выступали площади-рынки: Украинско-польский, Армянский и Мясницкий (Зарванский), первый из которых играл ведущую роль. Здесь сосредотачивалось наибольшее количество торговых рядов, лавок, магазинов, весов, а также жили наиболее зажиточные купцы города. Во второй половине XVIII в. размещение торговых сооружений почти не изменилось. Большинство их продолжало располагаться вокруг ратуши Украинско-польского магистрата, а также в пределах Армянского рынка и на ул. Долгой. Торговля производилась в каменицах и домах купцов, количество которых к середине 90-х гг. XVIII в. возросла до 173. Усадьбы богатых купцов находились преимущественно в центральных кварталах города, а их застройка отличалась пышной архитектурой с богато украшенными интерьерами.

Особенность территориальной истории города определялась и влиянием развития ремесел и промыслов, поскольку восстановление и реконструкция замковых и городских оборонительных сооружений, возведение строений разного предназначения, обеспечение каменчан, численность которых постоянно возрастала, наиболее необходимыми товарами требовали немалых профессиональных знаний и человеческих усилий. На протяжении XVIII в. количество ремесленных цехов в Каменце возросло с 5-ти (1713 г.) до 12-ти (1800 г.). Цехмистры и цеховые мастера, входя в состав управления городского магистрата, достаточно активно влияли на особенности социальной демографии и топографии Старого

города. Представители ремесленной верхушки жили преимущественно в центральных городских кварталах, а цеховые помещения располагались во всех кварталах. В территориальной истории Каменца и его предместий определенное место занимали мельницы, пивоварни, корчмы, винницы, пасеки, сельскохозяйственные промыслы и т.п.

Историческая топография Каменца XVII-XVIII вв. видоизменялась и под влиянием уровня его культуры, которая определялась наличием соответствующих учреждений образования, особенностями светской и культовой архитектуры, нормами права и т.д.

В исторической топографии Каменца нашли отражение и нормы историко-градостроительного характера. Его управлению и территориальной истории был присущ полицентризм.

Вопросы исторической топографии Каменца-Подольского стали предметом изучения уже в начале XIX в., хотя отдельные из них поднимались в литературе еще в конце XVIII в. Исследование территориальной истории города условно можно разделить на три периода. Первый из них датируется XIX - началом XX вв., второй - 20-40-ми гг. XX ст. и третий - 50-ми гг. XX - началом XXI вв. Анализируя первый период, подчеркнем, что в то время исследователи занимались преимущественно поиском разных категорий источников, вводили их в научный обиход и пытались изучать разные направления территориального развития Каменца предыдущих столетий. Особенно важными среди них были: расположение города и его предместий, время возникновения Каменца, строительная история Старого и Нового замков и отдельных городских оборонительных укреплений, культовых сооружений и городских ворот, этническая и частично демографическая характеристики населения и т.д. Среди исследователей этих проблем следует отметить: Е. Сецинского, В. Антоновича, М. Владимирского-Буданова, И. Ролле, А. Прусевича, П. Троицкого, В. Гульдмана и ряда других. Однако изучение значительной источниковедческой базы и создание ряда публикаций, не позволило исследователям указанного периода создать определенную целостную систему изучения территориальной истории города XVI-XVIII вв., а тем более проекты реконструкции историко-планировочной структуры и социальной топографии города того времени.

Исследователи второго периода - 20-40-х гг. XX ст. (Ф. Клименко, В. Геринович, К. Бучек, Ю. Нельговский, П. Захарченко и другие) продолжили изучение основных направлений развития исторической топографии, и в то же время сумели более детально исследовать историю и локализацию монументальных сооружений XV-XVIII вв. в системе городских кварталов, произвести обмеры отдельных из них, составить топографиче-

ский план замка, изучить этно-социальную демографию XVII-XVIII вв., найти и ввести в научный обиход значительное количество графических и иконографических источников, на основании которых было написано, а также издано ряд специальных работ.

Наиболее плодотворным в исследовании проблемы оказался третий период – 50-е гг. XX – начало XXI вв. Она привлекла внимание целой плеяды исследователей, среди которых Т. Будянская, Ю. Нельговский, Я. Дашкевич, Н. Крикун, В. Григорян, Е. Пламеницкая, Т. Кутовой, О. Пламеницкая, И. Винокур, Н. Петров, Т. Новак, Ф. Кирык, М. Лукач и др. Продолжая научные поиски своих предшественников, они сумели расширить круг и категории источников, которые использовались для выяснения многих аспектов исторической топографии города, опубликовать десятки научных трудов и провести археолого-архитектурные исследования, в результате чего пришли к выводу, что топография Каменца в конце XVII-XVIII вв. являлась типичной, как и в европейских городах, а по планировочно-территориальной структуре состояла из Старого и Нового замков, Старого города и предместий. Причем если историческая топография замков изучена более детально, то Старого города и предместий недостаточно. Нуждаются в исследованиях и проблема выяснения четких территориальных границ города, численность его жителей, плотность расселения, атрибуция отдельных сооружений, создание плана реконструкции Каменца и его окрестностей и т.д.

Изучение исторической топографии Каменца-Подольского конца XVII-XVIII вв. невозможно без комплексного анализа источников, которым в монографии посвящено особое внимание. Их круг достаточно широкий и разнообразный. Это акты, источники военного и градостроительного характера, картографические и графические материалы, рисунки и фотографии разных сооружений, отдельных частей города, его площадей-рынков, археологические источники и т.д.

Исследованные источники дают основание утверждать, что для управления Каменца и его исторической топографии была характерна двуцентричность. Главным городским центром в то время был Старый город со своими органами самоуправления и основными центрами – площадями-рынками (Украинско-польским и Армянским) с ратушами. Вторым центром служил Старый замок, откуда организовывалось управление каменецким староством. Именно на основании многочисленных разного рода типов источников удалось прийти к выводу, что процесс формирования социально-топографической структуры Каменца-Подольского происходил как на основании местных, так и под влияни-

ем европейских градостроительных норм. Они обуславливали четкую локализацию города на полуострове, планировку его рынков, кварталов, отдельных усадеб, улиц, культовых, административных, оборонительных, жилых и других сооружений и предместий, а также содействовали исследованию роли и места каждой названной топографической единицы в территориальной истории Каменца, возводя его в ранг больших восточно-европейских городов с классическими градостроительными традициями.

Процесс формирования территориальной истории Каменца в средние века и в новое время является показательным не только для других городов Украины, но и для многих городов Восточной и Центрально-Восточной Европы.

В монографии представлены описания Каменца-Подольского 1700 и 1789 гг. и его план 1773 г. с большой экспликацией. Эти источники воссоздают архитектурный и историко-топографический облик города, который сохранился до наших дней и не перестает удивлять своих жителей и гостей чудесным творением природы и человеческих рук, являясь бесценным памятником культуры Украины, требуя высокопрофессиональных исследований и реконструкции.

Die historische Topographie von Kamjanez-Podilskyj der Neuzeiten ist eines der besonders bedeutenden und nicht genug untersuchten Probleme in der gegenwärtigen Historiographie. Die Werke von J.Sizinski und O.Prusewitsch, die die Untersuchungen von Territorialgeschichte der Stadt der XVI.-XVIII. Jh. nur begonnen haben, sind schon veraltet. Sie erschließen viele Aspekte des untersuchten Themas nicht, weil diese Werke am Ende des XIX. Jh. – Anfang des XX. Jh. herausgegeben waren, wenn das wissenschaftliche Herangehen an das Studium der Geschichte und Topographie von Kamjanez nur umgerissen und das Aufhäufen der Quellengrundlage vollzogen worden ist.

Im Laufe der 30-90 er Jahre des XX. Jh. und besonders am Anfang des XXI. Jh. wurden die Fragen der sozialtopographischen Entwicklung von Kamjanez mehrmals zum Objekt der Untersuchung der Forscher, aber das entsprechende Werk, gewidmet diesem Problem, fehlt. Die Untersuchungen der historiographischen und quellenmäßigen Richtungen fehlen auch.

Die vorliegende Monographie gründet sich auf die Synthese der vereinzelt Quellenarten und Untersuchungen in der historischen Topographie von Kamjanez, die die heutige Geschichtswissenschaft besitzt. Darin wird der Einfluß der sozialwirtschaftlichen, kulturellen, stadtbaulichen, religiösen, politischen, administrativen und anderen Faktoren auf die Territorialgeschichte der Stadt verfolgt, die Evolution seiner Territorialgeschichte und die Besonderheiten der sozialtopographie erklärt, die Lage verschiedener historisch-topographischen Teile (die Burg-Festung, die Alte Stadt, die Vorstadt) aufgeklärt, ihre planmäßige Struktur, Lokalisation, historisch-topographischen Merkmale der Marktplätze, Güter, Kult- und Verwaltungsbauten, Verteidigungsbefestigungen gelernt, die Zeit ihrer Entstehung und die Frage der Rekonstruktion, die Größe der Stadt, die Zahl seiner Einwohner u.a. bestimmt.

Das Ende der XVII.-XVIII. Jh. in der Geschichte des Podiler Landes und der Stadt Kamjanez im einzelnen ist ein besonderer Zeitraum. Das ist die Zeit, als die Stadt nach der türkischen Herrschaft wiederaufgelebt und der strategische Vorposten in den südlichen Grenzen von Retsch Pospolita geblieben ist. In jener Zeit tritt Kamjanez wie das wichtige Zentrum des Inneren und Außenhandels, der Handwerke und Gewerbe, der Kultur und wie die Verwaltungszentrum der Podiler Woiwodschaft, des Kamjanezer Kreises, der gleichnamigen Siedlung usw. heraus. Es ist zweifellos, dass sich die genan-

nten Aspekte unmittelbar in der Territorialgeschichte der Stadt und ihrer Vorstädte widergespiegelt haben.

Bei der Herausbildung der Geschichtstopographie der Stadt spielen geographische und militärische Faktoren eine Hauptrolle. Es sei bemerkt, dass das Territorium von Kamjanez-Podilskij nicht nur in Podili und weit über seine Grenzen gleich kennt. Besondere Rolle spielt dabei der Fluß Smotritsch, der infolge der naturbedingungen und historischen Verhältnisse ein wichtiger stadtbaulichen Faktor ist. Bei der Herankommen an Kamjanez schlängelt sich der Fluß und macht große Windungen, einzelne von ihnen verbinden sich fast und bilden sogar Halbinseln in seinen Tälern, auf einer von ihnen liegt ein alter Teil von Kamjanez – die Alte Stadt. Die Halbinsel hat eine wunderbare Eigenart. In Hinsicht auf das umliegende Territorium tritt sie wie eine Arena des großen Amphitheaters hervor. Ihre Grundlage hat eine Form der Ellipse ähnlich, ausgedehnt vom Süden nach Osten. Die Halbinsel, derer Fläche 120 ha ist, beschränkt sich auf die Steilfelsen bis 40 m hoch und das breite Tal des Flußes Smotritsch (von 100 bis 150 m). In jenen Zeiten haben zwei Wege durch zwei Tore zur Alten Stadt geführt. Einer von ihnen, der Polnische, hat im Talkessel des Flußes von der nordwestlichen Seite der Stadt, der andere, der Russische, von der südlichen Seite gelegen, zu dem sich der alte Chotiner Weg im Talkessel des Dowshoker Baches durch die Vorstadt Karwasary erstreckt hat. Zur Alten Stadt konnte man auch von der Seite der Burg über die Burgbrücke und durch das Stadtor gelangen. Vom Westen der Halbinsel rückte das Kap heran, auf dem die Burg emporragte. Dahinter waren steine Erdbefestigungen der Neuen Burg. Von der Stadt trennte sich die Burg mit einer tiefen Schlucht ab, über der die Brücke gebaut war. Das Kap, auf dem die Burg emporragte, beschränkte sich vom Süden auf das Dowshoker Bach und vom Norden auf das Sinkowezker Bach.

Von der südlichen Seite der Burgbrücke und des Kaps in der Talmulde des Flußes Smotritsch und auf der hohen Hochebene lagen die Vorstädte Karwasary und Tataryska und vom südlichen Osten – Russische Filwarky.

Von der westlichen und nordwestlichen Seiten erstreckten sich die Vorstädte Pidsamtsche, Dowshok und Sinkiwzi oder Dolni Filwarky. Nach Osten und Nordosten von ihnen hinter der Talmulde des Flußes Smotritsch auf dem hohen Kap lagen die Vorstädte Polnische Filwarky, Bilaniwka und Gehöfte der Stadtpatrizier.

Auf solche Weise spielte der geographische Faktor in der Lage von Kamjanez auf der Halbinsel eine Hauptrolle, was dem Historiker A. Bunin den Grund gab, es das klassische Beispiel der stadtbaulichen Normen der Epoche des Mittelaltertums und der Neuzeiten zu nennen und mit solchen Städten Europas wie Weron in Italien und Bern in der Schweiz zu vergleichen.

Die Stadt konnte nicht ohne Fortifikationsanlagen auskommen, die sie dem Perimeter entlang umrangen. Die Vervollkommung der Militärkunst in der Belagerung und im Sturmangriff der Städte in den XVII.-XVIII. Jh. bedingten die Rekonstruktion der alten (Kuschnirska, Gontscharska, Risnyzka, Türkische und Krawezka Türme) und den Bau der neuen (die Batterren von heil. Jan und heil. Andrij, die Bastionen von heil. Pflingsten, heil. Mykola, heil. Ursula, heil. Jarseg, Mjasnyzkij usw) Verteidigungsanlagen. Diese Befestigungsanlagen und der geographische Faktor machten die Stadt fast unzugänglich und formierten ihre spezifische Sozialtopographie. Die Lokalisation von der westlichen Seite der Stadt auf dem hohen Kap der alten und neuen Burgen, derer Evolution im Laufe der XV.-XVIII. Jh. erfolgt war, trug zur Eigenart der Geichichtstopographie von Kamjanez bei.

Das Niveau der wirtschaftlichen Stadtentwicklung, wo Handel, Handwerke und Gewerbe und zum Teil die landwirtschaftliche Produktion eine Hauptrolle spielten, trug zur Geschichtstopographie bei. Es sei darauf hingewiesen, dass der Handel in der ersten Hälfte des XVIII. Jh. in der Lage der Wiedergeburt ist und nur in der zweiten Hälfte erhebliche Erfolge erreicht. Die Handelswege aus Kamjanez führten zu vielen Städte der Ukraine, West- und Osteuropas und Ostens. In den Jahren 1703 und 1765 bestätigte man das Recht, drei jährliche Jahrmärkte in Kamjanez durchzuführen. Die Platzmärkte waren Hauptorten der Durchführung des Handels. Das waren Ukrainisch-polnischer, Armenischer und Mjasnyzkij (Sarwanskyj) Platzmärkte, der erste von ihnen spielte eine führende Rolle. Hier konzentrierten sich Handelsreihen, Laden, Geschäfte, Waage und wohnten die wohlhabendsten Kaufleute der Stadt. In der zweiten Hälfte des XVIII. Jh. veränderte sich die Lage der Handelsbauten fast nicht. Die meisten befanden sich wie früher um das Rathaus des Ukrainisch-polnischen Magistrates und auch im Weichbild des Armenischen Marktes und in der Dowgastraße. Der Handel wurde in den Steinkellern (sogenannten Kamjanyzjach) und den Kaufmannshäusern getrieben, derer Zahl sich bis Mitte der neunziger Jahren des XVIII. Jh. bis 173 vergrößerte. Die reichen Kaufmannshöfe lagen in der Mitte der Stadt und ihre Gebäude unterschieden sich durch die prachtvolle Architektur mit reich geschmückten Inneneinrichtungen. Die Besonderheiten der Territorialgeschichte formierten auch unter Einfluß der Entwicklung der Handwerke und Gewerbe, weil der Wiederaufbau und die Rekonstruktion der Burg- und Stadtverteidigungsanlagen, der Bau der Gebäude verschiedener Arten, die Versorgung der Stadteinwohner, derer Zahl sich ständig vergrößerte, mit den nötigsten Erzeugnissen nicht geringe Fachkenntnisse und Menschenkräfte brauchten. Im Laufe des XVIII. Jh. nahm die Zahl der Handwerkersunften in Kamjanez von 5 (1713) bis 12 (1800) zu. Die Zunftleiter und Zunftmeister,

die zu der Regierungen der Stadtmagistrate gehörten, wirkten auf Besonderheiten der sozialen Demographie und Topographie der Alten Stadt aktiv ein. Die Vertreter der Handwerksoberschichten wohnten überwiegend in der Mitte der Stadt und die Zunfräume befanden sich in allen Stadtvierteln. In der Territorialgeschichte von Kamjanez und seiner Vorstädte nahmen Mühle Bierbrauereien, Schenken, Weinbrauereien, Bienenstände, landwirtschaftliche Gewerbe u.a. einen bestimmten Platz ein.

Die historische Topographie von Kamjanez der XVII.-XVIII. Jh. wurde unter Einfluß des Niveaus seiner Kultur formiert, die im Vorhandensein der entsprechenden Lehranstalten, in den Besonderheiten der weltlichen und kulturellen Architektur, Sitten und Bräuche, Traditionen, Rechtsvorschriften ausgedrückt wurden u.a.

In der historischen Topographie von Kamjanez wurden auch die Normen des stadtbaulichen Charakters wiedergespiegelt. Für seine Verwaltung und Territorialgeschichte war der Polyzentrismus eigen.

Die Fragen der Geschichtstopographie von Kamjanez-Podilskij werden zum Gegenstand der Untersuchung schon am Anfang des XIX. Jh., obwohl einzelne von ihnen in der Literatur noch am Ende des XVIII. Jh. untersucht worden sind. Die Untersuchungen der Territorialgeschichte der Stadt kann man relativ in drei Perioden einteilen. Die erste wird das XIX. Jh. – Anfang XX. Jh., die zweite die 20-40 ger Jahre des XX. Jh. und die dritte die 50 ger Jahre des XX. Jh. – den Anfang des XX. Jh. datiert. Die erste Periode beachtend, sei es bemerkt, dass sich die Untersucher überwiegend mit den Nachforschungen verschiedener Quellenarten beschäftigt haben. Sie versuchten verschiedene Richtungen der Territorialentwicklung von Kamjanez der vergangenen Jahrhunderten zu erlernen. Darunter waren besonders wichtig: die Lage der Stadt und ihre Vorstädte, die Zeit der Entstehung von Kamjanez, die Baugeschichte der neuen und alten Burgen und einzelner Stadtverteidigungsbefestigungen, der Kultbauten und des Stadtors, die ethnische und z.T. demographische Charakteristik der Bevölkerung u.a. Unter den Untersuchern waren J.Sizinskyj, W.Antonowitsch, M.Wladimirskyj-Budanow, J.Rolle, O.Prusewitsch, P.Trojizkyj, W.Guldsman u.a.

Bearbeitet den bedeutenden Teil der Quellen und herausgegeben ganze Reihe der wissenschaftlichen Veröffentlichungen, konnten nicht die Untersucher der genannten Periode ein volles System zum Studium der Territorialgeschichte der Stadt der XVI.-XVIII. Jh. und der Rekonstruktion der geschichtsplanmäßigen Struktur der Sozialtopographie der Stadt jener Zeiten bilden.

Die Untersucher der 20-40 ger Jahre J.Sizinskyj, P.Klimenko, W.Gerinowitsch, K.Butschek, J.Nelgowskyj, P.Sachartschenko u.a. setzten

das Studium der Hauptrichtungen der Entwicklung der Geschichtstopograhte von Kamjanez fort, das ihre Vorgänger gemacht hatten. Sie konnten auch mehr ausführlich die Geschichte und die Lokalisation der großartigen Bauten der XV.-XVIII. Jh. im System der Stadtviertel untersuchen, die Ausmaße der einzelnen Bauten ausführen, den topographischen Burgplan aufstellen, die ethnisch-soziale Demographie der XVII.-XVIII. Jh. studieren, viele graphische und ikonographische Quellen aufsuchen und in den wissenschaftlichen Umlauf bringen, auf denen Grundlage eine Reihe der spezielle Werke geschrieben und herausgegeben worden waren.

Die 50 ger Jahre des XX. Jh. und der Anfang des XXI. Jh. wurden bei der Untersuchung dieses Problems sehr furchtbar. Diess Problem zog auf sich die Aufmerksamkeit der ganzen Plejade Untersucher unter ihnen T.Budjanska, J.Nelgowskyj, J.Daschkewitsch, M.Krikun, W.Grigorjan, J.Plamenizka, T.Kutowyj, O.Plamenizka, I.Winokur, M.Petrow, T.Nowak, F.Kirik, M.Lukatsch u.a. Die wissenschaftliche Leistungen ihrer Vorgänger fortsetzend, konnten sie das Studium des Kreises der Quellen erweitern, Zehner der wiissenschaftlichen Werke veröffentlichen und archeologisch-architekturische Untersuchungen durchführen. Im Ergebnis kamen sie zu Schlußfolgerungen:

- die Topographie von Kamjanez war am Ende der XVII.-XVIII. Jh. wie in europäischen Städten typisch formiert worden;
- die Topographie von Kamjanez hat aus der Alten und Neuen Burg, der Alten Stadt und den Vororten nach der planmäßigen Territorialstruktur bestanden.

Es sei darauf hingewiesen, dass die Geschichtstopographie der Burgen mehr eingehend wie der Alten Stadt und der Vororten studiert worden ist. Man braucht Untersuchungen:

- das Problem der deutlichen Territorialgrenzen der Stadt jener Zeiten;
- die Zahl ihrer Einwohner;
- die Dichte der Bevölkerung;
- die Merkmale einzelner Bauten;
- das Aufstellen der Plan-Rekonstruktion von Kamjanez und seine Umgebungen u.s.w.

Das Studium der Geschichtstopographie von Kamjanez-Podilskyj am Ende der XVII.-XVIII. Jh. ist ohne Komplexanalyse der Quellen, denen besonderer Aufmerksamkeit in der Monographie gewidmet ist, unmöglich. Das sind Überkunden, schriftquellen des militärischen und stadtbaulichen Charakters, kartographische und graphische Materialien, Zeichnungen und Fotos verschiedener Anlagen, einzelner Stadtteile seiner Platzmärkte, archeologische Materialien usw.

Die untersuchten Quellen geben alle Gründe bestätigen, dass zwei Zentren für die Verwaltung von Kamjanez und seiner Geschichtstopographie eigen waren. Das Hauptzentrum in jenen Zeiten war die Alte Stadt mit ihren Selbstverwaltungsorganen und Hauptzentren-Platzmärkten (Ukrainisch-polnischer und Armenischer) mit den Rathäusern. Das andere Zentrum war die Alte Burg, wovon die Verwaltung der Kamjanezer Siedlung durchgeführt wurde. Gerade auf dem Grund vieler und verschiedenartigen Quellen konnte man zum Schluß kommen, dass das Prozeß der Formierung der sozialtopographischen Struktur von Kamjanez-Podilskyj sowohl auf Grund der örtlichen als auch unter Einfluß der europäischen stadtbaulichen Normen durchgeführt worden war. Sie bedingten deutliche Lokalisation der Stadt auf der Halbinsel. Das gab die Möglichkeit, ihre Märkte, Wohnviertel, einzelne Stadtteile, Straßen, Kult-, Verwaltungs-, Verteidigungs-, Wohnbauten u.a. und auch Vororten planmäßig einzuteilen. Es trug auch zur Erforschung jeder genannten topographischen Einheit in der Territorialgeschichte von Kamjanez, es zum Rang der großen osteuropäischen Städte mit den klassischen Stadtbautraditionen emporhebend.

Das Prozeß der Schaffung der Territorialgeschichte von Kamjanez im Mittelaltertum und in den Neuzeiten ist nur für andere Städte der Ukraine sondern auch für viele Städte Ost – und Mitteleuropas kennzeichnend.

Die Monographie enthält die Beschreibungen von Kamjanez-Podilskyj von 1700 und 1789 und sein Plan von 1773 mit der umfangreichen Explikation. Diese Quellen gestalten jenes architektonische und geschichtstopographische Aussehen der Stadt wider, das bis zu unseren Tagen beigehalten hat. Und heute bewundert diese Stadt die Einwohner und die Besucher mit der Schöpfung der Natur und menschlichen Hände. Die Stadt ist ein unschätzbare Denkmal der Ukraine und braucht hochfachliche Untersuchungen und Rekonstruktion.

Historyczna topografia Kamieńca Podolskiego nowych czasów – jedna ze szczególnie ważnych i niedostatecznie poznanych problematyk we współczesnej historiografii. Prace J.Sicinskiego i O.Prusiewicza, które tylko zapoczątkowały analizy terytorialne historii miasta XVI-XVIII w., okazały się przestarzałymi. Nie ukazują one wielu aspektów poszukiwanej tematyki, gdyż były opublikowane w końcu XIX – na początku XX w., gdy naukowe podejście do ukazania historii i topografii Kamieńca tylko określano i zajmowano się gromadzeniem materiałów źródłowych.

W latach 30-90 XX w., a szczególnie na początku XXI w., problemy socjalno – topograficzne rozwoju Kamieńca XVII-XVIII w. niejednokrotnie stawały się obiektem badań specjalistów, jednak specjalna praca, poświęcona tej problematyce, nie istnieje. Nie ma też analiz historiograficznych i źródłowego ukierunkowania.

Zaproponowana monografia bazuje na syntezie różnorodnych kategorii źródeł i analiz z historii topografii Kamieńca, jakie na dziś posiada nauka historii. W niej zauważa się wpływ na terytorialną historię miasta socjalno-ekonomicznych, kulturowych, architektonicznych, religijnych, politycznych, administracyjnych i innych czynników, ujawnia się ewolucja jego terytorialnej historii i specyfika socjalnej topografii, uwidacznia się miejsce znajdowania się różnych historyczno-topograficznych części (zamek-forteca, Stare Miasto, przedmieścia), można nauczyć się jej planowej struktury, lokalizacji i historyczno-topograficznych oznaczeń placów, rynków, posad, kultowych i administracyjnych budynków, fortyfikacji obronnych, określa się czas ich powstania i rekonstrukcji, wielkość miasta a także ilość jego mieszkańców.

Koniec XVII – XVIII w. w historii Podola i Kamieńca był czasem szczególnym. To czas, gdy miasto odradzało się po panowaniu tureckim, pozostając strategiczną fortecą na wschodnich granicach Rzeczypospolitej, stając się ważnym ośrodkiem wewnętrznego i zewnętrznego handlu, rzemiosła, przemysłu i kultury, administracyjnym centrum województwa podolskiego, kamienieckiego powiatu, jednorodnego starostwa itd. Niewątpliwie wymienione aspekty miały bezpośredni wpływ na terytorialną historię miasta i jego przedmieść.

Główną rolę w kształtowaniu historycznej topografii odegrały geograficzne i strategiczne walory miasta. Biorąc pod uwagę pierwszy czynnik zauważamy, że w topograficznym odniesieniu, terytorium Kamieńca Podolskiego nie ma równego sobie nie tylko na Podolu, ale i daleko poza jego

granicami. Szczególną rolę w jego formowaniu odegrała rzeka Smotrycz, która dzięki sile przyrody i warunkom historycznym stała się ważną przyczyną powstania miasta właśnie w tym miejscu. Przybliżając się do Kamieńca wiję się ona i tworzy wielkie zakola, z niektórych wiele prawie zamyka się, tworząc w dolinach półwyspy. Na jednym z nich zlokalizowano dawną część Kamieńca - Stare Miasto. Półwysep posiada cudowną cechę. W tej okolicy stanowi on niejako scenę wielkiego amfiteatru. Jego zasadnicza część posiada zbliżoną do elipsy formę, rozciągniętą od północy na południe. Półwysep ma powierzchnię ponad 120 ha. Ze wszystkich stron ograniczony jest skałami, których wysokość dochodzi do 40 m i doliną Smotrycza o szerokości od 100 do 150 m. Do Starego Miasta w tamtych czasach prowadziły dwie drogi, na których znajdowały się dwie bramy. Jedna z nich, Polska, znajduje się w kanionie rzeki od północno – zachodniej strony miasta, a od południowej strony druga – Ruska, przez którą ciągnęła się stara Chocimska droga w kanionie Dołżeckiego strumyka przez przedmieście Karwasary. Do Starego Miasta można było także dostać się od strony zamku – przez most zamkowy i bramę miejską.

Od zachodu półwysep przechodzi w przylądek, na którym wznosił się Stary zamek. Za nim kamiennie – ziemne umocnienie Nowego zamku. Od miasta zamek oddziela wysoki jar, nad którym zbudowano most. Przylądek, na którym wznosił się zamek, ograniczał od południa Dołżecki, a od północy Zinkowiecki strumyk.

Od południowej strony mostu i przylądka, w kanionie Smotrycza na wysokim płaskowyżu, znajdowały się przedmieścia Karwasary i Tatarska, a od południowego wschodu – Ruskie Folwarki.

Od zachodniej i północno – zachodniej strony zamku ciągnęły się przedmieścia Podzámce, Dołżek i Zinkowce, albo Dolne Folwarki. Na wschód i północny – wschód od nich, przez kanion rzeki Smotrycz, na wysokim przylądku, rozciągało się przedmieście Polskie Folwarki, Biłaniwka i Chutory miejskich patrycjuszy.

Tak więc, geograficzne warunki odegrały główną rolę w powstaniu i rozwoju Kamieńca na półwyspie. Dało to podstawy historykowi budownictwa miejskiego A. Buninowi nazwać go klasycznym przykładem norm budowy miast epoki średniowiecza i nowych czasów, oraz porównać z takimi miastami Europy jak Weronia w Italii i Bern w Szwajcarii.

Miasto nie mogło się obyć bez budowli fortyfikacyjnych, które otaczały je ze wszystkich stron. Udoskonalenie wojskowego rzemiosła odnośnie oblężenia i szturmów miast z XVII-XVIII w. sprzyjało rekonstrukcji starych umocnień (baszt: Kusznirskiej, Garncarskiej, Rzeźnickiej, Tureckiej i

Krawieckiej, bram: Miejskiej, Ruskiej i Polskiej) i wzniesienia nowych (stanowisk obronnych św. Jana, św. Andrzeja, bastiony św. Trójcy, Miasnycki, św. Mikołaja, św. Urszuli, św. Jarcega

itd.), które opierając się na geograficznych przymiotach, czyniły miasto prawie niedostępnym, kształtując jego dość specyficzną topografię. Niepowtarzalnej historycznej topografii Kamieńca sprzyjało i zlokalizowanie od zachodniej strony miasta, na wysokim przylądku, Starego i Nowego zamku, których architektoniczna ewolucja odbywała się w XV-XVIII w.

Historyczna topografia miasta zależała od poziomu ekonomicznego rozwoju miasta, gdzie wiodącą rolę odgrywał handel, rzemiosło i przemysł, a częściowo wiejsko – gospodarcze wyrobnictwo. Poznając specyfikę handlu należy podkreślić fakt, że w pierwszej połowie XVIII w. znajdował się on w stanie odrodzenia, a w drugiej – osiągnięto już niemałe sukcesy. Szlaki handlowe z Kamieńca prowadziły do wielu miast Ukrainy, Zachodniej i Wschodniej Europy i na Wschód. W 1703 i 1765 roku Kamieniec otrzymał potwierdzenie prawa do trzech jarmarków w ciągu roku. Głównymi miejscami handlu były place – rynki: Ukraińsko-Polski, Ormiański i Miasnycki (Zarwański), spośród których pierwszy odegrał znaczną rolę. Tutaj skupiały się rzędy targujących, ławy, sklepy, wagi, a także mieszkania najznamienitszych kupców miasta. W drugiej połowie XVIII w. rozmieszczenie handlowych budynków prawie się nie zmieniło. Większość z nich było usytuowanych wokół ratusza ukraińsko – polskiej magistratury, a także w granicach ormiańskiego rynku i na ul. Długiej. Handel odbywał się także w kamienicach i w budynkach kupców, których ilość w połowie lat 90-tych XVIII w. wzrosła do 173. Posesje bogatych kupców lokalizowały się w centralnych dzielnicach miasta, a ich zabudowa wyróżniała się przepychem architektury z bogato zdobionymi wnętrzami.

Osobliwości terytorialnej historii miasta formowały się i pod wpływem rozwoju rzemiosła i przemysłu, ponieważ odbudowa i rekonstrukcja zamkowych i miejskich budowli obronnych, wzniesienie budynków różnego przeznaczenia, zabezpieczenie kamieńczan, których liczebność wciąż wzrastała, w najbardziej potrzebne artykuły, wymagało niemałych zawodowych umiejętności i ludzkich starań. W XVII w. liczebność rzemieślniczych cechów w Kamieńcu wzrosła z pięciu (1713r.) do dwunastu (1800 r.). Mistrzowie cechu i majstrzy, wchodząc do urzędów miejskich magistratów, aktywnie wpływali na osobliwości socjalnej demografii Starego Miasta. Przedstawiciele rzemieślniczej czołówki przeważnie mieszkali w centralnych dzielnicach miasta, a pomieszczenia cechów lokalizowały się we wszystkich

kwartałach miejskich. W terytorialnej historii Kamieńca i jego przedmieść znaczne miejsce zajmowały młyny, browary, karczmy, winnice, pasieki oraz wyrobnictwo wiejsko – gospodarcze.

Historyczna topografia Kamieńca XVII-XVIII w. formowała się także przez stan jego kultury. Wyrażało się to przez pojawianie się odpowiednich zakładów oświatowych, osobliwościami świeckiej i kultowej architektury, obyczajami oraz zwyczajami, tradycjami, normami prawnymi itd.

Na historycznej topografii Kamieńca odbiły się także normy historyczne charakteru budownictwa miejskiego, w którym dominował policentryzm.

Zagadnienia historycznej topografii Kamieńca Podolskiego stały się przedmiotem badań już na początku XIX w., choć niektóre z nich były poruszane w literaturze jeszcze pod koniec XVIII w. Badania nad terytorialną historią miasta można podzielić na trzy okresy: pierwszy z nich to XIX w. i początek XX w., drugi 20-40 lata XX w. i trzeci 50-te lata XX w. do początku XXI w. Zwracając uwagę na pierwszy okres trzeba zaznaczyć, że badacze zajmowali się przeważnie wyszukiwaniem różnych kategorii źródeł, wprowadzali je do naukowego obiegu i starali się poznać różne kierunki terytorialnego rozwoju Kamieńca w minionych stuleciach. Szczególnie ważnymi były: rozmieszczenie miasta i jego przedmieść, czas powstania Kamieńca, historia budowy Starego i Nowego zamku i osobnych miejskich obronnych umocnień, budynków kultu i bram miejskich, etniczna i częściowo demograficzna charakterystyka mieszkańców. W grupie badaczy można wymienić: J. Sicińskiego, W. Antonowicz, M. Władymyrski-Budanow, J. Rolle, O. Prusiewicz, P. Troicki, W. Guoldman oraz inni.

Po opracowaniu znacznej bazy materiałów źródłowych i wydaniu wielu publikacji, badaczom minionego okresu nie udało się jednak stworzyć jakiegoś całościowego systemu dającego możliwość poznania terytorialnej historii miasta XVI-XVIII w., a tym bardziej rekonstrukcji historycznego planowania struktury i socjalnej topografii miasta tych czasów.

Naukowcy 20-40 lat, wśród których figurują J. Siciński, P. Klymenko, W. Gerynowycz, K. Buczek, J. Nelgowski, P. Zacharczenko i inni, badali podstawowe kierunki rozwoju historycznej topografii Kamieńca, podobnie jak ich poprzednicy, ale mogli już bardziej dokładnie określić historię i lokalizację monumentalnych pamiątek XV-XVIII w. w systemie miejskich sektorów, przeprowadzić pomiary niektórych z nich, ułożyć topograficzny plan zamku, poznać etniczno – socjalną demografię XVII-XVIII w., odnaleźć i wprowadzić do obiegu cały szereg graficznych i ikonograficznych źródeł, na podstawie których napisano i wydano wiele naukowych prac.

Najbardziej owocnym w badaniach okazał się okres od 50-tych lat XX w. do początku XXI w., w którym tematem tym zajmowali się liczni naukowcy: T. Budjańska, J. Nelgowski, J. Daszkiewicz, M. Krykun, W. Grygorian, E. Plamenycka, T. Kutowyj, O. Plamenycka, I. Wynokur, M. Petrow, T. Nowak, F. Kiryk, M. Łukacz i wielu innych. Kontynuując naukowe odkrycia swoich poprzedników, potrafili rozszerzyć zasięg badań i kategorię źródeł, co dało możliwość odkrycia wielu aspektów historycznej topografii miasta. Opublikowali dziesiątki naukowych prac i przeprowadzili archeologiczno – architektoniczne badania, w rezultacie których doszli do wniosków, że topografia Kamieńca pod koniec XVII – XVIII w. ukształtowała się typowo jak i w europejskich miastach, a zgodnie z planowo – terytorialną strukturą składała się ze Starego i Nowego zamku, Starego Miasta i przedmieść. Przy tym, jeśli historyczną topografię zamków zbadano bardziej dokładnie, to Stare Miasto i przedmieścia pobieżnie. Wymagają badań i dokładnego określenia terytorialne granice miasta tych czasów, ilość jego mieszkańców i gęstość zaludnienia, niektóre pamiątki, oraz stworzenie planu – rekonstrukcji Kamieńca i jego okolic itd.

Poznanie historycznej topografii Kamieńca Podolskiego końca XVII-XVIII w. jest niemożliwe bez kompletnej analizy źródeł, którym w monografii poświęcono szczególną uwagę. Krąg ich jest szeroki i różnorodny. Są to akta urzędowe, pisemne dokumenty wojskowe i budownictwa miejskiego, kartograficzne i graficzne materiały, malowidła i fotografie różnych budowli, niektórych części miasta, jego placów i rynków, materiały archeologiczne itd.

Badana źródłowa baza daje podstawy do stwierdzenia, że kierownictwo Kamieńca i jego historyczna topografia charakteryzowały się policentryzmem. Głównym miejskim ośrodkiem w tamtych czasach było Stare Miasto ze swymi samodzielnymi urzędami i głównymi centrami – placami-rynkami (Ukraińsko-Polski i Ormiański) z ratuszami. Drugim centrum był Stary zamek, z którego kierowano kamienieckim starostwem. Właśnie na podstawie licznych i różnorodnych źródeł udało się dojść do wniosku, że proces formowania socjalno - topograficznej struktury Kamieńca Podolskiego przebiegał w oparciu o miejscowe i europejskie normy budowlane. Dzięki nim można podać dokładną lokalizację miasta na półwyspie, rozplanowanie jego rynków, kwartałów, osobnych dzielnic, ulic, kultowych, administracyjnych, obronnych, mieszkalnych i innych budowli i przedmieść, a także wyjaśnić rolę i miejsce każdej nazwanej topograficznej jednostki i terytorialnej historii Kamieńca, podnosząc go do rangi wielkich wschodnioeuropejskich miast z klasycznymi przykładami tradycyjnego budownictwa miejskiego.

Proces powstawania terytorialnej historii Kamieńca w średnich i nowych czasach jest wzorem nie tylko dla innych miast Ukrainy, ale i dla wielu miast Wschodniej i Centralne-Wschodniej Europy.

W monografii zamieszczono opisy Kamieńca Podolskiego 1700 i 1789 roku i jego plan z 1773 r. z obszernymi wyjaśnieniami. Źródła te odtwarzają architektoniczny i historyczno-topograficzny obraz miasta, jaki zachował się do naszych czasów i nie przestaje zachwycać swoich mieszkańców i gości cudownym tworem przyrody i ludzkich rąk. Jest to bezcenna pamiątka kultury Ukrainy, która wymaga wysokokwalifikowanych badań i rekonstrukcji.

**ACTUM CAMENECI PODOLIAE, IN PRAETORIO CIVITATIS
EJUSDEM, SABBATO POST FESTUM NATIVITATIS BEATISSIMAE
VIRGINIS MARIAE PROXIMO, ANNO DOMINI MILLESIMO
SEPTINGENTESIMO*.**

Inchoatio revisionis totius Cameneci et fundorum desertorum, vigore com-misionis, per illustrem magnificum generalem capitanealem Camenecensem institutae, in praesentia generosorum: Samsonis Bombek, secretarii artilleriae regni ac aliorum, tum honoratorum: Adami Swiatowicz, advocati, tum Michaelis Wasilewski, scabini; Andreae Wilczek, itidem scabini; Bernardi Isaiewicz advocati nationis Armenicae; Stephani Dawidowski, Augustini Piersiadowich, nationis Armeinae scabinorum, atque ministerialis regni generalis Andreae Licesieczko, Stephani Ihnatowicz, nationis Graeco-Ruthenae, initalae, atque ministerialis regni generalis, nobilis Alexandri Winnicki, judiciorum capitanealium apparitoris.

1. Naprzód ratusz w posród rynku polskiego murowany, do którego schody kamienne zrujnowane ex fundamentis, reparacji potrzebujące; w ratuszu samym izb pięć bez pieców i okien, jednak na dwóch oknach kraty żelazne, drzwi troje żelaznych, sklepienia w kilku miejscach granatami polskimi poprzebijane z wielką ruiną, ściany porysowane znacznie, powały, krokwie i gąty vetustate opadające.

Item w tyle gmachy tejeż kamienice: ku ulicy Domienikańskiej izb dwie, sklep spodni, przez imć pana poczmagistra zafundowane.

2. Kamienica, Bekieszowska nazwana w dispositiej P. pisarza nacji Ormiańskiej: na pierwszym piętrze izba bez okien i pieca, reparacji potrzebująca, do czego należą kramiki dla najęcia kupcom Kamienica murowana. Pañ Jan Zieliński kontraktem tegoż sza na tyle budynek dobrze

Jan Rużycki, krawiec miejski; dalsze gmachy tylne zrujnowane, tylem ku ratuszowi, ojców domienikanów.

3. Sklepy dwa Tobiasza Buszy, rajcy i sukiennika przedtem kamienieckiego, do której są successores syn i dwie corki w opiece Zbosorowicza, raicy Lwowskiego, in tutela murowane wierzchnie, piwnica jedna; ktore vigore initi contractus tizyma pan Ian Różycki. Tył spustoszony, dach nadwerężony.

4. Kamienica Papuszki rajcy kamienieckiego prymario, potem imć pana Karapińskiego do rąk accessita, potem imć panu Litickiemu in dispositionem dostała się, kamienica cale spustoszona. Sklepy dwa murowane, tył pusty.

* Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. подається у такому варіанті, яким його опублікував В. Антонович в АЮЗР за 1886 р. - Ч.7. - Т.1. - С.556-583.

5. Dom budowny sławetnego Iana Balcerowicza, mieszczanina niegdyś kamienieckiego, pozostała małżonka trzyma; oknami na rynek, ad praesens tego domu poessor sławetny Szymon Buszkiewicz, vigore sanguinis proximitatis, praevia consensu dziedziczki wyszmianowanej, osiadł. – Na tyle zawalony, sklep zamurowany, tam, że budynek już zepsowany.

6. Dom imc pana Adama Swiatowicza, wojta i rajcy kamienieckiego, dziedziczny, który w sobie ma sklep wierzchni i dolny murowane. Izdebką na tyle, gdzie sam imc pań wójt mieszka. Przed podsieniem kramiki dwa.

7. Kaminiczka tegoż imc pana wójta. Dwa sklepy murowane, oknem na rynek od ulicy do ojców Dominikanów. Od ulicy sklepów dolnych dwa i rozebrany mur, tył pusty.

8. Kamieniczka P. P. Societatis Iesu collegii Camenecensis przedtem, ad praesens pani Dawidowej Milkiewiczowej, roku terazniejszego kupiła, izba murowana nie sklepiona, alkierz z izby sklepiony, dwa sklepy dolne murowane, pusty sklep naprzędzie zamurowany, na tyle kilka lepianki puste przeciwko ojców Domienikanów.

9. Kamienica sławetnego Marcina Olbrychtowicza, rajcy niegdyś miasta Kamieńca, w niej sklep teraz murowany gumy, sklepik podle sklepu, na dole sklep dolny, alias piwnica, na gorze izba z alkierzem, tył pusty, in obligatione trzyma pan Bohdan Łukaszewicz od sukcesorów nieboszczyka pana Olbrychtowicza.

10. Kamienica panów Pilawskich Ormianów, w której kamienicy sklepów trzy wierzchnich, na dole trzy, na drugim piętrze zmurowane izdebki, tył pusty.

11. Domowstwo xiędza Krzywieckiego, kanonika Kamienieckiego, plac próżny, tylko sklep dolny, do którego placu sukcesor slusarz odzywa się.

12. Cyrulika Caspera, mieszczanina kamienieckiego domowstwo, w którym na przedzie sklep wierzchni zamurowany, item sklep dolny, izba w środku, na tyle izdebka drewniana.

13. Na rogu kamienica Franciszka Pawlicza, mieszczanina kamienieckiego, do której sukcesorowie znajdują się czterech, w którym mieszkaniu sklepów wierzchnich dwa, dolnych dwa, izba z alkierzem w pośrodku, ex opposito na podsieniu izdebek dwie lepionych, na tyle jedna izdebka lepiona, stajenka i podworze.

14. Na teź pierzei ku ojcom Franciszkanom na rogu dom pana Ludwika Kamińskiego, cyrulika, mieszczanina kamienieckiego, do którego sukcesorka żona jest, sklep dolny jeden, we środku izba z alkierzem, w tyle tegoż domu domowstwo pana Tomasza Wojewodki, wójta Kamienickiego, w którym znajduje się izdebka z komorą lepianą.

15. Kamienica pana Tomasza Wojewodki, natenczas wojta Kamienickiego, pusta, w której się znajduje dwa sklepiki na gorze, na piętrze pier-

wszym sklepików trzy, izdebka ulepiona i tapczan. Na dole sklepów dwa i loch murowany poboczny, na tyle teje kamienicy bu-dynek pusty, z frustu pleciony, pod którym sklep zawalony. Wedle tej kamienicy budynek szczupły, w którym się znajdują izdebki dwie, komora, piwnica na dole nie murowana, na zatyłku ogródeczek na jarzynę; należy do tych dóbr successive syn rodzony pomienionego pana Wojewodki.

DRUGA PIERZEJĄ OD O.O. FRANCISZKANÓW KU FARZE

16. Na rogu dworek imć pana Stanisława Sabatyna: we środku izby dwie z alkierzami, pod którymi sklep jeden murowany. Na przedzie lepianki puste, o których disguisytia, czy do pomienionego imć pana Sabatyna, czy też do miasta należeć będzie?

17. Podle domowstwo sławetnego Mikołaja Bartoszewicza: izba sklepi-ona, pod którą sklep dobry jeden; na przedzie niemasz nic, tylko sieni ple-cione z chrustu, tył pusty, do którego sam należy, bo żyje pomieniony.

18. Plac pusty, na którym się znajduje muru sztuka z izby murowanej, sklep zawalony, nieboszczyka Tobiasza Busa sukiennika połowa; sukces-sorowie syn i curka znajdują się.

19. Wedle muru tegoż, mieszkanie szczupłe z chrustu lepione, pod tymże sklep niewielki zawalony, do którego mieszkania successor znajduje się Wojciech Nurzyński, bednarz, mieszczanin kamiemecki.

20. Gabryela Kykłowskiego, krawca, mieczczanina kamienieckiego dom, w którym się znajduje izba we środku jedna, naprzędzie lepiona komorka, sklep na dole murowany jeden, na tyle chałupka, w której izdebka jedna pusta.

21. Plac pusty Wojciecha Twardowskiego, malarza, mieszczanina, na którym placu izba dolna spustoszona, i sklep dolny murowany.

22. Podle tego placu kamienieca zrujnowana i sklepy dolne zawalone; przedtym Szymon Sabani, mieszczanin kamieniecki, ad praesens capitula interesuje się.

23. Han turecki, zbudowany na trzech placach: do jednej części imć pań Lackoroński należy, gdzie się znajdują dolne sklepy murowane trzy zasypane. Do drugiej części należy jegomość pań Malinowski, gdzie się także zasypany sklep dolny znajduje. Do trzeciej części, w tym że hanie należy jegomość pań Konarzewski, w którym znajduje się sklep dolny zasypany jeden; w tym że hanie znajduje się izdebek pustych na dole circumcirca dwadzieścia, na przedzie nad wrotami trzy izdebki puste, czwarta na dole. NB. Walerian Puchalski.

24. Jaśnie wielmożnego pana Rzewuskiego kamienica, w której się znaj-dują, wierzchnych sklepów trzy, dolnych dwa. Na tyle domowstwo, w którym znajduje się izba z alkierzem, wedle tey kamienicy do niejże należąca izba pusta imć pana Rzewuskiego.

25. Od tej pustej izdebki aż do samej fary należące trzy płace, na których są puste budynki, gdzie antiquitus xięża farscy mieszkowali; do kapituły.

TRZECIA PIERZEIA OD FARY

26. Dom budowany z dwoma ścianami drewnianymi bez drzwi, pieca; poprzek Tatarskiej ulicy, niegdyś Cypriana Tomaszewicza, rajcy kamienieckiego, teraz possessjej siostry jego rodzonej, w której dla spustoszenia nikt nie micszka; sklepy ziemne pozawalane; przy tym domowstwie chałupka rozwalona.

27. Dom sławetnego niegdyś Iózeffa Przybyłkowicza, rajcy kamiemeckiego, teraz mieszkającego w Złoczowie. Izdebka budowana na tył okna, tył pusty; sklep dolny murowany, którego dozorcą, syn iego własny, który zostaje na usłudze wielmożnego pana generała Koszkiela.

28. Plac pasty, niegdyś Matiasza Gedzickiego, którego sukcesorowie zostają we Lwowie, na którym budynek rozwalony; sklep dolny murowany.

29. Kamieniczka funditus zrujnowana, same tylko mury in superficie zostają, niegdyś jegomości xiedza Leszczyńskiego, kanonika kamienickiego, ad praesens venerabilis capitulae camenecensis; sklepy ziemne zrujnowane; plac tamże tylny cale pusty.

30. Kamienica niegdyś imć pana Rybskiego, potem jegomości siedzą Leszczyńskiego, kanonika kamienieckiego, prout aperit; imć pan wójt w tej przemieszkiwa; gospodyni osadzona przez iegomości xiedza officiała kamienieckiego, powiadając że to jest jegomości pana Staniszewskiego; izba murowana oknami na tył z piecem, izdebka na tyle budowli; sklepy dwa murowane, jeden górny; drugi dolny, sień sklepiona z podsieniem także sklepionym.

31. Kamienica pusta bez okien i drzwi, puł sklepienia zapadłe, Falbowskiego, pod którą sklep ciemny murowany: tył spustoszony, sklep także wierzchni zawalony.

32. Kamieniczka rozwalona nieboszczyka sławetnego Błażeja Skupniewicza, rajcy natenczas kamienickiego, pod którą sklepy dwa dolne, tył pusty, z jednej strony od ulicy murem otoczony, do której są pozostali sukcesorowie.

33. Domek spustoszony Błażeja Kubińskiego, rajcy natenczas kamienieckiego, dachem okryty, do którego plac pusty.

34. Dom zrujnowany nieboszczyka Wojciecha Stelmacha, który pod dwoma dachami był, sklep dolny jeden i wierzchni, tył pusty,

35. Plac pusty nieboszczyka Pawła Rzeźnika, na którym żadna nic jest superficies, do którego pozostały należą sukcesor.

36. Dom niegdyś Stanisława Sienieckiego, pisarza natenczas miejskiego kamieuckiego, w którym izba naprzód oknami y sklep dolny.

37. Dom Iwana Bednarza, za Dnieprem natenczas będącego, majaacy w sobie izb dwie, sklep dolny murowany, w którym mieszka Bartosz Rzeźnik, osadzony od magistratu kamienieckiego dla dozoru, do którego pozostali są successorowie.

38. Kamieniczka niegdyś Szymona Złotnika, natenczas rajcy kamienieckiego, ad praesens Kosidłowskich małżonków i innych sukcesorów; do niej że należnych, w której teraz P. Pawlicz cyrulik przemieszkiwa, izba z alkierzem, murowana, oknami na tył, na przedzie itidem murowany, sklep murowany dolny item, piwnic dwie murowanych dolnych, tył spustoszały; która in tutela pana wójta.

39. Plac pusty Gabriela Niezdanowskiego, cyrulika, interessantes do niego karmelitanie bosy, w tyle tegoż gruntu drugi powtórny plac pusty, niegdyś Wojciecha Krzyżanowskiego; znajduje się successor w Żółkwi.

PIERZEJA CZWARTA OD ULICY ZARWAŃSKIEJ

40. Plac cale pusty ich mościa pana Siekierzyńskiego.

41. Chałupka spustoszona Marcina Zagorskiego, mieszczanina kamienieckiego, w której nikt nie rezyduje.

42. Kamienica niegdyś jegomości pana Stanisława Radolińskiego, regenta natenczas grodzkiego kamienieckiego, w której jest izba na przedzie jedna, na tyle druga drewniana pusta, z zatyłkiem pustym, piwnic dwie murowanych, teraz w possessjej jegomościów panów małżonków Gebickich, nieboszczyka successorow.

43. Kamieniczka niegdyś sławetnego Stefana Kuzimowicza, mieszczanina i kupca kamienieckiego, ad praesens jegomości xiędza Kłoczowicza, kanonika kamienieckiego, proboszcza Złoczowskiego, w której rezyduje Hrehory Mielowski z małżką swoja, gdzie jest izba z alkierzem, na tył okna, sklepów trzy: jeden wierzchni, dolnych dwa; tył pusty.

44. Domek niegdyś Błażeja Kowala, którego curka, jakosuccessorka od praesens mieszka, Bartosz Ciesla z małżką; izb dwie ex opposito sobie stojące, sklep zawalony.

45. Kamieniczka pana Gontka, rzeźnika, mieszczanina kamienieckiego, ad praesens panów Wilczków, małżonków, sklepów murowanych dwa, okna na rynek, z tego sklepu izba desolowana, przy niej sklepik mały, dolny sklep jeden murowany, tył pusty.

46. Dom niegdyś pana Iana Wronowskiego, rajcy kamienieckiego, ad praesens sukcesorów nieboszczyka w possessjej; izba tylnia z alkierzem, górnych sklepów dwa, dolna piwnica jedna, tył pusty do samej drogi.

47. Dom Hrehorego Hrycyny, kuśnierza, mieszczanina kamienieckiego, izdebka na przedzie okny w rynek, tył wszystek pusty aż do drogi, sklep dolny murowany jeden; snkcessor Paweł Introligator domu tego.

48. Dom niegdyś lana Kłoczowicza, rajcy kamienieckiego, ad praesens iegomości xiędza kanonika kamienieckiego, proboszcza złoczowskiego; izba tylnia murowana, sklep dolny murowany jeden, na tyle wozownia, izdebka na przedzie, okny w rynek.

49. Dom niegdyś Wasiła Magranowskiego, mieszczanina kamienieckiego, ad praesens Grocholskich małżonków, sukcesorów, izba z alkierzem, budowana, od tejże izby izdebka; wedle izdebki linią idące osim lepienek. Tamże ex opposito tego pomieszkania drugi takowa podobna, facjata i pomieszkania ośm, ad praesens ojców karmelitanow bosych. Środek placu tamże pusty, na którym sklepów ziemnych murowanych trzy, niegdyś Alexandra Strabona, do którego się successoros znajdują.

50. Kamienica niegdyś Wojciecha Kłoczowicza, ławnika kamiemeckiego, ad praesens sukcesorów tegoż imienia; izba tylnia murowana z okny na tył, na przedzie górnych sklepów dwa, dolnych cztery, na tyle stajnia spustoszona.

51. Kamienica niegdyś Kaspra Butachowicza, ad praesens sukcesorów jego; izba tylnia murowana okny na tył, na przedzie sklepów dolnych dwa, ziemnych dwa, tył zagrodzony, na którym izdebka z alkierzem pusta.

52. Kamienica niegdyś sławetnego lana Miskiewicza, ad praesens succesoros dwóch, znajdują się, sklep górny z alkierzem, okny na rynek, ex opposito itidem dwa, piwnica jedna murowana dolna, z której loch ziemny, izdebek przybudowanych numero dziewięć, tył otoczony murem.

CONTINATIO REWIZJI IN EIRCUMFERENTIA RATUSZA NANALEŻĄCEJ, CONTIAOWANA I REALITER PISANA

Waga miejska pod ratuszem tymże murowana, porządna.

1. Dom budowany Stanisława Dygasa, niegdyś rzeźnika kamienieckiego, pozostała żona in vivis zostaje, która starozakonnemu Leysorowi najmom puściła, izba budowana z alkierzem, sklep ziemny murowany.

2. Kamieniczka Waleriana Maszkulca murowana z sionką, nad kramikiem Seferowej ciemnym; tamże domek budowany, w którym ślusarz mieszka, piwnica murowana dobra z sklepem zawalonym.

3. Grunt Zacharka Kuśnierza niegdyś, cale pusty z sklepem zawalonym, sukcesorowie natenczas do niego należący nie odzywali się.

4. Budynek i grunt do niege należący spustoszony, niegdyś Kucenka mieszczanina, natenczas nikt do niego nie odzywający się; do tego sklep zawalony.

5. Dom, Franciszka Tkacza przed tem, (d'đđ'óńę â řęńł) ad praeuens (d'đđ'óńę â řęńł) izdebek dwie budowanych z alkierzem.

6. Dom budowany niegdyś Wojciecha Pawlicza, ad praesens successorów jego, izba z alkierzem porządna, z sienią i z przyległym do niego gruntem pustym, sklep zawalony.

7. Dom pusty z zrujnowanemi izbami, ad venerabile capitulum Camenecense spectans, sklep dolny murowany.

8. Dom budowany porządny niegdyś Mikołaja Kotlarza, ad praesens Theodora Pilipowicza, mieszczanina kamienieckiego, jure haereditario nabyty, izb dwie z komnatami, piwniczka ziemna.

9. Dom budowany niegdyś Mikołaja Borzyńskiego, ad praesens siostry rodzonej w possessyi; izba porządna, ex opposito izdebka, sklep zawalony ziemny.

10. Grunt pusty niegdyś Alexandra Dziulego, do którego ad praesens successorowie są.

11. Dom budowany niegdyś Sofroniego, do którego ad praesens successorowie zostają; izba i dwie zidebki na dole puste, sklep ziemny między budynkami wyszmianowanemi, między kramami place puste, które nazywają się jatkami rzeźnickimi.

12. Kamieniczka niegdyś Leontego Miecznika, adpraescns Andreja Wasieczka, który asserit, że są successorowie za Dnieprem; sam tylko za konsensem jegomości pana wójta nacyi polskiej dla konserwaczej miejsca zostaje, izba murowana na wierzchu i sklep dolny murowany.

13. Ex opposito kamieniczki plac pusty successorów pozostałych niegdyś Mikołaja Kozłowskiego.

14. Podle pustego placu pana Kozłowskiego plac pusty, na którym, ut asserunt państwo mieszczanie, że byli jatki puste.

15. Kamieniczka Chodzikoska nazwana, pusta, do tej kamieniczki należący sklep dolny murowany.

16. Nikomu et nikim (sic), podle tej kamieniczki kamieniczka pusta z sklepem murowanym.

17. Kamieniczka ojców Dominikanów tutecznych, ut asserunt, w której izba murowana, ex opposito izdebka, sklep ziemny murowany, u tej kamieniczki place puste, które miasto allegat, że na nich kramki do miasta należące były.

18. Kamieniczka Kirkorowska nazwana, nad kramami ciemnymi, do której pretendentes successores ad praesens zostają, w której izba na górze są sienią, piwnica murowana, przy tejże kramiki trzy drewniane.

KRAMY CIEMNE POD RATUSZEM

1. Pani Marianny Pniowskiej po lewej ręce, od Domienikanów idąc, wchodząc do nich, murowany z żelaznemi okienicami i drzwiami.
  2. Podle tegoż, pani Szymonowej Krzysztofowiczowej, successorka pozostała jest; drzwi do niego żelazne, okienice półdrewniane, pułżelazne.
  3. Sklep przed tem pana Grzybowskiego, ad praesens imć pana Zarubowicza, drzwi i okienice żelazne.
  4. Sklep pani Szymonowej Krzysztofowiczowej, drzwi i okienice żelazne.
  5. Sklep Iana Krzysztofowicza, okienice żelazne bez drzwi.
  6. Sklep imć pana Bohdana Birengacza, okienice żelazne bez drzwi,
  7. Sklep o którym czyj? non constat, z okienicami żelaznemi bez drzwi.
  8. Podle tych sklepików plac pusty na dwa kramiki.
  9. Kram bez drzwi i okien p. Bernata, wójta ormieńskiego.
  10. Kram pusty Mikłaszewskiego.
  11. Kram pusty Głowackiego.
  12. Kram Aksentowicza pusty.
  13. Kram Pamywałowski pusty.
  14. Kram Teferniski bez drzwi, wpół okienica żelazna.
  15. Kram Manhulców z drzwiami i okienicami żelaznemi.
  16. Opposito tych kramików zaczyna się powtórna partia: kram Robrykiewiczowski, okienice żelazne ze drzwiami żelaznemi, otwarty, spustoszały.
  17. Kram Patryatowiczowski bez okien i drzwi.
  18. Plac pusty, na którym podobne kramy dwa byli.
  19. Kram z okienicami i drzwiami żelaznemi.
  20. Kram Brzezińskiego pusty, bez drzwi i okienic, z którego przejście do drugiego kramu.
  21. Kram Iakubowskiego, cale spustoszały.
  22. Plac pusty, na którym był kramik budowany przedtem Abrahama Ormianina.
  23. Kram Mitkiewiczowski bez okien i drzwi.
  24. Plac pusty, na którym było cztery kramiki, non constat szyje.
- Przy tym in circumferentia miasta we środku i w rynku kramiki różnym kupcom handlującym najemne, przy tym jatki rzeźnicze.

ULICA ZARWANSKA

1. Dom budowany niegdyś Mikołaja Poznańczyka, mieszczanina i kupca kamienieckiego, ad praesens, ut asserunt, Iana Czyżewskiego, krawca i mieszczanina kamienieckiego; za wiadomością, jegomości pana wójta

tutecznego mieszkają Stanisław Szkarłatowicz z małżoną swoją, bednarze. Komora, kuchenka piwnica ziemna, tył pusty aż do drogi. Nullum jus reproducit.

2. Dom Gabryela Porskały, mieszczanina kamienieckiego, ad praesens mieszczanina Mielnika Piotra successeoris ut asserunt, w którym domu mieszka Moszko Lwowski dla reparației; w tym sklep dolny, na tyle izdebek dwie pustych i plac do drogi; asserit, non probat.

3. Dom Andrzeja Kruka, rzeźnika, mieszczanina kamienieckiego, successores, ut asserunt, są pozostali we Lwowie: Bartosz nomine vocatus, ad praesens Niklauza krawca possessionis, tory u panów rajców kamienieckich trzyma respektem konserwacyjnej tegoż budunku. Izba z komora, z piwnicą zawaloną, tył aż do drogi spustoszały.

4. Kamieniczka Mikołaja Kity, a teraz successorów nieboszczyka imć pana Maszkiewicza, regenta przed tem kamienieckiego; na przedzie izba murowana, komora murowana wielka, wedle kumory sklep murowany ziemny; na tył izba porządna budowana; plac do ulicy ciągnący się, ex opposito izby murowanej komnatki drewniane.

5. Dom budowany; non constat de possessioe cujusnam sit? szewca jednak kamienieckiego jest possessiej; izba jedna ex opposito pusta, tył aż do drogi pusty.

6. Iana Lubowickiego, mieszczanina kamienieckiego; który to domek budowany, ex parte zrujnowany, tył pusty aż do drogi.

7. Plac pusty Wojciecha Kulikowicza, kołodzieja i mieszczanina Kamienieckiego, do którego, ut asserunt, successores znajdują się; ex opposito placu zwyżmianowanego.

8. Plac pusty tamże blisko podle tegoż, Stanisława Krakowczyka, ad praesens Andrzeja Iwasieczka, ut asserit.

9. Dom pusty z gruntem i placem ex parte pokazujący się budynek Ferensa Sławnicza; prawa żadnego nie pokazujący, ut asserunt, że jus petendi do tego domu y gruntu mający.

10. Ex opposito grunt i dom budowany niegdyś Michalichy, ad praesens Momotka, w którym rezyduje teraz iegomość pań Ławrasz, kapitan; izba budowana z alkierzem, sklep dolny murowany z komnatką, w sieni staynia; na tym że gruncie grunt murem ex parte obwiedziony. niegdyś jejmości pani Krasowskiej, pusty.

11. Kamieniczka niegdyś Ierzego Korstantego, w opiece jegomości pana Łojowskiego, ut asserunt, sklep wierzchni murowany i dobry, wejście zaparkanione, ex opposito plac pusty, na którym szaniec wyrzucony, podle tegoż plac pusty Iwana Mańkowskiego, do którego, ut allegant, successores existunt.

12. Dom budowany niegdyś Dmitra Botwinika, mieszczanina kamienieckiego, ad praesens successorów jego, possessiey sławetnego Bazylego Nazarowicza, miecznika i mieszczanina kamienieckiego, izba okny na tył, sklep ziemny, tył pusty. Ex opposito lana Gałki, mieszczanina kamienieckiego i rzeźnika, chałupka pusta, lepiona, tył pusty.

13. Dom budowany porządny niegdyś Tomasza Krawca, mieszczanina kamienieckiego, jurę venditionis spadający na osobę Bazylego Chwostyka. Izba, na tył okna; z alkierzem, sklep ziemny, murowany, plac tylny. Ex opposito plac pusty Matiasza Zaleskiego; successores superstites w Złoczowie mieszkają; asseruit non probavit.

14. Kamieniczka murowana, ad praesens, vigore iurium suorum, jegość pań Gruszecki, sędzia podolski, tejsze, ut asserunt, haeres; w której izba murowana z alkierzem, okny na ulice. Przeciwko tych izba, sklepów dwa murowanych: wierzchny i ziemny, na tyle ogród; ex opposito .tych gmachów kamieniczka murowana, izba pusta, pod nią ziemnych sklepów dwa, przy której intervenit wielebny ojciec Okopowicz, presbiter cerkwie katedralnej Sw. Trójcy R. G., imieniem J. W. X. episkopa Lwowskiego, Halickiego i Kamieńca Podolskiego, aperendó, bydź tej kamieniczki antiquitus do episkopów miejsca tutecznego należącej.

15. Ex opposito plac pusty, bliskością cerkwi tejsze Sw. Trójcy ex allegatioie miasta nazwany, Fedora Dubiny, do którego tenże wiel. O. presbiter cerkwi tejsze oretenus opposuit, że to ten plac pusty do cmentarza tejsze cerkwi należał y należy, nęc quod asseruerunt probarunt.

Ex opposito cerkwi sw.Trójcy in cirkumferentia:

16. Dom budowany imć pana Siekierzyńskiego; izba budowana, ex opposito druga, sklep murowany górny, dragi dolny murowany, tył do samej drogi; asseruit non probavit.

17. Dom budowany Marka Żaszczowskiego, szewca i mieszczanina kamienieckiego; izba na tył okny z alkierzem, na przedzie izdebka, sklep dolny murowany, tył aż do drogi; podle tego domu pusty plac Iwana Armaty, sklep ziemny murowany; ex opposito tego domu gruntu plac pusty lanczeskiego, quod asseruerunt non probarunt.

18. Ex opposito znowu tego placu lanczyckiego plac Gabryela Łuczniaka pusty, sklep zawalony; podle tegoż imo pana Andreja Biernaczewskiego sklep zawalony, ut allegant; podle placu pana Biernaszewskiego plac pusty, sklep zawalony aż do drogi.

WRACAJĄC SIĘ Z TEGO MIEJSCA ULICY ZARWAŃSKIEJ, KTÓRĄ IN TOTO ZREWIDOWAWSZY, Z DOŁU ZACZYNA SIĘ IW GÓRĘ ULICA TROJECKA NAZWANA

1. Grunt pusty Semena Szewca, do którego successorowie, ut asserunt, znajdują się; podle tego grunt pusty Alibaszkii, ad praesens będący Ianickiej Tłumaczowej, sklep murowany ziemny.

Ex opposito tego gruntu drugi grunt Malarki, a niegdyś lana Hospodina żony; grunt pusty aż do drogi.

Ex opposito tegoż gruntu pusty grunt niegdyś szewca Szydłowskiego.

Iterum ex opposito grunt pusty, a niewiedzieć czyj. Ex opposito dwór drewniany z sklepami murowanemi dolnemi wielmożnego imię pana Bohusza, podkomorzego podolskiego.

Ex opposito chałupka pusta zniszczona.

Podle tegoż chałupka hajduka Wojny.

Ex opposito plac pusty niegdyś Piotrowskiego.

Ex opposito plac pusty niewiadomy; dom budowany z gruntem sławetnego Mikołaja Kudrika.

Cerkiew Świętego Michała Archanioła murem kamiennym obwiedziona z gruntami, do tej że cerkwi należącemi.

Ex opposito cerkwi pusty grani niewiadomy, którego był pana.

Wedle Wasila Kamienickiego grunt pusty, we Złoczowie mieszkającego

Przy murze cerkiewnym grunt pusty Czykała, obywatela Kamienieckiego.

Niedaleko tego gruntu pusty hajduka Pawła; pod samym murem, niewiedzieć czyje, trzy place.

REWIZJA, OD KUTNIERSKIEJ BASZTY DO TROJECKIEJ ULICY NALEŻĄCA

Budynek pusty, drewniany, nadwerężony, za którym i plac pusty lana Slusarza.

Podle tego gruntu gruntu pusty, nazwany Bohuszowej.

Ex o.pposito tego Mikołaja Pochrepticzny, szewca.

Item ex opposito Kuzmy Kuśnierza grunt pusty, podle tego plac pusty, do konwentu ojców Franciszkanów należący.

Dwór niegdyś imię pana Chrzęszczewskiego, teraz imię pana Bielickiego, ex opposito tego dworku szpital budowany, z gruntami należący do cerkwi, przed tym GrekoRusskiej, Niebowzięcia Najświętszej Panny.

Wedle pana Chrzęszczewskiego dworu plac pusty.

Macieja Babki, mieszczanina tutejszego; plac pusty podle tegoż, niegdyś imię pana Joleczka.

Ex opposito grunt Kornieja Krawca, podle niego Wasila Dłuskiego domek drewniany.

Ex opposito tegoż grunt pusty niegdyś Iuśka Dziechciarza.

Podle tego plac pusty Iwana Kuśnierza popowicza.

Ex opposito tego gruntu domostwo Fedora i Hrehorego Wandzenka z ogrodem. Ex opposito tegoż budunku tegoż człeka plac pusty.

Podle budynek Hospodyna niegdyś cerkwi świętego Piotra.

Ex opposito dom budowany z ogrodem Iwana Worony, podle plac pusty Daniła Worony, podle tegoż Gabriela Hołowniaka, także pusty.

Ex opposito tych dworek budowany imć pana Jacowskiego, podle tegoż budyneczek niegdyś ojca namieśnika cerkwi świętej Trójcy, na którym ma dług pań Sokolnicki.

Ex opposito tegoż dwór imć pana Pasenkowskiego grunt pusty. Ex opposito tegoż dworu sławetnego Teodora Sławnicza, obywatela tutejszego.

Ex opposito budowane pomieszkanie niegdyś sławetnego Korsetnika, wójta kamienickiego nacji Russkiej.

Ex opposito plac pusty Kazimierza Kowala, podle tego gruntu na samym rogu Stefana Czernuszki szewca.

Plac pusty hajduka Bindusa, podle tegoż plac pusty Pawła Bednarza.

Podle tegoż dworek pani Olenckiej przed tem, teraz sławetnego Alexandra Wołoszyna.

Ex opposito cerkiew świętej Trójcy z szkołą i szpitalem.

Ex opposito cerkwi św. Trójcy plac pusty Mikity.

Podle MikityMarka Poturowicza plac pusty.

Podle tego kościółek z szpitalem św Łazarza.

Przeciwko kościoła świętego Łazarza dwór pana Petinskiego;

podle świętego Łazarza dworek pana Chodykowskiego.

Ex opposito dworku tego-pana Łowickiego plac pusty,

Podle tego pusty plac Mikołaja Krawca.

Ex opposito jegomości xiedza kanonika Koczewicza plac pusty z sadem.

Podle tego murowany budynek nadrujnowany pana Fedora Sławnicza.

Ex opposito plac pusty szlachecki, czyj był niewiadomy?

Podle niego plac pusty Iana Slusarza,

Ex opposito plac pusty pana Sekrzeszowskiego.

Podle niego plac pusty pana Humieckiego chorążego.

Podle niego drugi plac pusty Mikołaja Bednarza.

Ex opposito plac pusty Iana Gołombiowskiego, krawca.

W tyle tego gruntu krawca, grunt pusty rymarza.

POCZYNA SIĘ Tatarska ulica od Fary

Farski budynek, aż do lezuickiej ulicy ciągnący się.

Plac przeciwko pusty, non constat czyj?

Podle tegoż gruntu chalupka przed tem Góreckiego, teraz kordegarda.

Ex opposito domek lepiony, non constat czyj?

Domek niegduś świętej pamięci jegomości xiedza Ulińskiego, w który dobrą wziął officiosam intromissionem per civile officium.

Ex opposito place dwa puste, non constat czyje?

Podle tychże jaśnie wielmożnego imc pana wojewody, Kijowskiego starosty, dwór drewniany.

Podle tegoż dworu dom budowany Symona niegdyś Pruszkiewicza, ad praesens pomierczego kamienieckiego.

Ex opposito tego ojców Iezuitów plac z domem, natenczas bursa będąca.

Podle tejże bursy dworek z placem niegdyś imc pana Żuka.

Ex opposito tegoż plac pusty pani Sowińskiej.

Podle tegoż placu pustego dom budowany niegdyś Bożka Paciornika.

Ex oppoosito plac pusty bednarza imienia niewiadomego.

Podle tegoż placu plac pusty niegdyś jegomości pana Meczyrskiego.

Ex opposito dom budowany kapituły kamienieckiej, przy niej plac pusty.

Podle tego domu xieży kapituły, domek konwentu ojców Franciuzkanów.

Ex opposito tegoż plac pusty niegdyś Błażeja cerulika, a teraz Jędrzeja cerulika, mieszczanina kamienieckiego.

Podle niego plac pusty, sklep na nim murowany, niegdyś Drezdenka, potem imc pana Matczyńskiego, pisarza kamienieckiego.

Podle tegoż plac pusty niegdyś mularza Walentego.

Ex opposito niegdyś iegomości pana Gródeckiego, ad praesens pana Skarzyńskiego, domek budowany nadrujnowany.

Podle tegoż plac pusty niegdyś pana Sandurskiego.

Ex opposito i kamienica przed tem jegomości pana Matiowskiego, terażniejszej possessji u jegomości pana Bogusza, podkomorzego Podolskiego.

ULICZKA ZANTUSZKA NA ŚRODKU Tatarskiej ulicy od Fary po prawej ręce

Grunt Hane, puszkarza natenczas kamienieckiego.

Ex opposito grunt pusty, do cerkwi należący św. Piotra.

Podle tegoż plac pusty, nie ogłaszano, czyj by był?

Ex opposito grunt pusty Balcera cyrulika.

Podle dom budowany negdyś Klementego Hajduka.

Podle niego katusza.

Ex opposito domek budowany Krobisty Szymona.

Podle niego chata porucznika Kałuszowskiego piechotnego.

Podle wielmożnego jegomości pana Bohusza, podkomorzego Kamienieckiego Podolskiego, plac pusty szewca Tiągła.

Podle tegoż pusty plac sławętnego Dmitra Kieпка.

Podle tegoż pusty plac niegdyś jegomości pana Senczkowskiego.

Dom przedtem niegdyś Konarskiego, organisty kamienieckiego, teraz w possessyi Antoniego Sedomirskiego, szewca kamienieckiego, ut asserit, mającego prawo od Pawlicza.

Ex opposito tegoż domu cerkiew św. Piotra z cmetarzem in sua circumferentia.

Plac pusty wedle cerkwi, Łakomej niegdyś, wdowy kamienieckiej.

Ex opposito tegoż placu dworek niegdyś jegomości pana Górki.

Podle tego dworku budowany dom Matiasza Olennika, chorążego hajduckiego.

Podle tegoż plac i z baterią niegdyś panien zakonniczek Karmelitanek, na którym domek budowany.

Ex opposito dwa place puste niewiadomo czyje.

Wedle bateryi tej dom budowany niegdyś Iwaśka Dunajowca.

Podle tego grunt pusty niegdyś pana Szwarca, cekwasta (sic) kamienieckiego.

Podle tego gruntu domek budowany blisko baszty kusznierskiej, Eliasza Kalinskiego, kuśnierza.

IDĄC ULICĄ WIELKĄ OJCÓW JEZUITÓW NA POCZĄTKU DROGI, DO TYCH ŻE ZMIERZAJĄCEJ

Dworek spustoszały niegdyś Matiasza furmana, ad praesens w possessyi jegomości pana Finka, kaptleytnanta.

Ex opposito plac pusty, czyj niewiadomy, przy którym gruncie bateria, ex opposito kamienicy jegomości pana podkomorzego Podolskiego.

Wedle bateryi plac pusty; ex opposito supraspecificatarum lapidearum dworek jegomości pana Smarzowskiego, pusty.

Podle tegoż domek budowany niegdyś jegomości pana Pasenkewskiego, ad praesens jegomości pana regenta Kamienieckiego.

Podle tegoż plac pusty, na którym domek budowany teraz, powiadają, że ojców Iezuitów.

Podle tegoż gruntu kamienica murowana u ojców Iezuitów collegii Camenecensis, których kościół i collegium ciągnie się do kościoła Farskiego, ut et in circumferentia.

Kościół ojców Franciszkanów in circumferentia jego.

Podle tegoż kamienica z dworkiem spustoszałe jegomości panów Siekierzyńskich z placem i ogrodem.

Ex opposito domek budowany z gruntem, asserunt ojców Franciszkanów.

Podle tegoż domek budowany jegomości pana Rapackiego, ciągnący się do wrot.

Przтым że dworku dom budowany jegomości pana Łaszczą, w którym teraz rezyduje jegomość pań kapteleytenant Kreycz artyleryi koronney.

Podle tego dom budowany porządny pana Mikołaja Oleją.

Ex opposito domków dwa, jeden drewniany, a drugi lepiany, zrujnowane, niegdyś jegomości pana Wołodkowskiego.

Ex opposito plac pusty niegdyś Łatynowej, mieszczanki kamienieckiej:

Es opposito kamieniczka z dworkiem wielmożnego jegomości pana Bogusza, podkomorzego Podolskiego.

Ex opposito dom drewniany zruinowany, non constat czyi?

Podle tego dom drewniany izb dwic i stajnia nadrujnowana Zachariasza Foska, krawca,

Podle tego plac pusty Augustyna Kuśnierza.

Podle tego dom dobry, porządny, pani Dawidowej Butachowej.

Ex opposito kamienica niegdyś jegomości pana Konicpolskiego, teraz na czechaz obrócona, podle której grunt, do tej kamienicy należący, na którym teraz bateriaja.

Ex opposito tego gruntu dom lepiany nadruinowany sławetnego Iakuba Hryhorowicza.

Ex opposito tego domu na zamkowej ulicy plac z sklepami, na którym był kościół u ojców Karmelitów, ad praesens bateria na nim dla obrony miasta.

Ex opposito tego placu dwór drewniany jegomości pana Chocimirskiego.

Ex opposito placu ojców Karmelitów mur idzie, począwszy od dworka pana Chocimirskiego, aż do samej zamkowej bramy.

Ex opposito tego muru szaniec, Bosack i nazwany, do miasta ab antiguo należący.

Ex opposito tego szańca plac niegdyś Ostapa Hajduka, ad praesens szaniec ziemiany Turcy wysypali.

Podle tego dworek jegomości pana Górki, ad praesens łaźnia, którą Turcy postawili, ale zruinowana.

POCZYNA SIĘ ULICA OD ZAMKU PO NAD SKALĄ

Plac pusty niegdyś Dziubaka hajduka.

Obok tego plac pusty niegdyś Wojciecha Tkacza.

Wyżej tego placu podle bywał dwór szlachecki, non constat czyj?

Podle tego placu plac pusty, niegdyś jegomości pana Silnickiego, na którym baszta turecka, od którego mur aż do samej bramy zamkowej ciągnie się.

Podle tych placów plac pusty niegdyś jegomości pana Szemberka, na którym szaniec teraz.

Podle którego plac ojców Franciszkanów, który extendit po samy dwór pana Malinowskiego, na którym placu chałupka lepiana stoi.

Przeciwko którego placu tył się ciągnie konwentu ojców Franciszkanów.

Podle tego placu kamieniczka niegdyś pana Malinowskiego, teraz asserunt, że do Fary należąca.

Podle tego kamienica, do probostwa należąca.

Ex opposito tył kościoła farskiego ze szpitalem i z dworem i kuchnią, do biskupa należącym.

Podle proboszczowskiej kamienicy grunt do Fary należący, na którym gruncie dwie chałupki porządne stoją lepione.

Podle tych domków dom murowany nadwierzony z gruntem sławetnego Wojciecha Gryglewicza.

Podle tego domu bursa jezuicka murowana spustoszona.

Na przeciwko bursy tył collegium ojców jezuitów, ut in sua circumferentia.

Podle bursy plac pusty niegdyś Mikołaja Tkacza.

Ex opposito plac pusty ojców jezuitów.

Ex opposito tegoż placu, pusty plac także ojców jezuitów.

Podle tego plac pusty ze sklepem szlacheckim, non constat którego szlachcica.

Podle tego plac pusty ojców jezuitów.

Ex opposito plac, na którym sklep, nou constat czyj?

Ex opposito gruncik pusty, niegdyś hajduka Jędrzeja Sitnika.

Podle tego grunt Szyposza Sołomki.

Podle grunt pusty Jana Muchaka.

Podle tego plac pusty, non constat czyj?

Ex opposito tego plac pusty Mikołaja Wawrzynkowicza.

Podle tego plac pusty, powiadają szlachcianki, a nie powiadają której.

Ex opposito domek budowany Sebastiana, niegdyś tkacza, teraz sukcesorów jego.

Podle tego place puste, do jurisdikcyi mieskiej należące.

Ex opposito tych placów kamieniczka pusta, niegdyś Piotra Rzeźnika.

Podle kamieniczki rzeźnikowej plac pusty, powiadają, że należy do kapituły farskiej.

Plac pusty niegdyś Korzenia szewca, potem Wojciecha Gryglewicza, per successionem spadający.

Ex opposito plac pusty z domem niegdyś Olejnika, potem nabyty przez duchownego Cerkwi Zaśnienia Najświętszej Panny.

Ex opposito niegdyś Piotra Tkacza plac pusty.

Ex opposito Chromaluwny wdowy, na którym placu domek wystawiony.

Podle tegoż Adrzeja niegdyś Obarzannika chałupa z gruntem.

Ex opposito plac pusty, niegdyś wrótnego miejskiego.

Podle tego gruntu aż do bramy ciągnie się do jurisdikcyi miejskiej kamienneckiej należące.

Przy samej bramie Polskiej kamiennej, baszcie Kasznierskiej, plac pusty niegdyś Semka Kuśnierza będący.

ULICA DŁUGA WAŁEM

Plac pusty żonie Sławniczowej należący.

Podle tegoż drugi plac pusty Iwana Waszkiewiczza, mieszczanina.

Item dwa place puste, non constat czyje.

Podle tego plac pusty, Słonego niegdyś będący.

Podle tego plac pusty, Kuźmy niegdyś.

Podle tego plac pusty, niegdyś Posuchowskiego.

Podle tego plac pusty, Fedora Kuśnierza.

Podle tegoż Hrapka niegdyś gancarza pusty plac.

Podle tego plac pusty Slepukowskiego gancarza.

Podle plac pusty Borodawki hajduka, chałupka murem otoczona, bez nakrycia.

Podle plac pusty Praszczyckiego, na którym – chałupka.

Podle plac murem otoczony, niegdyś pana Szyckiego.

Podle tego plac pusty Wojciecha Prucha.

Podle tego plac pusty, non constat czyj.

Podle tego plac pusty, na którym woskobojnia radziecka była.

Podle plac pusty, na którym domek budowany radziecki.

Podle plac pusty, do probostwa należący.

Podle plac pusty, non constat czyj?

Podle niego dworek pana Boguszewskiego, za nim kamieniczka spustoszała.

Podle tej że kamieniczka o ścianę pana Sobińskiego.

Podle tej kamienicy place trzy puste, non constat czyje?

Podle tych grunt pusty, na którym tylko znaki murów rozwalonych.

Podle dworek jegomości pana Kozłowickiego.

Podle tego dworek budowany jegomości pana Pogroszowskiego.

Podle tego plac pusty Iwasieczka burmistrza.

Podle tegoż placyk pusty niegdyś Bogdana krawca.

Podle tego rezydencja, dom, budowany z izbami porządnymi, z sklepem murowanym wierzchnim i piwnica, ogrodem i sadem, pana Jaszewicza, wójta natenczas ormiańskiego.

Podle tego plac pusty niegdyś Alexandra Fedoowicza.

Podle tego rezydencja budowana dostatnia z murowanymi sklepami i ogrodem, jegomości pana Daniela Zarugowicza superintendanta ceł jego królewskiej mości.

Podle tegoż dom budowany izba z komnata i z ogrodem sierotki Kirkozowej.

Podle tego plac pusty panów Axętowiczów.

Podle tych plac pusty Kirkora Minkocza.

Podle plac pusty z sklepem, niegdyś jegomości pana Boguckiego.

Ex opposito tych placów grunt pusty niegdyś jegomości pana Kalinowskiego.

Podle tego niegdyś lana Gloczerzyńskiego plac pusty, na którym sobie praetendit summe jegomość pań Bernat Isaiewicz.

Podle tego plac pusty niegdyś Kalinki, ad praesens Iwasieczka.

Podle tego kamieniczka spustoczała niegdyś Korsaka.

Kamienica przed tem jegomości pana Rzewuskiego, podkomorzego kamienieckiego in subditionem miasta.

Dom budowany narożny, przeciwko placu jegomości pana Boguckiego z sklepami murowanymi, z ogrodem przed tem Kalinski, ad praesens Niedzwieckiego, mieszczanina kamienieckiego.

Podle dom budowany z sklepami murowanymi, izb dwie z alkierzami, ogrodami, niegdyś nazywany Czyrhi.

Ex opposito domek budowany, spustoszały, niegdyś xiędza Norzesa, kapelana ormiańskiego, teraz sukcesorów jego.

Ex opposito Owanisa Kirkorowicza plac pusty, teraz jego successorów.

Podle tego plac z domkiem budowany, z alkierzem i ogrodem, niegdyś sławetnego Donika, teraz sukcesorów jego.

Ex opposito panien zakonnych nacyi ormiańskiej rezydencja budowana.

Podle kościół nacyi ormiańskiej in circumferencia sui pod tytułem Zwiastowania Najświętszej Panny.

Ex opposito kościoła, dom budowany Pani Bachczyńskiej z ogrodem.

Podle tego plac pusty Kołuszowskiego, niegdyś porucznika hajduckiego.

Podle dom budowany porządny, w tyle izba i ż przodu; tamże sklep wierzchni murowany i dwa dolne z ogrodem, niegdyś Łukaszewicza, ad praesens Pawła Bochosa, mieszczanina nacyi ormiańskiej.

Podle kamieniczka niegdyś Mikołaja Safrannika, obywatela nacyi ormiańskiej, teraz sukcesorów jego, izba z alkierzem, sklepy murowane z ogrodem.

Podle tegoż dom budowany wrezny, niegdyś Maxiutki Kirkorowicza, teraz sukeessorów jego, izba z alkierzem, z kuchnią, tam że teźże ex opposito izdebka z alkierzem i ogrodem.

Ex epposito gruntu trzy sady Iosia Asiadura, nacyi ormiańskiej kapłana i drugi Maliniani, trzeci Bohosa, żadnych budynków nie mające,

Podle tego domek budowany Kaspra Ormianina, rzeznika tutejczego.

Podle tegoż domek zruinowany niegdyś Szymeczka Iagody z placem.

Ex opposito dom budowany porządny niegdyś Kuryła kuśnierza nacyi ormiańskiej, w którym na przedzie izb dwie z alkierzami, kuchenka, sklep murowany, domy, na tyle budynek, izb dwie.

Podle tego gruntu niegdyś Adzy Ostaczadura plac pusty.

Ex opposito plac pusty Mikołaja Czabana.

Podle tego gruntu plac pusty zruinowany z dolną piwnicą pani Altunrii.

Ex opposito plac pusty Awaka Emirowicza.

Podle tego plac pusty pana Chrzanowskiego.

Podle tego plac pusty, niegdyś murowany z sklepami, Kakrowy.

Podle tego plac pusty, niegdyś Amiry starego.

Ex opposito plac pusty, niegdyś Sasa.

Ex opposito plac pusty Jurka Malarza.

Podle tego plac pusty Szymona Krzywonosy.

Podle tego plac pusty, niegdyś Krzysztofa Palapa.

Podle tego plac pusty pana Chrzanowskiego.

Ex opposito plac pusty Warteresa Kucharza.

Podle tegoż plac pusty, plac Puhi Pawłeski nazwany.

Podle tegoż cerkiew budowana Mikołaja świętego in sua circumferentia z domkami, chałupkami, do cerkwi należącemi.

Blizko cerkwi świętego Mikołaja domek budowany, murem otoczony na rogu, asserunt ad praesens, że do kościółka ormiańskiego należęcemi.

Za Russką bramą kamienną za murem obtoczonym, grunt pusty hajduka Pawłowskiego.

Podle tegoż grunt pusty Matwija, niemający przezwiska.

Podle plac pusty wdowy Lazaryszuchi.

Ex opposito mała chatka Rakowskiego pieszego, dom budowany z izbami dwoma, teraz pana Łosockiego sukecessora.

Przy tym plac pusty tegoż.

Ku bramie, idąc na rogu, plac Dabizyn pusty, murem obwiedziony z sklepami i chałupką.

Podle dom budowany Ilka mielnika z izbami.

Podle tego dom budowany, izba budowana z alkierzem.

Ex opposito izba budowana, sklepy dwa dolne murowane, niegdyś Wasila mielnika, teraz sukcesrów jego.

Ex opposito niegdyś jegomości pana Lityńskiego, ad praesens Wonatstera, prezbitera Chocińskiego, dworek budowany, płotem ogrodzony.

Podle tego domek budowany i z placem w tyle będący panien zakonnych konwentu Dominikanek.

Ex opposito kamieniczka z placem, próżna, murem obwiedziona, niegdyś jegomości pana Osieckiego.

Podle Tomasza furmana chałupka.

Wyżej tego domku na pagórku stojąca chałupka Petra Wodowoza.

Ex oppotito niżej chałupka budowana Niedźwiedzia, przedmieszczanina.

Podle tego domku niżej plac pusty, płotem obwiedziony pana Pawła młynarza i successorów jego.

Kościół zruinowany panien zakonnych Dominikanek, murowany opusztoszały, podle niego plac pusty. z jednej strony podle tegoż sklepy murowane bez wierzchu, zruinowane, tychże panien.

Dwa place puste ex oppośito.

Łaźnia turecka murowana, przed tem grunt tenże Koszalińskiej nazwany był.

Es oppośito chałupka lepiana, Hawryszyna nazwana.

Podle niego chałupka lepiana z ogródkiem Piotra – Bogadisa.

Ex oppośito tegoż Jurycy rotmistrza wołoskiego chałupka.

Podle tegoż Mikołaja Liniewskiego, rotmistrza wołoskiego, na którym dwie chałupki, lepianka.

Błzko bramy Russkiej Stasia wrótnego miejskiego chałupka.

Chałupka budowana maleńka przy bramie Russkiej; teraz kordegarda żołnierska.

ULICA OD BUSSKIEJ KAMIENNEJ BRAMY KU ORMIAŃSKIEMU KOŚCIOŁOWI CIĄNĄCA

Plac pusty Zachariasza Hryckiewicza.

Ex oppośito plac pusty niewiadomy.

Podle plac pusty niewiadomy.

Es oppośito xiedza łana Murzyńskiego domek w górę ciąguący.

Ex oppośito tego domku i gruntu dom budowanu.

Podle tego plac pusty z domkiem.

Kamieniczka z sklepem Mankulicza.

Ex oppośito dom budowany pana Zachariasza Hryckiewicza, izba z alkierzem, sklep murowany wierzchni.

Ex oppośito Isaji grunt pusty, sklepy rozwalone, mur obwiedziony, a teraz beluard.

Dom budowany, izba i izdebka, ex oppořito wierzchni sklep murowany pana Głowackiego; chałupka ex oppořito z ogrodem.

Podle dom budowany na fundamencie kamiennym Ukraińca.

Podle plac pusty niegdyř Czajkowskiego.

Ex opposito domek budowany, opłocony z gruntem, Nimarkowej córki, Szahinowej, która osiadła dom ten z ogrodem.

Podle dom budowany jegomości xiedza Grzegorza Doresabliewicza, wikarego kořcioła ormiańskiego, izba z alkierzem, z kuchnia, z sienią, cała zupełnie.

Ex opposito Krzysztofa Warteresowicza dom budowany, dachem okryty, wewnątrz spustoszały.

Podle tegoż dom Owanka, obywatela kamienieckiego, także dach okryty spustoszały.

Podle plac pusty, murem okrażony jegomości xiedza Grzegorza, officiała ormiańskiego.

Podle szpital ormiański.

ОПИС КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО, СКЛАДЕНИЙ В ЗАМКУ, В СУБОТУ, ПІСЛЯ СВЯТА БЛАГОЧЕСТИВОЇ МАРІЇ 1700 Р. ВІД НАРОДЖЕННЯ ХРИСТА

Неповна ревізія всього Кам'янця і залишених земельних ділянок, складена комісією державної установи (замку), яку очолив світлий кам'янецький генеральний староста у присутності представників: Самсоніка Бомбека – секретаря управління артилерії та почесними Адамом Святовичем – війтом, Міхалесом Василевським – лавником, Андреом Вільчеком, також лавником; Бернардом Ісаєвичем – війтом вірменської громади, Стефаном Давідовським, Августином Персідовичем, лавником вірменської громади, а також службовцями управління генерала Андреа Ліцесецького, Стефана Ігнатовича, громади української і службовцями управління знатного генерала Олександра Вінницького, молодшими судовими службовцями староства.

1. Насамперед ратуша мурована посередині польського ринку, до якої ведуть кам'яні сходи, зруйновані внизу, що потребують полагодження; в самій ратуші п'ять кімнат без печей і вікон, проте на двох вікнах залізні ґрати, троє залізних дверей, склепіння в кількох місцях пробиті польськими гранатами з великим руйнуванням, стіни значно потріскані, крокви і гонти старі попадали.

Також у тилі цієї ж споруди-кам'яниці: до вулиці Домініканської дві кімнати і склеп нижній, засновані його милістю паном поштмайстером.

2. Кам'яниця, названа Бекешовською, у розпорядженні пана писаря вірменської нації: на першому поверсі кімната без вікон і печі, що потребують налагодження. До неї належать крамнички для наймання купцями. Кам'яниця мурована. Пан Ян Зелінський контрактом....цього ж.....ша у тилі будинок добре.....Ян Ружицький, міський кравець; далі тильні споруди зруйновані, тилом до ратуші, отців домініканів.

3. Два склепи Тобіаша Буші, в минулому кам'янецького радника і сукенника, на які є спадкоємці – син і дві дочки під опікою Зборовича, львівського радника. Під опікою кам'яні верхні склепи і один підвал, котрі згідно з відновленим контрактом тримає пан Ян Ружицький. Тил спустошений, дах пошкоджений.

4. Кам'яниця Папушки, знатного кам'янецького радника, що відійшла потім до рук його милості пана Карапінського, а пізніше дісталася у розпорядження його милості панові Літицькому. Кам'яниця вся спустошена. Два склепи муровані, тил порожній.

5. Дім будований славетного Яна Бальцеровича, в минулому кам'янецького мішанина. Тримає дружина, що залишилася. Вікнами на

ринок. Тепер власник цього дому – славетний Шимон Бушкевич, близький кривний родич. Згідно з першородством, успадкувавши, вищеназваний тут оселився. У тилі завалений мурований склеп, там само будиночок вже зіпсований.

6. Дім його милості пана Адама Святovichа, вїта і радника кам'янецького, спадковий, який має в собі верхній і нижній муровані склепи. Кімната у тилі, де мешкає сам його милість пан вїт. Перед підсінням дві крамнички.

7. Кам'яничка цього ж його милості пана вїта. Два склепи муровані, вікном на ринок від вулиці до отців домініканів. Від вулиці склепів нижніх два і розібраний мур, тил порожній.

8. Кам'яничка, що раніше належала отцям кам'янецької колегії Товариства Ісуса, тепер у володінні пані Давидової Мількевичової, яка цього року її купила. Кімната мурована не склепінчаста. З кімнати – алькир (кімнатка) склепінчастий і два склепи нижні муровані. Є і порожній склеп спереду замуrowаний, у тилі кілька порожніх мазанок навпроти отців домініканів.

9. Кам'яниця славетного Марцина Ольбрихтовича, колись райці міста Кам'янця. В ній зараз склеп кам'яний верхній, склепик біля склепу, внизу склеп нижній, інакше пивниця, нагорі кімната з кімнаткою, тил порожній. Згідно з дорученням її тримає пан Богдан Лукашевич від спадкоємців небіжчика пана Ольбрихтовича.

10. Кам'яниця вірмен панів Пілавських. В цій кам'яниці три верхніх склепи і внизу три. На другому поверсі вимуровані кімнатки, тил порожній.

11. Домоволодіння ксьондза Кшивецького, кам'янецького каноніка. Ділянка порожня, тільки є нижній склеп. До цієї ділянки озивається спадкоємець слюсар.

12. Домоволодіння кам'янецького цирульника, міщанина Каспера, в якому спереду склеп верхній замуrowаний, а також склеп нижній. Кімната посередині і у тилі дерев'яна кімнатка.

13. На розі кам'яниця Францішка Павліча, міщанина кам'янецького, на яку знайшлися чотири спадкоємці. В цьому житлі два верхніх склепи, два нижніх, кімната з кімнаткою посередині. Навпроти, на підсінні, дві кімнатки вальковані. У тилі одна кімната валькована, невелика стайня і двір.

14. На цій же перії до отців францисканів, на розі, дім пана Людвіка Каменського, цирульника, міщанина кам'янецького, по котрому спадкоємицею є дружина. Склеп нижній один, посередині кімната з кімнаткою, у тилі цього ж дому домоволодіння пана Томаша Воеводки,

війта кам'янецького, в якому знаходиться кімнатка з валькованою коморою.

15. Кам'яниця пана Томаша Воеводки, в той час війта кам'янецького, порожня. В ній знаходяться два склепики нагорі. На першому поверсі склепиків три, кімнатка валькована і нари. Внизу склепів два і льох бічний мурований, у тилі цієї ж кам'яниці будинок порожній, з хмизу плетений, під котрим склеп завалений. Біля цієї кам'яниці будинок убогий, в якому знаходяться дві кімнатки, комора, підвал внизу темний, у затиллі городик під овочі. Це майно успадковане і належить рідному синові згаданого пана Воеводки.

ДРУГА ПЕРІЯ ВІД ОТЦІВ ФРАНЦИСКАНІВ ДО ПАРАФІЯЛЬНОГО КОСТЕЛУ

16. На розі дворик його милості пана Станіслава Сабатина: в середині дві кімнати з алькирами, під якими склеп один мурований. Попереду мазанки порожні, щодо яких з'ясовується, чи належать вони названому його милості панові Сабатину, чи будуть належати місту.

17. Поряд домоволодіння славетного Миколая Барташевича: кімната склепінчаста, під якою склеп добрий один; спереду немає нічого, тільки сіни, плетені з хмизу. Тил порожній, до якого сам належить, бо живе згаданий.

18. Ділянка порожня, на котрій знаходиться частина муру від кімнати мурованої. Склеп завалений небіжчика Тобіаша Буші-сукнаря, половина. Є спадкоємці – син і дочка.

19. Біля цього ж муру житло мізерне з хмизу плетене. Під ним же склеп невеликий завалений. Спадкоємцем цього помешкання є Войцех Нужинський, бондар, міщанин кам'янецький.

20. Дім Габрієля Рикловського, кравця, міщанина кам'янецького, в якому всередині знаходиться одна кімната, спереду валькована комірчина, внизу склеп один мурований, у тилі халупка, в котрій порожня одна кімнатка.

21. Ділянка порожня Войцеха Твардовського, маляра, міщанина. На цій ділянці кімната нижня спустошена і склеп нижній мурований.

22. Біля цієї ділянки кам'яниця зруйнована і склепи нижні завалені; раніше належали Шимону Сабані, кам'янецькому міщанину. Тепер нею цікавиться капітула.

23. Заїжджий турецький двір – (хан) збудований на трьох ділянках: одна частина належить його милості пану Лянцкоронському. Там знаходяться три засипані нижні склепи муровані. Друга частина належить його милості пану Маліновському, де також знаходиться

засипаний нижній склеп. Третя частина в цьому ж заїзді належить пану Конажевському, в якому знаходиться один засипаний нижній склеп; в цьому ж хані внизу знаходяться довкола двадцять порожніх кімнаток. Спереду над воротами три порожні кімнатки, а четверта внизу. Примітка. Валеріян Пухальський.

24. Кам'яниця ясновельможного пана Жевуського, в котрій знаходяться три верхніх склепи і два нижніх. У тилі – домоволодіння, в якому знаходиться кімната з кімнаткою. Біля цієї кам'яниці і до неї ж належить порожня кімната його милості пана Жевуського.

25. Від цієї порожньої кімнатки аж до самого парафіяльного костелу знаходиться три ділянки, на яких є порожні будинки, де здавна мешкали ксьондзи парафіяльного костелу. Належать до капітули.

ТРЕТЯ ПЕРІЯ ВІД ПАРАФІЯЛЬНОГО КОСТЕЛУ

26. Дім будований з двома дерев'яними стінами без дверей і печі, розміщений поперек вулиці Татарської. Колись належав Кіпріану Томашевичу, кам'янецькому, а тепер є власністю його рідної сестри. В ньому через спустошення ніхто не живе. Склепи земляні завалені; при цьому ж домоволодінні розвалена халупка.

27. Дім славетного колись Юзефа Пшибилковича, райці кам'янецького, який зараз живе у Золочеві. Кімнатка будована вікнами на порожній тил. Склеп нижній мурований, за яким наглядає його власний син, котрий перебуває на службі у вельможного пана генерала Кашкеля.

28. Ділянка порожня, колись Матіаша Гендзицького, спадкоємці якого зостаються у Львові. На ділянці будинок розвалений, склеп нижній мурований.

29. Кам'яничка дощенту зруйнована, одні лише мури залишилися на поверхні. Колись належала його милості ксьондзу Лещинському, кам'янецькому каноніку, тепер шановним членам кам'янецької капітули. Склепи земляні зруйновані, тильна ділянка там само вся порожня.

30. Кам'яниця колись його милості пана Рибського, потім, як виявляється, його милості ксьондза Лещинського, каноніка кам'янецького. В ній мешкав його милості пан вїт. Господарка, яка поселена його милістю кам'янецьким ксьондзом-офіціалом, повідомляє, що це володіння є його милості пана Станішевського. Кімната мурована з піччю, вікнами на тил. Кімнатка є й у тилі будівлі, склепи два муровані: один верхній, а другий нижній. Склепінчасті сіни з підсінням, яке також склепінчасте.

31. Кам'яниця Фалбовського порожня без вікон і дверей, половина склепіння впало. Під нею склеп темний мурований: тил спустошений, склеп верхній також завалений.

32. Кам'яничка розвалена небіжчика славетного Блажея Скупневича, в той час радника кам'янецького, під якою два нижні склепи, тил порожній, оточений муром з одного боку від вулиці. На неї залишилися спадкоємці.

33. Домик спустошений Блажея Кубінського, в той час радника кам'янецького, покритий дахом, при якому порожня ділянка.

34. Дім зруйнований небіжчика Войцеха Стельмаха, який був під двома дахами, склеп один нижній і верхній, тил порожній.

35. Ділянка порожня небіжчика Павла Різника, на поверхні якої нічого немає. До ділянки є спадкоємець, що залишився.

36. Дім колись належав Станіславу Сенецькому, а на той час писарю міському кам'янецького, в якому кімната вікнами вперед і склеп нижній.

37. Дім Івана Боднаря, який в той час був за Дніпром. Він має в собі дві кімнати, склеп нижній мурований, в якому мешкає Бартош Різник, поселений кам'янецьким магістратом для нагляду. На дім залишилися спадкоємці.

38. Кам'яничка колись Шимона Злотника, в той час радника кам'янецького, тепер – подружжя Косідловських та інших спадкоємців, що мають до неї відношення. В ній тепер проживає пан Павлич, цирульник. Кам'яничка має муровану кімнату з кімнаткою, вікнами на тил, спереду також мурований. Також є склеп мурований нижній, підвали два муровані нижні, тил спустошений. Кам'яничка під опікою пана вїйта.

39. Ділянка порожня цирульника Габріеля Нездановського. Нею зацікавлені кармеліти босі. У тилі цього ж ґрунту друга повторна ділянка порожня, колись Войцеха Кжижановського; спадкоємець перебуває у Жовкві.

ПЕРІЯ ЧЕТВЕРТА ВІД ВУЛИЦІ ЗАРВАНСЬКОЇ

40. Ділянка повністю порожня, їх милості пана Секержинського.

41. Халупка спустошена Марцина Загурського, міщанина кам'янецького, в якій ніхто не мешкає.

42. Кам'яниця колись його милості пана Станіслава Радолінського, на той час кам'янецького міського регента, в якій є одна кімната спереду, у тилі друга дерев'яна порожня, з затиллям порожнім, підвалів два мурованих. Тепер у власності їх милості панів подружжя Гебицьких, спадкоємців небіжчика.

43. Кам'яничка колись славетного Стефана Кузімовича, міщанина і купця кам'янецького, тепер його милості ксьондза Ключовича, каноніка кам'янецького, золочівського парафіяльного ксьондза, в якій мешкає Григорій Меловський з своєю дружиною. В кам'яничці є кімната з кімнаткою, вікна на тил, склепів три: один верхній і два нижніх ; тил порожній.

44. Домик колись Блажея Коваля, дочка якого, як спадкоємиця, тепер мешкає. Крім них – Бартош Тесля з дружиною; кімнат дві, розташовані навпроти одна одної, склеп завалений.

45. Кам'яничка різника пана Гонтка, міщанина кам'янецького, тепер подружжя панів Вільчиків. Склепів мурованих два, вікна на ринок. З цього склепу кімната покинута, при ній склепик малий, нижній склеп один мурований, тил порожній.

46. Дім колись пана Яна Вроновського, радника кам'янецького, зараз у володінні спадкоємців небіжчика; кімната тильна з алькиром, верхніх склепів два, нижня пивниця одна, тил порожній до самої дороги.

47. Дім кушніра Григорія Грицини, міщанина кам'янецького. Кімнатка спереду, вікнами на ринок, тил весь порожній аж до дороги. Склеп нижній мурований один; спадкоємець цього дому палітурник Павло.

48. Дім колись Яна Ключовича, райці кам'янецького, тепер його милості ксьондза, каноніка кам'янецького, парафіяльного ксьондза золочівського; кімната тильна мурована, склеп нижній мурований один, у тилі возовня, кімнатка спереду, вікнами на ринок.

49. Дім колись Василя Маграновського, міщанина кам'янецького, тепер спадкоємців подружжя Грохольських; кімната з кімнаткою, будована. Від цієї ж кімнати ще кімнатка. Біля кімнатки лінією йдуть вісім мазанок. Там само, навпроти цього житла, друга така подібна мансарда і вісім приміщень, тепер отців кармелітів босих. Середина ділянки там порожня. На ній три земляних склепи, в минулому Олександра Страбона, на які є спадкоємці.

50. Кам'яниця колись Войцеха Ключовича, лавника кам'янецького, тепер спадкоємців цього ж імені; кімната тильна мурована з вікнами на тил, спереду два верхніх склепи і чотири нижніх, на тилі стайня спустошена.

51. Кам'яниця колись Каспера Бутаховича, тепер його спадкоємців; кімната тильна мурована вікнами на тил, спереду склепів нижніх два, земляних два, тил огорожений, на якому кімнатка з коміркою порожня.

52. Кам'яниця колись славетного Яна Міскевича, тепер двох спадкоємців. Містить склеп верхній з алькиром, вікнами на ринок, а навпроти ще два склепи, пивниця одна мурована нижня, з якої льох земляний, кімнаток прибудованих числом дев'ять, тил оточений муром.

ПРОДОВЖЕННЯ РЕВІЗІЇ НАВКОЛО РАТУШІ, ПРОДОВЖЕНА І ЗНОВУ ПО ІНШОМУ ОПИСАНА

Вага міська під цією ж ратушею мурована, добра.

1. Дім будований Станіслава Дигаса, колись різника кам'янецького. Залишилася в живих його дружина, яка віддала єврею Лейзору дім в найми. Кімната будована з алькиром, склеп земляний мурований.

2. Кам'яничка мурована Валеріана Машкульця з малими сінями, що над темною крамничкою Сеферової. Там само домік будований, в якому мешкає слюсар, пивниця мурована добра зі склепом заваленим.

3. Грунт колись Захарка Кушніра, весь порожній зі склепом заваленим. Спадкоємці, які в той час до нього належали, не відгукувалися.

4. Будинок і грунт, що до нього належать, спустошений, колись Куценка міщанина. На той час ніхто щодо нього не відгукувався; до нього ж відноситься завалений склеп.

5. Дім Францішка Ткача, а перед тим... (пропуск в акті). Тепер... (пропуск в акті)... Дві будовані кімнатки з алькиром.

6. Дім будований колись Войцеха Павлича, тепер його спадкоємців. Кімната з кімнаткою добротна, з сінями і з порожнім грунтом, що до нього прилягає, склеп завалений.

7. Дім порожній зі зруйнованими кімнатами, до якого придивляється шановна кам'янецька капітула. Склеп нижній, мурований.

8. Дім добре будований, колись Миколая Котляра, тепер Теодора Філіповича, кам'янецького міщанина. Отриманий згідно з правом спадщини; кімнат дві з кімнатами, мала земляна пивниця.

9. Дім будований, колись Миколая Божинського, тепер у володінні рідної сестри. Кімната добра, навпроти кімнатка, склеп земляний завалений.

10. Грунт порожній, колись Олександра Джули, на який тепер є спадкоємці.

11. Дім будований, колись Софронія, на який тепер є спадкоємці; кімната і дві кімнатки внизу порожні, склеп земляний між будинками вищеназваними; між крамницями ділянки порожні, які називаються лавками різницькими.

12. Кам'яничка колись Леонтія Мечника, тепер Андрія Васечка, який стверджує, що є спадкоємці за Дніпром; сам залишається лише за згодою його милості пана вїта польської нації для збереження місця. Кімната мурована нагорі і склеп нижній мурований.

13. Навпроти кам'янички ділянка порожня спадкоємців, що zostалися, колись Миколая Козловського.

14. Біля порожньої ділянки пана Козловського ділянка порожня, на якій, як стверджують пани міщани, були м'ясні лавки. Вони порожні.

15. Кам'яничка Ходзіковського названа, порожня. До цієї кам'янички належить склеп нижній мурований.

16. Нікому і ніким не заселена. Біля цієї кам'янички – кам'яничка порожня з мурованим склепом.

17. Кам'яничка отців домініканів тутешніх, як стверджують. В ній кімната мурована, навпроти кімнатка, склеп земляний мурований. У цієї кам'янички ділянки порожні. Щодо них, то місто доводить, що на ділянках були крамнички, які належали місту.

18. Кам'яничка названа Кіркоровською і знаходиться над темними крамницями. На неї zostалися тепер спадкоємці. В ній кімната нагорі з сінями, пивниця мурована, при ній же три дерев'яні крамнички.

КРАМНИЦІ ТЕМНІ ПІД РАТУШЕЮ

1. Пані Маріанни Пньовської по ліву руку, якщо іти від домінікан і вхоити до них. Муровані, із залізними віконницями і дверима.

2. Біля цієї ж – крамниця Шимонової Кшиштофовічевої, спадкоємиці, що zostалася. Двері до неї залізні, віконниці напівдерев'яні, напівзалізні.

3. Склеп перед тим пана Гжибовського, двері і віконниці залізні.

4. Склеп пані Кшиштофовічевої, двері і віконниці залізні.

5. Склеп Яна Кшиштофовича, віконниці залізні без дверей.

6. Склеп його милості пана Богдана Біренгача, віконниці залізні без дверей.

7. Склеп, чий він є? Невідомо. З віконницями залізними й без дверей.

8. Біля тих склепиків ділянка порожня на дві крамнички.

9. Крамниця без дверей і вікон п.Бернарта, вїта вірменського.

10. Крамниця порожня Міклашевського.

11. Крамниця порожня Гловацького.

12. Крамниця порожня Аксентовича.

13. Крамниця порожня Пам'яловської.

14. Крамниця Теферніська без дверей, половина віконниці залізна.

15. Крамниця Мангульців з дверима і залізними віконницями.
  16. Навпроти цих крамничок починається повторна партія: крамниця Робрикевичовська, віконниці залізні з дверима залізними, відкрита, спустошена.
  17. Крамниця Патріатовечевська без вікон і дверей.
  18. Ділянка порожня, на якій були дві подібні крамниці.
  19. Крамниця з віконницями і дверима залізними.
  20. Крамниця Бжезінського порожня, без дверей і віконниць, з якої прохід до другої крамниці.
  21. Крамниця Якубовського, повністю спустошена.
  22. Ділянка порожня, на якій була крамничка, будована раніше вірменом Абрагамом.
  23. Крамниця Міткевичовська без вікон і дверей.
  24. Ділянка порожня, на якій були чотири крамнички, невідомо чії.
- При ній в межах міста посередині і на ринку є крамнички різних купців, що торгують наймаючи. При ній і лавки різницькі.

ВУЛИЦЯ ЗАРВАНСЬКА

1. Дім будований, раніше Миколая Познаньчика, міщанина і купця кам'янецького, тепер, як стверджують, Яна Чижевського, кравця і міщанина кам'янецького. За повідомленням його милості тутешнього пана вїта в домі мешкає Станіслав Шкарлатович з своєю дружиною. Вони бондарі. Комора, кухонька, підвал земляний, тил порожній аж до дороги. Ніхто право не відновлює.

2. Дім Габріеля Порскалі, міщанина кам'янецького, тепер міщанина спадкоємці Мельника Петра. Як стверджують, в цьому домі мешкає львівський Мошко заради полагодження; в ньому склеп нижній, у тилі дві порожні кімнатки і ділянка до дороги; стверджує, але не надає доказів.

3. Дім різника, Андрія Крука, міщанина кам'янецького. Спадкоємці, як стверджують, є у Львові на ім'я Бартош. Тепер у володінні кравця, Ніклауза, котрий тримає у панів радників кам'янецьких заради збереження цього ж будинку. Кімната з коморою, з пивницею заваленою, тил аж до дороги спустошений.

4. Кам'яничка Миколая Кіти, а тепер спадкоємців небіжчика його милості пана Машкевича, колись кам'янецького регента; спереду кімната мурована і комора велика мурована. Біля комори склеп мурований земляний; в тилі кімната добра, будована. Ділянка тягнеться до вулиці. Навпроти мурованої кімнатки – дерев'яні кімнатки.

5. Дім будований. Невідомо, у чиєму володінні знаходиться? Однак це є володінням кам'янецького шевця. Кімната одна навпроти порожня, тил аж до дороги порожній.

6. Домик цей будований Яна Любовецького, міщанина кам'янецького. Він частково зруйнований, тил порожній аж до дороги.

7. Ділянка порожня Войцеха Куліковича, стельмаха і міщанина кам'янецького. Спадкоємці його, як стверджують, є навпроти вищеназваної ділянки.

8. Ділянка порожня там само, близько цієї ж, Станіслава Краковчика. Тепер Андрія Івасечка, як він стверджує.

9. Дім порожній з ґрунтом і ділянкою. Частково показаний як будинок Ференса Славніча; права жодного не показує, як стверджують, однак право домагатися цього дому має.

10. Навпроти ґрунт і дім будований, колись Михаліхи, тепер Момотка, в якому мешкає зараз його милість пан капітан Лавраш; кімната будована з кімнаткою, склеп нижній мурований з кімнаткою, в сінях стайня; на цьому ж ґрунті ґрунт, частково оточений муром. Колись належав її милості пані Красовській, тепер – порожній.

11. Кам'яничка, колись Єжи Константина, під опікою його милості пана Лойовського, як стверджують. Склеп верхній мурований і добрий, вхід загороджений, навпроти ділянка порожня, на якій шанець покинутий, біля цього ж ділянка порожня Івана Маньковського, на яку, як доказують, існують спадкоємці.

12. Дім будований, колись Дмитра Ботвиника, міщанина кам'янецького, а тепер його спадкоємців. Знаходиться у володінні славетного Базиля Назаровича, мечника і міщанина кам'янецького, кімната вікнами на тил, склеп земляний, тил порожній. Навпроти Яна Галки, міщанина кам'янецького і різника, халупка порожня, валькована, тил порожній.

13. Дім будований добрий, колись Томаша Кравця, міщанина кам'янецького. Згідно з правом продажу припадає на особу Базиля Хвостика. Кімната з вікнами на тил, з алькиром, склеп земляний, мурований, ділянка тильна. Навпроти – ділянка порожня Матіаша Залеського. Спадкоємці, що залишилися в живих і мешкають у Золочеві, претендують, але доказів не мають.

14. Кам'яничка мурована, в якій тепер мешкає, згідно зі своїм правом, його милості пан Грушецький, суддя подільський. Як стверджують, він її ж спадкоємець. В ній кімната мурована з кімнаткою, вікна на вулицю. Навпроти них кімната і два мурованих склепи: верхній і земляний, у тилі – город; навпроти цих будівель кам'яничка мурована,

кімната порожня, під нею два земляних склепи. До неї з'явився превелебний отець Окопович, священник кафедральної церкви св.Трійці грецького обряду, від імені Його Високопріосвященства єпископа Львівського, Галицького і Кам'янця-Подільського. З'ясовується, що начебто ця кам'яничка здавна належала єпископам тутешнього місця.

15. Навпроти ділянка порожня, поблизу цієї ж церкви св.Трійці. За відомостями міста до неї озвався Федір Дубина. Щодо нього, то превелебний же отець священник цієї церкви навпаки доводить, що ця ділянка порожня, до цвинтаря цієї церкви належала і належить; то чому ж не привласнюють, якщо мають докази?

НАВПРОТИ ЦЕРКВИ СВ.ТРИЙЦІ І ДОВКОЛА

16. Дім будований його милості пана Секержинського: кімната будована, навпроти друга, склеп мурований верхній, другий нижній мурований, тил до самої дороги. Стверджує, але не має доказів.

17. Дім будований Марка Жашовського, шевця і міщанина кам'янецького: кімната на тил алькиром з кімнаткою, спереду кімнатка, склеп нижній мурований, тил аж до дороги. Біля цього дому порожня ділянка Івана Армати, склеп земляний мурований. Навпроти цього дому і ґрунту ділянка порожня Янчеського. Про це стверджують, але не надають доказів.

18. Навпроти цієї ділянки Янчеського знову порожня ділянка Габріеля Лучника, склеп завалений; біля цього ж його милості пана Андрія Бернашевського склеп завалений, як доводять. Біля ділянки пана Бернашевського ділянка порожня, склеп завалений аж до дороги.

ВЕРТАЮЧИСЬ З ЦЬОГО МІСЦЯ ВУЛИЦІ ЗАРВАНСЬКОЇ, КОТРУ ПОВНІСТЮ ОПИСАЛИ, ЗНИЗУ ПОЧИНАЄТЬСЯ ВГОРУ ВУЛИЦЯ НАЗВАНА ТРОЇЦЬКОЮ

1. Ґрунт порожній Семена Шевця, на який, як стверджують, є спадкоємці; біля цього ґрунту ґрунт порожній Алібашки, тепер Яницької Тлумачевої, дружини перекладача, склеп мурований земляний.

Навпроти цього ґрунту другий ґрунт Малярки, а колись дружини Яна Господина. Ґрунт порожній аж до дороги.

Навпроти цього ґрунту порожній ґрунт колись шевця Шидловського.

Знову навпроти ґрунт порожній, невідомо чий. Навпроти двір дерев'яний зі склепами нижніми мурованими вельможного його милості пана Богуша, подільського підкоморія.

Навпроти халупка порожня, знищена.

Біля неї ж халупка гайдука Войни.

Навпроти ділянка порожня, колись Піотровського.

Навпроти ділянка порожня невідома; дім будований з ґрунтом славетного Миколая Кудрика.

Церква святого Михайла Архангела, оточена кам'яним муром з ґрунтом, що до цієї церкви налижать.

Навпроти церкви невідомо якого пана був порожній ґрунт. Біля Василя Каменецького, котрий мешкає в Золочеві, ділянка порожня.

При церковному мурі порожній ґрунт Чикала, кам'янецького жителя.

Недалеко від цього ґрунту – порожній ґрунт Павла гайдуки, а під самим муром невідомо чиї три ділянки.

РЕВІЗІЯ ВІД КУШНІРСЬКОЇ БАШТИ ДО ТРОЇЦЬКОЇ ВУЛИЦІ НАЛЕЖИТЬ

Будинок порожній, дерев'яний, пошкоджений, за котрим і порожня ділянка Яна Слюсаря.

Біля цього ґрунту, ґрунт порожній, названий Богушової.

Навпроти цього ґрунт Миколая Похрептичного, шевця.

Також навпроти Кузьми Кушніра ділянка порожня, біля неї ще ділянка порожня, що належить до монастиря отців францисканів.

Двір колись його милості пана Хржощевського, тепер його милості пана Беліцького. Навпроти цього дворика шпиталь будований з ґрунтами, що належать до церкви Греко-Руської Успіння Діви Марії – раніше Хржонщевського.

Поряд з двором пана Хржощевського ділянка порожня.

Біля нього ж порожня ділянка Мацея Бабки, мішанина тутешнього. В минулому його милості пана Йолечка.

Навпроти ґрунт Корнія Кравця, а біля нього – дерев'яний домок Василя Длуського.

Навпроти цього ж ґрунт порожній, колись Юська Дехтяра.

Біля цього порожня ділянка поповича Івана Кушніра.

Навпроти цього ж ґрунту домоволодіння Федора і Григорія Вандзенка з садом. Навпроти цього ж будинку цього ж чоловіка порожня ділянка.

Поряд будинок Господина, а колись церкви святого Петра.

Навпроти дім будований з садом Івана Ворони. Біля нього ж – Габрієля Головняка, також порожня. Біля того ж – ділянка порожня Данили Ворони.

Навпроти них дворик будований його милості пана Яцовського, біля нього ж будиночок, колись отця – намісника церкви святої Трійці, на якому має борг пан Сокольницький.

Навпроти цього ж двір його милості пана Пасенковського ..... Грунт порожній. Навпроти цього ж двору ще один славетного Теодора Славніча, тутешнього жителя.

Навпроти будоване житло колись славетного Корсетника, віта кам'янецького Руської нації.

Навпроти порожня ділянка Казимира Коваля. Біля цього ґрунту, на самому розі, ґрунт шевця Стефана Чернушки.

Ділянка порожня гайдука Біндуса. Біля нього ж ділянка порожня Павла Боднаря.

Біля цього ж дворик, раніше пані Оленцької, тепер славетного Олександра Волошина.

Навпроти церква святої Трійці з школою і шпиталем.

Навпроти церкви св.Трійці ділянка порожня Микити.

Біля Микити – порожня ділянка Марка Потуровича.

Біля неї костельчик зі шпиталем св. Лазаря.

Навпроти костела святого Лазаря двір пана Петінського. Біля святого Лазаря дворик пана Ходиковського.

Навпроти цього дворика – порожня ділянка пана Ловицького.

Біля нього порожня ділянка Миколая Кравця.

Навпроти його милості ксьондза каноніка Кочевича порожня ділянка з садом.

Біля неї зруйнований мурований будинок пана Федора Славніча.

Навпроти порожня шляхетська ділянка, невідомо чия була.

Біля неї ділянка порожня Яна Слюсаря.

Навпроти ділянка порожня пана Секжешовського.

Біля неї порожня ділянка пана Гумецького, хорунжого.

Біля неї друга ділянка порожня Миколая Боднаря.

Навпроти порожня ділянка Яна Голембійовського, кравця.

В тилі ж цього ґрунту кравця, порожній ґрунт лимаря.

ПОЧИНАЄТЬСЯ ВУЛИЦЯ ТАТАРСЬКА ВІД ПАРАФІЯЛЬНОГО КОСТЕЛУ

Костельний будинок, що тягнеться аж до Єзуїтської вулиці.

Ділянка навпроти порожня, невідомо чия.

Біля цього ж ґрунту халупка. Раніше власність Горецького, тепер кардегардія.

Навпроти домик валькований, невідомо чий.

Домик колись святої пам'яті його милості ксьондза Улінського, у якому майно взяв судовий чиновник згідно з цивільним законодавством.

Навпроти дві ділянки порожні, невідомо чії.

Біля них же дерев'яний двір ясновельможного його милості пана воеводи, київського старости.

Біля цього ж двору дім будований Симона, в минулому володіння Прушкевича, тепер помірчого (митника) кам'янецького.

Навпроти цього ж двору ділянка з домом отців єзуїтів, яка тоді була бурсою.

Біля цієї ж бурси дворик з ділянкою, колись власність його милості пана Жука.

Навпроти цього ж дворика порожня ділянка пані Совінської.

Біля цієї ж порожньої ділянки дім будований, що належав колись Божку Пацьборнику.

Навпроти порожня ділянка бондаря, невідомого імені.

Біля цієї ж ділянки - порожня ділянка його милості пана Менчинського.

Навпроти дім будований - кам'янецької капітули. При ній порожня ділянка.

Біля цього дому знаходився домок ксьондзів капітули монастиря отців францисканів.

Навпроти цього ж домика - порожня ділянка. Колись власність Блажея цирульника, а тепер Андрія цирульника, кам'янецького міщанина.

Біля нього ділянка порожня, склеп на ній мурований, колись володіння Дрезденка, а потім його милості пана Матчинського, кам'янецького писаря.

Біля цього ж склепу порожня ділянка, що була колись власністю Валентія муляра.

Навпроти домок будований зруйнований. Колись власність його милості пана Гродецького, тепер пана Скаржинського.

Біля цього ж домика ділянка порожня, колись власність пана Сандурського.

Навпроти кам'яниця, яка раніше належала його милості пану Матійовському, тепер - у володінні його милості пана Богуша, підкоморія Подільського.

ВУЛИЧКА ЗАНТУСЬКА НА СЕРЕДИНІ ВУЛИЦІ ТАТАРСЬКОЇ ВІД ПАРАФІЯЛЬНОГО КОСТЕЛУ ПО ПРАВУ РУКУ

Ґрунт Гане, на той час пушкаря кам'янецького.

Навпроти ґрунт порожній, що належить церкві св.Петра.

Біля цього ж ділянка порожня, не оголошували, чия вона була.

Навпроти ґрунт порожній Бальцера, цирульника.

Поряд дім будований, колись Клементія Гайдука.

Біля нього катівня.

Навпроти домик будований Кробісти Шимона.

Біля нього хата поручника Калушовського, піхотного.

Поряд його милості вельможного пана Богуша, підкоморія Кам'янецького Подільського, ділянка порожня шевця Тягла.

Біля цього ж порожня ділянка славетного Дмитра Кепка.

Біля цього ж порожня ділянка, колись його милості пана Сенчковського.

Дім, що раніше належав якомусь Конарському, органісту кам'янецькому, тепер у володінні Антонія Сендомирського, шевця кам'янецького, як він стверджує. Має право Павліч.

Навпроти цього ж дому церква св. Петра з цвинтарем навколо.

Ділянка порожня біля церкви, колись Лакомої, вдови кам'янецької.

Навпроти цієї ж ділянки дворик, колись його милості пана Гурки.

Біля цього дворика будований дім Матіаша Оленніка, хорунжого гайдуцького.

Біля цього ж ділянка з батареєю, колись панночок черниць кармеліток, на якій домик будований.

Навпроти дві ділянки порожні, невідомо чії.

Біля цієї батареї дім будований, колись Іваська Дунайовця.

Біля цього ґрунт порожній, колись пана Шварца, ката кам'янецького.

Біля цього ґрунту домик будований поблизу башти Кушнірської, Еліаша Калинського, кушніра.

ЙДУЧИ ВУЛИЦЕЮ ВЕЛИКОЮ ОТЦІВ ІЄЗУЇТІВ НА ПОЧАТКУ ДОРОГИ, ЩО ДО НЕЇ Ж ПОВЕРТАЄТЬСЯ

Дворик спустошений, колись Матіаша Фурмана, тепер у володінні його милості пана Фінка, каптлейтенанта.

Навпроти ділянка порожня, невідомо чия. При цьому ґрунті батарея, що знаходилася навпроти кам'яниці його милості пана підкоморія Подільського.

Біля батареї ділянка порожня; навпроти відокремлений кам'яний дворик його милості пана Смажовського, порожній.

Біля цього ж домик будований, колись його милості пана Пасенковського, тепер його милості пана регента кам'янецького.

Біля цього ж ділянка порожня, на якій домик будований тепер, повідомляють, що отців ієзуїтів.

Біля цього ж ґрунту кам'яниця мурована у отців ієзуїтів колегії Кам'янецької, котрих костел і колегіум тягнеться до костела парафіяльного, так і навколо.

Костел отців францисканів з його околом.

Біля цього ж кам'яниця з двориком спустошені, його милості панів Секержинських з ділянкою і садом.

Навпроти домок будований з ґрунтом, стверджують, що отців францисканів.

Біля цього ж домок будований його милості пана Рапацького, що тягнеться до воріт.

При цьому ж дворику дім будований його милості пана Лаща, в якому тепер мешкає пан каптлейтенант Крейч артилерії коронної.

Біля цього дім будований добрий пана Миколая Олейя.

Навпроти два домики – один дерев'яний, а другий валькований. Вони зруйновані, а належали колись його милості пану Володковському.

Навпроти ділянка порожня, колись Латинової, мішанки кам'янецької.

Навпроти кам'яничка з двориком вельможного його милості пана Богуша, підкоморія Подільського.

Навпроти дім дерев'яний зруйнований, невідомо чий.

Біля цього дім дерев'яний, кімнати дві і стайня зруйнована Захаріаша Фоска, кравця.

Біля цього ділянка порожня Августина Кушніра.

Біля цього дім добрий, добротний, пані Давидової Бутахової.

Навпроти кам'яниця, колись його милості пана Конецьпольського, тепер на цехгауз перетворена, біля якої ґрунт, що до цієї кам'яниці належить, на якому тепер батарея.

Навпроти цього ґрунту дім валькований зруйнований славетного Якуба Григоровича.

Навпроти цього ж дому на Замковій вулиці ділянка зі склепами, на якій був костел отців кармелітів, тепер на ній батарея для оборони міста.

Навпроти цієї ділянки двір дерев'яний, його милості пана Хочимірського.

Навпроти ділянки отців кармелітів йде мур, починаючи від дворика пана Хочимірського і аж до замкової брами.

Навпроти цього муру шанець, названий Босяцьким, що здавна належить до міста.

Навпроти цього шанця ділянка, що належала колись Остапові Гайдуку, тепер турки насипали земляний шанець.

Біля нього дворик його милості пана Горки. Тепер тут лазня, яку турки поставили, але зруйнована.

ПОЧИНАЄТЬСЯ ВУЛИЦЯ ВІД ЗАМКУ ПОНАД СКАЛОЮ

Ділянка порожня, колись Дзюбака гайдука.

Біля цього ділянка порожня, колись Войцеха Ткача.

Вище цієї ділянки, поряд був дім шляхетський, невідомо чий.

Біля цієї ділянки – ділянка порожня, колись його милості пана Сильницького, на якій знаходиться башта турецька. Від неї мур аж до самої Замкової брами тягнеться.

Біля цих ділянок ділянка порожня, колись його милості пана Шемберка, на якій тепер шанець.

Біля неї ділянка отців ф'ранцисканів, котра тягнеться до самого двору пана Малиновського. На цій ділянці стоїть халупка валькована.

Навпроти цієї ділянки тягнеться тил монастиря отців францисканів.

Біля цієї ділянки кам'яничка, колись пана Малиновського, тепер стверджують, що вона належить до парафіяльного костелу.

Біля неї кам'яниця, що належить до парафії.

Навпроти тил парафіяльного костелу з шпиталем і двором, і кухнею, яка належить єпископу.

Біля парафіяльної кам'яниці ґрунт, який належить парафіяльному костелу. На цьому ґрунті стоять дві добрі вальковані халупки.

Біля цих домиків дім мурований, пошкоджений з ґрунтом славетного Войцеха Григлевича.

Біля цього ж дому спустошена бурса єзуїтська мурована.

Навпроти бурси тил колегіума отців єзуїтів та його окіл.

Біля бурси ділянка порожня, колись Миколая Ткача.

Навпроти ділянка порожня отців єзуїтів.

Навпроти цієї ж ділянки порожня ділянка, також отців єзуїтів.

Біля неї порожня ділянка зі шляхетським склепом, однак невідомо якого шляхтича.

Біля цього ділянка порожня отців єзуїтів.

Навпроти ділянка, на якій склеп, невідомо чий.

Навпроти ґрунт порожній, колись гайдука Андрія Ситника.

Біля цього ґрунт Шипоша Соломки.

Поряд ґрунт порожній Яна Мухака.

Біля цього ділянка порожня, невідомо чия.

Навпроти цього ділянка порожня Миколая Вавжинковича.

Біля цього ділянка порожня. Кажуть, що шляхтянки, але не кажуть якої.

Навпроти домик будований Себастіана, колись ткача, тепер його спадкоємців.

Біля цього ж ділянки порожні, що належать до міської юрисдикції.

Навпроти цих ділянок кам'яничка порожня, колись Петра Різника.

---

* “Dyspartament kwater ” подається у такому варіанті, який зберігається в ЦДІАК у ф.39 (кам'янецький магістрат). – Оп.1. – Спр.126. –Арк.111-123 зв.

Біля кам'янички різникової ділянка порожня, кажуть, що належить до капітули парафіяльного костелу.

Ділянка порожня, колись Корея шевця, потім Войцеха Григлевича, що дістався у спадок.

Навпроти ділянка порожня з домом, колись Олейника, потім придбана священником церкви Успіння Діви Марії.

Навпроти – було колись володіння Петра Ткача, тепер ділянка порожня.

Навпроти – Хромалювни вдови; на цій ділянці domeк поставлений.

Біля цього ж колись була халупа з ґрунтом Андрія Обажаника.

Навпроти ділянка порожня, колись воротаря міського.

Біля цього ж ґрунт, що аж до брами тягнеться, який належить до кам'янецької юрисдикції.

При самій брамі Польській кам'яній, башті Кушнірській, ділянка порожня, колись була Семка Кушніра.

ВУЛИЦЯ ДОВГА ВАЛОМ

Ділянка порожня, яка належить дружині Славнича.

Біля цього ж – друга порожня ділянка Івана Вашкевича, міщанина.

Також дві ділянки порожні, невідомо чії.

Біля цього ділянка порожня, що була колись Солоного.

Біля цього ділянка порожня, раніше Кузьми.

Біля цього ділянка порожня, колись Посуховського.

Біля цього ділянка порожня Федора Кушніра.

Біля цього ж порожня ділянка, колись Храпка – мисливця.

Біля цього порожня ділянка мисливця Слепуковського.

Поряд порожня ділянка Бородавки гайдука. Халупка, оточена муром, без покрівлі.

Поряд ділянка порожня Пращицького, на якій халупка.

Поряд ділянка, муром оточена, колись пана Шицького.

Біля цього ділянка порожня Войцеха Пруха.

Біля цього ділянка порожня, невідомо чия.

Біля цього ділянка порожня, на якій була радницька воскобійня.

Поряд ділянка порожня, на якій domeк будований радницький.

Поряд ділянка порожня, яка належить парафії.

Поряд ділянка порожня, невідомо чия.

Біля неї дворик пана Богушевського, а за ним – спустошена кам'яничка.

Біля неї ж, через стіну, кам'яничка пана Собінського.

Біля цієї кам'яниці три порожні ділянки, невідомо чії.

Біля цих ґрунт порожній, на якому тільки сліди розвалених мурів.

Поряд дворик його милості пана Козловицького.

Біля цього дворик будований його милості пана Погрошовського.

Біля цього ділянка порожня Івасечка бургомістра.

Біля цього ж діляночка порожня, колись Богдана кравця.

Біля цього резиденція, дім будований з добрими кімнатами, зі склепом мурованим верхнім і підвалом, городом і садом пана Яшевича, на той час вірменського вїта.

Біля цього ділянка порожня, колись Олександра Федоровича.

Біля цього резиденція будована, заможна, з мурованими склепами і садом його милості пана Данієля Заруговича, суперінтенданта митниці його королівської величності.

Біля цього ж дім будований, кімната з кімнаткою і садом сирітки Кіркозової.

Біля цього ділянка порожня панів Аксентовичів.

Біля них ділянка порожня Кірко Мінкоча.

Поряд ділянка порожня зі склепом, колись його милості пана Богуцького.

Навпроти цих ділянок – ґрунт порожній, колись його милості пана Калиновського.

Біля цього колись були володіння Яна Гохежинського, тепер ділянка порожня, котру повністю тримає пан Бернат Ісаєвич.

Біля цього ділянка порожня, колись Калинки, тепер Івасечка.

Біля цієї – кам'яничка спустошена, колись Корсака.

Кам'яниця, що була раніше його милості пана Жевуського, підкоморія кам'янецького, тепер – в підпорядкуванні міста.

Дім будований наріжний, навпроти ділянки його милості пана Богуцького зі склепами мурованими, з садом, раніше Калинського, тепер Нездвецького, міщанина кам'янецького.

Поряд дім будований зі склепами мурованими, кімнат дві з кімнатками і садами, колись названий Чири.

Навпроти домик будований, спустошений, колись ксьондза Нарзеса, священника вірменського, тепер його спадкоємців.

Навпроти, порожня ділянка Ованеса Киркоровича, тепер його спадкоємців.

Біля цієї ділянки садиба з домиком будованим, з кімнаткою і з садом, колись славетного Доніка, тепер його спадкоємців.

Навпроти резиденція будована черниць вірменської нації.

Поряд костел нації вірменської з його околom під назвою “Благовіщення Діви Марії”

Навпроти костелу дім будований з садом Бахчинської.

Біля цього ділянка порожня Колушовського, колись гайдуцького поручника.

Поряд дім будований добрий, на тилі кімната і спереду; там же склеп верхній мурований і два нижні з садом, колись Лукашевича, тепер Павла Бохоса, міщанина вірменської нації.

Поряд кам'яничка колись Миколая Сафранника, жителя нації вірменської, тепер спадкоємців його, кімната з кімнаткою, склепи муровані з садом.

Біля цього дім будований, колись Максютки Кіркоровича, тепер спадкоємців його, кімната з кімнаткою і з кухнею. Там, навпроти неї ж – кімнатка з кімнаткою і садом.

Навпроти ґрунту три сади: Йося Асядура, священика нації вірменської, другий Малинянки, і третій – Богоса. Жодних будинків не мають.

Біля цього домок будований вірменина Каспера, різника тутешнього.

Біля цього ж домок зруйнований, колись Шимечка Ягоди з ділянкою.

Навпроти дім будований добрий, колись Курила, кушніра нації вірменської, в якому спереду кімнат дві з кімнатками, кухонька, склеп мурований, нижній на тилі будинок, кімнати дві.

Біля цього ґрунту колись Адзи Остачадура порожня ділянка.

Навпроти ділянка порожня Миколая Чабана.

Біля цього ґрунту ділянка порожня зруйнована з нижнім підвалом пані Альтунрії.

Навпроти ділянка порожня Авака Еміровича.

Біля цієї – ділянка порожня пана Хжановського.

Біля цієї – ділянка порожня, колись мурована зі склепом, Какрови.

Біля цієї ділянка порожня, колись старого Амїри.

Навпроти ділянка порожня, колись Саса.

Навпроти ділянка порожня Юрка Маляра.

Біля неї ділянка порожня Шимона Кривоноса.

Біля неї ділянка порожня, колись Кшиштофа Палапа.

Біля неї ділянка порожня пана Хжановського.

Навпроти ділянка порожня Вартереса Кухаря.

Біля неї ж ділянка порожня Пуґи-Павлескі названа.

Біля неї ж церква будована Миколоя святого зі своїм околom з домиками, халупками, що до церкви належать.

Поблизу церкви святого Миколая домок будований, муром оточений на розі. Стверджують тепер, що до костельчика вірменського належить.

За Руською кам'яною брамою, за муром, що її оточує, ґрунт порожній гайдука Павловського.

Біля нього ґрунт порожній Матвія, який не має прізвиська.

Поряд ділянка порожня вдови Лазаришихи.

Навпроти мала хатка піхотинця Раковського, дім будований з двома кімнатами, тепер пана Лосоцького, спадкоємця.

При цьому ділянка порожня його ж.

Йдучи до брами, на розі, ділянка порожня Дабіжин, муром обведена, зі склепами і халупкою.

Поряд дім будований Ілька мельника з кімнатами.

Біля цього дім будований, кімната будована з кімнаткою.

Навпроти кімната будована, склепи два нижні муровані, колись Василя Мельника, тепер його спадкоємців.

Навпроти, колись його милості пана Літинського, тепер Вонастетера - священника хотинського, дворик, плотом огорожений.

Біля нього домок будований з ділянкою у тилі, що належав панянкам черницям монастиря домініканок.

Навпроти кам'яничка з ділянкою порожня, муром оточена, колись його милості пана Осецького.

Поряд халупка Томаша фурмана.

Вище цього домика, на пагорбі, стоїть халупка Петра Водовоза.

Навпроти, нижче - халупка будована Недзведзя, жителя передмістя.

Біля цього будиночка, нижче, ділянка порожня, парканом оточена пана Павла мельника і його спадкоємців.

Костел зруйнований черниць-домініканок. Мурований, спустошений. Біля нього ділянка порожня: з одного боку біля неї - склепи муровані без верха, зруйновані, цих самих черниць.

Дві ділянки порожні навпроти.

Лазня турецька мурована, раніше цей ґрунт був названий Кошулінської.

Навпроти валькована халупка, названа Гавришина.

Біля неї халупка валькована з садочком Петра Богадіса.

Навпроти неї - халупка волоського ротмістра Юриці.

Біля неї ділянка Миколая Ліневського, ротмістра волоського, на якій дві халупки і мазанка.

Поблизу Руської брами халупка Стася, міського воротаря.

Халупка будована маленька біля Руської брами, тепер жовнірська кордегардія.

ВУЛИЦЯ, ЩО ТЯГНЕТЬСЯ ВІД КАМ'ЯНОЇ РУСЬКОЇ БРАМИ ДО ВІРМЕНСЬКОГО КОСТЕЛУ

Ділянка порожня Захаріаша Грицкевича.

Навпроти ділянка порожня невідомо чия.

Поряд ділянка порожня невідома.

Навпроти домик ксьондза Яна Межинського, що тягнеться вгору.

Навпроти цього домика і ґрунту – дім будований.

Біля нього ділянка порожня, з домиком.

Кам'яничка зі склепом Манкуліча.

Навпроти дім будований пана Захаріаша Грицкевича, кімната з кімнаткою, склеп мурований верхній.

Навпроти порожній ґрунт Ісайї, склепи розвалені, муром оточені, а тепер укріплення.

Дім будований, кімната і кімнатка, навпроти верхній склеп мурований пана Гловацького; халупка навпроти з садом.

Поряд дім будований українця на кам'яному фундаменті.

Поряд ділянка порожня, колись Чайковського.

Навпроти домик будований, огорожений з ґрунтом, дочки Німаркової, Шахінової, яка посіла цей дім з садом.

Поряд дім будований його милості ксьондза Григорія Доресаблевича, вікарія вірменського костелу: кімната з кімнаткою, з кухнею, з сінями, зовсім ціла.

Навпроти дім будований Кшиштофа Вартересовича, дахом накритий, всередині спустошений.

Біля нього дім Ованка, кам'янецького жителя, також дахом покритий, спустошений.

Поряд ділянка порожня, муром оточена. Налезала його милості ксьондзу Григорію, вірменському офіціалу.

Поряд вірменський шпиталь.

DYSPARTAMENT KWATER W MIEŚCIE KAMIENĆU PODOLSKIM

y ponaybliższych wieskach y przedmiesciach tegoż Miasta znayduiacych sie przez W. Jm. Pana Czarkowskiego Burgrabiego Grodz. Kamienieckiego Podol. a Kommissarza z Mocy Sentencyi Przez Szw. Kommissyi Porzadkowej miasta Kamienca Podol. delegow anego sporzadzony dla Przeswie Garnizonu w miescie Kamieńcu Podol. Konsystuiacego 8 Pr. 1789 an.*

ą	Domy	Nazwiska Gospodarzy	Ilość Mieszka- ców	Wiele stoi Kapit Subalt	Piechota	Annotacya	
1	2	3	4	5	6	7	8

PIERZEJA PIERWSZA

1.	Dom	Srow. Wierzanskich	6	1	–	1	
2.	Dom	Sttgo Negrusza	3	–	–	5	
3.	Dom	Szymona Kolankowskiego	6	–	–	6	
4.	Kamienica	Sttgo Antoniego Wiernickiego	12	1	–	6	
5.	Dworek	W.Skulskiego wiceregenta	5	–	–	5	
6.	Dom	Sttgo Cwikły	5	–	–	5	
7.	Dom	Sw. Jędrzeja Kralewskiego	–	–	–		Reparatur
8.	Seminar.	Katedry Kamienieckiej	–	–	–		–

PIERZEJA DRYGA

9.	Dom	Szw. Dembowiczowy Wdowy	6	1	–	1	
10.	Dom	Szw. Zwolinskiej Wdowy	3	–	–	5	
11.	Dom	Sw. Laniszewskiego na Czaplinskiej	3	–	–	6	
12.	Kamienica	Wiel. Bieńkiewicza	4	–	–	5	
13.	Dom	Szw. Morego	2	–	2	1	
14.	Dom	Suksessorow Sołtowskich	4	–	–	5	
15.	Dom	Swgo Grzegorza Hybickiego	3	–	–	6	
16.	Dom	Sw. Swidnicki	2	–	–	6	
17.	Kamienica	Szw. Tomasza Bogdanowicza	5	–	–	1	
18.	Kamieniczka	Sw. Lukaszewiczowej	2	–	–	6	
19.	Dom	Szw. Brzezinskiego	5	1	–	1	

PIERZEJA TRZECIA

20.	Dom	Syksessorow Choyneckich	1	–	–	3	
21.	Kamienica	Szw. Kubowskiego	5	–	1	1	
22.	Dom	Kredytorow Zarzyckiego	4	–	–	5	
		Latus	86	4	4	80	
23.	Kamienica	Szw. Jana Szahina	3		1	1	
24.	Dom	Szw. Ryplanskiego	5			5	
25.	Dom	Szw. Zelinskiego	4			5	
26.	Dom	Szw. Bakałowicza Seniora	1		1	1	
27.	Dom	Suksessorow Cetnarskich	3		1	1	
28.	Dom	Szw. Bakałowiczowy	2		1	1	
29.	Dom	Szw. Pawłowy Szahinowy	3		1	1	
30.	Kamienica	Sw. Jozefa Wiernickiego	4	1		1	

31.	Kamienica	na dwóch Gruntach Szw. Czaykowskich	5	1		6
32.	Kamienica	Szw. Axetowiczowy	2	1		1
33.	Dom	Szw. Warteresiewiczow	1		1	1

PIERZEJA CZWARTA

34.	Kamienica	Suksessorow Wiele. Rudziłowskiego	5			8
35.	Kamienica	Szw. Szymonowicza		1		1
36.	Kamienica	Suksessorow Krawdego	5	1		1
37.	Kamienica	Szw. Antoniowy Szahinowy	3			4
38.	Kamienica	Szw. Ignacego Dekapralewicza	3		1	1
39.	Dom	Szw. Grzegorza Seferowicza	1			4
40.	Dom	Drugi Szw. Seferowicza	3		1	1
41.	Dom	Suksessorow Melkonowiczow	1	1		1
42.	Kamienica	Suksessorow Swgo Grzybowskiego	3		1	1
43.	Kamienica	Szłgo Szadbeja	5		1	1
44.	Kamienica	Szl. Grzegorza Bogdanowicza	2			5
45.	Dom	Szl. Jozefowy Bogdanowiczowy	1		1	2
46.	Kamienica	Szl. Michałowy Manusiewiczowy	5		2	1
47.	Dom	Jw. Mrozowickiego po Kozłowskim	1		2	4

SRODEK MIASTA

48.	Dom	Swgo Szydlika	3			7
49.	Dom	Szl. Rzerzowski	1	-	-	2
		Latus	161	10	17	148
50.	Dom	Szl. Horodnickiego	2		1	1
51.	Dom	Suksessorow Kawronskich	2			5
52.	Dom	Swgo Lesiewicza	3			5
53.	Dom	Szl. Michała Bojarskiego	4			4
54.	Dom	J.P. Sikorskiego	2			3
55.	Dom	Slw. Jana Tszowieckiego	1			4
56.	Dom	Kredytorow Czerniakiewiczowskich	3			4
57.	Kamienica	Szl. Grzegorza Dekapryliewicza	3			5
58.	Kamienica	Szl. Heleny Szadbejowy	2			6
59.	Kamienica	Dryga teyze	2			4
60.	Sklepik	Pod Ratyszem Polanski wdowy	1			2
61.	Kamienica	Sł. Grzegorzowy Czaykowski	2			6
62.	Domek	Czerniakiewiczowy	1			1
63.	Dom	Szl. Floryanowy Seferowiczowy	2			4
64.	Dom	Szl. Kurzynskiego	2			3
65.	Dom	Sł. Krzysztofowiczow	3			5
66.	Dom	Szl. Jozefa Hybickiego	2			5
67.	Dom	Kredytorow Krzysztofa Szymonowicza	3			4
68.	Dom	Suksessorow Macieja Soltowskiego	2			6
69.	Dworek	W.J.X. Suskiego Kanonika*	3			6

ULICA PIETNICKA

70. Kamienica	Szttch. Mysyrowiczow	4	1	1	
71. Dom	Tychze Drugi	1		3	
72. Dom	Sttgo Fronkiewicza	2		4	
73. Dom	Sztt. Walanski Wdowy	2		4	
74. Dom	Sztt. Ryplanski	3		8	
75. Dom	Sttgo Duminskiego	2	1	1	
76. Dom	Szgo Szymonowicza	3	1	1	
77. Dom	Sttgo Jakuba Janeckiego	2		3	
78. Dom	Sztt. Markiewiczowy	2		2	1
	Latus	227	13	20	257
79. Dom	Szttgo Szczycinskiego	4		4	
80. Dom	Szttnej Aslanowiczowy	3		1	1
81. Dom	Sttgo Juzefa Janowicza	4		1	1
82. Dom	Szttgo Kaspra Balasanowicza	3		1	1
83. Dom	Sztt. Opoczenka	2		1	1
84. Dom	Sttgo Kaytana Markarewicza	3		1	1
85. Dom	Suksessorow Wartarasiewiczow	2		1	1
86. Kamienica	Jw. Grabianki	4			7
87. Dom	Szttgo Burkowskiego	5			4
88. Dom	Sztt. Czyzowskiego	1			2
89. Kamienica	Depynowska	1			6
90. Pałac	Jw. Kommendanta				
91. Rezydencya	Jw. Biskupa Ruskiego				Reparatur
92. Kamienica	Jw. Orłowskiego Sędziogo				Reparatur
93. Kamienica	Jw. Orłowskiego Zowczkoronn	4			5
94. Dworek	Jw. Lesia	6			6
95. Dom	Suksessorow Grzybowskiego	2			6
96. Dom	Sttnej Sadkowski	2			4
97. Domek	Jp. Ohrynskiego	1			1
98. Dom	Sttgo Boguckiego	1			5
99. Oficyny	jj.ww. Potockich	1			4
100. Dworek	W. Krokowskiego Stolnika	1			7
101. Dom	Sttgo Dymytrego Mihalewicza	3			6
102. Dom	Sttgo Matysa Hybera	1			5
103. Dom	Odwaznego Szczygielskiego	2			3
104. Dworek	JP. Krzysztofowicza	3			6
105. Dworek	D.W. Mrozowickiego	5			6
106. Dworek	Jw. Stadnickich	3			5
107. Konwent	WW.OO. Dominikanow	10		4	12
108. Kamienica	Suksessorow Warteresiewiczow	3			6
109. Dom	JP. Kulczyckiego	1			2
110. Konwent	P.P. Dominikanek				
	Latus	308	13	30	375
111. Klasztor	Po Franciszkanski	20	1	4	
112. Exofficium	w. Murze Po Franciszkanskim				4
113. Rezydencya	Skarbowa na Radelu Wysokim				

ULICA OD RONDELU PO ZA FRYNITARZ

114. Konwent	WW.OO. Trynitarzy			1	6
115. Dworek	Wiel. Dalki Pod Pułkownika B.P.	2			6

116. Dworek	W.W. Ptazowskich	2			2	
117. Dworek	Mazurkiewiczza	1			2	
118. Dom	Czernigi Kowala	2			2	Zol.Kanonir
119. Sklepik	Suksessorow Kozłowskiego	1			2	
120. Sklepik	W. Zaniszewskiego Kapitana	1			1	
121. Dworek	W. Markowski Woyski	2			3	
122. Domek	SW. Grzegorza Bogdanowicza	2		1	1	
123. Domek	Pana Krzysztofowicza	1			1	
124. Domek	Krzysztofa Narolskiego	2			3	
125. Domek	Do Probostwa Ormienskiego	1			2	
126. Sklepik	Do Probostwa Ormienskiego	1			1	
127. Sklepik	Do tegoz Probostwa	1			1	
128. Sklepik	Baraniczowy Wdowy	1			3	
129. Domek	Czarneckiego	1			3	
130. Dworek	Swaryczewskiego	2			4	
131. Domek	Pilawskiego	1			1	
132. Dworek	Zatwardniczich	1			2	
133. Dworek	JPa Janickiego	1			3	
134. Domek	Sttgo Paciewiczza	2			3	
135. Domek	Baranowski Wdowy	1			2	
136. Dworek	JW. Ztarzynskiego	3			4	
137. Domek	P. Szelestynskiego	2			2	
138. Kamienica	Suksessorow JJ.WW. Humieckich	5			6	
139. Kamienica	Suksessorow Sttgo Czerkiesa	2			3	
140. Pałac	JW. Raciborowskiego	4			1	
	Latus	343	14	37	449	
141. Dworek	JW. Lipinskiego					Libertowana
	Podkomorzego Pod.					
142. Dworek	W. Szymanowskiego	4			4	
143. Domek	Spendowskiego	1			1	
144. Dworek	JP. Szaląnskiego	6			7	
145. Dom	Sttgo Frydryka Czernika	1			3	
146. Sklepik	Zenkiewiczow	1			2	
147. Sklepik	Do Koscioła Ormienskiego	1			2	
148. Sklepik	Do Tegoz Koscioła	1			2	
149. Sklepik	Delło	1			1	
150. Sklepik	Sztt. Szczecinskiego	1			1	
151. Domek	Szyby	1			1	
152. Domek	Beptrego	1			1	
153. Domek	Machnowskiego	i			1	
154. Domek	Przyzcisinskiego	2			2	
155. Domek	Stefana Antosiewiczza	1			3	
156. Domek	Andrzeja Dawidowicza	2			3	
157. Domek	Szenewerka	1			4	
158. Chata	Malinowski	1			1	Zoln.
159. Chata	Zalinskiego	1			1	Zoln.
160. Chata	JP. Eliasza Horodnickiego	1			1	
161. Chata	Białostockiego	1			1	
162. Chata	Baykowskiego	1			1	
163. Dom	Mohylowskiego	1			1	Zoln.
164. Domek	Kwiatkowskiego	1			1	
165. Rezydencya	Przy Cerkwi S: Mikołaja	2			2	

166. Koszary	Nowe w których znayduie się 6 izb oficerow. Z Tych iedna dla Unteroficerow, ktore majacigo lazaretowy dekoracja. Druga na apteka. Trzecia na Rekwizyta lazaretowe zestaicie.				
w. Tychze	Sal duzych 13. Z tych 2 wyloczyno na Lazaret				
Latus		422	14	37	496

ULICA DŁUGA

167. Domek	JP. Kienicha Feldfebla	1		1	Zoln.
168. Domek	Pana Romanowskiego Felczera	2		2	
169. Dom	Prosianiewicza Szewca	2		2	
170. Dworek	Wiel. Jza Generała Adjutanta	2		4	
171. Dworek	W. Przyborowskiego	2		4	
172. Dworek	JW. Potockiego Starosty Olsztynskiego	2		6	
173. Dworek	JW. Bogusza	5		4	
174. Dworek	W. Karszy	3		4	
175. Dworek	JW. Potockiego Czesnika Kor.	2		5	
176. Dworek	W. Prokopowiczowy Majorowy	2		4	
177. Dworek	W. Ptaszynskiego Majora	3		2	
178. Dworek	W. Dziwanowskiego	2		3	
179. Dworek	W. Komorowskiego Majora	4		4	
180. Sklepiak	Snoweddeckiego	1		2	
181. Dworek	W. Słoneckiego	5		4	
182. Dworek	W. Dederkała Suksessorow	2		4	
183. Domek	Tomasza Sobolewskiego	1		2	
184. Domek	Kosinkiewiczza Szewca	2		6	
185. Rezydencya	Przy Starym Kosciele Ormienskim	2		1	
186. Szpital	Do Kosciała Ormienskiego nalezący na Lazaret Regimentu Buławy Polney obrocony				
187. Dworek	JP. Dumanowskiego Sekret				Poczta
188. Dom	Lotockiego Krawca	1		2	
189. Dworek	W. Koziobrocki Starosciny	3		4	
190. Dworek	W. Sierakowskiego Podpulkown	2		4	Podpulk
191. Dworek	W. Janiszewskiego Kapit	2		3	Kapit.
192. Dworek	W. Hanickiego Pułkownika	4		4	Pułk.
193. Dworek	W. Heremrona Porucznika	2		2	Porucz.
194. Dworek	Macieja Maliszewskiego	3		4	
195. Dom	Piotra Kuhajewskiego	2		2	
Latus		486	14	37	585
196. Dworek	W. Falkowskiego Kapit.	4		3	
197. Dworek	JW. Sadowskiego Starosty	2		4	
198. Chata	Stt. Antosiewiczza	1		1	
199. Chata	Macieja Ordynskiego	2		1	

200. Dom	Stt. Michała Tychowskiego	2	5
201. Dworek	Suksessorow Soltowskich	2	6
202. Dworek	W. Leona Sadkowskiego	2	2
203. Dom	Sttgo Kiernickiego	1	2
204. Dworek	Suksessorow Lubonskich	2	2
205. Dworek	Tychze Drugi	2	4
206. Dworek	W. Martynowskiego	3	3
207. Domek	Sttgo Zawadowskiego	1	1
208. Domek	Sttgo Zawrysiewicza	1	2
209. Domek	Sttgo Kachniakiewicza	2	3
210. Domek	Sttgo Marcina Horczakiewicza	1	3
211. Dom	Sttgo Woyciecha Czczelnickiego	3	4
212. Domek	JP. Andruszkiewicza	2	3
213. Domek	Sttgo Marszewskiego	2	4
214. Domek	Sttgo Przyslawskiego	1	2
215. Domek	Sttgo Dominika Uczty	1	3
216. Domek	Sttgo Ignacego Kocubinskiego	2	5
217. Domek	Sttgo Hamera Slusarza	1	1

ULICA ZARWAŃSKA

218. Dom	Kredyt. Szt. Przybyłowskiego	3	1	1	
219. Dom	Sttny Marty Lazarewiczowy	4		5	
220. Dworek	Suksessorow W.W.Darowskich	2		5	
221. Dworek	Kancellaria Grodz				
222. Dom	Sttny Antoniowy Czerkiesowy	4		4	
223. Dom	Suksessorow Przybylskich	2		4	
224. Domek	Sttgo Morego po Zabłońskim	1		3	
	Latus	542	14	38	670
225. Dworek	Wiel. Zamskiego	5		3	
226. Dworek	JP. Jaworskiego	4	1	1	
227. Dworek	W. Komarnickiego	2		3	
228. Dworek	W.OO. Bazylanow	2		4	
229. na Tychze	Gruncie OO. Bazylanow	5	1	1	
230. Konwent	Wieliebnych OO. Bazylanow			6	Komora 1
231. Dworek	Kaspra Roznieckiego	3		4	
232. Domek	Sttny Swidnicki	2		3	
233. Domek	Sttgo Dziwakowskiego	2		2	
234. Dworek	W. Kaminskiego Szambelana	2		5	
235. Dworek	W. Obrębskiego Woyskiego	2		5	
236. Dom	Sttgo Jakyba Ochotnickiego	3		5	
237. Dworek	W. Pęchyrzewskiego	1		3	Poruczn.
238. Dom	Suksessorow Hrehorowicza	2		4	
239. Dworek	W. Rasiewiezowy	2		4	
240. Dworek	Wiel. Olszewskiego	2		4	
241. Dworek	Wiel. Roznieckiego	3		4	
242. Dom	Sttgo Zęgawskiego	2		4	
243. Domek	Sttgo Woycichowskiego	2		2	
244. Dom	Witaszewskiego	2		5	
245. Domek	Halszczyca	2		3	
246. Domek	Ignacego Aslanowicza	1		1	
247. Domek	Kaminskiego	1		1	Zoln.

248. Domek	Jozefa Kowalskiego	1			1	Pran.
249. Domek	Mazałowiczowy Wdowy	1			1	
250. Domek	Głowackiego	1			1	
251. Domek	Sobestiana Kowalskiego	1			1	
252. Domek	Sttgo Zangi	1			1	
253. Exofficium	W. Karszy Dworku Spustoszałego	1			5	
254. Domek	Dumanowskiego	1			2	
	Latus	601	16	38	759	
255. Dworek	W. Mondzelowskiego	2			3	
256. Dom	Sttgo Adama Glinskiego	2			3	
257. Domek	Sttgo Chernigi Kowala	1			1	
258. Dworek	W. Fasciszewskiego	2			3	
259. Dworek	W. Jana Pawłowskiego	2			3	
260. Dworek	Jp. Leskiewicza	2			3	
261. Dom	Sttny Staniszewski	1			3	
262. Dworek	W. Wanowskiego	3			3	
263. Dworek	W. Pogorzelskiego	3			3	Kapit.
264. Dworek	JW. Strzałkowskiego	3			4	
265. Dworek	W. Wierzbickiego	3			4	
266. Dworek	Stt Mitasiewicza	3			4	
267. Dworek	Wiel. Czerwinski	3			2	
268. Dworek	JP. Wiszniowskiego	1			3	
269. Dworek	W. Franciszka Sadkowskiego	2		1	1	
270. Domek	Karola Piekarza	2			4	
271. Domek	Sttgo Motrewicza	2			4	
272. Dworek	W. JP. Gutowskiego	2			4	
273. Sklepek	Suksessorow w. Lesickiego w Murze pusty	1			1	
274. Dworek	W. Kaczkowskiego Sędziego	3			6	
275. Dworek	JW. Jaszewskiego Sędziego	2			5	
276. Dworek	W. Zabęckiego	2			3	
277. Dworek	Kreditt. Konopackiego	2			4	
278. Kamienica	Wiel. Macowieckiego	6	-		5	
279. Kamienica	Kapitulna w ktorey W. Malczewskiego		3			2

ULICA TATARSKA

280. Dworek	Kapitulny gdzie Jmc X. Raduchowski		2			5
281. Probstwo	JW. Jmc X ^{dza} Stadnickiego	3				4
282. Dworek	Wiel. Podolskiego	2				3
	Latus	666	16	39	848	
283. Dworek	Kapit. przed po Jezuitami	5				1
284. Dworek	Suksessorow Jmc. X. Barszcza	4				4
285. Dworek	WW. Kuczynskich	3				4
286. Dworek	Kapituly przed Karmalitami	2				3
287. Dworek	Karmalitanski	3	1			1
288. Konwent	Karmalitanski					16
289. Dworek	JW. Gawronski Podkomorzy Zatyczew					Libertowany
290. Dworek	Jmc Pa Bednarowskiego	3				3
291. Dworek	Jmc P. Smiarowski Wdowy	1				3

292. Domek	Baranieckiego	2	2
293. Domek	Ułasiewiczza	1	1
294. Dworek	Suksessorow Wiel. Lesniewiczza	2	4
295. Dworek	Jmc P. Kwiatkowskiego	3	4
296. Rezydencya	Przy Cerkwi S. Piotra	2	2
	Jmx Korendowicza		
297. Dom	Stt. Snoweddeckiego	2	3
298. Dom	Stt. Macieja Surowiszczyzynskiego	5	4
299. Dom	Stt. Paszkowskiego	1	4
300. Dom	Stt. Macieja Jawornickiego	3	5
301. Dworek	Wiel. Zabierzewskiego	2	3

DOMY PO NAD SKAŁE OD BRAMY POLSKIEY CIĄGNĄCE SIĘ

302. Chata	Siedleckiego Dziada	1	1		
303. Chata	Adamowskiego	1	1		
304. Dworek	Tuczunskiego	2	4		
305. Domek	Stt. Dudkiewiczza	1	2		
306. Domek	Krasnodępskiego	1	3	Zoln. B.P.	
307. Domek	Mokrzyckiego Woznego	1	1		
308. Domek	Cybuliego Krawca	3	4		
309. Domek	Krakowieckiego	2	3		
310. Domek	Kulczyckiego	2	2		
311. Chatka	Podufałowicza	1	1		
312. Bursa	Po Jezuicka na Lazaret obrocony		1		
313. Konwent	Po Jezuicki				
	Kollegium				
314. Domek	Janowskiego	1	1	Zoln.	
315. Rezydencya	Do Kaplicy Radzieckiey należąca	2	3		
316. Domek	Stt. Stefana Fedakiewiczza	1	1		
317. Pałac	Jw. Biskupa Kamienieckiego	6	5		
	Latus	735	18	41	941
318. Szpital	Katedry Kamienieck.	2	2	2	
319. Kamienica	Do Probostwa	2			
	S. Katarzyny należąca				
320. w Kamienicy	Teyze na Dole do Koszar.			8	
	Po Franciszkanskim				

DOLINA OD POLSKIEY DO RUSKIEY BRAMY CIĄGNĄCA SIĘ

321. Domek	Stt. Guzikiewiczza	2	2	
322. Domek	Stt. Dunajewskiego	2	2	
323. Chata	JMP.	2	1	Zoln.
324. Dom	Stt. Stefana Hubickiego	2	4	
325. Chata	Stt. Pawła Bilskiego	1	2	
326. Chata	Stt. Pawła Mihulskiego	1	2	
327. Chata	Stt. Macieja Horodynskigo	2	2	
328. Domek	Stt. Malinowski	1	2	
329. Dom	Stt. Tomasza Hofmana		1	Repar.
330. Domek	Stt. Wychnopnickiego	1	1	
331. Browar	Stt. Wiernickiego			Libert.
332. Chatka	Stt. Galemberka	1	1	
333. Browar	Micyski	1	2	

334. Chatka	Stt. Szymona Mazyrkiewicza	1			1	
335. Domek	Stt. Stanisława Miroczki	1			2	
336. Browar	Sztt. Jozefa Hubickiego					Libert.
337. Chatka	Suksessorow Swirgockiego	1			2	
338. Chata	Antoniego Miroczki	1			1	
339. Domek	Stt. Krynickiego	1			2	
340. Chata	Mestowskięgo	1			2	
341. Browar	Lesiewiczza					Libert.
342. Domek	JP. Zawadzkiego Faierwerka	1			1	Zoln.
343. Dom	Bazylego Sołtysenka	1			2	
344. Dom	Gębickiego Piekarza	1			2	
	Latus	764	18	43	988	
345. Chata	Popowskiego	1		Sam	1	Zoln. hans.
346. Chata	Strzyzewskiego Piekarza	1			1	
347. Domek	Jana Lewickiego	1			1	Zoln. B.P.
348. Chata	Mazurkiewiczowy Wdowy	1			2	
349. Chata	Stt. Mołdawskiego	1			2	
350. Domek	Prokopa Minatowicza	1			1	
351. Domek	Stt. Lipinskiego	1			2	
352. Chata	Fedorowicza	1			1	Zoln. B.P.
353. Chata	Jaworskiego Mularza	1			1	
354. Chata	Białkowskiego Piekarza	1			2	
355. Chata	Wierzbickiego	1			1	Zoln. Gran.
356. Chata	Lipinskiego Szewca	1			2	
357. Domek	Zulinskiego	1			1	
358. Domek	Sztt. Jana Czerniakiewiczza	1			1	
359. Chata	Stt. Sobotowski Wdowy	1			2	
360. Chata	Stt. Jana Olanskiego	1			2	
361. Domek	Stt. Lachowiczowy	1			1	
362. Chata	Stt. Tomasza Jakubowskiego	1			2	
363. Chata	Stt. Szymona Polanskiego	1			1	
364. Chata	Stt. Prochowskiej Wdowy	1			2	
365. Chata	Antoniego Zacharka	1			1	Zoln. B.P.
366. Chata	Bartłomieja Jezierskiego	1			1	
367. Chata	Kalinowskiego	1			1	Zoln. B.P.
368. Chata	Jana Krzyzanowskiego	1			1	
369. Domek	Stt. Zukowskiego	1			2	
370. Chata	Stt. Fickiewiczza	2			2	
371. Dworek	Wiel. Mestowskiego Kapit.	1			2	Kapit.
372. Chata	Kowalski	1			1	
373. Domek	Stt. Axętowiczowy	1			2	
374. Domek	Zaborowskiego	1			1	
375. Domek	Kowalskiego	1			2	
	Latus	796	18	43	1032	
376. Chata	Ikydorowij Motydanskicy	1			1	
377. Chata	Jędrzeia Szpilkowskiego	1			2	
378. Domek	Wincentego Głoskiego	1			2	
379. Dworek	JW. Witte Generała	4			3	
380. Chata	Ogrodnika JW. Generała	1			1	
381. Chata	Lewandowskiego Piekarza	1			1	
382. Chata	Dmytra Lewandowskiego					
383. Chata	Winiarskiego	2			2	

384. Chata	Lipinskiego	1		1	Zoln. B.P.
385. Domek	Jmp. Tynowskiego Podh.	1		1	Zoln. B.P.
386. Domek	Martynowskiego	1		1	Zoln. B.P.
387. Chata	Matuszewskiego	1		1	
388. Chata	X.X. Trynitarry	1		2	
389. Chata	Stt.Postolowskiego	1		1	
390. Chata	Pawła Langi	1		1	
391. Chata	Szmagalski	1		1	
392. Dworek	Jozefa Wiernickiego	2		4	
393. Dom	Stt. Zborowskiego	1		2	
394. Dom	Jędrzeia Kerzewicza	1		2	
395. Dworek	Jp. Wiszniowskiego	1		2	
396. Domek	Arbiezewicza	1		1	Zoln. B.P.
397. Domek	Zaniewiczza	2		2	
398. Dworek	Jmc P. Oszczakiewiczza	1		1	Zoln. B.P.
399. Chata	Podgurski Wdowy	1		1	
400. Domek	Szmyta Lokaia	2		2	Zoln. B.P.
401. Chata	Podolski Wdowy	1		1	
402. Chata	Pawłowskiego	1		1	Zoln.
403. Chata	Hryhorowicza	1		1	Zoln.
404. Chatka	Bazarskiego	1		1	Zoln.
405. Chata	Popowskiego	1		1	Zoln.
406. Chata	Kozłowskiego	1		2	
407. Chata	Fiałkowskiego	2		-	
	Latus	835	18	43	1081
408. Chata	Glinskiego	1		2	
409. Chata	Wołoszynskiego	1		1	Zoln.
410. Chata	Krasienkiewiczza	1		1	
411. Chata	Theodora Ciesli	1		1	
412. Chata	Jozefa Zebraka	1		1	
413. Dom	Stt. Antosie Wicza	2		3	
414. Chata	Korzeniowskiego	1		1	Zoln. B.P.
415. Chata	Kurydwiczkiego	1		1	Zoln. Kan.
416. Chata	Karpinskiego	1		1	
417. Chata	Serwatowskiego	1		1	Zoln. Gran.
418. Chata	Niedzielskiego	1		1	
419. Chata	Zitwskiego	1		1	
420. Chata	Janczynskiego	2		2	
421. Chata	Pana Jezierskiego	1		1	
422. Chata	Jędrzeiowski Wdowy	1		1	
423. Chata	Lewickiego	1		2	
424. Dom	Stt. Chudymy	1		3	

CHATKI PO POD SKAŁY ZA WODĄ SYTUOWANEU

425. Chata	Ceczelskiego	1		1	Zoln. B.P.
426. Chata	Popowskiego	1		1	Zoln. Kan.
427. Chata	Zielinskiego	1		1	Zoln. B.P.
428. Chata	Wasilewskiego	1		1	Zoln.
429. Dworek	Jmc. X. Chmielowskiego	2		3	
430. Chatka	Kułaczkowskiego	1		1	
431. Chatka	Jana Hrehorowicza	1		1	Zoln.

432. Chatka	Stt. Pilika	1			1	
433. Chatka	Stt. Samborskiego	1			1	
434. Chatka	Witanowskiego	2			1	Zoln.
435. Chatka	Jagniszewskiego	1			1	Zoln.
436. Chatka	Michała Kowalskiego	1			1	
437. Chatka	Sokalskiego .	1			1	Zoln.
	Latus	869	18	43	1120	
438. Chata	Bedrenka	1			1	Zoln.
439. Chata	Branickiego	1			1	
440. Chatka	Surowiszczynskiego	1			1	
441. Chata	Brawskiego	1			1	Zoln.
442. Chata	Horbaczewskiego	1			1	Unter.
443. Chata	Mayiewskiego	1			1	
444. Chata	Petruniewiczza	1			1	
445. Domek	Stt. Sokalskiego	1			1	Zoln.
446. Dom	Dziergieli	1			1	
447. Domek	Czarneckiego	1			1	

KARWASARY OD RUSKIEY BRAMY ZACZYNAJĄCCIĄGNĄCE SIĘ PO POD SKAŁĘ

1. Chata	Moszka Krawca	1			1	
2. Chata	Balinskiego	1			1	
3. Chata	Piotra Cygana	1			1	
4. Chata	Benia Krawca	1			2	
5. Chata	Babiuka Hędlarza	1			1	
6. Chata	Suchera Hłotnika	1			2	
7. Chata	Oza Krawca	1			1	
8. Chata	Abramka Krawca	1			1	
9. Chata	Zeybki Szmuklerza	1			1	
10. Chata	Jankła Szmuklerza	1			2	
11. Chata	Mortka Krawca	1			1	
12. Chata	Szymona Krawca	1			1	
13. Chata	Zachary Krawca	1			1	
14. Chata	Jurkowy Mielniczki	1			1	
15. Chata	Uszera Krawca	1			1	
16. Chata	Dawidka Krawca	1			1	
17. Chata	Owszy Zyda	1			2	
18. Chata	Szmaj Furmana	1			1	
19. Chata	Jacentego Mielnika	1			1	
20. Domek	Jankła Krawca	2			1	
21. Chata	Dawidka	1			1	
22. Dworek	Jankła Krawca	2			2	
23. Chata	Alexandra Krawca	1			1	
24. Chata	Herszka Szkolnika na Szkole					
25. Chata	Szaj Krawca					
	Latus	905	18	43	1160	
26. Chata	Abramka Kusznerza	1			1	
27. Chata	Moszka Krawca	1			1	
28. Domek	Szlomy Brodzkiego	2			2	
29. Chata	Rabinowy Wdowy	1			1	
30. Chata	Zeybki Szkolnika	1			1	

31. Chata	Szlomy Tysmienickiego	1	1	
32. Chata	Gawryła Belfera	1	1	
33. Chata	Herzka Szkolnika	2	2	
34. Chata	Herszka Szmuklerza	2	2	
35. Chata	Benia Kupca	2	2	
36. Chata	Szlomy Krysowatego	1	1	
37. Chata	Zipy Rabina	1	1	
38. Chata	Złotnika	2	2	
39. Chata	Majorka Tysmienickiego	1	1	
40. Chata	Herszka Krawca	1	1	
41. Chata	Moszka Słepego	1	2	
42. Chata	Majorka Krawca	1	1	
43. Chata	Paszkiewiczza	1	1	Zoln.
44. Chata	Moszka Krawca	1	1	
45. Chata	Jcka Złotnika	2	2	
46. Chata	Moszka Berkowicza	1	2	
47. Chata	Srula Piekarza	1	1	
48. Chata	Cudyka Kupca	2	2	
49. Chata	Szaj Cudykowicza	1	1	
50. Chata	Jankła Krawca	1	1	
51. Chata	Kielmana Szmuklerza	1	1	
52. Chata	Zeybki Piekarza	1	1	

KARWASARY PO ZA POTOK OD CERKWI ZASZYNAIĄCPO NAD RZEKĘ CIĄGNĄCE SIĘ

53. Chata	Jmc. X. Stradeckiego	2	1		
54. Chata	Pinkasa Krawca	2	2		
55. Chata	Jankła Krawca	1	1		
	Latus	944	18	43	1200
56. Chata	Gdala Rzeznika	1	1		
57. Chata	Zawelowy Wdowy	1	1		
58. Chata	Borucha Krawca	1	1		
59. Chata	Jukima Krawca	1	1		
60. Chata	Berka Krawca	1	1		
61. Chata	Symona Szewca	1	1		
62. Chata	Andrucha Lukiana Piekarza	2	1		
63. Chata	Orona Mirocznika	2	2		
64. Chata	Ela Krawca	2	2		
65. Chata	Matysa Szewca	2	2		
66. Chata	Lukasza Kowala	2	1		
67. Chata	Grzegorzewskiego	2	1	Zoln.	
68. Chata	Szlomki Mosięznika	2	2		
69. Chata	Alexandra Baliszczuka	1	1	Zoln.	
70. Chata	Michałskiego	1	1	Zoln.	
71. Chata	Lankowskiego	1	1		
72. Chata	Michalka Babiuka	2	1		
73. Chata	Mortka Zyda	2	2		
74. Chata	Kunasiewiczza	1	1	Zoln.	
75. Chata	Luzyckiego	2	1	Zoln.	
76. Chata	Fedorowicza	1	1	Zoln.	
77. Chata	Dedka	1	1	Zoln.	

78. Chata	Stachurskiego	1		1	Zoln.
79. Chata	Zurakowskiego	1		1	Zoln.
80. Chata	Wizmera	2		1	Zoln.
81. Chata	Petra Bały	1		1	
82. Chata	Tomka Woyta	2		1	
83. Chata	Dombrowskiego	1		1	Zoln.
84. Chata	Stebelskiego	1		1	Zoln.
85. Chata	Gabry	1		1	Zoln.
86. Chata	Furmanskiego	1		1	
87. Chata	Jwana Chłopa	2		1	
88. Chata	Antocha Chłopa	1		1	
89. Chata	Szczepińskiego	2		1	Zoln.
90. Chata	Hrynka K.	1		1	
	Latus	994	18	43	1240
91. Chata	Michała Kowala	1		1	
92. Chata	Jwasia Chłopa	1		1	
93. Chata	Czarnecki Wdowy	1		1	
94. Chata	Prysiewicza	2		1	Zoln. Gran.
95. Chata	Onufrego Wysockiego	1		1	
96. Chata	Surowiszczynskiego	1		2	
97. Chata	Gawryka	1		1	
98. Chata	Tymka Zubczyka	1		1	
99. Chata	Nowa Samuela Niemca				Reparatur.
100. Chata	Jlka Słepego Kowala	1		1	
101. Chata	Pawłowskiego	1		1	Zoln. Gran.
102. Chata	Rzeszowskiego	1		1	
103. Chata	Meruna	2		1	
104. Chata	Soroki	2		1	

FOLWARKI RUSKIE

1. Chata	Petra Giski	1		1	
2. Chata	Grzeska Skarbka	1		1	
3. Chata	Jwana Szkrebeta	1		1	
4. Chata	Dmytra Gilki	1		1	
5. Chata	Walka Działyńskiego	1		2	
6. Chata	Jurka Jurczynskiego	1		2	
7. Chata	Wasyla Jlkowego Syna	1		1	
8. Chata	Fedka Jwaszczyszynego	1		2	
9. Chata	Szymka Popławskiego	1		1	
10. Chata	Szymona Michayłyka	1		1	
11. Chata	Jana Grynczyszynego	1		1	
12. Chata	Michayła Lasharczuka	1		1	
13. Chata	Sobka Słobodzianika	1		1	
14. Chata	Szymka Sługi Mieyskiego	1		1	
15. Chata	Woytka Słobodzianika	1		1	
16. Chata	Antoszka Dołhanczuka	1		1	
17. Chata	Jakuba Halczynego Zięcia	1		1	
18. Chata	Matysa Mazura	1		1	
	Latus	1028	18	43	1275
19. Chata	Jurczychy Wdowy	1		1	
20. Chata	Jana Berbela	1		1	

21. Chata	Wasyła Dołgania	1			1
22. Chata	Jakuba Szeregija	1			1
23. Chata	Semena Meykowego Syna	1			1
24. Chata	Woyciecha Nagurzewskiego	1			1
25. Chata	Jwana Meykowego Syna	1			1
26. Chata	Kuby Popławskiego Zięcia	1			1
27. Chata	Jacka Balńskiego	1			1
28. Chata	Jwana Słobodzianika	1			1
29. Chata	Jana Jazłowieckiego	1			1
30. Chata	Tanaska Giskowego Zięcia	1			1
31. Chata	Macka Słobodzianika	1			1
32. Chata	Koscia Bezdziętnego	1			1
33. Chata	Andrucha Krzywczanowego	1			1
34. Chata	Wasyła Andruszkowego Zięcia	1			1
35. Chata	Jakuba Kusznięra	1			1
36. Chata	Macka Kędzierawego	1			1
37. Chata	Nazimka	1			1
38. Chata	Jwaszczychy Wdowy	1			1
39. Chata	Fedka Prusa	1			1
40. Chata	Michała Burdeynego	1			1
41. Chata	Jana Basiuka	1			1
42. Chata	Szymona Wackiewicza	1			1
43. Chata	Meyzczychy Wdowy	1			1
44. Chata	Seney Zicedwy Wdowy	1			1
45. Chata	Zapolińskiej Wdowy	1			1
46. Chata	Prokopa Kowala	1			1
47. Chata	Fedka Troczka	1			1
48. Chata	Bazyłego Łukasiewieza	2			2
49. Chata	Jozefa Golńskiego	1			1
50. Chata	Piotra Kudłasza	1			1
51. Chata	Antoniego Raboczynskiego	1			1
	Latus	1062	18	43	1309
52. Chata	Michała Kowala	1			1
53. Chata	Jana Rybakowskiego	1			1
54. Chata	Pawła Kluczynskiego	1			1
55. Chata	Macieja Tatarowicza	1			1
56. Chata	Jana Mularza	1			1
57. Chata	Jana Chrzanowskiego	1			1
58. Chata	Jana Chodakowskiego	1			1
59. Chata	Topolskiego	1			1
60. Chata	Filipowicza	1			1
61. Chata	Soszynskiego	1			1
62. Chata	Piątkowskiego	1			1
63. Chata	Glebockiego Kap. na Skarbowym	1			1
64. Chata	Mikołaja Huywana	1			1
65. Chata	Segiedyna	1			1
66. Chata	Kiendryckiego	1			1
67. Chata	Cwitlińskiego	1			1
68. Chata	Panasuskiego	1			1
69. Chata	Strzelbickiego	1			1
70. Chata	Galasińskiego	1			1

Zoln. Gran.

Zoln.

Zoln.

Zoln.

Zoln.

Zoln.

Zoln.

Zoln. Gran.

Zoln. Gran.

Zoln.

JURUDUKA TRYNITARSKA

71. Chata	Bazylego Bednarza	1		1	
72. Chata	Panka Mielnika	1		1	
73. Chata	Maxymowicza	1		1	
74. Chata	Lewandowskiego	1		1	
75. Chata	Kerniewiczza	1		1	Zoln. Gran.
76. Chata	Sokołowskiego	1		1	Zoln. Gran.
77. Chata	Procka Kowala	1		1	
78. Chata	Wieniawskiego	1		1	
79. Chata	Szklarza Niemca	1		1	
80. Chata	Cygana	1		1	

JURYDYKA KARMALICKA

81. Chata	Bazylego Czerniaskiego	1		1	
82. Chata	Meliczki Wdowy	1		-	1
	Latus	1093	18	43	1340
83. Chata	Chudzinskiego	1		1	
84. Chata	Niemca Garbarza	1		1	
85. Chata	Mazurkiewiczza	1		1	Zoln. Gran.
86. Chata	Szymona Dąbrowskiego Tkacza	1		1	
87. Chata	Syna Furyera	1		1	Zoln.
88. Chata	Zyda po Fedku Mularzu	1		1	
89. Chata	Zyda na Hocykowym	1		1	
90. Chata	Balickiego	1		1	Zoln. Gran.
91. Chata	Suskiego	1		1	Zoln. Gran.
92. Chata	Oleyniczki Czernecichy	1		1	
93. Chata	Lisickiego	1		1	Zoln. Gran.
94. Chata	Wiszniowskiego	1		1	Zoln. Gran.
95. Chata	Sieczkoryza	1		1	Zoln.
96. Chata	Kuzia Szewca	1		1	
97. Chata	Wiszniewskiego	1		1	Zoln. B.P.
98. Chata	Razynskiego	1		1	Zoln. Gran.
99. Chata	Krzyzanowskiego Wachmistrza	1		2	

JURYDYKA FRANCISZKANSKA NA FOLWARKACH POLSKICH ZNAJDUIĄCA SIĘ

1. Chata	Czyli Browar po Franciszkanski	1		3	
2. Chata	Mikołaiia Szczerbanskiego	1		1	
3. Chata	Rybickiego Mularza	1		1	
4. Chata	Gotlika Garbarza	2		2	
5. Chata	Daszkowskiego Mularza	1		1	
6. Chata	Ziobrowskiego	1		1	
7. Chata	Rzeszczynski Wdowy	1		1	
8. Chata	Michała Jandzinskiego	1		1	
9. Chata	Macieja Mozdzińskiego	1		1	
10. Chata	Mikołaja Kuszki	1		1	
11. Chata	Tadeuszowy Wdowy	1		1	
12. Chata	Dubinskiego	1		1	Zoln.
	Latus	1123	18	43	1374

FOLWARKI POLSKIE

1.	Chata	Jakuba Smolinskiego	1			1	
2.	Chata	Michała Diaka	1			1	
3.	Chata	Semiona Komarzynskiego	1			1	
4.	Chata	na Laskoskiego Bartosz	1			1	Zoln.B.P.
5.	Chata	Michała Uhryna	1			1	
6.	Chata	Bartosza Dębickiego	1			1	
7.	Chata	Uhrynki Wdowy	1			1	
8.	Chata	Grzegorza Husiatunskiego	1			1	
9.	Chata	Andrzeia Kunasiewicza	1			1	
10.	Chata	Woyciecha Sakowskiego	1			1	
11.	Chata	Olexy Stefuruna	1			1	
12.	Chata	Franciszka Białkowskiego	1			1	
13.	Chata	Jozefa Tkacza	1			1	
14.	Chata	Jozefa Or	1			2	
15.	Chata	Jozefa Wilczynskiego	1			1	
16.	Chata	Michała Olewskiego	1			1	
17.	Chata	Jana Czaykowskiego	1			2	
18.	Chata	Nikifora Husiatunskiego	1			1	
19.	Chata	Rychlicki Wdowy	1			1	
20.	Chata	Macieja Ostrowskiego	1			1	
21.	Chata	Antoniego Kowalskiego	1			1	
22.	Chata	Jana Woytowicza	1			1	
23.	Chata	Jana Radwanskiego	1			1	
24.	Chata	Franciszka Henkla Mularza	1			1	
25.	Chata	Panka Pihulaka	1			1	
26.	Chata	Szymona Michalskiego	1			1	
27.	Chata	Dmytra Kowala	1			1	
28.	Chata	Franciszka Woytasiewicza	1			1	
29.	Chata	Stefana Woytasiewicza	1			1	
30.	Chata	Macieja Mady	1			1	
31.	Chata	Bazylego Krychowskiego	1			1	
		Latus	1154	18	43	1407	
32.	Chata	Walentego Łękowskiego	1			1	
33.	Chata	Mikołaya Ostrowskiego	1			1	
34.	Chata	Macieja Podry	1			1	
35.	Chata	Jana Bojackiego	1			1	
36.	Chata	Maruna Tara	1			1	
37.	Chata	Alexandra Mokrzyckiego	1			1	
38.	Chata	Tomasza Kluszkiewiczza	1			2	
39.	Chata	Onufrego Tomkiewiczza	1				Reparatur
40.	Chata	Na Podufałowiczowym	1			1	Zoln. B.P.
41.	Chata	Andrzeja Uhryna	1			1	
42.	Chata	Jakuba Swarzynskiego					niemieszka
43.	Chata	Stefanowy Pułtorackowy	1			1	
44.	Chata	Mikołajowy Snowedecki	1			1	
45.	Chata	Romana Stelmacha	1			1	
46.	Chata	Jana Zewickiego	1			1	
47.	Chata	Woyciecha Swidnickiego	1			1	
48.	Chata	Adamowicza Bednarza					niemiszka
49.	Chata	Lukarza Bojackiego	1			1	
50.	Chata	Grzegorza Chylnskiego	1			1	

51. Chata	Tymczychy Wdowy	1			1	
52. Chata	Bisierowy Wdowy	1			1	
53. Chata	Zaniewiczowy Wdowy	1			1	
54. Chata	Stefana Horodynskiego	1			1	
55. Chata	Jana Pozeptowskiego	1			1	
56. Chata	Bazyłowy Wdowy	1			1	
57. Chata	Fedora Gesza	1			1	
58. Chata	Fedora Karpowicza	1			1	niemiszką
59. Chata	Błazka Hayduczka	1			1	
60. Chata	Macieja Wychnickiego	1			1	
61. Chata	Olexy Manczura	1			1	
	Latus	1181	18	43	1434	
62. Chata	Maławskiego Strzelca	1			1	
63. Chata	Maryi Wdowy	1			1	
64. Chata	Stebelski Wdowy	1			1	
65. Chata	Mistalski Wdowy	1			1	
66. Chata	Byczkowskiego Kucharza	1			1	
67. Chata	Macieja Dobrowolskiego	1			1	
68. Chata	Morzezewskii Wdowy	1			1	
69. Chata	Dromireckii Wdowy	1			1	
70. Chata	Piotra Hordynskiego	1			1	
71. Chata	Mikołaja Strzelbickiego	1			1	
72. Chata	Jana Wrzeszcza	1			1	
73. Chata	Tomasza Pytkowskiego	1			1	
74. Chata	Tomasza Zurawskiego	1			1	
75. Chata	Błazeja Zurawskiego	1			1	
76. Chata	Benedykta Wepółowskiego	1			1	
77. Chata	Jana Charzewskiego	1			1	
78. Chata	Mikołaja Bojar	1			1	
79. Chata	Stanisława Zurawskiego	1			1	
80. Chata	Ogonowskiego	1			1	
81. Chata	Jana Zadrzewskiego	1			1	
82. Chata	Stanisława Zabrzewskiego	1			1	
83. Chata	Komarnickiego	1			1	
84. Chata	Jozefa Zurawskiego	1			1	
85. Chata	Raczkowski Wdowy	1			1	
86. Chata	Dumanowskiego Szlachcica	1			1	
87. Chata	Zawalskiego	1			1	
88. Chata	Jmc Xdza Michalewicz	1			1	
89. Chata	Topolskiego	1			1	Zoln.
90. Chata	Trojanowskiego	1			1	
91. Chata	Tronkiewicz	1			1	Zoln.
	Latus	1211	18	43	1464	
92. Chata	Hubinskiego	1			1	Zoln.
93. Chata	Andrzeja Milewskiego	1			1	Zoln.
94. Chata	Jankowskiego	1			1	Zoln.
95. Chata	Antoniego Patryckiego	1			1	Zoln.
96. Chata	Dromireckiego	1			1	Zoln.
97. Chata	Woyciecha Sokalskiego	1			1	
98. Chata	Winnickiego	1			1	Zoln.
99. Chata	Romanowskiego	1			1	Zoln.
100. Chata	Dymytra Kowala	1			1	

101. Chata	Grela	1	1	Zoln.
102. Chata	Kubickiego	1	1	Zoln.
103. Chata	Marszałkiewicza	1	1	Zoln.B.P.
104. Chata	Przepnickiego	1	1	Zoln.
105. Chata	Sieniawskiego	1	1	
106. Chata	Bardzinskiego	1	1	Zoln.
107. Chata	Mykityńskiego	1	1	Zoln.
108. Chata	Woytkowskiego	1	1	Zoln.
109. Chata	Karpinskiego	1	1	Zoln.
110. Chata	Labęcia	1	1	Zoln.
111. Chata	Ostrowskiego Ciesli	1	1	

РОЗПОДІЛ КВАРТИР В МІСТІ КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Розподіл квартир в найближчих селах та передмістях цього ж міста, здійснених вельможним його милості паном Чарковським, бургграфієм міським Кам'янець-Подільським та комісаром, делегованим на основі рішення комісії Доброго порядку Кам'янця-Подільського, зорганізованої для розташування гарнізону, який розміщений в місті Кам'янці-Подільському. 08.10.1789 р.

№ п/п	Будинки	Прізвища власників	Кількість мешканців	Скільки повинно стояти Капітани	Підлегли	Піхота	Примітка
1	2	3	4	5	6	7	8

ПЕРША ПЕРІЯ

1.	Дім	Спадкоємців Вежанських	6	1		1	
2.	Дім	Славетного Негруша	3			5	
3.	Дім	Шимона Колянковського	6			6	
4.	Кам'яниця	Шляхетного Антонія Вірницького	12	1		6	
5.	Дворик	Вельможного Скульського, віцерегента	5			5	
6.	Дім	Славетного Цвікли	5			5	
7.	Дім	Славетного Енджея Кралецького					Заплачено
8.	Семінарія	Кам'янецької кафедри					

ДРУГА ПЕРІЯ

9.	Дім	Шляхетської Дембровичової вдови	6	1		1	
10.	Дім	Шляхетної Зволінської вдови	3			5	
11.	Дім	Славетного Янішевського на Чаплінський	3			6	
12.	Кам'яниця	Вельможного Бенькевича	4			5	
13.	Дім	Шляхетного Мори	2		2	1	
14.	Дім	Спадкоємців Солтовських	4			5	
15.	Дім	Славетного Гжегожа Губицького	3			6	
16.	Дім	Славетної Свидницької	2			6	
17.	Кам'яниця	Шляхетного Томаша Богдановича	5			1	
18.	Кам'яничка	Славетної Лукасевичової	2			6	
19.	Дім	Шляхетного Бжезинського	5	1		1	

ПЕРІЯ ТРЕТЯ

20.	Дім	Спадкоємців Хойнацьких	1			3	
21.	Кам'яниця	Шляхетного Кубовського	5		1	1	
22.	Дім	Кредиторів Зажицького	4			5	

	Всього	86	4	4	80
23. Кам'яниця	Шляхетного Яна Шахіна	3		1	-
24. Дім	Шляхетного Риплянського	5			5
25. Дім	Шляхетного Елінського	4			5
26. Дім	Шляхетного Бакаловича Старшого	1		1	1
27. Дім	Спадкоємців Цетнарських	3		1	1
28. Дім	Шляхетної Бакаловичової	2			1
29. Дім	Шляхетної Павлової Шахінової	3		1	1
30. Кам'яниця	Славетного Юзефа Вірницького	4	1		1
31. Кам'яниця	На двох грунтах шляхетних Чайковських	5	1		6
32. Кам'яниця	Шляхетної Аксентовичової	2	1		1
33. Дім	Шляхетних Вартересевичів	1		1	1

ПЕРІЯ ЧЕТВЕРТА

34. Кам'яниця	Спадкоємців вельможного Рудзіловського	5			8
35. Кам'яниця	Шляхетного Шимоновича	-	1		1
36. Кам'яниця	Спадкоємців Кравди	5	1		1
37. Кам'яниця	Шляхетної Антонієвої Шахінової	3			4
38. Кам'яниця	Шляхетного Ігнатія Декарпелевича	3		1	1
39. Дім	Шляхетного Гжегожа Сеферовича	1			4
40. Дім	Другий шляхетного Сеферовича	3		1	1
41. Дім	Спадкоємців Мельниковичів	1	1		1
42. Кам'яниця	Спадкоємців славетного Гжибовського	3		1	1
43. Кам'яниця	Шляхетного Шадбея	5		1	1
44. Кам'яниця	Шляхетного Гжегожа Богдановича	2			5
45. Дім	Шляхетної Юзефової Богдановичової	1		1	2
46. Кам'яниця	Шляхетної Михайлової Манусевичової	5		2	1
47. Дім	Ясненьможного Мрозовицького по Козловському	1		2	4

СЕРЕДИНА МІСТА

48. Дім	Шляхетного Шидлика	3			7
49. Дім	Шляхетної Жешовської	1	-	-	2
	Всього	161	10	17	148

50.	Дім	Шляхетного Городницького	2	1	1
51.	Дім	Спадкоємців Кавронських	2		5
52.	Дім	Славетного Лесевича	3		5
53.	Дім	Шляхетного Міхала Боярського	4		4
54.	Дім	Його милості паґа Сікорського	2		3
55.	Дім	Славетного Яна Тишовецького	1		4
56.	Дім	Кредиторів Чернякевичовських	3		4
57.	Кам'яниця	Шляхетного Гжегожа Декарпелевича	3		5
58.	Кам'яниця	Шляхетної Хелени Шадбейової	2		6
59.	Кам'яниця	Друга цієї ж	2		4
60.	Склепик	Під ратушею Полянської Вдови	1		2
61.	Кам'яниця	Славетної Гжегожевої Чайковської	2		6
62.	Домик	Чернякевичової	1		1
63.	Дім	Шляхетної Флорианової Сеферовичової	2		4
64.	Дім	Шляхетного Кужинського	2		3
65.	Дім	Славетних Кшиштовофичів	3		5
66.	Дім	Шляхетного Юзефа Губицького	2		5
67.	Дім	Кредиторів Кшиштофа Шимоновича	3		4
68.	Дім	Мацея Солтовського	2		6
69.	Дворик	Превелебного його милості ксьондза Суського Каноніка	3		6

ВУЛИЦЯ П'ЯТНИЦЬКА

70.	Кам'яниця	Шляхетних Мисировичів	4	1	1
71.	Дім	Цих самих другий	1		3
72.	Дім	Славетного Фронкевича	2		4
73.	Дім	Шляхетної Валанської Вдови	2		4
74.	Дім	Шляхетної Риплянської	3		8
75.	Дім	Славетного Думінського	2	1	1
76.	Дім	Шляхетного Шимоновича	3	1	1
77.	Дім	Славетного Якуба Янецького	2		3
78.	Дім	Шляхетної Маркевичової	2	-	2
		Всього	227	13	20
					257

79.	Дім	Щицинського	4	-	4	
80.	Дім	Шляхетної Аслановичової	3	1	1	
81.	Дім	Славетного Юзефа Яновича	4	1	1	
82.	Дім	Шляхетного Каспра Баласановича	3	1	1	
83.	Дім	Шляхетного Опоченка	2	1	1	
84.	Дім	Славетного Кайтана Маркевича	3	1	1	
85.	Дім	Спадкочемців Вартересевичів	2	1	1	
86.	Кам'яниця	Ясновельможного Грабянки	4		7	
87.	Дім	Шляхетного Бурковського	5		4	
88.	Дім	Шляхетного Чижовського	1		2	
89.	Кам'яниця	Депиновська	1		6	
90.	Палац	Ясновельможного Коменданта				
91.	Резиденція	Ясновельможного єпископа руського				Заплачено
92.	Кам'яниця	Ясновельможного Орловського, судді				Заплачено
93.	Кам'яниця	Ясновельможного Орловського, Ловчого коронного	4		5	
94.	Дворик	Ясновельможного Леся	6		6	
95.	Дім	Спадкочемців Гжибовського	2		6	
96.	Дім	Шляхетної Садковської	2		4	
97.	Домик	Його милості пана Огринського	1		1	Кап.
98.	Дім	Славетного Богуцького	1		5	
99.	Офіцини	Ясновельможних Потоцьких	1		4	
100.	Дворик	Ясновельможного Кроковського, Стольника	1		7	
101.	Дім	Славетного Дмитрія Михалевича	3		6	
102.	Дім	Славетного Матиса Хибера	1		5	
103.	Дім	Відважного Щигельського	2			Канон
104.	Дворик	Його милості пана Кшиштофовича	3		6	
105.	Дворик	Я.В.Мрозовицького	5		6	
106.	Дворик	Ясновельможних Стадницьких	3		5	
107.	Монастир	Превелебних отців домініканів	10	4	12	Ком.
108.	Кам'яниця	Спадкочемців Вартересевичів	3		6	

109. Дім	Його милості пана Кульчицького	1			2	
110. Монастир	Панянок домініканок		-	-	-	
	Всього	308	13	30	375	
111. Монастир	Францисканів	2	1	5	-	Ком.
112. Міського управління	В мурі францисканському				4	
113. Резиденція	Скарбова на Високому Ронделі					

ВУЛИЦЯ ВІД РОНДЕЛЯ ЗА ТРИНІТАРАМИ

114. Конвент	Превелебних отців тринітарів			1	6	
115. Дворик	Вельможного Дальке, коронної булави підполковника	2			6	
116. Дворик	Вельможних Птазовських	2			2	
117. Домик	Мазуркевича	1			2	
118. Дім	Черніги, Ковала	2			2	Жовніри Канон.
119. Склепик	Спадкоємців Козловського	1			2	
120. Склепик	Вельможного Янішевського капітана	1			1	
121. Дворик	Вельможного Марковського войського	2			3	
122. Домик	Славетного Гжегожа Богдановича	2		1	1	
123. Домик	Пана Кшиштофовича	1			1	
124. Домик	Кшиштофа Нарольського	2			3	
125. Домик	До пробства вірменського	1			2	
126. Склепик	До пробства вірменського	1			1	
127. Склепик	До того самого пробства	1			1	
128. Склепик	Баранічової вдови	1			3	
129. Домик	Чарнецького	1			3	
130. Дворик	Сваричевського	2			4	
131. Домик	Пилявського	1			1	
132. Дворик	Затвардницьких	1			2	
133. Дворик	Його милості пана Яницького	1			3	
134. Домик	Славетного Пацевича	2			3	
135. Домик	Барановської, вдови	1			2	
136. Дворик	Ясновельможного Старжинського	3			4	
137. Дворик	Пана Шелестинського	2			2	
138. Кам'яниця	Спадкоємців ясновельможних Гумецьких	5			6	
139. Кам'яниця	Спадкоємців славетного Черкеса	2			3	

140. Палац	Ясновельможного Рациборовського	4		1	1	
	Всього	343	14	37	449	
141. Дворик	Ясновельможного Ліпінського Підкоморія Подільського					Звільнено
142. Дворик	Вельможного Шимановського	4			4	
143. Домик	Спендовського	1			1	
144. Дворик	Його милості пана Шаланського	6			7	
145. Дім	Славетного Фридрика Черніка	1			3	
146. Склепик	Ленкевичів	1			2	
147. Склепик	До Костелу вірменського	1			2	
148. Склепик	До того самого костелу	1			2	
149. Склепик	Делло	1			1	
150. Склепик	Шляхетного Щесінського	1			1	
151. Домик	Шиби	1			1	Жовніри
152. Домик	Бептре	1			1	
153. Домик	Махновського	1			1	
154. Домик	Пшисцінського	2			2	
155. Домик	Стефана Антосевича	1			3	
156. Домик	Анджея Давидовича	2			3	
157. Домик	Шеневерка	1			4	
158. Хата	Малиновської	1			1	Жовніри
159. Хата	Залінського	1			1	Жовніри
160. Хата	Його милості пана Еліаша Городницького	1			1	
161. Хата	Бялостоцького	1			1	
162. Хата	Байковського	1			1	
163. Дім	Могильовського	1			1	Жовніри
164. Домик	Квятковського	1			1	
165. Резиденція	При церкві св.Миколая	2			2	
166. Казарми	Нові, в котрих знаходиться 6 офіцерських кімнат. З них одна для унтерів, корті мають лазаретний нагляд, друга – під аптеку і третя залишається під лазаретні реквізити.	3				
В цих же	Залів великих 13. З них 2, включаючи під лазарет гренадерів, залишається	11	-	-		
	Всього	422	14	37	496	

ВУЛИЦЯ ДОВГА

167. Домик	Його милості пана Кеніха, фельдфебеля	1			1	Жовніри
------------	--	---	--	--	---	---------

168. Домик	Пана Романовського фельдшера	2	2	
169. Дім	Просяневича Шевця	2	2	
170. Дворик	Вельможного генерала Ад'ютанта	2	4	
171. Дворик	Вельможного Пшиборовського	2	4	
172. Дворик	Ясновельможного Потоцького старости Ольштинського	2	6	
173. Дворик	Ясновельможного Богуша	5	4	
174. Дворик	Вельможного Карші	3	4	
175. Дворик	Ясновельможного Потоцького чашника Коронного	2	5	
176. Дворик	Вельможної Прокоповичової майорової	2	4	
177. Дворик	Вельможного Пташинського майора	3	2	
178. Дворик	Вельможного Дзівановського	2	3	
179. Дворик	Вельможного Коморовського майора	4	4	
180. Склепик	Сновецького	1	2	
181. Дворик	Вельможного Слонецького	5	4	
182. Дворик	Спадкоємців вельможного Дедеркала	2	4	
183. Домик	Томаша Соболевського	1	2	
184. Домик	Косиневича Шевця	2	6	
185. Резиденція	При старому костелі вірменському	2	1	
186. Шпиталь	Належить до вірменського костелу, що перетворений на лазарет регименту Булави Польної			
187. Дворик	Його милості пана Думановського, секретаря його милості	-	-	Пошта
188. Дім	Лотоцького кравця	1	2	
189. Дворик	Вельможної Козьброцької старостини	3	4	
190. Дворик	Вельможного підполковника Сераковського	2	4	
191. Дворик	Вельможного капітана Янішевського	2	3	Капітан
192. Дворик	Вельможного полковника Ганицького	4	4	Полковник

193. Дворик	Вельможного поручника Геремрона	2		2	Поручник
194. Дворик	Мацея Малішевського	3		4	
195. Дім	Петра Кугаєвського	2		2	
	Всього	486	14	37	585
196. Дворик	Вельможного капітана Фальковського	4		3	
197. Дворик	Яснowelможного старости Садовського	2		4	
198. Хата	Славетного Антосевича	1		1	
199. Хата	Мацея Ординського	2		1	
200. Дім	Славетного Міхала Тиховського	2		5	
201. Дворик	Спадкoємців Солтовських	2		6	
202. Дворик	Вельможного Леона Садковського	2		2	
203. Дім	Славетного Керницького	1		2	
204. Дворик	Спадкoємців Любонських	2		2	
205. Дворик	Тих самих другий	2		4	
206. Дворик	Вельможного Мартиновського	3		3	
207. Домик	Славетного Завадовського	1		1	
208. Домик	Славетного Лаврисевича	1		2	
209. Домик	Славетного Кахнякевича	2		3	
210. Домик	Славетного Марцина Горчакевича	1		3	
211. Дім	Славетного Вайцеха Чечельницького	3		4	
212. Домик	Його милості пана Андрушкевича	2		3	
213. Домик	Славетного Маршевського	2		4	
214. Домик	Славетного Пшиславського	1		2	
215. Домик	Славетного Домініка Учти	1		3	
216. Домик	Славетного Ігнація Коцубіцького	2		5	
217. Домик	Славетного Гамера Слюсаря	1		1	

ВУЛИЦЯ ЗАРВАНСЬКА

218. Дім	Кредиторів славетного Пшибиловського	3	1	1	
219. Дім	Славетної Матри Лазаревичової	4		5	
220. Дворек	Вельможних спадкoємців Даровських	2		5	

221.	Міська канцелярія					
222. Дім	Славетної Антонієвої Черкесової	4			4	
223. Дім	Спадкоємців · Пшибильських	2			4	
224. Домик	Славетного Мори по Яблонських	1	-		3	
	Всього	542	14	38	670	
225. Дворик	Вельможного Лавського	5			3	
226. Дворик	Його милості пана Яворського	4	1		1	
227. Дворик	Вельможного Комарницького	2			3	
228. Дворик	Превелебних отців базиліанів	2			4	
229. На тих самих	Грунти отців базиліанів	5	1		1	
230. Монастир	Превелебних отців базиліанів				5	Комора
231. Дворик	Вельможного Каспра Рознецького	3			4	
232. Домик	Славетної Свидницької	2			3	
233. Домик	Славетного Дзіваковського	2			2	
234. Дворик	Вельможного Камінського Шамбелана	2			5	
235. Дворик	Вельможного войського Обребського	2			5	
236. Дім	Славетного Охотцького Якуба	3			5	
237. Дворик	Вельможного Пенхижевського	1			3	Поручник
238. Дім	Спадкоємців Грегоровича	2			4	
239. Дворик	Вельможної Расевичової	2			4	
240. Дворик	Вельможного Ольшевського	2			4	
241. Дворик	Вельможного Розніцького	3			4	
242. Дім ·	Славетного Ленгавського	2			4	
243. Домик	Славетного Войцеховського	2			2	
244. Дім	Віташевського	2			5	
245. Домик	Гальщина	2			3	
246. Домик	Ігнатія Аслановича	1			1	
247. Домик	Камінського	1			1	Жовніри. Гран.
248. Домик	Йозефа Ковальського	1			1	
249. Домик	Мазаловичової Вдови	1			1	
250. Домик	Гловацького	1			1	
251. Домик	Собестіна Ковальського	1			1	
252. Домик	Славетного Лангі	1			1	

253. Міського управління	Спустошений дворик вельможного Карші	1			5
254. Домик	Думановського	і		-	2
	Всього	601	16	38	759
255. Дворик	Вельможного Мондзельовського	2			3
256. Дім	Славетного Адама Глінського	2			3
257. Дім	Славетного Черніги Коваля	1			1
258. Дворик	Вельможного Фасцішевського	2			3
259. Дворик	Вельможного Яна Павловського	2			3
260. Дворик	Його милості пана Лескевича	2			3
261. Дім	Славетної Станішевської	1			3
262. Дворик	Вельможного Ванюського	3			3
263. Дворик	Вельможного Погожельського	3			3
264. Дворик	Ясновельможного Стжалковського	3			4
265. Дворик	Вельможного Вержбицького	3			4
266. Дворик	Славетного Мітасевича	3			4
267. Дворик	Вельможної Червінської	3			2
268. Дворик	Його милості пана Вишньовського	1			3
269. Дворик	Вельможного Францішка Садковського	2		1	1
270. Домик	Кароля Пекаря	2			4
271. Домик	Славетного Мотревича	2			4
272. Дворик	Вельможного його милості Пана Гутовського	2			4
273. Склепик	Спадкоємців вельможного Лесіцького, порожній в мурі	1	1		1
274. Дворик	Вельможного Качковського судді				6
275. Дворик	Ясновельможного Яшевського судді	2			5
276. Дворик	Вельможного Лабенцького	2			3
277. Дворик	Кредиторів Конопацького	2			4
278. Кам'яниця	Вельможного Маковецького	6			5
279. Кам'яниця	Капітула, в якій мешкає превелебний Мальчевський	3			2

Капіт.

ВУЛИЦЯ ТАТАРСЬКА

280. Дворик	Капітульний, де живе його милість ксьондз Радуховський	2		5
281. Пробство	Ясновельможного його милості ксьондза Стадницького	3		4
282. Дворик	Вельможного Подольського	2	-	3
	Всього	666	16	39 842
283. Дворик	Новий капітульний, перед єзуїтами	5	1	1
284. Дворик	Спадкоємців його милості ксьондза Барша	4		4
285. Дворик	Вельможних Кучинських	3		4
286. Дворик	Капітули, перед кармелітами	2	-	3
287. Дворик	Кармелітський	3	1	1
288. Монастир	Кармелітський			16
289. Дворик	Ясновельможної Гавронської, підкоморини Летичівської			Звільнений
290. Дворик	Його милості пана Беднарівського	3		3
291. Дворик	Її милості вдови пані Смяровської	1		3
292. Домик	Баранецького	2		2
293. Домик	Уласевича	1		1
294. Дворик	Спадкоємців вельможного Лесневича	2		4
295. Дворик	Його милості пана Квятковського	3		4
296. Резиденція	При церкві св.Петра і Павла священика Корендовича	2		2
297. Дім	Славетного Сноведецького	2		3
298. Дім	Славетного Мацея Суровішезинського	5		4
299. Дім	Славетного Пашковського	1		4
300. Дім	Славетного Мацея Іваницького	3		5
301. Дворик	Вельможного Забежевського	2		3

ДОМИ ПОНАД СКЕЛЕЮ, ЩО ТЯГНЕТЬСЯ ВІД ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ

302. Хата	Седлецького діда	1	1
303. Хата	Адамовського	1	1

304. Дворик	Тучинського	2		4	
305. Домик	Дудкевича	1		2	
306. Домик	Краснодєпського	1		3	Солд.Булави Польної
307. Домик	Мокрицького возного	1		1	
308. Домик	Цибулі Кравця	3		4	
309. Домик	Краковецького	2		3	
310. Домик	Кульчицького	2		2	
311. Хатка	Подуфаловича	1		1	
312. Бурса	Єзуїтська на лазарет... обернена			1	
313. Конверт	Єзуїтський			1	
314. Домик	Яновського	1		1	Солд.
315. Резиденція	Належить каплиці радників	2		3	
316. Домик	Славетного Стефана Федакевича	1		1	
317. Палац	Яснєвельможного єпископа кам'янецького	5		5	
	Всього	735	18	41	941
318. Госпіталь	Кам'янецької катедри	2		2	
319. Кам'яниця	Належить до пробства св.Катерини	2			
320. В кам'яниці	Цій самій міського до управління казарм францисканських				8

ДОЛИНА, ЩО ТЯГНЕТЬСЯ ВІД ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ ДО РУСЬКОЇ

321. Домик	Славетного Гузікевича	2		2	
322. Домик	Славетного Денаєвського	2		2	
323. Хата	Його милості пана...	2		1	Жовн.
324. Дім	Славетного Стефана Губицького	2		4	
325. Хата	Славетного Пала Більського	1		2	
326. Хата	Славетного Павла Мігульського	1		2	
327. Хата	Славетного Мацея Городинського	2		2	
328. Домик	Славетної Маліновської	1		2	
329. Дім	Славетного Томаша Гофмана			1	Заплачено
330. Домик	Славетного Вихопницького	1		1	
331. Бровар	Славетного Верницького	-			Звільнено
332. Хатка	Славетного Големберка	1		1	
333. Бровар	Міцинської	1		2	
334. Хатка	Славетного Шимона Мазуркевича	1		1	

335. Домик	Славетного Станіслава Мірочки	1			2	
336. Бровар	Шляхетного Юзефа Губицького				-	Звільнено
337. Хатка	Спадкоємців Свіргоцького	1			2	
338. Хата	Антонія Мірочки	1			1	
339. Домик	Славетного Криницького	1			2	
340. Хата	Местовського Кравця	1			2	
341. Бровар	Лесевича					Звільнено
342. Домик	Його милості пана Завадського Файрверка	1			1	Жовнір
343. Дім	Базилія Солтисенка	1			2	
344. Дім	Гембицького Пекаря	1	-	-	2	
	Всього	746	18	43	988	
345. Хата	Поповського	1			-	Жовн. кан.
346. Хата	Стрижевського Пекаря	1			3	
347. Домик	Яна Левицького	1			1	Жовн. Булави Польної
348. Хата	Вдови Мазуркевич	1			2	
349. Хата	Славетного Молдавського	1			2	
350. Домик	Прокопа Мінатовича	1			2	
351. Домик	Славетного Ліпінського	1			2	
352. Хата	Федоровича	1			1	Жовн. Булави Польної
353. Хата	Яворського Муляра	1			1	
354. Хата	Бялковського Пекаря	1			2	
355. Хата	Вержицького	1			1	Жовн. Гран.
356. Хата	Ліпінського Шевця	1			2	
357. Домик	Жулінського	1			1	
358. Домик	Шляхетного Яна Чернякевича	1			1	
359. Хата	Соботовської вдови	1			2	
360. Хата	Славетного Яна Олянського	1			2	
361. Домик	Славетної Ляховичевої	1			1	
362. Хата	Славетного Томаша Якубовського	1			2	
363. Хата	Славетного Шимона Полянського	1			1	
364. Хата	Славетної вдови Проховської	1			-	1
365. Хата	Антонія Захарка	1			-2	1
366. Хата	Бартломея Езерського	1				1
367. Хата	Каліновського	1				1
						Жовн. Булави Польн.
368. Хата	Яна Кжижановського	1				1

369. Домик	Славетного Зибовського	1			2	
370. Хата	Славетного Фіцкевича	1			2	
371. Дворик	Вельможного Местовського капітана	1			2	Капіт.
372. Хата	Ковальської	1			1	
373. Домик	Славетної Аксентовичової	1			2	
374. Домик	Заборовського	1			1	
375. Домик	Ковальського	1	-	-	2	
	Всього	796	18	43	1033	
376. Хата	Ікидорової Мотиданськіци	1			1	
377. Хата	Енджея Шпільковського	1			2	
378. ДОмик	Вінцентія Глоського	1			2	
379. Дворик	Ясновельможного Вітте генерала	4			3	
380. Хата	Городника Ясновельможного генерала	1			1	
381. Хата	Левандовського Пекаря	1			1	
382. Хата	Дмитра Левандовського	-			-	
383. Хата	Вінярського	2			2	
384. Хата	Ліпінського	1			1	Жовн.
385. Домик	Його милості пана підхорунжого Тиновського	1			1	Жовн. Бул. Польн.
386. Домик	Мартиновського	1			1	Жовн. Бул. Польн.
387. Хата	Матушевського	1			1	
388. Хатка	Ксьондзів Тринітарів	1			2	
389. Хата	Славетного Постоловського	1			1	
390. Хата	Павла Лангі	1			1	
391. Хата	Шмагаласької	1			1	
392. Дворик	Юзефа Верніцького	2			4	
393. Дім	Славетного Зборовського	1			2	
394. Дім	Енджея Керзевича	1			2	
395. Дворик	Вишньовського	1			2	
396. Домик	Аркаsevича	1			1	Жовн. Бул. Польн.
397. Домик	Заневича	2			2	
398. Дворик	Його милості пана Ошакевича	1			2	Жовн. Бул. Польн.
399. Хата	Подгурської вдови	1			1	
400. Домик	Шмита Лакея	2			2	Жовнір. Б.П.
401. Хата	Подольської вдови	1			1	
402. Хата	Павловського	1			1	Жовн.
403. Хата	Григоровича	1			1	Жовн. Гран.
404. Хата	Базарського	1			1	Жовн. Гран.

405. Хата	Поповського	1		1	Жовн. Канон
406. Хата	Козловського	1		2	
407. Хата	Фіалковського	2		-	нрб.
	Всього	835	18	43	1081
408. Хата	Глінського	1		2	
409. Хата	Волошинського	1		1	Жовн.
410. Хата	Красенкевича	1		1	
411. Хата	Теодора Теслі	1		1	
412. Хата	Юзефа Жебрака	1		1	
413. Дім	Славетного Антосевича	2		3	
414. Хата	Коженьовського	1		1	Жовн. Б.П.
415. Хата		1		1	Жовн. Б.П.
416. Хата	Карпінського	1		1	
417. Хата	Серватовського	1		1	Жовн. Гран.
418. Хата	Недзельського	1		1	
419. Хата	Літвінського шевця	1		1	
420. Хата	Янчинського	2		2	
421. Хата	Ендзерського	1		1	
422. Хата	Вдови Енджейовської	1		1	
423. Хата	Левіцького	1		2	
424. Дім	Славетного Худими	1		3	

ХАТКИ ПОПІД СКЕЛЯМИ ЗА ВОДОЮ РОЗТАШОВАНІ

425. Хатка	Щечельського	1		1	Жовн. Бул.
426. Хата	Поповського	1		1	Жовн. Кан.
427. Хата	Зелінського	1		1	Жовн. Бул. П.
428. Хата	Василевського	1		1	Жовн.
429. Дворик	Його милості ксьондза				
	Хмельовського	2		3	
430. Хатка	Кулачковського	1		1	
431. Хатка	Яна Грегоровича	1		1	Жовн.
432. Хатка	Славетного Піліка	1		1	
433. Хатка	Славетного Самборського	1		1	
434. Хатка	Вітановського	2		1	Жовн.
435. Хатка	Ягнішевського	1		1	Жовн.
436. Хатка	Міхала Ковальського	1		1	
437. Хатка	Сокальського	1		1	Жовн.
	Всього	869	18	43	1120
438. Хата	Бедренка	1		1	Жовн.
439. Хата	Браніцького	1		1	
440. Хата	Суровіщинського	1		1	
441. Хата	Бравського	1		1	Жовн.
442. Хата	Горбачевського	1		1	Унтер.
443. Хата	Маєвського	1		1	
444. Хата	Петруневича	1		1	
445. Домик	Славетного Сокальського	1		1	Жовн.

446. Дім	Дзергелі	1	1
447. Домик	Чарнецького	1	1

КАРВАСАРИ ТЯГНУТЬСЯ ПОПІД СКЕЛЕЮ, ПОЧИНАЮЧИ ВІД РУСЬКОЇ БРАМИ

1.	Хата	Мошка Кравця	1	1		
2.	Хата	Балінського	1	1		
3.	Хата	Петра Цигана	1	1		
4.	Хата	Беня Кравця	1	2		
5.	Хата	Баб'юка Гендляря	1	1		
6.	Хата	Сухера Злотника	1	2		
7.	Хата	Оза Кравця	1	1		
8.	Хата	Абрамка Кравця	1	1		
9.	Хата	Лейбки Шмуклера	1	1		
10.	Хата	Янкеля Шмуклера	1	2		
11.	Хата	Мортка Кравця	1	1		
12.	Хата	Шимона Кравця	1	1		
13.	Хата	Захара Кравця	1	1		
14.	Хата	Юркової Мельнички	1	1		
15.	Хата	Ушера Кравця	1	1		
16.	Хата	Давидка Кравця	1	1		
17.	Хата	Овши Жида	1	2		
18.	Хата	Шмаї Фурмана	1	1		
19.	Хата	Яцентія Мельника	1	1		
20.	Домик	Янкля Кравця	2	1		
21.	Хата	Давидка	1	-		
22.	Дворик	Янкля Кравця	2	2		
23.	Хата	Александра Кравця	1	1		
24.	Хата	Гершка Школьника на школі				
25.	Хата	Шаї Кравця	1	2		
		Всього	905	18	43	1160
26.	Хата	Абрамка Кушніра	1	1		
27.	Хата	Мошка Кравця	1	1		
28.	Домик	Шльоми Бродзького	2	2		
29.	Хата	Рабинової вдови	1	1		
30.	Хата	Лейбки Школьника	1	1		
31.	Хата	Шльоми Тисменицького	1	1		
32.	Хата	Гаврила Бельфера	1	1		
33.	Хата	Гершка Школьника	2	2		
34.	Хата	Гершка Шмуклера	2	2		
35.	Хата	Беня Купця	2	2		
36.	Хата	Шльоми Крисоватого	1	1		
37.	Хата	Ліпи Рабіна	1	1		
38.	Хата	Зубриха Злотніка	2	2		
39.	Хата	Майорка Тисменицького	1	1		
40.	Хата	Гершка Кравця	1	1		
41.	Хата	Мошка Сліпого	1	2		
42.	Хата	Майорка Кравця	1	1		
43.	Хата	Пашкевича	1	1		

Жовн.

44. Хата	Мошка Кравця	1			1
45. Хата	Інка Злотніка	2			2
46. Хата	Мошка Берковича	1			2
47. Хата	Сруля Пекаря	1			1
48. Хата	Цудика Купця	2			2
49. Хата	Шаї Цудиковича	1			1
50. Хата	Янкеля Кравця	1			1
51. Хата	Кельмана Шмуклера	1			2
52. Хата	Лейбки Пекаря	1			1

КАРВАСАРИ ЗА ПОТОКОМ ВІД ЦЕРКВИ ПОЧИНАЮТЬСЯ І ПОНАД РІКОЮ ТЯГНУТЬСЯ

53. Хата	Його милості ксьондза Страдецького	2			1
54. Хата	Пінкаса Кравця	2			2
55. Хата	Янкля Кравця	1	-	-	1
	Всього	944	18	43	1200
56. Хата	Гдаля Різника	1			1
57. Хата	Вдови Завельської	1			1
58. Хата	Боруха Кравця	1			1
59. Хата	Кіма Кравця	1			1
60. Хата	Берка Кравця	1			1
61. Хата	Симона Шевця	2			1
62. Хата	Андруха Лукіана Пекаря	2			1
63. Хата	Орона Мірочніка	2			2
64. Хата	Еля Кравця	2			2
65. Хата	Матиса Шевця	2			2
66. Хата	Лукаша Коваля	2			1
67. Хата	Гжеговського	2			1
					Жовн. Гран.
68. Хата	Шльонки Мосяжника	2			1
69. Хата	Олександра Баліщука	1			1 Жовн. нрб.
70. Хата	Міхалевського	1			1 Жовн. нрб.
71. Хата	Янковського	1			1 Жовн. нрб.
72. Хата	Міхала Баб'юка	2			1
73. Хата	Мортка Жида	2			2
74. Хата	Кунасевича	1			1 Жовн. нрб.
75. Хата	Жужицького	2			1 Жовн. нрб.
76. Хата	Федоровича	1			1 Жовн. нрб.
77. Хата	Дедка	1			1 Жовн. нрб.
78. Хата	Старуховського	1			1 Жовн. нрб.
79. Хата	Жураковського	1			1 Жовн. нрб.
80. Хата	Візмера	2			1 Жовн. нрб.
81. Хата	Петра Бали	1			1
82. Хата	Томка Войта	2			1
83. Хата	Домбровського	1			1 Жовн. нрб.
84. Хата	Стебельського	1			1 Жовн. нрб.
85. Хата	Габрискевича	1			1 Жовн. нрб.
86. Хата	Фурманського	1			1
87. Хата	Івана Хлопа	2			1

88.	Хата	Антоха Хлопа	1			1	
89.	Хата	Щепінського	2			1	Жовн. нрб.
90.	Хата	Гринька Козаковського	1	-	-	1	
		Всього	994	18	43	1240	
91.	Хата	Міхала Коваля	1			1	
92.	Хата	Івася Хлопа	1			1	
93.	Хата	Вдови Чарнецької	1			1	
94.	Хата	Прусевича	2			1	Жовн. нрб.
95.	Хата	Онуфрія Висоцького	1			2	
96.	Хата	Суровіщинського	1			2	
97.	Хата	Гаврика	1			1	
98.	Хата	Тимка Зубчика	1			1	
99.	Хата	Нова Самуеля Німця				-	Заплачено
100.	Хата	Ілька Сліпого Коваля	1			1	
101.	Хата	Павловського	1			1	Жовн. Гран.
102.	Хата	Жешовського	1			1	
103.	Хата	Мерсона	2			1	
104.	Хата	Сороки	2			1	

ФІЛЬВАРКИ РУСЬКІ

1.	Хата	Петра Гізки	1			1	
2.	Хата	Гжеська Скарбка	1			1	
3.	Хата	Івана Шкребета	1			1	
4.	Хата	Дмитра Гульки	1			1	
5.	Хата	Валька Дзялінського	1			2	
6.	Хата	Юрка Юрчинського	1			2	
7.	Хата	Василя Ількового сина	1			1	
8.	Хата	Федька Іващишиного	1			2	
9.	Хата	Шимка Поплавського	1			1	
10.	Хата	Шимона Міхайлика	1			1	
11.	Хата	Яна Гринчишиного	1			1	
12.	Хата	Михайла Захарчука	1			1	
13.	Хата	Собка Слободзяника	1			1	
14.	Хата	Шимка, міського прислужника	1			1	
15.	Хата	Войтка Слободзяника	1			1	
16.	Хата	Антошка Догланьчука	1			1	
17.	Хата	Якуба Гальчинського зятя	1			1	
18.	Хата	Матиса Мазура	1	-	-	1	
		Всього	1028	18	43	1275	
19.	Хата	Юрчихи вдови	1			1	
20.	Хата	Яна Вербеля	1			1	
21.	Хата	Василя Довганя	1			1	
22.	Хата	Якуба Шеренгея	1			1	
23.	Хата	Семена Мейковського сина	1			1	
24.	Хата	Войцеха Нагушевського	1			1	
25.	Хата	Івана Мейковського сина	1			1	
26.	Хата	Куби Поплавського зятя	1			1	

27.	Хата	Яська Балінського	1			1	
28.	Хата	Івана Слободзяника	1			1	
29.	Хата	Яна Язловецького	1			1	
30.	Хата	Танаска Гіскового зятя	1			1	
31.	Хата	Майка Слободзяника	1			1	
32.	Хата	Косьця Бездітного	1			1	
33.	Хата	Андруха Кривчаного	1			1	
34.	Хата	Василя Андрушковського зятя	1			1	
35.	Хата	Якуба Кушніра	1			1	
36.	Хата	Мацька Кендзерського	1			1	
37.	Хата	Назімка	1			1	
38.	Хата	Івашихи вдови	1			1	
39.	Хата	Федька Пруса	1			1	
40.	Хата	Міхала Бурдейного	1			1	
41.	Хата	Яна Басюка	1			1	
42.	Хата	Шимона Вацкевича	1			1	
43.	Хата	Мейчихи вдови	1			1	
44.	Хата	Ксенії Гіседви вдови	1			1	
45.	Хата	Заполяньської вдови	1			1	
46.	Хата	Прокопа Коваля	1			1	
47.	Хата	Федька Трочка	1			1	
48.	Хата	Базилія Лукаsevича	2			2	
49.	Хата	Юзефа Голянського	1			1	
50.	Хата	Петра Кудлаша	1			1	
51.	Хата	Антонія Рабочинського	1			1	
		Всього	1062	18	43	1309	
52.	Хата	Міхала Коваля	1			1	
53.	Хата	Яна Рибаківського	1			1	
54.	Хата	Павла Ключинського	1			1	
55.	Хата	Мацея Татаровича	1			1	
56.	Хата	Яна Муляра	1			1	
57.	Хата	Яна Хжановського	1			1	
58.	Хата	Яна Ходаковського	1			1	
59.	Хата	Топольського	1			1	
60.	Хата	Філіповича	1			1	Жовн. Гран.
61.	Хата	Сошинського	1			1	Жовн.
62.	Хата	П'ятковського	1			1	Жовн.
63.	Хата	Глембоцького Кап. на Скарбовим	1			1	Жовн.
64.	Хата	Миколая Гуйвана	1			1	Жовн.
65.	Хата	Сегедина	1			1	Жовн.
66.	Хата	Кендрицького	1			1	Жовн.
67.	Хата	Увітлицького	1			1	Жовн.
68.	Хата	Панасуського	1			1	Жовн.
69.	Хата	Стребицького	1			1	Жовн.
70.	Хата	Галясинського	1			1	

ЮРИДИКА ТРИНІТАРСЬКА

71.	Хата	Базилія Боднаря	1			1	
72.	Хата	Панька Мельника	1			1	
73.	Хата	Максимовича	1			1	
74.	Хата	Левандовського	1			1	
75.	Хата	Керневича	1			1	Жовн. Гр.
76.	Хата	Соколовського	1			1	Жовн. Гр.
77.	Хата	Процька Коваля	1			1	
78.	Хата	Венявського	1			1	
79.	Хата	Шкляра Німця	1			1	
80.	Хата	Цигана	1			1	

ЮРИДИКА КАРМАЛІТСЬКА

81.	Хата	Базилія Черняського	1			1	
82.	Хата	Мелічки Вдови	1			1	
		Всього	1093	18	43	1340	
83.	Хата	Худзінського	1			1	
84.	Хата	Німця Гарбаря	1			2	
85.	Хата	Мазуркевича	1			1	Жовн. Гр.
86.	Хата	Шимона Домбровського					
		Ткача	1			1	
87.	Хата	Сина Фур'єра	1			1	Жовн.
88.	Хата	Жида по Федьку Муляра	1			1	
89.	Хата	Жида на Гоциковому	1			1	
90.	Хата	Баліцького	1			1	Жовн. Гр.
91.	Хата	Суського	1			1	Жовн. Бул. П.
92.	Хата	Олейнички Чернеціхи	1			1	
93.	Хата	Лісіцького	1			1	Жовн.
94.	Хата	Вишньовського	1			1	Жовн. Гр.
95.	Хата	Січкориса	1			1	Жовн.
96.	Хата	Кузя Шевця	1			1	
97.	Хата	Вишневського	1			1	Жовн. Б.П.
98.	Хата	Разинського	1			1	Жовн. Гр.
99.	Хата	Кжижановського					
		Вахмістра	1			2	

ЮРИДИКА ФРАНЦИСКАНСЬКА, НА ФІЛЬВАРКАХ ПОЛЬСЬКИХ ЗНАХОДИТЬСЯ

1.	Хата	Або бровар францисканський	1			1	
2.	Хата	Миколая Щербанського	1			1	
3.	Хата	Рибіцького Муляра	1			1	
4.	Хата	Готліба Гарбаря	2			2	
5.	Хата	Дашковського Муляра	1			1	
6.	Хата	Зборовського	1			1	
7.	Хата	Жещинської вдови	1			1	

8.	Хата	Міхала Яндзінського	1			1
9.	Хата	Мацея Моздзирського	1			1
10.	Хата	Миколая Кушки	1			1
11.	Хата	Тадеушової вдови	1			1
12.	Хата	Дубинського	1			1
		Всього	1123	18	43	1374

Жовн.

ПОЛЬСЬКІ ФІЛЬВАРКИ

1.	Хата	Якуба Смолінського	1			1
2.	Хата	Міхала Дяка	1			1
3.	Хата	Семіона Каможинського	1			1
4.	Хата	На Лясковського Бартош	1			1
						Жовн. Булави Польної
5.	Хата	Міхала Угриня	1			1
6.	Хата	Бартоша Дембицького	1			1
7.	Хата	Угринки вдови	1			1
8.	Хата	Гжегожа Гусятинського	1			1
9.	Хата	Анджея Кунасевича	1			1
10.	Хата	Войцеха Саковського	1			1
11.	Хата	Олекси Стефурина	1			1
12.	Хата	Францишка Бялковського	1			1
13.	Хата	Юзефа Ткача	1			1
14.	Хата	Юзефа Орловича	1			2
15.	Хата	Юзефа Вільчинського	1			1
16.	Хата	Міхала Олевінського	1			1
17.	Хата	Яна Чайковського	1			2
18.	Хата	Никофора Гусятинського	1			1
19.	Хата	Рихліцької вдови	1			1
20.	Хата	Мацея Островського	1			1
21.	Хата	Антонія Ковальського	1			1
22.	Хата	Яна Войтовича	1			1
23.	Хата	Яна Радванського	1			1
24.	Хата	Францишка Генкля				
		Муляра	1			1
25.	Хата	Павла Підгулянка	1			1
26.	Хата	Шимона Михальського	1			1
27.	Хата	Дмитра Коваля	1			1
28.	Хата	Францишка Войтасевича	1			1
29.	Хата	Стефана Войтасевича	1			1
30.	Хата	Мацея Мадієвського	1			1
31.	Хата	Базилія Криховського	1			1
		Всього	1154	18	43	1407
32.	Хата	Валентія Ленковського	1			1
33.	Хата	Миколая Островського	1			1
34.	Хата	Мацея нрб.	1			1
35.	Хата	Яна Боярського	1			1
36.	Хата	Марцина Тарашкевича	1			1

37.	Хата	Александра Мокрицького	1			1
38.	Хата	Томаша Ключкевича	1			2
39.	Хата	Онуфрія Томкевича	1			Запложено
40.	Хата	На Подуфаловичові	1			1 Жовн. Бул. Полн.
41.	Хата	Анджея Угриня	1			1
42.	Хата	Якуба Скважинського				Не мешкає
43.	Хата	Стефанової Пулторачкової	1			1
44.	Хата	Миколайової Сноведецької	1			1
45.	Хата	Романа Стельмаха	1			1
46.	Хата	Яна Левицького	1			1
47.	Хата	Войцеха Свідницького	1			1
48.	Хата	Адамовича Бондаря	1			1
49.	Хата	Лукаша Бояцького	1			1
50.	Хата	Гжегожа Хилінського	1			1
51.	Хата	Тимчихи вдови	1			1
52.	Хата	Бісерової вдови	1			1
53.	Хата	Заневічової вдови	1			1
54.	Хата	Стефана Городинського	1			1
55.	Хата	Яна Позиставського	1			1
56.	Хата	Базильової вдови	1			
57.	Хата	Федора Гоша	1			1
58.	Хата	Федора Карповича				Не мешкає
59.	Хата	Блажка Гайдучка	1			1
60.	Хата	Мацея Вихопницького	1			1
61.	Хата	Олекси Манчера	1			1
		Всього	1181	18	43	1434
62.	Хата	Малавського Стрільця	1			1
63.	Хата	Марії вдови	1			1
64.	Хата	Стебельської вдови	1			1
65.	Хата	Містальської вдови	1			1
66.	Хата	Бичковського Кухаря	1			1
67.	Хата	Мацея Добровського	1			1
68.	Хата	Моржешовської вдови	1			1
69.	Хата	Дромірецької вдови	1			1
70.	Хата	Петра Гординського	1			1
71.	Хата	Миколая Стжельбіцького	1			1
72.	Хата	Яна Вжеша	1			1
73.	Хата	Томаша Питковського	1			1
74.	Хата	Томаша Журавського	1			1
75.	Хата	Блажея Журавського	1			1
76.	Хата	Бенедикта Вепотовського	1			1
77.	Хата	Яна Харжевського	1			1
78.	Хата	Міколая Боярського	1			1
79.	Хата	Станіслава Журавського	1			1
80.	Хата	Огоновського	1			1
81.	Хата	Яна Заджевського	1			1
82.	Хата	Станіслава Забжевського	1			1

83. Хата	Комарницького	1			1	
84. Хата	Юзефа Журавського	1			1	
85. Хата	Рачковської вдови	1			1	
86. Хата	Думановського Шляхтича	1			1	
87. Хата	Завальського Стражника	1			1	
88. Хата	Його милості ксьондза Михалевича	1			1	
89. Хата	Топольського	1			1	Жовн.
90. Хата	Трояновського	1			1	
91. Хата	Фронкевича	1			1	Жовн.
	Всього	1211	18	43	1464	
92. Хата	Губінського	1			1	Жовн.
93. Хата	Анджея Мілевського	1			1	Жовн.
94. Хата	Янковського	1			1	Жовн.
95. Хата	Антонія Патрицького	1			1	Жовн.
96. Хата	Дромірецького	1			1	Жовн.
97. Хата	Войцеха Сокальського	1			1	
98. Хата	Вінницького	1			1	Жовн.
99. Хата	Романовського	1			1	Жовн.
100. Хата	Дмитра Коваля	1			1	
101. Хата	Греля	1			1	Жовн.
102. Хата	Кубіцького	1			1	Жовн.
103. Хата	Маршалкевича	1			1	Жовн.
						Булави Польної
104. Хата	Пшепніцького	1			1	Жовн.
105. Хата	Сенявського	1			1	Жовн.
106. Хата	Бардзінського	1			1	Жовн.
107. Хата	Микітинського	1			1	Жовн.
108. Хата	Войтковського	1			1	Жовн.
109. Хата	Карпінського	1			1	Жовн.
110. Хата	Лабеця	1			1	Жовн.
111. Хата	Островського Тесли	1			1	

**ПЛАН
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО
1773 р.**

Рис. 146

ЕКСПЛІКАЦІЯ ДО ПЛАНУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1773 Р.

A. Ratusz Rusko Polski	Українсько-польська ратуша
B. Runek Rusko Polski	Українсько-польський ринок
C. Ratusz Ormianski	Вірменська ратуша
D. Runek Ormianski	Вірменський ринок
E. Kosciol Kathedralny	Кафедральний костел
F. Kosciol Iezuicki	Єзуїтський костел
G. Kosciol Dominikanski	Домініканський костел
H. Kosciol Franciskanski	Францисканський костел
I. Kosciol Trynitariski	Тринітарський костел
K. Kosciol Dominikanek	Костел домініканок
L. Kosciol Karmelitanski	Кармелітський костел
M. Kosciol sw. Katarzyny	Костел св. Катерини
N. Kosciol Kathedralny Ormianski	Вірменський кафедральний костел
O. Kosciol S ^o Grzegora Ormianski	Вірменський костел св. Григорія
P. Kosciol Naysw. Panny Ormianski	Вірменський костел св. Богородиці
Q. Cerkiew S ^o Jana	Церква св. Яна
R. Cerkiew katedry Bazyljanow	Церква кафедри базиліанів
S. Cerkiew S ^o Piotra	Церква св. Петра
T. Cerkiew S ^o Mikolaja	Церква св. Миколая
U. Cerkiew Bozego Narodzenia	Церква Різдва Христового
W. Ceughaus	Цейхгауз ¹
X. Magazyn	Магазин
Y. Studnia Mieyska	Міська криниця
Z. Ludwisarnia spustoszona	Зруйнована людвісарня ²
1. Mlyn Mieyski	Міський млин
2. Folwarki Jackie	Польські фільварки
3. Folwarki Ruskie	Руські фільварки
4. Karwasary	Карвасари
5. Mlyny Karwasarskie	Карвасарські млини
6. Prochownia	Порохівня
7. Zydowskie Okopiska	Єврейський цвинтар
8. Cerkwie na Folwarkach	Церква на фільварках
9. Korczmy na Folwarkach	Корчми на фільварках
10. Jar od Wsi Dluzka	Яр від села Довжок
11. Jar od Skarbowy Doliny	Яр від Скарбової долини

¹ Цейхгауз - військовий речовий склад.

² Людвісарня - приміщення для виливання гармат, дзвонів, казанів.

12. Dawne Aprusze y Batarye Tureckie	Давні апроші ¹ з Турецької батареї
13. Wzgorek szkodliwy na koricu chalur Padzameckich	Небезпечне взгір'я з халупами над каньйоном Підзамковим
14. Przyskalki nad Polska brama	Прискалки над Польською брамою
15. Jar ktorym Turcy wpolydnie w padtszy oboz Litenski atakowali	Яр, яким турки напали на обоз литовський і атакували
16. Pora Szubieniczna	Пагорб для шибениць
17. Pora Krzyzowa	Пагорб Христовий
18. Jar nad Ogrodem	
Majora de Witte	Яр над садом майора де Вітте
A. Murowany zamek	Кам'яний замок
B. Ziemny zamek	Земляний замок
G. Brama Podzamkowa	Підзамкова брама
D. Lacka-Polska Brama	Ляська, або Польська брама
E. Ruska Brama	Руська брама
F. Batterya Sw. Theresoy	Батарея св.Терези
P. Batterya Sw. Jozefa	Батарея св.Йосипа
H. Batterya Sw. Jana	Батарея св.Яна
S. Batterya Sw. Marcina	Батарея св.Марціна
K. Batterya Sw. Michala	Батарея св.Михайла
L. Batterya Sw. Stanislawo pusta	Батарея св.Станіслава - порожня
M. Batterya Sw. Jarzego pusta	Батарея св.Юрія - порожня
N. Batterya Sw. Grzegorza	Батарея св.Григорія
C. Batterya Rzewuska pusta	Батарея Ржевувська - порожня
P. Batterya Sw. Moizego	Батарея св.Мойсея
Q. Batterya Sw. Jadrzeja	Батарея св.Андрія
R. Batterya Sw. Antoniego pusta	Батарея св.Антонія - порожня
S. Batterya Panny Maryi	Батарея Діви Марії
I. Batterya Sw. Troycy pusta	Батарея св.Трійці - порожня
И. Batterya Sw. Mikolaja	Батарея св.Миколи
W. Basta Krola Batorego	Башта короля Баторія
A. Basta Rzeznicka	Башта Різницька
Y. Basta Slusarska	Башта Слюсарська
Z. Basta Kuszniarska	Башта Кушнірська
Aa. Basta Zacharzewska	Башта Захаржевська
Bb. Basta Mostowa Sw. Anny	Башта Мостова св.Ганни
Dd. Mur poprzeczny z Arkadami w Polskiej Bramie	Поперечний мур з аркадами в Польській брамі

¹ **Апроші (анпроші)** - змієподібні земляні рови, які викопувалися атакуючими для прихованого приближення до фортеці, що взята в облогу.

Cc. Most murowany
 a. Pul-Bastion Sw. Michala
 b. Pul-Bastion Sw. Jerzego
 c. Kawaler Sw. Michala
 d. Kawaler Sw. Jurzego
 e. Rog Sw. Maurycego
 f. Faufsebrayc
 g. Na kowler Rarpie Sw. Jozefa
 Batorya
 h. Na kowler Sw. Kazimierza
 Batorya
 i. Plaszcz lub zaslon z Palisadom
 na Przyskalku
 k. Trawerza przy Szlagbaumu
 l. Baszta Smotrycka
 m. Bateria Podzamkowa
 n. Bateria Sw. Urazuli
 o. Baszta Sw. Michala
 p. Baszta Sadowa
 q. Basta Korabiowa
 r. Baszta Szlachecka
 j. Baszta Papieska
 t. Baszta Studienna
 u. Baszta Orlowa
 w. Baszta Burgrabska
 x. Bateria Brcozowa
 y. Officyna Rzemieslnikow
 z. Kosciolek Sw. Stanislawa
 aa. Galeria Podziemna
 bb. Brama Zamkowa
 cc. Brama Mostowa do Ziemniego
 Zamku y slupy murowane

Кам'яний міст
 Напівбастіон св. Михайла
 Напівбастіон св. Юрія
 Кавальєр¹ св. Михайла
 Кавальєр св. Юрія
 Рог² св. Маврикія
 Фауфсебраук³

Батарей на св. Йозефа

На св. Казимира батарея
 Прикриття або заслона
 з палісаду⁴ на прискалку
 Траверза при шлагбаумі
 Башта Смотрицька
 Батарей Підзамкова
 Батарей св. Урсули
 Башта св. Михайла
 Башта Садова
 Башта Корабійова
 Башта Шляхетська
 Башта Папська
 Башта Студенна
 Башта Орлова
 Башта Бурграбська
 Батарей Брцозова
 Офіцина Ремісників
 Костел св. Станіслава
 Підземна галерея
 Замкова брама
 Мостова брама, що вела до
 земляного замку і муровані стовпи

¹ **Кавальєр св. Михайла** – невелике земляне укріплення прямокутної форми, утворене по периметру земляними валами і знаходилося на Горнверку зі східного боку напівбастіону св. Михайла.

² **Кавальєр св. Юрія** був подібним до кавальєра св. Михайла і знаходився на Горнверку зі східного боку напівбастіону св. Юрія.

³ **Фауфсебраук** – вузька відкрита площадка (фланка), що знаходилася у північно-східній частині внутрішнього валу Нового замку над кам'яною стіною, яка з північно-східного боку обмежувала фланку, формуючи разом з протилежною кам'яною стіною відкритий тунель, який вів до куртени Горнверку.

⁴ **Палісад** – укріплення із загострених доверху товстих деревин.

dd. Mury Palacu Staroscinskiego	Мури старостинського палацу
ee. Kunella wybrana w skale dla obmurowania Fortyfikacyi	Вибрана в скелі для мурування фортифікацій
ff. Schody drzewniane Jedyna z chamin convert retyrada	Дерев'яні сходи
gg. Zagroda z Palisadow od Baszta Sw. Michala do Ziernego zamku	Огорожа з палисаду від башти св. Михайла до земляного замку
hh. Mur Dahlkowski nazwany nowym murem zaczawszy przed Basta Sw. Michala az do Sw. Urszuli	Дальківський мур, названий Новим, що розпочинався перед баштою св. Михайла і тягнувся аж до батареї св. Урсули
ii. Strzelnice do Armat w murze Dahlkowskim tak niski ze wlise mozna	Стрільниці для гармат у мурі Дальківським, які розташовані так низько, що можна залізти
kk. Bohr-Machina	Бор-машина
ll. Fortka w Starym Murze przez ktore na przyskalki wychodzie mozna	Хвіртка у старому мурі, через яку можна виходити на прискалки
mm. Labaratorium	Лабораторія
nn. Brhama Padrondelowa	Брама Підрондельова
oo. Szopa na Slupach dachowka przykryta	Шопа на стовпах, покрита дахом
pp. Skarbowe pomieszkание gdzie General Dahlke mieszkal	Скарбове приміщення, де мешкав генерал Дальке
qq. Fundamenta nowego Ceughauzu	Фундаменти нового цейхаузу, що висипаний із будівельного сміття (невеликого каміння) старої людвісарні (літейної майстерні)
rr. Zaszczylek z grusow starey ludwisarni wysypany	Сходи від Польської брами до міста
ss. Schody z Polskiej Bramy do Miasta	Брама
tt. Brama	Брама
uu. Baszta Stara	Стара башта
ww. Kordygarda nowa expensem Miasta wymurowana	Нава кордегардія, вимурувана за кошти міста
xx. Arkada przez ktora Smotrycz w Fosse Miasta wchodzi y roгатki w gruncie lezaca	Арка, через яку Смотрич входить до рову міста, і в землі лежить залага
yy. Stary Kosciolek S. Gertruda	Старий костел св. Гертруди
zz. Basta w ktorey bula stara Brama	Башта, у якій була стара брама
Ал. Baszteezka w kortynie	Башта в котловині
Вл. Przyczolek z Fossa wodna	Плацдарм з ровом водним

Сл. Preamnicya ziemna przy Bramie Polskiej	Земляні ворота біля Польської брами
Дл. Mur Stary	Старий мур
Ел. Mur Stary od kordygardy do Murov starych kosciolka S.Gertrudy ciiagnasy sie.	Старий мур, що тягнеться від кордегардії до старих мурів біля костелу св. Гертруди
Гл. Brama	Брама
Мл. Kawalek mury Starego	Частина старого муру
Нл. Zaszczylek ziemny	Земляний
Ол. Sklep pod Batarya So Przegorza	Склеп під батареєю св. Григора
Рл. Sklep w starych murach na Prochy sporzadzony	Склеп в старих мурах, зведений для пороху
Қл. Kawalki starych murow Tureckich	Фрагменти старих Турецьких мурів
Рл. Bastyon S ^o Jdrzeja przy Muroch Plowerowskich	Бастіон св. Андрія біля мурів еловеровських
Сл. Brama w Flanku Murow Glowerowskich	Брама з флангу мурів Гловеровських
Тл. Scody z miasta do Bramy Ruskiej	Сходи з міста до брами Руської
Ул. Premunicya ziemna przed Ruska Brama	Земляне передукріплення перед руською брамою
Вл. Basta Narozna	Башта Наріжна
Хл. Pomost pod Armaty	Платформа для гармат
Үл. Jzdebka nad Brama dla kanonirow	Приміщення над брамою для канонірів
Z ₁ Wycieczka	Вилазка, випад
A ₂ Dr`wi do Galeryi Podziemny prowadzacey do jzdebki Artyllerystow	Двері до підземної галереї, що вела до приміщення артилеристів
B ₂ Kordygarda Stara drewniana	Стара дерев'яна кордегардія
C ₂ . Mur stary z strzelnicami Armatnemi	Старий мур з гарматними стрільницями
D ₂ Mur stary z strzelnicami Armatnemi	Старий мур з гарматними стрільницями
E ₂ Przydaszek na Armaty	Накриття для гармат
F ₂ Kosze szancowe dla saslony	Шанцеві рови для перешкоди противникові
G ₂ Skala do ktorey ciagnat sie Mur dawniey od Rzeczki Smotryeza sniesiony	Скала, до якої тягнеться знесений давній мур від р. Смотрич
H ₂ Nowozalozone Koszary	Новозакладені казарми

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	6
ПЕРЕДМОВА.....	8
РОЗДІЛ I	
Розвиток Кам'янця-Подільського наприкінці XVII - у XVIII ст. та його вплив на історичну топографію міста	12
Примітки	67
РОЗДІЛ II	
Історико-топографічна еволюція міста в історіографії XIX-XX ст.	75
Примітки	166
РОЗДІЛ III	
Територіальна історія Кам'янця-Подільського крізь призму джерел .	181
Примітки	. 244
ЗАКЛЮЧЕННЯ	252
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.....	254
РЕЗЮМЕ	
Українською мовою	260
Англійською мовою	. 266
Російською мовою	.. 271
Німецькою мовою. . .	. 277
Польською мовою. . .	.. 283
ДОДАТКИ	
Опис Кам'янця-Подільського, складений в замку, в суботу, після свята Благочестивої Марії 1700 р. Від народження Христа (латиною та польською мовою)... .	289

Опис Кам'янця-Подільського, складений в замку, в суботу, після свята Благочестивої Марії 1700 р. Від народження Христа (українською мовою)	310
Розподіл квартир в місті Кам'янці-Подільському (польською мовою).	332
Розподіл квартир в місті Кам'янці-Подільському (українською мовою)	350
План Кам'янця-Подільського 1773 р. .	373
Експлікація до плану Кам'янця-Подільського 1773 р. (польською і українською мовами) .	375

CONTENTS

A FORWARD TO THE READERS.....	6
PREFACE	8
PART I	
The development of Kamianets-Podilsky at the end of the XVII th century and the XVIII th century and its influence on the historical topography of the city	12
Footnotes .	. 67
PART II	
The historical-topographical evolution of the city in the historiography of the XIX th -XX th centuries	75
Footnotes .	166
PART III	
The territorial history of Kamianets-Podilsky through the prism of sources	181
Footnotes .	. 244
CONCLUSION	252
THE LIST OF ILLUSTRATIONS.....	254
SUMMARY	
In the Ukrainian language	260
In the English language .	. 266
In the Russian language	. 271
In the German language .	277
In the Polish language .	283
APPENDIX	
The description of Kamianets-Podilsky made up in the castle, on Saturday, since St.Mariya's Day of 1700 from the birth of Christ (in the Latin and Polish languages)..	289

The description of Kamianets-Podilsky made up in the castle, on Saturday, since St.Mariya's Day of 1700 from the birth of Christ (in the Ukrainian language)	310
The accommodation distribution in Kamianets-Podilsky in 1789 (in the Polish language).	332
The accommodation distribution in Kamianets-Podilsky in 1789 (in the Ukrainian language)	350
The plan of Kamianets-Podilsky in 1773	373
The explication to the plan of Kamianets-Podilsky in 1773 (in the Polish and Ukrainian languages)	375

Наукове видання

Петров Микола Борисович

**Історична топографія Кам'янця-Подільського
кінця XVII-XVIII ст.
(Історіографія. Джерела)**

Монографія

Редактор	І.Ю.Голубішко
Технічний редактор	А.М.Зарицький
Комп'ютерний набір	М.М.Петрова
Комп'ютерна верстка	Д.К.Мазія
Дизайн обкладинки	В.А.Поліханенка
Коректор	О.Станіславський

Підписано до друку 15.10.2002 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Друк офсетний. Умовн.друк.арк. 31,20.
Обл.вид.арк. 21,15. Тираж 300. Зам. № 314.

Видавництво “Абетка-НОВА” (свідоцтво ДК №453 від 18.05.2001 р.)
вул.Лесі Українки, 31, м.Кам'янець-Подільський, а/с 8, 32300
Тел./факс: (03849) 3-90-06

Надруковано в друкарні ТзОВ “Абетка-НОВА”
площа Польський ринок, 18, м.Кам'янець-Подільський, 32300

Микола Борисович Петров – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Фахівець з середньовічної та нової історії України і Кам'янця-Подільського.

Народився 1952 р. в с.Сирватинці, Городоцького району на Хмельниччині. У 1977 р. закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, а 1986 р. – аспірантуру при Інституті археології АН УРСР (нині Інститут археології України НАН України). 1987 р. захистив кандидатську дисертацію на тему „Історична топографія Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст.” Автор понад 100 наукових праць з історії України, міст і містечок Поділля та Волині, серед яких: „Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.” (1983, у співавторстві з І.Винокуром), „Вірмени на Поділлі” (1995), „До початку історії Кам'янця-Подільського” (1996, у співавторстві з І.Винокуром), „Розвиток Кам'янця-Подільського у XVIII ст. та його вплив на історичну топографію міста” (2000), співавтор колективної монографії „Буша. Історико-краєзнавчий нарис” (1991) та інших.